

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ **ФИРВОНЛИК МАЛЛАВОЙ**

Қиссалар, ҳажвия, очерк,
мақолалар ва фельетонлар

Тошкент

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1987.

Ўз 2
Қ 53

*Тўплаб нашрга тайёрловчи
Хондамир Қодирий*

Қодирий А.

Гирвонлик Маллавой: Қиссалар, ҳажвия, очерк, мақолалар ва фелъетонлар / Тўплаб нашрга тайёрловчи Х. Қодирий.— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987.—352 б.

Атоқли сўз санъаткори Абдулла Қодирийнинг бу тўплами халқимизнинг маънавий мулкига айланиб кетган машҳур қиссаларидан, ҳажвия, очеркидан ҳамда адибнинг бирон китобига киритилмаган мақола ва фелъетонларидан тузилди.

«Обид кетмон» — ўзбек совет адабиётида колхозлаштириш ҳақидаги дастлабки асардир.

«Қалвак Маҳзумнинг хотира дафтаридан», «Тошпўлат тажаниг нима дейди?» сингари ҳажвий қиссалари, мақола ва фелъетонларида автор диний бидъатлар, чиркин хурофий ақидалар устидан бешафқат кулади. Қаллоблик, кўзбўямачиликни фоти этади.

Худбинлик, мунофиқлик, иккиюзламачилик каби турфа нопокликларга қарши кураш тобора кучайган ҳозирги кунларда Абдулла Қодирий сатираси янада баравж янграйди.

Кадыри А. Маллавай из Гирвана: Повести, юмореска; очерк, статьи и фелъетоны.

Ўз 2

К 4702570200—137
М 352 [04]—87 70—87

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙНИНГ ҚИССА ВА КИЧИК АСАРЛАРИ ҲАҚИДА

Қодирийнинг кичик асарлари тўплами биринчи бор 1969 йилда босилиб чиқди. Демак, орадан қарийб йигирма йил вақт ўтди. Бу орада Қодирий адабий меросини ўрганиш қизғин давом этди. 1914—1937 йиллар миёнасида маҳаллий матбуотда босилган унинг икки-уч юзлаб кичик-кичик ҳикоя, фелъетон, ҳангома, ҳажвия, публицистик мақолалари ва таржималари батафсил (изланишлар давомида ҳали яна кўп нарса топилар) ўрганилди ва архивлардан кўчириб тартибга солинди.

Қодирийнинг кичик асарлари асосан: «Нажот», «Иштирокиюн», «Қизил байроқ», «РостА», «Туркистон», «Қизил Ўзбекистон», «Шарқ ҳақиқати» газеталарида, «Маориф», «Тонг», «Болалар дунёси», «Инқилоб», «Билим ўчоғи», «Коммунистлар йўлдоши», «Муштум», «Ер юзи», «Янги йўл», «Маориф ва ўқитувчи» журналларида босилган. Агар шу газета-журналларни йилнома тарзида ўқиб, фикр юритилса, Қодирий ижодининг нақадар ранг-баранглигини ва сиёсий, ижтимоий, адабий жиҳатлардан нақадар тез ўсиб бурганини кўрамиз.

Бу кичик асарларнинг яна бир қиммати шундаки, Туркистон халқи февраль ўзгаришини, Октябрь инқилобини қандай кутиб олганлиги, инқилобга кимлар, қайси синфлар қандай муносабатда бўлганлиги, ўша давр кўринишлари, давлат бошқарилиши, халқ ҳаёти, ўй-орзу-ҳаваслари, турли воқеалар — ҳамма-ҳаммаси ҳеч бир ясама бўёқсиз, муболағасиз тасвирланади. Ўқиркансиз, «Ҳа, ўша вақтда шундай урфлар, унсурлар, ўзаро муносабат — курашлар бўлган экан-да, инқилоб қилиш ва тақдирини илоҳиётга боғлаб кун кўрган авом қора халқни ҳақ йўлга бошлаш осон кўчмаган экан-да», деган фикр кўнгилга келади.

Ўша даврларни бир эслайлик: февраль ўзгариши, қўш ҳокимиятчилик, Октябрь инқилоби, ҳарбий-иқтисодий сиёсат, интервент ва босмачиларга қарши кураш, очлик, янги иқтисодий сиёсат, ер ислоҳоти, миллий чегараланиш, паранжи ташлаш, саводсизликка қарши кураш, Шўрога ҳақлик-ҳақсизлик, катта ер эгаларини қулоқ қилиш, коллективлаштириш ва ҳоказо кампаниялар. Иккинчи ёқдан эса ички турли зиддиятлар, курашлар...

Қодирий мана шундай мураккаб бир даврларда яшади ва ижод қилди, мазкур кампанияларнинг барчасида бевосита иштирок этди, ўзининг ажойиб ҳикоя, фелъетон, публицистик мақолалари билан газета ва журналларда қизғин қатнашиб, ўша кампанияларга муносабат билдира борди. Ленин бошлиқ большевизм ғояларининг афзаллигини, ҳақлигини афкор оммага тушунтирди, тарғиб этди ва ўзга фирқа, жамиятларнинг тубсиз, тутуруқсиз йўлларида кулди... «Ниҳоят, фиғон ва нолаларимиз арш-аълоларга етганда, умидимиз қуёши Октябрь туғди. Октябрдан биз бошлича жасорат олдик, сўз эркинлиги олдик. Чиндан ҳам Буюк Октябрь инқилобининг ишчи ва камбағаллар синфига берган емиши жасорат эмасми?!»¹ деб бонг урди.

¹ «Қизил Байроқ» газетаси, «Жасорат айб эмас» мақоласи, 1922 йил, 1 июль.

Боъзилар, «Узи-ку, ўрта мактаб билимига ҳам эга бўлмаган, шу ҳолда у инқилобнинг биринчи кунлариданоқ бу қадар лобар, ҳозиржавоб фикрларни, сиёсий, ижтимоий, адабий билимларни қайдан билди?» дейдилар. Бизнингча, у нимаики билган бўлса, ўз тиришуви, мутолааси ва қолаверса, туғма таланти туфайли бўлса керак. Таржимаи ҳолида ёзади:

«Мен тартиблик мактаб кўрмаган бир йигит эдим... 1915 йилда (приказчик бўлғонимнинг учинчи-тўртинчи йиллари) хўжайинимнинг иши тўхтаб, дўконига печать тушди. Шунинг билан меним приказчилик тақдирим ҳал қилиниб, уйга қайтдим. Яна акам билан эски тоқичилик касбимга киришиб, ҳар кимларнинг эшигида кунлик ишлаб юрдим. Қиш кириб дурадгорлик иши тўхталгандан кейин мадрасага ўқишга кирдим. Бир қиш мадрасада ўқиб, кўклам чиққач, яна тоқичиликка кетдим. Шу ҳолда 1917 йил февраль инқилоби етди. Николай тахтдан йиқилгандан кейин оддий халқ милициясига кўнгилли бўлиб ёзилдим... Николайнинг тахтдан йиқилиб, ҳуррият бўлғонига хурсандлигим албатта дунёга сиғмас эди ва сиғмаслиги табиий эди... Февраль инқилобидан кейин учредительное собрание бўлар эмуш, деган гап чикди...

Шу вақтларда матбуотда Русиядаги сиёсий фирқалардан социал-демократ, социал-революционер, кадет, интернационалист сўзлари сўзланиб турар эди. Айтиб ўтишим керакки, ҳалиги сиёсий номларга газета ўқийдургон бўлғонимдан бери таниш бўлсам ҳам ўларнинг чин маъноларига тушуна олмас эдим. Чунки бизнинг ўзбекчада ва на татарчада бу сиёсий фирқаларнинг йўлларига оид ҳеч бир ўқийдургон асар йўқ эди. Февраль инқилобидан кейин газеталарда ўртоқ Ленин исми ва «большевик» деган гаплар чиқа бошлади.

Буюк Октябр инқилобидан сўнг ўртоқ Исмоил Обидов билан танишдим. Ул инқилобдан кейин дохилия¹ комиссарига ўринбосар тайинлангон ва эски шаҳар ўзбек ишчи меҳнаткашларини уюштиришда раҳбарлик қилар эди. Унинг билан танишғоним менга кўп фойда берди, чунончи: большевик ва бошқа сиёсий фирқаларнинг йўллари билан ошнолашдим ва унинг тақлифига мувофиқ эски шаҳар ишчилари орасида бел боғлаб ишлашга киришдим...»

Совет ҳокимиятини ва тузумини мустаҳкамлашдаги энг муҳим сиёсий кампанияларнинг бири ва сўнггиси ерларни коллективлаштириш, қишлоқ хўжалигини ривожлантириш, социалистик изга солиш эди. Қодирий бу кампанияга ҳам улкан ҳисса қўшди. Ўзбек романчилигини бошлаб бергани каби, қишлоқ ҳаётини тасвирлаш, коллективлаштириш соҳасида ҳам биринчи бўлиб катта асар («Обид кетмон») яратди. Барака кўпчиликда, деганларидек, колхоз тузумининг якка хўжаликдан афзаллигини исбот қилишга бел боғлади.

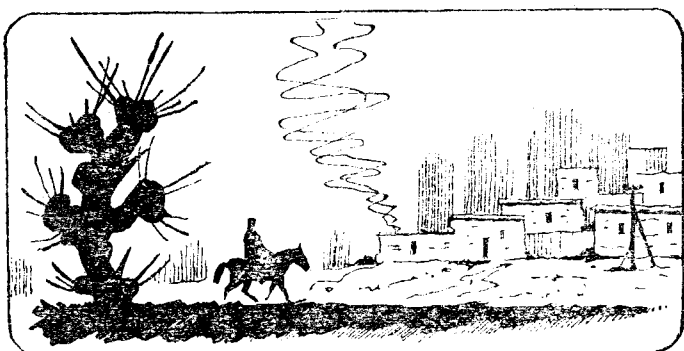
«Обид кетмон» қиссаси 1932—1934 йиллар миёнасида ёзилган. Уни ёзувчи елкасида рюкзак, қишлоқма-қишлоқ, ялангоёқ юриб, далавларни кезиб, қўлида кетмон, пахта чопиқларида қатнашиб, бободехқонлар билан суҳбатлашиб ёзган.

Биз бу тўпламга киритилган асерлар ҳақида айрим тафсилотларга киришмадик. Чунки, китоб китобхонлар қўлида. Китобга аввалги тўпламдан ҳам баъзи асарларни тўлдириб, тузатиб киритилди.

Х. ҚОДИРИЙ

40 ноябрь, 1986 йил.

¹ Дохилия ички ишлар.

ОБИД КЕТМОН

(Колхоз ҳаётидан қисса)

БИРИНЧИ ҚИСМ

1. ТИКТЕПА ҚИШЛОҒИ

Ҳозир «Пахтачи» колхозининг ғўзалари орасидан борамиз... Нега булар бундай, буларнинг эгалари ўлганми, деган савол кўнгулга келиб туради.

Кўнгулга бундай саволнинг келишига бир томондан ҳақли ҳам кўринамиз: ғўзаларнинг энг «унган»лари ярим газдан ошмайди, аксарияти эса, ерга қанот ёзган мусичадек бир-иккита «ҳаромзода» кўсагини очган бўлиб ётади. Баъзи жойларни баланд бўйли ғумайлар босиб, ҳалиги «ҳаромзода»ларни ҳам кўриб бўлмайди.

Унда, бунда учрашиб турган бедазорлар сувсиз қолиб қувраган, суғорилган ўринлари ҳам «суғордингми суғордим» қабилидан сув теккан жойлари кўклаб, тегмаганлари қувраб «кал боши» манзарасини беради. Аҳёнда бир беда анғизида ўтлаб юрган ориқ ҳўкиз ва қозурғаси саналиб кўринган яғир отлар бу манзарага яна маҳзун бир «оҳанг» бериб, чор-ночор сизни бу жойларнинг эгаси ўлган ёки экинни экиб, ўзи бир томонга ҳижрат қилган, йўлда юролмайдирган ориқ молларни ташлаб кетган деб ўйлашга мажбур қилади...

Бу ҳол ва бу маҳзун кўриниш ярим соат чамаси давом этгач, ҳеч бир кутмаган жойда бирдан биз ўзимизни бошқа бир дунёда кўриб қоламиз. Бирдан манзара ўзгара бошлайди!

Орадаги фарқ фақат бир қир: қирнинг бериги тарафи бояги аҳвол, нариги томони одам бўйи бўлиб ўсган, бегона ўтлардан соф кўм-кўк ғўзалар денгизи,

қирқ-эллик кўсакни кўтаришолмай турли томонга таъзим қилишган пахта «дарахтлари» ердан бир метр кўтарилиб, оч бинафша ранг гуллаган, кўкликдан ўтиб барглари қорамтилга айланган, ҳайвонларнинг иштаҳасини қитиқлайдиган йўнғичқа кўллари ўнгида кўрамиз. Бу қандай тафовут?

Ер, сув, ҳаво, иқлим қирнинг икки томонида ҳам бир, фарқ қиладирган орадаги массафа фақат икки юз одим, аммо, экин билан экин орасидаги айирма ер билан кўкча.

Сўнгги манзара давом қила беради, кишида бир нав баҳр очилиш бошланиб, кўкракка шамол тегади.

Йўлакай анғизда ўтлаб юрган семиз, ҳайбатли ҳўкизлар оёқ товуши билан озгина вақтга анғиздан бош кўтариб, бизга қарайдилар-да, яна мазали чўпни ердан тишлаб тортишга бошлайдилар. Қорни солинган семиз биялар елинларини тирсиллатиб, ердаги ўтга қарамай бошларини лиқиллатиб чибинлар билан курашиб турдилар, анғизнинг турли томонида сакрашиб юрган дўндиқ қулунлар гоҳ ўтлаб, гоҳ кишнаган кўйи оналарининг сутига югурадилар. Ўртача гўштли ишчи отлар келган-кетганларга парвосиз, анғиздан бош кўтармайдилар. Ариқ ёқалаб ўсган турли дарахтлар ҳам қуриган, мертилган шох бутоқлардан тоза, гўё сартарошликдан чиқиб ўзига тенг «ёр» қидирган шаҳарнинг олифта йигитларидек яшнайдилар. Маржон каби қизарган меваларини кўтаролмай, турли томонга бош эгган жийда дарахтлари узоқдан кумуш каби оқариб кўринадилар.

Узоқ-узоқда ҳали кун кўтарилмаганига қарамай, иштонларини липпа уриб қўлларига кетмон ушлаган йигитлар пахта суғориб юрийдилар...

Хулоса, теварагимизни сириб олган ҳозирги манзара бояги маҳзун кўриниш таъсиридан бизни қутқаради.

Икки томонимиз гоҳ тўқай каби гўза билан ва гоҳ йўнғичқа, баъзан мош ва жўхорилар билан ўралган ҳолда ярим соат чамаси жануби-ғарбга қараб борганимиздан кейин, энг илгари Тиктепа қишлоғининг теварагидаги боғ-боғчаларнинг дарахтлари, ундан сўнг қишлоқнинг ўнг елкасига кўклам уфқиға чиқатурган бир пага лойқа булут каби ётган Тиктепа кўринади. Бора-бора тепа зўрайиб қишлоқнинг гузаридаги йўғон туи толлариинг тўрт томонга қулоч отган бутоқлари, бутоқлар орасидан «Четан» колхозининг бултур солган зўр клубининг оқ тунука томи, шу клуб ёнига район

маорифи томонидан бултур солиб берилган етти йиллик қишлоқ мактабининг қизил бўёқли тунукаси, шу қаторга учинчи бино бўлиб ўлтурган ва ичига матлубот кооперативи, қишлоқ омонат кассалари жойлашган, ҳозирча деворлари ганчланмаган иморат. Унинг нариги ёнидаги шу кунлардагина ганчдан чиқиб, оппоққина бўлиб кўринган қишлоқ касалхонаси, янги биноларнинг бешинчиси бўлган ва ҳозирча дераза, эшиклари қурилиб битмаган «Четан» колхозининг ҳунар устaxonаси томлари кўринади.

Яна бир оз юргандан сўнг қишлоқ кўчасига кирилиб, бундаги бинолар макки-чакки, қинғир-қийшиқ оддий қишлоқ уйлари бўлиб, оғизга оларли бир фазилат кўрсатмайдилар.

Аммо кўчаларда бошқа қишлоқларга нисбатан бир мумтозлик кўринади: кўча ва эшик олдилари озода, ўзга қишлоқларда кўрилгандек кўча ва эшик олдиларига гўнг, тезак, кул, хашак, супуринди каби нарсалар тўкмаганлар, кўчалар супурилиб сув сепилган, чанги ётиштирилган.

Клуб биносига яқинлашгач, «Туғлуқ ариқ» суви кўчани кесиб ўтади. Тахта кўприкнинг нариги томони боя айтилганча янги бинолар бўлиб, олдиларига қатор ар-ар тераклар экканлар. Кўчанинг ўнг томони эски кунларнинг «ёдгори» бўлган қатор тахтабандли дўконлар, кўприкнинг ўнг муюши қизил чойхона, нариги бети зўрғина майдончадан иборат бўлиб, қарши тараф ҳам чор хари катта собиқ чойхона ва сарой (колхоз отхонаси) биноларидир. Бу йилги қурт тутиш мавсумида «Четан» хотин-қизлари шу чойхона биносида колхознинг бир қисм қуртини боқиб бердилар.

Саройнинг нариги томонидаги ҳовли «Четан»нинг идораси бўлиб, бу эски иморатларнинг орқа тарафи ҳалиги Тиктепадир. Тепанинг талай ҳиссаси кўчанинг бу бетидаги янги биноларнинг хом гишти, сувоғи каби бинокорлик эҳтиёжларига ишлатилиб, бир нимтаси олинган туядек кўринишга келиб қолган. Бу тепа сарой орқасидан бошланиб, етмиш метрча масофага чўзилади, эҳромий бир шакл олиб, нариги этакдан колхознинг гўзаси бошланиб кетади. Келаси йил бинокорлик мавсумида муюшдаги чойхона, сарой ва ҳозирда колхоз идораси ўрнашган бино ҳам бузилиб, тепанинг ости қатори билан аравадозлик устaxonаси, колхоз отларини марказлаштирадиган отхона, арава, от жабдуқлари сақланатурган омбор, қишлоқ хўжалик

машина ва асбоблари склади, ем-хашак бостирмалари бино қилинмоқчи ва бу биноларга кетатурган кесаклар ҳам, албатта шу тепадан қуйилса керак.

Шу хилда бинокорлик давом этиб турганда Тиктепадан бир неча йилнинг ичида фақат бир хотирагина қолиши турган гапдир.

Ҳозирча қишлоқнинг бошқа бутоқ кўчаларига айланишмай, колхоз идорасига кириб чиқамиз.

Бултурги йил қулоққа чиқарилиб Украинага жўнатилган Абдужалил тегирмончининг кичкина меҳмонхонаси «Четан» колхозининг идораси эканлигини биз юқорида ўқиб билганмиз. Иккита содда, тахтаси бўялмаган оқ столнинг бирида колхоз саркотиби Умарали, иккинчисида ҳисобчи Абулқосимлар шуғулланмоқдалар. Ҳар икки столнинг бу томонига қўйилган ёғоч эшакка яна икки киши омонатгина ўлтириб, нима тўғридадир қаттиқ-қаттиқ сўзлашмоқдалар. Булардан бириси, Четаннинг раис муовини йигирма беш ёшлар чамали, ярим янгича кийинган қотма Мирсоат исми бўлиб, қўлида ушлаган қоғозини туртиб кўрсатиб, борлиқ товуши билан қичқиради. Иккинчиси, Четаннинг раиси Мулла Обид — 45 ёшларда, буғдой рангли, кенг яғрин, қўнғир тусли, соқол муртини ўртача ўстирган, оғир ҳаракатланадиган, зўр қора кўзли, қирра бурун, оғир бошли, олди очик кўк ятак, қалами тик иштон, кўн этик кийиб, тагдўзи дўпписини сўл қўлининг йўғон бармоқларида ушлаган ва ўнг қўли билан сўзлагувчининг сўзини очикроқ эшитиш учун бўлса керак, ўнг қулоғини букиб тутган ҳолда кўзини Мирсоатнинг оғзига тикиб туради...

— Учинчи сентябрдан бошлаб теришга қарор қилганлар,— деб қичқиради Мирсоат,— сентябрь планини 25 гача бажаришга буюрадилар!

Мақсадни англаган Мулла Обид қўлини қулоғидан олиб, дўпписини бошига кийиб олади ва Мирсоат нечоғлиқ қичқириб сўзлаган бўлса, Мулла Обид шунчалик оҳиста қилиб масалани қайтадан сўраб қўяди:

— Учинчи сентябрдан теришга буюрганлар?

Мирсоат бош қимирлатиб жавоб беради. Мулла Обид бир оз сўзсиз қолади.

— Кеча колхозлар билан пункт орасида ўтказилган маслаҳат мажлисида иштирок қилган Мардонбой ҳам шундай деган эди,— дейди Мулла Обид ва яна бирмунча вақт жим ўлтиради.

— Хўш, ўчинчи сентябрдан бошлаб тера берамиз-

ми?— деб Мулла Обиднинг қулоғига яқинроқ келиб бақиради Мирсоат.

— Йўқ, биз теролмаймиз,— дейди оҳистагина қилиб Мулла Обид,— бизникини теришга ҳали вақт бор!

Мирсоат бақириб гапиришдан зерикади-да, қўлидаги қоғозга ишорат қилиб қўяди.

— Буйруқни ёза беради!— дейди қўл силкиб Мирсоатнинг ишоратига жавобан Мулла Обид,— мен 25-сентябрдан илгари ғўзани ичига одам эмас, ҳатто бир мушук ҳам киритмайман!

Мирсоат ва ановилар Мулла Обиднинг қатъиятидан илжайишади.

— Бизнинг ғўза «Пахтачи»нинг ерга қанот ёзиб туллаш учун бағрини иссиқ кесакка бериб ётган мусичага ўхшаш умирвоқи ғўзасидан эмаски, теримчилар Мирзанинг чўлида юргандек ғўзани ораласалар,— дейди Мулла Обид,— ҳар тупнинг тагидаги иккита-учта очилган пахтаи териб оламан деб, ўн тарафга қулоч отган ғўза шохларини қийратиб олайми, иккита очилган пахта деб йигирмата кўсакни сўлитайми?

Мирсоат ўрнидан қўзғалиб, Мулла Обиднинг қулоғига шангиллайди:

— Юқори ҳукуматлар ҳам бизнинг районнинг биринчи теримини ўнинчи сентябрга белгилаганлар!

Мулла Обид бошини чайқатиб олади:

— Мен анови кун юқори ҳукуматларнинг буйруғини ҳам ўқитиб эшитганман!— дейди бепарво,— буйруқда «экиннинг шароитига қараб ўнинчи сентябрдан биринчи терим бошлансин!» дейилган. Экиннинг шароити нима деган сўз?— Шароити деб экиннинг чоғи, вақти, фурсатини айтадилар. Юқори ҳукуматларнинг қилин қирқ ёрадиганлардан бўлмаса ундай ўринга ўтқузмас ҳам эдилар. Умарали, сен мана шу қоғозни бизга юборган идорага, бизнинг ғўзаларнинг териш чоғи ҳали етган эмас, йигирма бешинчи сентябрдан илгари биз теримга киролмаймиз, йигирма олтинчи сентябрдан бошлаб ҳар кун пахта топшира борамиз. Унинчи октябрда йиллик пахта шартномамизнинг саксон процентини бериб битирамиз. Агарда буйруғингизда қаттиқ турмоқчи бўлсангиз пахталаримиз ҳолини кўриб баҳо бериш учун комиссия чиқарингиз деб ёз!— дейди-да, Мирсоатнинг қўлидаги қоғозни олиб, Умаралига беради ва Мирсоатни қаноатлантириш учун бўлса керак,— кеча ҳосилот комиссияларимиз билан шу қарорга келиб қўйганмиз!— деб ўрнидан туради. Расмий одамларга бир

ишимти келадирган қаддини рост тутган ҳолда, кўн этигини орға гурс-гурс босиб, эшик олдига келгач, тўхтайди:

— Мен бугун экинларни айланаман,— дейди,— сен, Умарали, идорани кишисиз қўйма, Мирсоат, сен бугунги ишингни хотирлайсанми?

— Хотирлайман, ҳозир 15 аравани қўшишга буюрдим.

— Яхши. Бўлтаклардан¹ келган рўйхатни қўлингда ушлаб юр; озгина беда учун ортиқча аравани шалди-ратиб юрма, қўлингдаги рўйхат ҳисоби билан араваларни бўлтакларга тақсим қилиб юбор, ўзинг энг кўп бедали бўлтакка бориб тур... Мен ҳам эҳтимол сенлар билан учрашиб қоларман!

Мулла Обид чиқа бошлаган жойда бош қашиниб яна тўхтади:

— Мен кеча ҳам тайинлаган эдим: бедани фақат Қарим ота билан Мирвали бангигина боссинлар, бошқа киши босадирган бўлса ўхшатолмай, ғарамни ёғинга чидамсиз қилади!

— Дуруст, уларнинг ўз вазифаси-да!— деб бош қимирлатади Мирсоат.

— Сиз биринчи навбат бедани кетиргунча Қарим ота билан Мирвали банги ғарам тушатурган жойни ёноқроқ, сув тўхтамайтурган қилиб текислаб турсинлар!

Мирсоат бош қимирлатади.

Мулла Обид қаноатланган ҳолда бир қадам ташқарига босиб, яна Мирсоатга қайрилиб ён қарайди.

— Нега сен қимирламай ўлтурасан, онанг тек ўтир деб туққанми?

Мирсоат ижирғаниб ўрнидан туради-да, ўзича шикоятланади:

— Бу кар жондан безор қилади-да.

Мулла Обид Мирсоатнинг қимирлаган лабини кўради, нима деяётганини, албатта, эшитмайди, аммо ҳарҳолда ўз муомаласи Мирсоатга ёқмаганини сезади:

— Ҳозир кун ёйилиб кетди, кўплар ярим кунлик вазифасини тугатди... Сенинг араваларинг ҳануз қўшилмаган, ўлтуришинг бу, қишда моллар ҳаром қотмаса шу...

¹ Бўлтак — участка маъносида.

— Арава минувчилар ҳозир чой ичишаётибдилар!— деб қичқиради Мулла Обиднинг ёнига келган Мирсоат.

— Сен чиқиб тур-да, ахир, уларингни қўя берсанг ғўтимолки тушлик ширчайди ҳам ичишиб олсалар...

Мирсоат жавоб қайтармай, нимадир айтиб ғўнғиллайди, иккиси олдин-кетин кўчага чиқади. Сарой дарвозасига етганда Мулла Обид тўғрига қараб ўта беради, Мирсоат унинг орқасидан қичқириб сўрайди:

— Отга минмайсизми?

Мулла Обид орқасига қарайди:

— Нима дейсан?

Мирсоат отни қамчилаганнамо Мулла Обидга ишорат қилади.

— Ҳа...— дейди Мулла Обид,— от йўқ, мен яёв айланаман.

— Тўриқ йўрға-чи?— деб бақиради Мирсоат.

— Боқишга юбордим, кеча Мардонбой миниб қолган эди.

— Оёқдан йиқиласан, занталоқ!— дейди эшитдирмасдан Мирсоат.

— Йўқ, унча кечикмасман, тунови кун ҳам яёв юриб етти бўлтакли ахир пешингача айланиб чиққан эдим.

Мирсоат илжайди.

— Бўлмаса саманни мининг!

— Саманни сан мин, сан арава билан баравар юрмасанг бўлмайди.

— Мен жийронни эгарлатаман!— деб бақиради Мирсоат.

— Жийронни ҳам тўриқ билан анғизга юбордим, унинг ҳам ўнқови йўқроқ кўринди... Отхонада бу кун аравага қўшиладирган отлар билан сен минадирган самандан бошқа от йўқ.

— Жин урсин сизни!— деб кулади Мирсоат.

— Ҳа, эрталаб юзимни ювмасдан отхонадан хабар олиб жўнатганман!— дейди Мулла Обид ва гурс-гурс кўн этигини ерга босиб йўлига кетади.

2. ОБИД КЕТМОН

Мулла Обиднинг асли теги деҳқон эмас. Отаси шарҳлик бир қосиб, деҳқонларча таъбир қилганда «сояпар» бир одам.

«Нон-насиб»ми, ёки тирикчиликми, ҳарҳолда шу

иккисининг бири Мулла Обидни Тиктепа қишлоғига келтириб қўйган.

Чамаси бундан ўн бир-ўн икки йиллар илгари Мулла Обиднинг асли касби бўлган кўндўзликнинг мазаси бўлмайдди, яъни бозордан танавор топилмай бола-чақаси анча толиқади. Мулла Обид ночор қолиб, мардикор ишлаб юрганда Тиктепа қишлоғининг ўртаҳол деҳқонларидан бўлган қайнатаси Холмирза ака куёви Мулла Обиднинг мардикор ишлаб юришига розилик бермай, қизининг мероси важҳи билан ўзининг йигирма таноб еридан беш танобини бериб, қолмиш ўн беш танобини икки ўғлига қолдиради. Холмирза ака болажонлик бир кекса бўлганликдан ер бериш билангина қолмай, биринчи йилда ерни ҳайдаб, экишиб, ҳатто овқат жўнларидан ҳам қарашиб туради.

Мулла Обидга берилган ер кўпдан буён гўнг отини эшитмай, ғумай ва ажриқ босиб ётган шилтароқ ер бўлиб, бу йил экин унча яхши унмайди, шундай ҳам бўлса қишдан чиқарарлик даражада жўхори, мош, ловия, картошка, қовоқ каби ҳосил беради.¹ Аммо Мулла Обид бу йил деҳқончилик илмлари билан яхшигина танишиб, ҳамма нав чопиқларга ўрганади, турли экипларнинг сувга эҳтиёж даражалари, касаллари, зараркунандалари, ернинг кучайтирадирган хуришлар ва шунинг каби кўп тўғрилarda маълумот олади. Айниқса ердан яхши унум олиш учун ернинг бегона ўтлардан тозаланиши, кузда чуқур чопилиши, гўнг солиниши каби масалаларга кўп аҳамият бериб қолади.

Кузги йиғим-теримдан сўнг ерни ғумай ва ажриқлардан тозалаш тўғрисида қайната ва қайнағалари билан кенгашади. Улар, кузда ағдариб ҳайдаб қўйишдан бошқа чораси йўқ, дейдилар. Бу кенгашга Мулла Обид унча қаноатлана олмайди. Чунки, омов билан жуда ҳам чуқур олинганда ўн икки вершикдан нарига етказиб бўлмайди. Ҳолбуки Мулла Обиднинг ўз синовича, ғумайнинг томири йигирма, ҳатто йигирма беш вершик чуқурда ётади.

— Кетмонлаб ағдармаганда ғумай қуримас деб ўйлайман!— дейди.

— Албатта, кузда қўш солиб бир йилда ғумайни қуритиб бўлмайди. Ғумайни қуритишга уч-тўрт йил керак. Аммо, беш таноб ернинг ғумайини кетмон билан

¹ 1921—22-йилларда пахтакорликнинг энг орқага кетган давридир.

Бир анда чопиб қуритиш мумкин бўлса ҳам, бироқ, бу мин бир кишининг уҳдасидан келмас!— дейдилар.

Мен шу куз бекорчиликда бир ғайрат қилиб кўр-
манчимин!— дейди Мулла Обид.

Улар кулишади.

— Ўзингизни койитиб овора бўлманг, тайёр бизнинг қўша ҳибданг-қўйинг. Агар куз ҳавоси яхши келса, жуда ғайрат қилганингизда икки ярим танобдан ор-
тиқ орни чопиб тоза қилолмайсиз!

Мулла Обид индамайди. Эртаси кун қайнатасидан от-арава сўраб, шаҳарга беш-ўнта қовоқ билан икки пуд мош олиб боради, буларни сотгандан сўнг кетмон-чиликка бориб, каттароқ бир кетмон излайди. Кетмон-чиларнинг энг катта деб билган ўн қадоқли кетмонла-ри ҳам Мулла Обидга ёқмайди. Кўнгилдагича кетмон тополмагандан кейин бир кетмончига бир ярим кетмон баҳога бир катта кетмон буюради. Кетмоннинг вазни-дан қатъи назар, кетмоннинг бет катталигини ерга чи-зиб кўрсатади. Ерга тушган доира чизиқ катта ош бар-каш ўлчовини беради. Кетмончи илжайиб сипоришни қабул қилади, Мулла Обиднинг орқасидан шогирдига, «шу гавдасига бу кетмон ҳам кичик», деб кулади.

Орадан уч кунни ўтказиб Мулла Обид яёвлаб ша-ҳарга тушади, кетмонни олиб васса бозорига киради. Кетмонига яраша соп солдириб далага қайтади.

Тиктепа қишлоғининг гузарида Мулла Обиднинг қўлидаги: фавқулодда кетмонни кўрган ҳар ким кула-ди:

— Афросиёбдан қолган кетмонми десак, янги... Кет-моннинг ўзини кўтарасизми ёки бир ярим пудли тул-роғиними, почча?— деб ҳангама қилишади.

Қишлоқнинг ҳар бобига ҳам дарров баҳо берадир-ган Мирвали бангиси кетмонни юқори кўтариб ерга ташлайди:

— Нах ярим пуд, тўлатиб тупроқ ирғитмоқчи бўлган биздақаларнинг белкии синдиради, аммо, поччамнинг гавдасига қараганда эгасига бало ҳам урмаса керак,— дейди ва Мулла Обиддан қичқириб сўрайди,— бу ҳол-вачининг лаълисини нима қиласиз, куёв?

— Ғумай кўчираман.

— Ўзимизнинг жайдари кетмонлар ҳам кифоя қи-лар эди-ку?

— Тупроқ катта кўчмай томири узилиб қолар экан,— дейди ва орқасидан,— кичкина кетмонда овора бўлиб юрамизми,— деб илжаяди.

Мулла Обиднинг кетмонидан қайната ва қайнагалари ҳам кулишади.

— Ер чопишга оғирлик қилар... аммо сув бўғишга боп кетмон ясатибсиз,— деб қўяди қайнатаси.

Эртасидан бошлаб Мулла Обид ҳалиги фавқуллодда кетмон билан ер чопиб, ғумай ва ажриқ теришга киришади. Кузнинг энг қисқа кунда ярим таноб ерни ағдариб, ғумай ва ажриғини хирмон равишли уюб қўяди. Ишга кулги йўсинида қараган Холмирза ака иккинчи кун куёвининг олдига келади. Ҳар бир кетмонда бир пуд чамаси тупроқ кўчириб, бир уришда ярим мурабба метр жойни ағдариб борган Мулла Обиднинг кучига ичдан таҳсин ўқиб, бурнига нос искаб олади ва:

— Ўзингизни унча койитманг, болам!— деб қўяди.

Гузарда гап кутиб ётган Мирвали бангига ўхшаш «достончилар» Мулла Обиднинг қўлида кўрилган кетмон ҳақида Тиктепа қишлоғига жар солиб юборадилар. Зўр кетмоннинг ҳикояси оғиздан-оғизга ўтган сайин афтига кўз, қош қўя боради: ош баркашдан тарози саватга, тарози саватдан супра зўрлигига бориб етади. Жуда ҳам қизиқсинганлар киши билмас Мулла Обиднинг шудгорига келиб, ўз кўзлари билан ваҳимали кетмонни ва кетмондан ҳам Мулла Обиднинг даст бозусини томоша қилиб кетадилар. Энди гузар ва йиғинларда Мулла Обиднинг кучи ҳақида муболаға бошлайдилар:

— Бир кунда бир минг кетмон урса, минг пуд тупроқ ағдаради!

Мирвали банги дарров бу сўзга илова қилади:

— Байталмон кетмон ярим пуд бўлса, жамул-жам бир ярим минг пуд дегин...

Мулла Обид ўн уч кун деганда беш таноб ерни чопиб, ерни қип-қизил шудгорга айлантиради, бир четга хирмон каби ғумай ва ажриқларни йиғиб, бир қишлик ўтинни ҳам олади.

Холмирза ака ерни чопиб битириш олдида Мулла Обиднинг олдига келади:

— Бажосиз Мулла Обид!— дейди ва бурнига нос искаб олади,— энди шу меҳнатингизга юз аравагина гўнг ҳам бўлармиди-я, худди келаси йил ерингизга одам экса ҳам битар эди.

Мулла Обид фавқуллодда кетмонига суяниб, қайнатасининг сўзига қулоқ солиб туради.

— Гўнгини айтасизми,— деб ўйланиб қолади у,— си-

гир-бузоқ йўқ, арава бўлмаганда ҳам биттагина отни оплолмадик.

— Гўнг ўрнига тепанинг турпоғини солса ҳам бўлади-ку,— деб тўхтайди Холмирза ака ва бир оз ўйлагандан сўнг давом қилади,— бироқ қийин-да, ағдарма шоти керак. Бизнинг бу ўрталардан ағдарма шоти топилмайди... Бўлмаса мана шу хирмонтепанинг ранги гўнгга қараганда юз мартаба яхши!

Мулла Обиднинг қулоғи тиккаяди.

— Тепанинг турпоғи дейсизми?

— Ҳа,— дейди Холмирза ака,— мана шу хирмонтепанинг турпоғи нуқул гўнг-да, деҳқонлар буни ранг деб атайдилар. Минг йиллардан буён устида мол боқилиб, куз келиб хирмон кўтарилади... Ағдарма шоти бўлганда...

Мулла Обид кетмонни қўйиб, қайнатасининг ёнига келиб ўлтуради ва ернинг жанубига тиралиб ётган кичкина хирмонтепага қарайди...

— Бу тепа ўзи сизники-а?

— Ҳа, шу ерлар билан бирга отамиздан қолган-да.

Мулла Обид бир оз ўйлаб, ердаги бир чўпни синдириб ўлтуради ва илжайганимамо Холмирза акага қарайди:

— Шу тепангизни ҳам бизга бера қўймаган экансиз-да?

— Биз бермасак ҳам, сиз ола қўйинг!— деб кулади Холмирза ака,— нима қилмоқчисиз, ранги керакми?

Мулла Обид чўпни ўйнаб ерга қараб илжайди:

— Ранги ҳам керак, ери ҳам... Ҳамон, энди деҳқон бўладирган бўлсак, биратўласи бўлайлик дейман-да.

Холмирза ака кулади:

— Хўп, хирмон тепа ҳам сизники бўлсин, аммо ағдарма шоти бўлмаса тепани олиб битириш қийин, ўзи бир таноб мўл жой... Ортиқча турпоғини олиб ерингизнинг ана шу сойларига солинса, кафтдак ер бўлар эди-да, Мулла Обид.

Мулла Обид индамайди, ташаккур айтган каби илжайиб қўяди.

Мулла Обид қишни шаҳарда ўтказиш фикридан кутмаганда айнаб қолади. Хотини Фотима оланинг: «Шаҳарга кўчиб тушадирган бўлсак, ҳаво ёғмасдан дон-дун, сапча-супчаларни ташмоллаб олиш керак эди» деган сўзига, «шаҳарга бориб нима ҳам қилдик, отанг биздан бир уйни аямас; шунда қишлаб, қишлоқнинг ямоқ-ясқоғини тикиб ётаман, дейди.

Ерни шудгор қилиб битиргандан кейин, Мулла Обид шаҳарга тушиб кетади ва уч кун чамаси шаҳардан қайтиб келмайди. Фотима опа ташвишга тушади. Холмирза ака шаҳардан чиққанлардан хабар олиш учун гузарга чиқади. Ундан-бундан дарак сўраб юрганда аравасига баҳайбат катта занбалғалтак ортган бир деҳқон келиб Холмирза акага занбалғалтакни топширади:

— Яхши ўзингиз учраб қолдингиз, буни шаҳардан куёвингиз бериб юборди. Ўзи ҳовлисини бировга ижарга қўйиб чиқмоқчи, эрталарга бориб қоларман, деб айтди,— дейди.

Холмирза ака Мулла Обиднинг мақсадига тушуниб илжаяди. Мирвали бангининг кўмагига аравадан занбалғалтакни тушириб оладилар. Қўрилмаган даражада катта, тут новдасидан тўқилиб, йўғонлиги бир қулоч қайрағочдан ғалтак ўрнатилган занбал устига гузардагилар йиғилишиб келадилар. Мирвали банги қизиқчиликка бошлайди:

— Тунови кунги кетмоннинг шериги!— деб ҳаммани кулдиради,— Холмирза ака дейман, куёв боласи тушкур нималар қилмоқчи? Супрадек кетмон, аравадек занбалғалтак; бизнинг Тиктепа деҳқонларини синдиради чоғи?

— Ёш, янги деҳқон-да, ҳали бели оғримаган!— дейди Холмирза ака, аммо хирмонтепага бўладирган «хужум» ҳақида оғиз очмай, ғалтакни ғилдиратиб уйига жўнайди.

Эртаси кун Мулла Обид шаҳардан чиқиб келади. Бу кун дам олиб, эртасидан бошлаб фавқулодда кетмон ва «даҳшатли» занбалғалтак билан тепага хужум бошлайди. Ҳар бир занбалғалтакда ярим арава чоғлиқ хирмонтепанинг тупроғи кўчиб туради. Бир кунлик ишнатижасида ернинг анчагина сатҳини олган уч юзтача кичкина қабрчалар ҳосил бўлади. Тепадан ҳам мурабба ўн беш саржин чамаси янги ер очилади...

Кечки пайт қўлида бир хивични ўйнаб, Мулла Обидга томон келаётган Холмирза ака, узоқдан аҳволни томонча қилиб, негадир ўзича илжаяди ва «астоғфирулло» ўқийди. Аммо Мулла Обиднинг қайнатаси ва бошқа келган-кетганлар билан парвоси йўқ, фақат, хирмонтепага хўмрайиб қарайди. Холмирза ака ичидан, «шу ғайратинг, шу ҳимматинг бўлса икки йилда хирмонтепадан аниқ айриламиз» деб ўйлайди, очилган тақир ерда юруниб бурнига нос искаб олади.

Тепага қарши ҳужумнинг учинчи кунда Холмирза ака кичик ўғли Уктамбойни Мулла Обидга ҳашарга юбориб, ўзи ҳам ҳабўллашиб «ундан ур-бундан тушир» деб туради.

Уктамбой ҳам ўз тенглари ичида дуркун, орқасида олти пуд юк кўтариш билан мақтанадирган йигит. Аммо, «даҳшатли» занбалғалтакдан ўн қатнашдаёқ, эсанкираб, ғалтакни алжитиб қўяди. Мулла Обид билан Холмирза ака унинг ҳолига кулишади. Сўнгра Мулла Обид ғалтакни ўзи олиб, Уктамбойни тепани бузиб тупроқ тайёрлашга қўяди. Уктамбой язнасининг кетмонини ҳам узоқ ишлатолмай ўзи олиб келган расмий кетмонни ишлатишга мажбур бўлади.

Холмирза ака ўғлидан ярим жиддий койийди:

— Паловимни бекорга еб юрган экансан-да, Уктам!

Уктамбой қизаради, Мулла Обид илжайди. Бу кун кечқурун уйга қайтганда Холмирза ака қизига буюриб куёвига исиріқ солдиради... Мулла Обид Холмирза аканинг кўнгли учун дўпписини исиріққа тутар экан, хотинига:

— Кетмонимга ҳам исиріқ сол, занбалғалтагим ҳам қолмасин!— деб уйдагиларни хохолатиб кулдиради.

Хирмонтепага ҳужум давом этади. Кетмоннинг ёнига занбалғалтак ҳам қўшилиб, қишлоқ деҳқонлари Мулла Обид ҳақида дoston тўқийдилар. Баъзи иши камроқ деҳқонлар «шундай, шу ёққа ўтган» бўлиб Мулла Обиднинг кетмон, занбалғалтак, ташилган тупроқларига фазм солиб «ҳорма, бор бўл» қилишиб кетадилар. Улар қишлоқ гузарига бориб, бирга ўнни қўшиб «хабари мутавотир» юргизадилар. Аммо, Холмирза ака қишлоқда давом этган олмоқдан-салмоқ «ҳабсинишлар»дан қайғуланади, кўзикиб қолмаса, деб кўрқади. Бироқ Мулла Обиднинг на ўзи ва кетмони билан занбалғалтаги кўзикмаса ҳам, яхшигина бориб турган куз ҳавосига «кўз тегиб» ердан тўрт танобга тупроқ солиб, тепадан чорак танобдан мўлроқ очилган пайтда бирдан икки кеча-кундуз тинмай ёмғур ёғиб ишнинг белига тепади. Мулла Обид ҳавонинг яна очилиб кетишини кутиб турса ҳам ёмғурнинг лойи қуримасдан қор ҳам келиб қолади. Мулла Обид зўр кетмонни қумлаб, ғалтакни сувлаб, бостирмага киргизиб қўйишга мажбур бўлади ва: «Энди қолган бир танобини эрта кўклам тупроқларман» деб тинчийди. Йўқ, тинчимайди — гузарда ямоқчилик дўкон очиб, ҳам ўзининг ҳам, да қишлоқнинг эҳтиёжини ўтаб туради.

Эрта кўклам ердан қор кетиб, занбалғалтакнинг гилдираги шудгорга ботиб қолмайтурган бўлгандан сўнг Мулла Обид яна ғайратга келади. Вақт ўтмасин учун илгари ярим таноб эртаги савзини селиб, ундан кейин беш куннинг ичида қолмиш ерга ҳам тупроқ солиб битиради. Беш танобга солинган тупроқни ёзиб, очилган ерни ҳам чопиб шудгор қилиб қўяди.

Холмирза ака бу йил экиладирган экин учун тақсимот ясаб беради: бир таноб пахта, бир таноб эртаги полиз — бодринг, ҳандалак, қовун (полиз олингандан сўнг ўрнига туруп ва шолғом), ярим таноб эртанги савзи (савзи олингандан сўнг ўрнига кечки картишка), бир таноб беда, ярим таноб жўхори, ярим таноб мош, ярим таноб резавор-қовоқ, лавлаги, пиёз, кечки савзи ва бошқалар. Янги очилган ярим таноб ер бир-икки йил шудгор бўлиб туради, кейинча ток ва мевали дарахтлар киритилади. Ҳа, айтганча, шу кўклам ер теварagini жийда экиб чегараланади, деган гап ҳам режа ичида.

Ерни икки ҳайдаб, молалаб юборгандан сўнг Мулла Обид экинни кетма-кет эка бошлайди: пахта ўн бешинчи апрелда экилиб битади, шунга ўхшаш бошқа экинлар ҳам элдан ўн-ўн беш кун эрта экилади.

Биринчидан куздаги ағдариб чопиш, иккинчидан ярим газ миқдори тушган бегона зўр тупроқ билан ернинг тупроқлилиги бир метрдан ортиб, кун сал қизиши билан экин кўтарилиб кетади. Элнинг экини ердан униб чиққанда Мулла Обидники чопиқ сўрайди, қўшниларники чопиққа етганда Мулла Обиднинг бодринги гуллаб найчалайди, пахтаси иккинчи чопиқ сўраб ғунчалайди, қовунлари сапчалайди, савзиси сотишга келади.

Мулла Обид эртаги экинларини элдан ўн-ўн беш кун илгари бозорга чиқаради. Ўзгалар илгариги экинларини бозорга чиқарганда Мулла Обид савзи ва бодрингни сотиб битириб, ҳандалагини узади, қўшнилар ҳандалак узганда Мулла Обиднинг қовунига гал келиб қолади...

Ёлғиз Тиктепа қишлоғидагина эмас, теварак қишлоқларда ҳам Мулла Обиднинг эртаги, экиндаги муваффақияти оғиздан-оғизга юриб кетади.

— Тиктепада Обид кетмон деган бир деҳқон чиққан! Эртаги савзининг ўзидан юз минг сўм капалакка¹ сотиб белга туккан! Бодринг билан ҳандалакни

¹ 1922—23-йиллардаги Марказ ақчаси. Ўша вақтда халқ болға ва ўроқ тамғали ақчаларни капалак пул, деб атаб эди.

олдан ўн беш кун илгари чиқариб, тўрт юз минглик сотиб олган! Остидан олов ёқдимикан, хотинталоқ!— деб хапсинишади.

Абдужалил тегирмончи эса ҳандалакни вақтида стакзолмаган корандаси — Умурзоқдан койиб,— «бултургина деҳқончилик бошлаган бир косибча ҳам бўлмадинг, наҳс босган» деб ичи ёнади.

Холмирза ака куёвини экиндаги муваффақияти, ҳамма томонга донг тортиши билан талтайиб, дам-бадам бурнига носвой искаб олади ва ўғилларига: «Сенлар ҳам деҳқонсан-да, асли рисоладаги деҳқон деб куёвимни айтса бўлади!»— дейди, кези келди дегунча, яъни уларнинг ўсиб-унмаган экинларини кўрган сайин чиёндек чақиб олади. Ўзи бўлса Мулла Обиднинг тевағида айланиб ёрдамлашади. Кўпинча ўғилларининг от-аравасига Мулла Обиднинг молини ортиб бозорга сотиб чиқади, Мулла Обиднинг хазинадори сифатида иккани ўзи ушлаб, рўзгор керак-яроқларини ҳам ўзи тўғрилаб туради.

Ҳандалак сотилиб, битиб, бир-икки арава қовундан ҳам ушлагач, йиғилган ақчанинг чўғи кўпайиб, қўлини қиёққа узатилса стадирган бўлиб қолгандан сўнг Холмирза ака мол бозорига кетади. Носвойни искай-искай мол бозорини узоқ вақт ағдариш-тўнтариш қилгандан кейин бир қулунли бия ва бузоқли соғин сигир сотиб олади. Буларни бир қўра қилиб Тиктепа гузаридан олиб ўтганда бултурги йил Мулла Обиднинг фавқулодда кетмони ва занбалғалтагидан кулишган акалар ҳанг-манг бўлиб қоладилар, Холмирза ака эса ўринли-ўринсиз йирик носни ўлдириб бурнига искайди...

Икки йилдан буён янгаларининг сут-қатигига муҳтож бўлиб, бўйин эгиб юрган Фотима опа бир сигирга ва бир зўр бияга қараб, қилар ишидан янглишиб, боши айланиб қолади. Ўзини тутиб олгандан сўнг сигирли янгаларининг олдида қошини юқори кўтариб, кўзини катта очиб, лабини ҳам чўччайтириб юра бошлайди... Дам-бадам сигир билан бияни «сен жониворларнинг устингга сира ҳам супурги тегмаган экан, сотган эгаларинг мол кўрмай ўлсин» деб супуради... Мулла Обиднинг эса бия билан сигирни келиб кўришга қўли тегмайди, савзиси олинган ердаги картишка учун тортилган жўякни суғориб, кечки картишкани экиб олиш фикрида юради, иккинчи томондан юзлаб дум бериб ётган қовунларни эртага бозорга туши-

риш, яна кимнинг от-аравасига бўйин эгиш ташвиш-ни чекади.

Холмирза аканинг ўзи носвойни искаб, Мулла Обиднинг олдига келади. Сотиб олган биясини зотли-лиги, аравага кириши, сигирнинг эрта-кеч ўн беш товоқ сут бериши ва буларни таниш — ошна кишилардан бахаёлга олганлиги тўғрисида сўзлаб:

— Энди сизга битта арава керак; мен уста Мадамин аравасоз билан гаплашиб келдим; битта янги араваси бор эмиш, буюрган киши пулни бериб ололмаган; агар Мулла Обид оладиган бўлса ақчасини топганда берсин деб айтди,— дейди.

Мулла Обид аравани дарров олишни сўрайди. Арава ҳам эртаси кун келтирилиб, Холмирза ака отга жабдуқлар олиш, аравага темир қоқдириш учун шаҳарга тушиб кетади. Хулоса, бир неча куннинг ичида Мулла Обид от-аравали ва сигир-бузоқли бўлиб қолади.

Мулла Обид ердан қор кетгандан бошлаб кеч кузакча кеча-кундуз тинмай ишлайди, на ейиш-ичишда ва на уйқуда ҳаловати бўлмай чўпдек қотиб кетади, бурни сўрайиб қолади. Аммо бунинг бадалига юқоридаги моллардан ташқари бир таноб ердан олтмиш пуд пахта олиб, нақд пул бараварига ҳукуматга топширади, ярим танобдан икки юз пуд картишка олиб ерга кўмади, йигирма пуд жўхори, ўн беш пуд мош, олти юз боғ беда, тўрт юз пуд шолғом ва туруп, ўттиз-қирқ, ҳатто эллик қадоқли икки юзта қовоқ, икки юзта тарвуз, аллақанча пиёз, лавлаги, савзи ва ҳоказо кўп нарсаларга эга бўлади. Холмирза аканинг ёпилгандан буён ҳеч бир ёлчибгина тўлмаган омбор ва ертўлалари буларни сиғдиролмай қолади.

Бу ҳақда яна қишлоқда шов-шув кўпаяди:

— Обид кетмон картишка экибди — ҳар биртаси замбаракнинг ўқи; шолғом экибди — ҳар бири сават кўтарганда бошга қўятурган чамбарак; лавлаги экибди — ҳар бири чақалоқ бола; қовоқ экибди — сизга ёлғон худойга чин, ҳар бири эшакнинг хўтугидек!.. Буларни жойлаш учун Холмирза аканинг ўчоғи ҳам бўш қолмай яна ярмиси ортиб қолибди... илгари омборингни тайёрлаб ундан кейин деҳқончилик қилмайсанми, хотинталоқ!.. — дейишади.

Мулла Обид сиғмай қолган тарвуз ва қовоқлардан беш арава сотиб, пулига тўртта катта қўй олади. Қишлоқ гўшт ва мой учун қўйларни лавлаги билан бўр-

доқига боқади. Шолғом билан турупни ҳам арзон-гаров сотиб, кўрпа-ёстиқ, кийим-кечак қилади.

Бунчалик нарсаларни саранжомлаб олишнинг ўзи ҳам қор тушкунчалик овора қилганликдан ёз бўйи ўйлаб келган тепадан яна чорак таноб очиб, ернинг сой ва ёноғроқ жойларига солиш фикри ишга ошолмай қолади.

Мулла Обид тупроқ солишнинг иккинчи ва учинчи йилларида ҳам биринчи йилдаги каби ҳосил олиб, тепага ҳам ҳужум қилиб туради. Сўнграқ, тепанинг ўртасидан катта доиравий қадди етти газли бир супа қилиб, устига бир шийпон солади. Бу шийпон ўзининг хушқайф ва хушманзаралиги билан қишлоқда «Обид кетмоннинг шийпони» деб машҳур бўлади. Шу очилган ернинг токи яхши ҳосил бериб, бир чеккасига Мулла Обиднинг қўрғони ҳам келиб қўнади.

Мулла Обид олти-етти йилнинг ичида Тиктепа қишлоғининггина эмас, балки бутун бир овулнинг атанган, ишбиларман, оқловар бир деҳқони бўлиб қолади. Ходмирза ака қариган чоғида куёви билан мақтана-мақтана дунёдан «оёқ узатиб» кетади. Аммо, Мулла Обид ўз қишлоғида бўлсин, теваарак қишлоқларда бўлсин «Обид кетмон» деб машҳур кетмони билан лақабланиб қолади. Баъзилар «Тепа бузган» ҳам дейдилар, лекин кейингиси жуда сийрак ишлатилади.

Мулла Обид ёки Обид кетмоннинг исмига тақилган «Мулла» сўзи ва қулоғининг оғирлиги устида қиттак тўхтаб, қиссамизнинг бу фаслига хотима берамиз: Мулла Обид эскича саводли киши. Эски адабиётни яхши ўқийди, айниқса Шоҳнома, Аҳмадзамчи, Абомуслим дostonларини, Жамшид афсона ва асотирларини ўқиганда жуда ҳам жонли чиқаради. Ёш, косиб кўндўз вақтларида ўз тенги косиблар қишли улфатчиликда ундан ҳалиги дostonларни ўқитиб эшитар эдилар. Унинг «катта китобларни» шариллатиб ҳамда «кўргандек» қилиб ўқишига суяниб, ўртоқ — жўралари Обид исмига «Мулла» сифатини таққан, «Мулла Обид» деб атаган эдилар. «Обид кетмон»нинг муллаглик сифати шундан келиб чиққан ва биз ҳам гарчи қиссамизнинг исминин «Обид кетмон» деб атаган бўлсак ҳам, ўз томонимиздан атаганда «Мулла Обид» деб юритишни мувофиқ кўрамыз.

Мулла Обиднинг қулоғининг карлигига келганда бу нуқсон унга минг тўққиз юз ўн олтинчи йилда Германия frontiда илашади. Ўзининг сўзига қара-

ганда минг тўққиз юз ўн олтинчи йилда Лошмон хизмати учун бир бойга ёлланиб фронтга кетади. Фронт орқасида ўр қазиб турган Мулла Обиддан ўттиз метрча нарига бир катта тўп ўқи тушиб, қаттиқ товуш чиқариб ёрилади. Гўёки осмон чатнаб, қиёмат қўпкандек бўлади. Мулла Обид ўқ ёрилгандан кейингисини билмайди... Бир вақт кўзини очиб қараса, ўзини тупроқдан чиқариб олаётганларини кўради. Тупроққа кўмилса ҳам аъзоси саломат бўлиб, уч-тўрт кун касалхонага кириб ётади. Аммо ўша ўқ ёрилиб тупроққа кўмилиб қолгандан бошлаб, Мулла Обиднинг қулоғи оддий товушларни эшита олиш хусусияти билан видолашади.

3. КЎПЧИЛИКНИНГ ТАВАЖОҲУҲИ

Тиктепа қишлоғининг беданабоз «йигитча»ларидан Мирвали банги бировнинг қўлидаги беданани кўриб дидига ўлтирадиган бўлса, сиқимида салмоқлаб туриб, «ҳамма жойи ҳам келган экан» деб қўяди. Мен юқорида ҳам «Четан» колхозининг аъзоси ўртоқ Мирвали тўғрисида «банги» сифатини бир-икки қайта ишлатиб юбордим. Бу эҳтиётсизлик Мирвали акага бир ҳурматсизлик, ёки ҳақорат юзасидан эмас, балки ўртоқ Мирвали отанинг ўзига «банги» сифати чумоли чаққанча ҳам озор бермаганлиги учундир. Колхоздаги ўз вазифасини ўтаб бўш юрган пайтларда, ҳатто Мулла Обиднинг кўз ўнгида бўлса ҳам белбоғининг қатига эҳтиёт юзасидан ташлаб қўйган катталиги бўғоз сичқондек нашани ийлаб, «банги»лик сифатини ўзи ҳам ҳаммага фош қилиб юра беради. Шунга ўхшаш замонамизнинг «ҳусн-шинавандаси» саналган зукко йигитларимиздан бири мутаносиб аъзоли бир маҳбубани кўриб завқланса, «ҳамма жойи ҳам келган экан» деб баҳо беради.

Аммо Мулла Обидга баҳо беришда мен юқоридаги таъбир билан «ҳамма жойи ҳам келган эмас эди» деган иборани қўлламоқчи бўламан. Балки ўқувчи кулар: «нима, сенинг Обид кетмонинг Мирвали бангининг беданаси, ёки замона зукколарининг завқ оладирган маҳбубаси эдими?» дея. Тўғри, масалага юзакни қараганда ўқувчининг бир даража ҳақи ҳам бўлар, лекин бошқа томондан мен ҳам ҳақсиз эмасман. Хотин-қизлар орасида юрган «от гадоёи» деган бир таъбирни эҳтимолки эшитган чиқарсиз. Ҳозирги баҳсимга бирмунча дахли бўлгани учун қиттағина

мавзудан ҳам чиқишга рухсат қиларсиз: яъни, туғилган болага от қўйиш хотинларнинг ўз ихтиёрларига қоладирган бўлса, улар домудла ёки узоқни ўйлайдирган оталар каби чамалаб турмайдирлар-да, энг яқин қўшини ёки севиқли қариндошларининг болаларидан бирининг оти билан атаб, қараб тура берадилар. Эрлар, «яқинимиз фалончининг оти билан атабсан, ранжисалар ксрак!» деб эътироз қиладирган бўлсалар, «нега ранжисин, от гадойи!» деб бақраядилар. Тўғриси ҳам бу «от гадойи»га нариги томон хотинлар ҳам яхши тушунадилар, «от гадойи» қонуни олдида тах туриб, болаларининг отини «оёқ ости» қилгани учун баъзи оталар каби ранжиб юришга ўзларида ортиқча ҳам ҳақ-ҳуқуқ сезмайдилар.

Шунга ўхшаш мен ҳам бу ўринда «от гадойи» қонунига суяндим. Чунки, ановиларнинг бири бедананинг устки кўринишидан, иккинчиси маҳбубанинг қоматидан ҳисса олиб, бир ҳукм берди. Мен эса Мулла Обидни маънавий жиҳатдан олиб, ҳалиги таъбирни қўлладим. Яъни Мулла Обидни сажия¹ ва фалон томонларини олиб, Мирвали бангининг иборати билан ифода қилганда «унинг ҳамма жойи ҳам келган эмас эди» дейишга тўғри келиб қолди.

Яна Мирвали бангича айтканда, «худой берган феъл», кўпчиликча айтканда табиат эски ва янгини қўшиб ҳукм берганда фитрат, оила, мактаб, муҳит, фалон ва фалон...

Бир оз жиддийлашайлик, мавзудан узоқлашмайлик. Мулла Обид инқилоб бошларидан тортиб минг тўққиз юз йигирма бешинчи йилларгача Советлар ҳокимиятига бетараф қараб келди, меҳнаткашлар ишига дуруст қайишмади десак ҳам бўлади. Агарда минг тўққиз юз йигирманчи йиллардаги унинг бозордан танавор тополмай ишсиз, оч қолган вақтларидаги аҳвол руҳиясини хотирласак, унда Советлар ҳокимиятига қарши бир кек туғилган даврига ҳам туртиниб ўтамиз

Тиктепага келгандан сўнг унинг маълум шуҳратли ва донғли даври бошланади. Қишлоқнинг бирмунча донғ тортиб юрган муштумзўрларининг ичлари ёниб, тишлари қичирлашса ҳам, аммо ерсиз, кам ер ўртаҳол меҳнаткашлар Мулла Обидга томон муҳаббатланишиб, ўзсинишиб қоладилар. Унинг ўзлари билан қўлга қўл беришиб, жамоат ишларида ишлашувини ти-

¹ Характер.

лайдилар. Ўзларининг ҳар бир йиғинларида Мулла Обид каби бир қаҳрамоннинг бўлиб туришига ҳаракат қиладилар. Бироқ... Бироқ Мулла Обид томонидан садо чиқмайди, чиққани билан самимий муҳаббатга самимий жавоб йўлида бўлмайди.

Мулла Обиднинг бу ҳаракатида анови бир неча синфий душманларнинг таъсирлари ҳам бўлмади эмас, бўлди, буни келаси фаслларимиз ёритиб борар. Аммо бу ҳол учун яна кучлироқ омил Мулла Обиднинг ёлғизликни севган табиаи эди дейишга тўғри келади.

Мулла Обид қишлоқ йиғинларига, фаоллар мажлисларига бормайди эмас, боради. Лекин боргани билан... йиғилганлардан бир йиғилган, ўлтурганлардан бир ўлтурган бўлиб, қайтиб кета беради. Ҳолбуки қишлоқ меҳнаткашлари Мулла Обиддан деҳқончиликда қозонган муваффақияти каби муваффақиятли бир гап, маъқул бир фикр истайдилар. Дуруст, Тиктепанинг «гул» ўрнида келган партия ва Совет аъзоси ўртоқ Очилди Собиров қишлоқ йиғинининг ҳаммасида деярли йўлбошчилик қилади, булбулдек сайраб, йиғинни таклиф, савол, изох каби маъжунлар билан тўлдириб ҳам ташлайди. Лекин ўртоқ Собиров ҳар қанча сайраб сўз ва иш билган қишлоқ меҳнаткашларининг муҳаббатларини ўзига тортиб битиролмайди.

Қишлоқилар сиз билан менинг кўзимга «анойи» кўринсалар ҳам, аммо ҳақиқатда ундай эмаслар. «Пих ёрган» деб нах шуларни айтса бўлади. Ўртоқ Очилди чет қишлоқнинг боласи бўлмаганидек, Советга чет унсури ҳисобланган оиладан ҳам эмас — Тиктепанинг ўзидан чиққан, кам ерли, камбағал деҳқоннинг боласи. Агар ишонсангиз оғзи билан меҳнаткашлар мафқурасига жон беради. Бироқ, қишлоқилар оғзи билан ўроқ ўриб, оёғи билан машоқ терувчига қаноатланиб қола бермайдилар, яъни маъраканинг гули бўлмоқчи бўлгандан яна бошқа нарсани ҳам талаб қиладилар. Омоннинг қулоғини ушлаганми, кетмоннинг шамолини еганми? — Хўп, еган бўлса ўз касбида қанчалик муваффақият қозонган, ёлчибгина хирмон кўтарганми, бели букилибгина аравага пахта ортиб, ертўлага деҳқончилик тўкканми?

Ўртоқ Очилди Собиров — Мирвали банги таъбирини қўлласак маъракада сўз важдан «гар-гар» қилса ҳам, бироқ, деҳқонларнинг кейинги шартлари устига келганда — яна Мирвали ота иборати билан жавоб берсак «ер чизади». Қишлоқилар ўзларича энг аҳа-

миятли ҳисобланган кейинги шартни Очилди Собировдан тополмайдилар, шунинг учун йиғинлардаги унинг сўздан ўйнаган хулсларига¹ унчалик аҳамият беролмайдилар. Аммо Мулла Обид...

Мулла Обид қишлоқларнинг кейинги шартларига икки юз фоиз жавоб бера билади. Жамоатга раҳбарлик жўнига келганда унинг ақлли, ўйчан кўзлари «у ёқни ҳам юз фоиз эплайман» деб туради. Аммо йиғинга қишлоқ меҳнаткашларининг кучлашлари билан келиб, бир чеккада қурт шимигандек ўтириб олади. Йиғинда аҳамиятли бир масала кўрилиб қолса, қишлоқлар тез-тез Мулла Обидга маъноли қилиб қарашади, гўёки сен ҳам бу ҳақда «ўз фикрингни айтсангчи» деб ёлборишади. Мулла Обид эса уларнинг кўзига қарамасликка тиришиб, бошини кенг ўратепа чакмонининг ёқасига яширади, буларнинг ўзи ҳам етмагандек намоз вақтини чоқлаб туриб йиғиндан оҳиста йўқолиб ҳам қолади...

Мирвали банги хоҳ ўз қишлоғидан, хоҳ чет қишлоқдан ким бўлмасин «пайрави келиб қолганда» аяб, сийлаб ўтиришни одат қилган эмас, пайрав вақтида хоҳ қиттак кайфи бўлсин, хоҳ бўлмасин — бу ҳам фарқсиз.

Бир кун шаҳардан бир вакил чиқиб, пахта экиш, бошқа экинлар ўрнини пахтага олиб бериш устида қишлоқ йиғини чақиради. Меҳнаткашларнинг талаби билан Мулла Обид ҳам йиғин раёсатига кечирилади. Вакил маъруза қилиб, маъруза устида қишлоқлардан анчагина деҳқонлар сўз олиб, ўз фикрларини айтиб ўтадилар. Умрида минбарга чиқмаган Мирвали банги ҳам ўзича айтканда, меҳробга сўзга чиқиб, сўзининг охирида ҳаммани кулдиради:

— Бошқа экинлар ўрнини пахтага олиб беришга қарши эмасман... Аммо пахта уватларига наша экилса ғўзаларимиз ҳайвонларнинг ғажиб кетишидан яхши сақланиб қолар эди!— дейди.

Бу йиғинда ҳам одати бўйинча Мулла Обид сўзламайди. Йиғин тарқалганда Мирвали банги йиғинда ўз ёнида олиб ўтирган искавич итини эргаштириб, Мулла Обид билан биргалашиб қайтади:

— Ахир, мендек бир банги дувурга чиқиб ўз тилагимни айтсам-да, сизни меҳробга чиқариб қўйсак ҳам нуқул сўк шимсангиз... Ибанбойнинг биясига ўхшаган

¹ Х у л с — қартада дақиқроқ бир ўйин.

бу гавдаларга ҳам ишониб бўлмас экан-да, почча!— дейди.

Мулла Обид парвосизгина илжайиб қўяди. Мирвали банги аччиқланади, нашаманд қизғиш кўзини ўйнатиб ёнида борган итига қарайди:

— Мана шу итим ҳам йиғиндан қолмайди, бироқ бу ҳам сизга ўхшаш йиғинда сўзлашни билмайди!— дейди.

Биргалашиб бораётган деҳқонлар хохолашиб кулиб юборишади. Мулла Обид ҳам уларга қўшилишиб кулса ҳам, Мирвали бангига ранжиш аломати кўрсатмайди. Деҳқонлар Мулла Обидга эшиттирмай бир-бирларига «банги ёмон тишлади, узиб олди!» дейишади. Аммо бангининг ўзи уларнинг сўзига қўшила олмайди:

— Поччамни «тепса тебранмас» деб атайдилар... Мен тугул, итим тишласа ҳам қимир этмайди бу Афросиёб!— деб негадир яна ғижиниб Мулла Обидга қарайди.

Мирвали банги ўзининг танқиди ёки шунинг сингари пайрави маҳкум устида қанчалик таъсир қолдирганлигини ҳам яхши сезади. Башарти ўз сўзи ва ё танқиди билан нариги тараф қизарса ёки таъсирланса унга иккинчи мартаба ҳужум қилмай қўяди, чунки душман оёғи остида. Аммо ҳалигидек қимирламаган кишига жўни келди дегунча ҳужум қила беради.

Яна бир жума кун боягидек қишлоқнинг умумий йиғини бўлади. Йиғинда шаҳардан махсус белгиланиб чиққан масъул ишчилар, қишлоқ комсомоллари, нариги қишлоқ вакиллари ҳам иштирок қиладилар.

Йиғин авжи қизиб турган пайтда қишлоқ масжидида жума азони айтилиб қолади. Гарчи, бошқа кичикроқ йиғин асноларида намоз ўқиш учун мажлисни ташлаб кетадирган қари-қартанг деҳқонлар ҳам ҳозир ботирчилик қилолмай турадилар, йиғиндаги намозхонларнинг ҳозирги илинжли ҳолларидан хабар олиб турган Мирвали бангининг Мулла Обидга қарши эски «кеки» ғимирчиб қолади. Яъни, ҳозирги нозик фурсатдан фойдаланиб, Мулла Обидни бўғиб ташламоқчи бўлади-да, ўзидан нарироқда ўлтирган Мулла Обидга қўл чайқаб, қўли билан масжид томонга имлайди ва қулоқ юмшоқларини икки бош бармоғи билан ушлаб, «азон айтилаяпти» деган ишоратини қилади. Бангининг мақсадига тушунган Мулла Обид сакраб ўрнидан туради, огоҳ қилганлиги учун Мирвали бангига боши билан раҳмат айтади ва бепарво йиғиндан чиқа бош-

лайди. Бундан руҳланган бошқа намозхонлар ҳам жойларидан қўзғаладилар. Натижа Мирвали банги ўйланча чиқмайди. Билъакс, ўзи қабзиятга тушади. Гапдан хабардорлар, «энди нима бўлдинг» деган каби бангини масхара қиладилар. Банги шошиб турмайди, дарров бошқача йўл тутаети, ўрнидан туриб раёсатга мурожаат қиладити:

— Уртоқларимиз мажлисни ташлаб намозга бормасалар эдити!— дейдити.

Бир неча комсомоллар ҳам унинг сўзини кучлаб тушадилар.

— Тўғри-тўғри!

Намоз учун жойларидан турган етти-саккизта кексатиккайганча қараб қоладилар, Мулла Обид «ҳангома»ни эшитмай йиғиндан узоқлашади. Раёсатни олиб борган шаҳарлик ишчи сўзни тўхтатиб, ўртада қадалиб қолган кексаларни кўздан кечиради:

— Майли, кексалар намозга борсинлар. Аммо, яна тезда мажлисга қайтиб келсинлар!— дейдити.

Ун-ўн беш чоғлиқ қари-қартанглар бенамоз, «иғвогар» бангига хўмрайган ҳолда йиғиндан чиқадилар, бангининг ўйинидан хабардор деҳқон йигитлар унга ер остидан тиржайишиб қарайдилар, ҳазилмандроқ Утарбой бангининг кўзини учратиб, жиртак чалгандек қўлини оғзига олиб боради.

Мирвали банги тажангланиб, белбоғининг қатидаги носқовоғини олиб, бир кап носни тили остига ташлайди-да, совуқ еган товуқдек ҳурпайиб олади.

Мулла Обиднинг йиғинларда сўзга чиқмаслиги, йиғинга қистатиб келиши, намоз ўқиши ва бошқа шунинг сингари қовушмаган феъллари қишлоқ меҳнаткашлари назарида катта айб ҳисобланиб турмайди.

Юқорида айтилганча, унинг ўз ичларида бўлиб туришининг ўзи ҳам улар учун кифоя каби сезилади. Ёш-яланглар баъзи кезларда аччиқланиб, «бу Обид кетмон ўзи қанақа одам...» деб қизиша бошласалар, Усмон полвонга ўхшаш кексалар — «енгиллик ярамайди, ахир бир кун эпаккага келиб қолар, Обиддек йигитни четга қоқишни ўйламангиз!» деб уларни босиб қўядилар.

Айниқса ер ислоҳоти вақтида Мулла Обид Тиктепа чоракор ва ерсизларини жуда ҳам ранжитаети. Ерсиз деҳқонлар Мулла Обидни ўзсиниб, ҳамда оз ерлик биллиб, Жалил тегирмончининг еридан беш танобини айи-

риб бермакчи бўладилар. Бироқ, Мулла Обид бой ва домлаларнинг қутқуси биланми, ёки ўзининг диний таассуби орқасидими баҳарҳол ерни рад қилади. Мана шу гап устида ерсизлар олағовур қўпормоқчи, Мулла Обидни ўз ичларидан тамоман четга чиқариб ташламоқчи бўладилар. Бунда ҳам аччиқланган ерсизларни қишлоқнинг бир неча гапга тушунадирган Берди татар каби меҳнаткашлари тўхтатиб қўядилар, «бу майлани ош, ер олмаса садқайи сар, балки ишлаш учун чоғи келмас» дейдилар.

Хуллас, Мулла Обидни бошда эпқага олиш, одам-наванда қилиш Тиктепа меҳнаткашлари учун арзонга тушмайди. Бошидек ерсизларни ранжитишидан қатъи назар, уни қишлоқ йиғинларига, фаол мажлисларига жалб қилиш ҳам бир машаққат бўлади. Бирор йиғин бўладиган бўлса махсус бир йигит ҳаммавақт Мулла Обид учун овора: «Фалон тўғрида мажлис бўлмоқчи, ўртоқлар йиғилиб келганлар, мажлиснинг очилиши сизга қараб туради!» Мулла Обид чор-ночор боришга мажбур... Қишлоқ меҳнаткашлари йиғилган, мажлисини очмай ўзига қаратиб турган бўлсалар бормасдан чора йўқ.

Баниарти Мулла Обид бирор сабаб билан бир йиғинга бормай қолса, эртаси ёки бириси кун деҳқонлар ундан ҳисоб сўрайдилар: «Нега бормадингиз, шундай арзимаган иш учун ҳам йиғинни ташлаш мумкинми, ёки шунча меҳнаткашлар сизнинг назарингизда ҳеч нарсамиз... Қишлоқ меҳнаткашлари отидан сизга норозилик билдирамыз!» деб беозор шилталаб олгандан сўнг кечаги йиғинда қаралган масалалар ва улар тўғрисида берилган қарорлар билан Мулла Обидни таништирадилар.

Киши қайси даражаларда индивидуалист бўлмасин, на даражаларда ўзини кўпчиликдан четга олмасин баҳарҳол кўпчиликнинг таважжуҳи, тарбияси ҳазил гапга ўхшамайди. Мулла Обид кўпчиликнинг жозибасига, тағин ҳам тўғрироғи муҳаббатига қочиб жавоб беришдан виждонан азобланадими ёки бошқача бир таъсир бўладими, ҳарчи бир вақт уни кўпчилик кучоғида самимий ҳолда кўриб қоламиз...

Энди йиғин хабарини эшитса кишиларни овора қилмасдан ўзи югуриб келади, жиддий масалалар текширилиб турган пайтда азон айтилиб қолса кўпчилик ҳурмати учун намозини ҳам қазога қўяди, раёсатга сайласалар дарров раёсат курсисига бориб ўтиради,

рўзномани кўриб, бу ҳақда ҳайъат раёсат билан жиддий равишда кенгашади, лозим топганда гарчи бирмунча қийналиб бўлса ҳам сўзга чиқиб, ўзининг маъқул, мазмунли ва қисқа фикрини айтиб кўпчилиكنинг олқишини ҳам олади...

Тиктепа, Дўстариқ ва Учқулоқ қишлоқлари бир овул ҳисобланиб, ҳар уч қишлоқдан бир қишлоқ шўроси тузилиб келади. Бу ўртанинг қондаси бўйинча Тиктепа ўзидан ўн учта вакил кўрсатиши керак бўлиб, шу ўн уч вакилнинг бирига минг тўққиз юз йигирма тўққизинчи йилдан бошлаб бизнинг Мулла Обид сайланиб келмакда.

Қишлоқ шўроси Учқулоқ қишлоғига жойлашган. Тиктепадан узоқлиги уч чақиримча бор. Мулла Обид шўро мажлисларининг ҳеч биридан қолмай, яёвлаб боришдан ҳам эринмайди. Минг тўққиз юз йигирма сакizinчи йилда қишлоқ шўроси ёнида тузилган ҳосилотни юқори кўтариш комиссиясига раис белгиланган эди. Ҳозир ҳам шу комиссиянинг бошида ишлайди. Минг тўққиз юз йигирма тўққизинчи йилда қишлоқ шўросига муовин раис бўлиб сайланади. Шўронинг кўпчилиги уни раисликка таклиф қилган бўлсалар ҳам Мулла Обид, «ҳозирча колхоз йўлга қўйилиб етмаган — кечагина тузилган «Четан»ни йўлга қўймасдан туриб бошқа вазифага ўтолмайман» деб раисликни қатъиян рад қилади. Район парткоми ҳам Мулла Обиднинг фикрини маъқул топиб уни «Четан»нинг раислигида туришини мувофиқ кўради.

4. ТИКТЕПАНИНГ «УСТУНЛАРИ»

— Тиктепанинг учта устун бор, бири мулла Султонқул, иккинчиси Хуббибой, учинчиси мен! — дер эди Абдужалил тегирмончи кўкрак кERGиси келган фурсатларда, — агар шу уч устундан бири жойидан қўзғаладиган бўлса, Тиктепа халқи том остида қолади!

Қишлоқнинг тўйими, азасими, баҳарҳол каттарак бир гурунги асноси бўлса керак, Абдужалил тегирмончи гурунгиинг тўрида ўтириб, аччиқ фамил чойни қандлаб ичар экан, боягидек «Тиктепанинг учта устун бор...» деб кўкрак хере бошлайди. Гурунгига йиғилганлар ичида чет қишлоқдан келган аскиячи бир меҳмон ҳам бўлади. Абдужалил тегирмончи ўбдан кўкрагини кериб бўлгандан сўнг, ҳалиги меҳмон мулойимгина қилиб айтади:

— Тиктепанинг учта зўр, шашраха устуни бор, деб эшитиб юрар эдим... Шукр, бу кун уларнинг суҳбатларига ҳам етишдим. Лекин бу зиёрат менга шуни билдирадики, манави икки устун бирмунча узунроқ, аммо жанобингиз қисқароқ кесилган экансиз!— деб мажлисдагиларни кулдириб, ичакларини узади. Чунки Мулла Султонқул билан Хуббибойларнинг қадлари узун, Абдужалил тегирмончининг бўйи жуда қисқа бўлиб, аскиячи меҳмон шундан киноя қилади.

Юқорида, Мулла Обиднинг кўп вақтлар жамоат ишларидан четда юрганлигини ёзганимизда, «меҳнаткашларга чет бўлган унсурлар таъсирларига тушганми?» деган чамани ҳам қилган эдик. Биз ҳозир Мулла Обиднинг ҳалиги уч «устун» билан алоқа ва муносабати тўғрисида сўзлаймиз.

«Устунлар» қишлоқларидан ёки чет қишлоқдан ҳар кимни ҳам ўзларига тенглаштира олмайдилар. Уларга тенглашини учун қишлоқ катта масжидининг имом ва хатиби Мулла Исо махдум, кичик масжиднинг имоми Мулла Муҳсин домла, қишлоқнинг собиқ оқсоқоли Юнус кўртогаси бўлиши керак. Қўшни қишлоқлардан уларнинг икки оғиз сўзларига арзийдиганлари ҳам шу ўлчовда юрийди. Мана шу гуруҳ кишилардан бошқалар Мулла Султонқулча айтганда «сўтаклар»дир, Хуббибойга қолса «юпунлар»дир, Абдужалил тегирмончи эса бу тўғрида унчалик такаллуфланиб ўтирмай, «чиртнинг пиртинг» дейди ва орқасидан «чирт» этиб тупугини сачратиб ташлайди...

«Устунларимизни» унчалик ҳам «қора қозонидан олиб, қизил қозонига қуядиган» бесаховат, дастурхонсиз одамлар деб бўлмайди. Қишин ва ёзин бу уч «устун» ўз хизматларига Парпи қассобнинг ўн олти ёшлик ўғли — Нуъмонжонни олиб, кўнгил очиш учун бир-бирларининг қўрнонларига ҳар ҳафта бир-икки қайта оғишиб турадилар. Бундан ташқари ўн-ўн беш кунда шаҳар ёки нариги қўшни қишлоқлардан келиб қолган одамшаванда қардошларни ёки дуоғўй эшон ва муллаларни ҳам қимтинмай кутиб турадилар. Бундай пайтларда Хатиб домла ва кичик масжиднинг имоми Мулла Муҳсинларни ҳам қўшиб меҳмон қиладилар.

Юқорида айтилганча, бу уч «устун» аксар вақт чойхона каби кўпчилик йиғиладиган жойларга ҳам биргалашиб сўз қўйишиб келадилар, «чиртинг-пиртинг»лардан айрим ўтириб, алоҳида суҳбатлашадилар.

Чойхонада ўзаро чакчақлашиб ўтирганларида иш излаб қишлоққа янги бориб қолган «юпун»ни учратиб қолсалар:

— Бегона ит... чамаси қишлоққа суяк қидириб келганов. Савоб учун офилингизга олмайсизми, Хуббибой?

— Сиз бундай «савоблар»ни қидирган киши эдингиз-ку, Мулла Султонқул? Бултурги Зиём овсарингиздай бир озгина жирини олиб, қишга кирганда лоақал қуйруғини кесиб қолсангиз янгамиз учун елпигич бўлар эди-ку?

— Ҳиқ-ҳиқ-ҳиқ... эшакнинг эти ҳаром бўлгани билан кучи ҳалол демоқчисиз-да, хи-хи-хи-хи!— деб кулишади.

«Устунлар» бу хилда гапни қиш, дала ишлари чиқмаган пайтларда фақат ҳангома учунгина сўқадилар. Аммо қишдан чиқаёзган, дала ишлари яқинлашган кезларда бу хилдаги «қишлоққа суяк қидириб келган итлар» билан бошқача муомала қиладилар, оч ва ишсизликдан гангиб юрган «ит»ларни ёзда ишлатиб, кузда қуйруғини кесиб қолиш тўғрисида ҳавасланадилар. Ана шундай пайтларда «суякка муҳтож итлар»дан аҳвол сўраб, олдига бир чойнак чой, иккита нон қўйиб, бўйнидан боғлаб олишга ҳам уқувлари чакки эмас. Кеч кузга етганда, яъни дала ишлари битганда ҳалиги «ит»ни қишдан боқиб чиқариш жўни, ахир, бир гап бўлади. Мулла Султонқулга ўхшаш «ит»ни кеч кузда беда ўғриси қилиб, ёзда ўзи қилиб берган уст-бошини ҳам «сен ўғирлаган бедамнинг бадалига» деб шилиб қолиш «йўллари» ҳам топилади.

«Устун»ларимизнинг Зиём овсар кабилар билан қиладиган муомала ва муносабати юқоридагича. Аммо Мулла Обид каби ўз олдига деҳқончилик қилмоқчи бўлган мустақил янги «келгинди»лар билан уларнинг кўпда олди-бердиси бўлмайди. Мавриди келиб бундайлар билан қўл бериб кўришганда ҳам мулла Султонқул ҳамёза аралаш эринибгина «омонми» дейди-да, кўтарган қўлини нариги ёққа берар-бермас яна ёнига ташлаб юборади. Хуббибой тилини соқовлантириброқ «саватми-саватми» (саломатми, саломатми?) дейди ва орқасидан ёнидаги ҳамроҳига кўз қисиб қўяди, Абдужалил тегирмончи эса кўришгувчисига зўрғагина бармоғининг учини беради-да, берган кўйи бир оз қараб тургач, бир оғиз сўзсиз кўришгувчидан ажрашади, агарда кўришгувчи «чиртинг-пиртинг» билан ўйнашмоқчи бўлса, узатган қўлини тезда ундан тортиб олмайди-да, бир нав

кулимсираб бошдан-оёқ, гўёки ёғоч бозорида тиккайтиб қўйилган ходанинг тобини текшираётган дурадгор уста каби уни, яъни «чиртинг-пиртинг»ни юқоридан пастга томон кўздан кечириб тушади...

Мулла Обид чойхона каби жойларга жуда оз чиқади. Чиққанда ҳам киши, тос¹ чой таппаб ўлтурмай, ким тўғри келса, яъни ким ўз ёнига чақирса ўша билан ўтиришиб кета беради. Қулоғи оғирлиги учунми, ёки ўзини яратилиши шундайми, (биз яратилиши шундай эди, деб биламиз) баҳарҳол биров ундан гап сўфрамаганда сўзга ҳам аралашмайди, жуда зарур бўлиб қолмаса ўзи ҳам гапирмайди, фақат қўлига тутқизилган пиёлани бўшатиб беришни, тарқаш вақтида ҳисоб бўйича тушган чойчақани тўлашнигина билади. Шунга ўхшаш қишлоқнинг муллеси ким, домласи ким, тегирмончиси ва фалони ким, бу билан ҳам унча қизиқиб турмайди. Баъзи «елпатак юпунлар» каби анави баланд охурдан сув ичадиганларнинг энсасини қотириб, улар тиламаса ҳам қўл бериб кўришиб, ўзининг иззатнафсини оёқ ости қилиб юришни ҳам билмайди ёки ёқтирмайди. Агар биров ўзи билан сўрашмоқчи бўлса қўл бериб кўришади, гап сўраса жавоб беради, ҳорма деганга, бор бўл дейди, улдурки, бу тўғриларда ўзи ташаббус кўрсатмайди.

«Устун»ларимиз Мулла Обидни қишлоққа янги кўчиб келган йилнинг эрта баҳорида, кечаси гузар чойхонасида кўрадилар. Лекин бу янги меҳмонни бошқа юпун ёки сўтакка ҳисоблай олмайдилар. Яъни Мулла Обид улар томонидан оддийгина, кулиниб ва масхараганигина қаршилимайди, билъакс, бирмунча фавқулоддароқ, эҳтимолки, бир оз қизиқроқ истиқбол қилинади. Мулла Обиднинг ярим қоронғи ичида бошқалардан чорак газ чамаси юқорида кўринган зўр гавдаси, айниқса оғир ҳаракатли зўр кўзи, икки жағини шоп каби ёпиб тушган мурти, кўк сурф қийиғининг чап томонига осилган ярим газлик пичоғи «устун»ларимизни дабдурустан ёмон хаёлга тушириб қўяди. Мулла Обидга кўзи тушини билан хусусан Абдужалил тегирмончининг юраги орқасига тортиб кетади-да, бир неча вақт сўзлашга ҳам тили келмай қолади. Оғзига бирмунча тупук олгандан сўнг Абдужалил тегирмончи оҳистагина Хуббийойга қарайди:

¹ Тос деб бу ўринда чойхонада бирга тўпланиб бир пиёладан чой ичиб ўтирганларга айтилади.

— Қишлоғимизга одамхўр доригон экан!— дейди. Хуббибой секин ер остидан Мулла Обиднинг ярим газлик пичоғига кўз юборади:

— Мелесага хабар бериб қўйиш керак эди!

— Мелеса боя Дўстариққа кетган! — деб Мулла Султонқул сездирмасдангина деворга суялинқирайди.

— Мелесанинг қўлидан нима ҳам келар эди,—деб тегирмончи яна секин Мулла Обидга қарайди.

— Мелесанинг қўлидан ҳеч гапу келмайди,— дейди Хуббибой.— Лекин эҳтиёт лозим... Ўзи бу ерда нима қилиб юрадир, қай ердан келган, қай ерга тушган, паспорт борми?— мелеса мана шу тўғриларни текширар эди-да.

Тегирмончининг энсаси қотиб, манглайини тириштириб қўяди.

— Ҳаммавақт айтаман-ку, бир гапни сал ўйлаброқ гапиринг деб,— дейди,— лекин сиз ҳануз пашмалоқи гапларни айтиб қолгансиз!

— Гапимнинг қай ери пашмалоқи экан?

— Секинрак-секинрак... Пашмалоқисини айтиб берайми сизга: қай ерга тушдинг, деса, чойхонага дейди; қай ердан келдинг, деса,— фалондан, дейди: паспортнинг борми, деса, мана, дейди, хўш?.. Бу халқ учун нима кўп,— ваз; нима арзон,— паспорт!

— Тўғри-тўғри!— дейди суянган жойидан Мулла Султонқул,— ҳарчи мақсадига етмасин-да, бадбахт... Менда-ку ўрадаги беш-ўн пуд ғалла билан оғилдаги беш-ўн та қорамолдан бошқа нарса йўқ... лекин ҳарчи ташвиш бор-да...

— Менда нима бор дейсиз!— дейди камсухунлик билан тегирмончи,— ўша сизникига ўхшаш борди-келди... Уч тош тегирмондан келган даромад чойчақадан ортмайди... Нима, биз пўлат сандиқда асраган ақчамиздан қўрқармидик... Сиз айтганча, бир оз ташвиш бўлмаса бошқа ваҳима...

Хуббибой ҳам ёронлари каби ўзининг «йўқлигидан» шикоят қилиш учун оғзини жуфтласа ҳам, аммо бирдан дами кесилиб қолади. Чунки бирор соатдан буён ўзига дамба-дам кўз ташлаб, алланарса тўғрисида суҳбатлашаётган «устунлар» Мулла Обиднинг диққатини жалб этиб, оҳистагина буларга қараб қўяди. Гўё иттифоқлашган каби «устунлар»нинг ҳам қўрқоқ кўзлари унга тўқнашиб, шикоят гали ўзига келганда Хуббибойнинг нафаси ичига тушиб кетади. Аммо Абдужалл тегирмончи фурсатини қочирмайди. «Даҳшатли»

бир «чиртинг-пиртинг» олдида бош эгади, яъни Мулла Обидга имо ичида салом бериб, тамаллуқ билан ялтоқланиб қўяди. Мулла Обид тамаллуқ маъносига албатта тушунмайди, тунд бир турда бош ирғатиб, жавоб беради-да, кўзини четга олади.

— Мақсади шу ёқда экан!— дейди энтикиб Хуббибой.

— Шу ёқда, шу ёқда!— дейди тутулиқиб Мулла Султонқул,— сизнинг саломингизни ҳам писанд қилмайди-а, Абдужалил?!

Одамхўр-да,— дейди тегирмончи,— ҳукумат нуқул шунақа одамхўрларга йўлни катта очиб берди...

— Сиз Хуббибой, ҳадеб унга қарай берманг, ўчакишиб қолади!

— Йўқ, мен...

Учови ҳам бирмунча вақт сукутга боради, чойнакдаги чой эсидан чиқиб совийди...

— Қани Мулла Султонқул, чойни қуйинг, банда пешонасидагидан ортиқчани кўрмайди!— дейди бир вақт тегирмончи.

Учови ҳам узун нафас олиб, сўз қўйишгандек Мулла Обид томонга қарайди. Иттифоқо Мулла Обид ҳам шу вақтда буларга қарайди. Дарҳол кўзини булардан олиб, ярим газлик пичоғини қинидан суғуриб чиқаради, дамига чироқнинг нури тўқиниши билан пичоқ ярқираб кетади. Мулла Обид тирноғининг кемтикларини тўғрилай бошлайди.

— Ана холос!— дейди шивирлаб тегирмончи,— биз қарай бериб уни ўзимизга ўчактирдик. Бад олганимизни сезиб пичоқ янишга турди. Уҳ, даюс... Бу пичоқ неча гуноҳсизнинг ёстиғини қуритган экан....

Энди ҳар уч «устун»нинг ҳам силласи ўбдан қуриydi. Хуббибойнинг далага чиққуси келиб қолади: Хуббибой астагина ўрнидан турганда қўрдошлари: «қўрғонингизга кетиб қолманг, биргалашиб кетамиз», деб таъкидлашади.

Хуббибой қайтиб келар экан, гузар ўртасида ким биландир узоққина сўзлашиб қолади. Сўзлашиб ажралишгандан кейин кулимсиган ҳолда қайтиб келади, жойига ўтирар экан, яна ўзича кулиб қўяди.

— Ким билан сўзлашдингиз?

— Нега кулдингиз?

— Биз кулмайдиган ваҳимага тушмабмиз-да!— деб Хуббибой яна кулади,— ўтирган занталоқ Холмирза бузоқнинг куёви экан, қайнатасидан бир-икки таноб ер

олиб, деҳқончилик қилиш учун шу кунларда Тиктепага кўчиб келган экан. Юрагингизга балли дедик, тегирмончи!

Бу сўз билан Мулла Султонқулнинг устидан ваҳима юки кўтарилиб, юзига қон югуради:

— Ҳамма ваҳимани сиз бошладингиз, тегирмончи!

Аммо бу «хушхабар» тегирмончига Хуббибой кутганчалик ўзгариш бермайди, бояги ваҳимали вазиятга нуқс тегмайди.

— Мен, ҳали ҳам бояги мулоҳазамда туравераман!— дейди тегирмончи,— одамхўр, ёки босмачи деган Холмирзага куёв бўлса нима таажжуби бор? Ёки каллаке-сарнинг қайнатаси манглайдан шох чиқарган бўлади, деб эшитганмисиз?... Йўқ, мен бояги мулоҳазамда туравераман. Менга қолса, шу кеча-кундузларда те-вағабимиздаги қишлоқларда овозаси эшитилган босмачиларнинг бири ёки биринчиси шу Холмирзанинг куёви! Мен чувалган ипнинг учини энди топдим... Сиз Хуббибой, қайнатасидан икки таноб ер олиб деҳқончилик қилгали келган, деб лақилламанг. Бу ўзи бир гап, бир баҳона. Мулла Султонқул, сизнинг ақлингиз жойида-роқ: икки-уч таноб ер билан бола-чақали одамнинг тириклик ўтказиши мумкинми, бунга қайси аҳмоқ ишонади?! Ҳа-ҳа, баракалла. Бу ўзи Хуббибойга ўхшаган лақмаларнинг кўзини бўяшдан бошқа гап эмас. Сиз, ошнам, Хуббибой, лақиллайберинг, сизга ўхшаш «сағир»ларга лақиллаш учун китоб ҳам рухсат беради...

Хуббибой қўлидаги пиёласини қулта ютиб, ўзига томон илжайиб қараган Мулла Султонқулга узатади.

— Кўз билан кўрмаган ишни худой билади-да.

— Худой билдирса бандаси ҳам билади,— дейди тегирмончи кичкина гавдасини ўтирган кўйи кеккайтириб,— ҳар бир ишга ақлни югуртириб бормасангиз, айниқса бу қалтис замонда қийин-да, Мулла Султонқул!

Шу чоқда Мулла Обидларнинг тослари кетишга қўзғаладилар. Мулла Обид «устунлар»га илтифот қилмай, чойхонадан чиқиб кетади...

— Кўрдингизми?— дейди Абдужалил тегирмончи ўз даъвосига асос солиб,— қишлоқ халқи бизнинг соямизга салом беради. Айниқса қишлоғимизга янги келган «чиртинг-пиртинг»лар бизга яқинлашиб салом бериб олгунча ўлиб қолади. Аммо бу? Бу бўлса бизни писанд қилмайди, бу ерда ит ўлтурганми, эшак ўлтурганми парвосига келтирмайди. Эҳтимолки, бизни танимайди, деб айтарсиз, йўқ, минг мартаба, жуда яхши

билади. Бироқ, бу халқ ялинмайди, ялантиради... Мен бу халқнинг феълини жуда яхши биламан. Сен билан ўчашмакчи бўлса жўртта қитиғингга тегеди. Агар сен унга ўчакишиб жавоб берсанг, ўзининг ёмонлиги учун йўл ҳозирлаган бўлади. Бир кун сен кутмаган вақтда бошингга қиёмат савдосини солади кетади, ҳозир бу ҳам ўша йўлни тутди, бизга сирт бериб кўнглимизга адоват уруғини сепмакчи бўлди, хотинталоқ; йўқ, биз бу ўйлаган юзаки одамлардан эмасмиз. Биз бундай одамдан иззат-ҳурмат кутиб турмаймиз, балки иззатимизни букиб бўлса ҳам муроса йўлини тутамиз...

Хуббибой давлат важидан тегирмончи билан Мулла Султонқулларга қараганда жуда ҳам юқорида туради. Уларда иккитадан коранда ишлаганда Хуббибойнинг тўртта қариндоши ҳам унинг дастгоҳига кўмакчилик кўрсатадирлар, чунки, фақат шолининг ўзидангина ўттиз ботмонгача борди-келди қилади. Бошқа экинлар ҳам инчунин. Аммо ақлга келганда Мулла Султонқулдан анча пастда, тегирмончидан эса жуда ҳам тубан туради. Тўғриси айтганда, унинг ақли кўпинча бир шиша ароқни ичиб олгандан сўнг киргандек бўлади, лекин шунда ҳам Ёқутхон отлиқ бузуқ хотинни қандай қилиб яхши кўрганлигини ва унинг йўлига қанча пул сарф қилиб, базўр ошна бўлганлигини такрор-такрор айтиб беришдан нарига ўтолмайди.

Мулла Султонқул эса тегирмончига нисбатан саводли, гоҳо «тўққиз йил мадраса тупроғини яладик» деб, Мухтасар виқоянинг «Китоби салот» бобидан дарс олганлигини, гапга тушунадиган кишиларга тикиллатиб қўяди. Ароқ ичишда Хуббибойдан қолишмаса ҳам лекин муллача ёқалик кўйлак кийиб, бошига салла ўрашни асло тарк қилмайди. Баъзи вақтларда «бу ишларинг дуруст, буниси ношаръий» деб қишлоқиларга фатволар ҳам бериб туради. Аммо, ақл, тадбир, яъни «алоқайи дунё» важиге келганда, шунчалик «илми» бўлгани билан Мулла Султонқул ҳам саводсиз тегирмончининг олдида аксар бош эгиб қолади.

Хуллас Абдужалил тегирмончи Мулла Обид ҳақидаги ўзининг васвасасини уларга ҳам сингдиришга муваффақ бўлади. У ўзининг икки дўстига Мулла Обид билан алоқа боғлаш, муроса қилишни таклиф қилиб, бу тadbир фақат ўз жон ва молларини сақлаб қолиш учунгина эмас, балки бу алоқадан жуда катта гаплар кутиш имконияти борлигини ҳам тушунтиради:

— Масалан,— дейди тегирмончи,— Анжан атрофида

Холхўжа эшон, Қурама теварагида Раҳмонқул мингбоши, Уш атрофида Қирғиз қўрбошилар большевикнинг биқинига қамчи тушираётирлар. Аммо бизнинг бу томонлар ҳам шундай азаматларга муҳтож. Битта-яримта ҳалигидек кўкрагидан ёл чиқарганларимиз бўлса, қичиган жойини тополмай, келиб-келиб яна калтакзада — бизга ўхшашларга човут қилмоқдалар. Бунинг учун ким айбли?— Нафсамбирини айтганда биз ўзимиз айбли. Нега?— Негаки биз ўзимизнинг ёлдорларимиз билан танишиб олишни, уларнинг елкасига қоқиб ишга солишни, бизга ўқталган пичоқларни керакли жойларга буриб юборишни билмаймиз. Нега ахир билмаймиз? Нима учун билганининг сўзига кирмаймиз?!

3. МЕН БОСМАЧИ ЭМАСМАН

Тунда занжирдан бўшатишган Арслон тегирмон теварагидан зир қатнаб, ҳатто ялпроқ шитирлатган кеча ҳашаротлари устига ҳам ириллаб югуради. Тувагини сийлаб турувчи хўжасига садоқатини тамом адо қилиб, тегирмон йўлагига кечалик қора чигирткани ҳам йўлатмайди, дам-бадам тегирмоннинг кифтидаги ахта-хонага юзланиб, хўжайиннинг бир жуфт севикил отларидан хабар олади, бунда ҳам узоқ тўхтамай тегирмон даромади устидаги толларга жойлашган йигирма чоғлиқ товуклар остидан ҳам айланиб ўтади.

Эгамберди ака ҳар кун тонг пайтида Арслоннинг хўрагини бериб, занжирга бойлаб олади. Арслон занжирга кирмагунча, унинг бадфеълига тушунган қишлоқилардан ҳеч ким тегирмонга оёқ қўймайди. Ҳатто бундай пайтларда Абдужалил бойнинг ўзи ҳам ўйлашиб тегирмонига тушади, чунки ғазабли Арслон қоронғида ташланиб қолса, ҳатто ўзини танитиб олгунчалик, бир қадоқ гўшт, ёки жуда бўлмаганда тўндан бир парчасининг Арслоннинг оғзига ўтиб қолиши аниқдир.

Саҳар пайтларида ҳанпалардаги унларни қопга солиб, икки дўлни янги буғдойлар билан тўлғазгач, бир оз кўз илинтириб олиш учун Эгамберди ака ухлашга ётади. Сувнинг гувиллаб парраларга тўқиниши, қалин тошларнинг тегирмон биносини қалтиратиб ғир-ғир айланиши, шу қадар олағовур кифоя қилмагандек, дўл билан тошлар орасига бириктирилган шақилдоқ ёғочларнинг айланаётган тошларга тўхтовсиз равишда тақтуқ тўқиниб чиқарган оҳангсиз товушлари Эгамберди акага аллалаган каби таъсир қиладилар, яъни тезда сув остига ўтирган қумдек тинчиб уйқуга кетади.

Гулдур-шалдир, тарақ-туруқ ўзгаришсиз давом этади. Дўллар тўғрисидаги бешинчи чироқ титраб-титраб ун гарди ўтирган кичкина шишасидан хира, кучсиз нур сочиб туради. Тегирмон йўлаги ун тўзони ичига кўмилиб, кеч кузнинг қуюқ туманли ҳавоси манзарасини беради, димоққа эзилиб қизишган буғдойнинг ачимсиқ иси тўқиниб туради.

Эгамберди акани уйқу қаттиқроқ ушлайди, қуёш туғаёзса ҳам уйқудан уйғонмайди. Арслон занжирсиз тўрт томонга човут қилиб, изғиганликдан донлаш вақти кечган товуқлар тол устидан тегирмон томонга мўралашиб қут-қутлайдилар, гўёки Арслонни ўз вақтида занжирга солмаган Эгамберди акадан шикоятланиб қўядилар.

Арслон ахтахона билан обпарто ўртасида изғиб негандир қаҳрланади, тегирмон томига келиб тушган бир неча кўк каптар ва мусичалар, айниқса, унинг ғазабинини юз қат ортдирадилар, одобсиз қушларнинг татиқларини бериш учун бир нав ёввойи товуш чиқариб томга ирғишга йўллар қидиради... Шу вақт Арслоннинг қулоғига недир чалинган бўлса керак, томдаги қушларни унутиб тегирмонга тушилатурган катта йўл томонга бирдан ириллаган кўйи ташланади... Арслон янглишмайди, қинғир-қийшиқ равишда тепани кесиб ясалган арава йўлининг юқорисида, орқасига бир-икки пуд юк кўтарган зўр гавдали биров оғирлик таъсири билан юзини ерга мойилроқ тутиб, ўзини истиқбол қилаётган Арслоннинг ҳужумидан тамоман хабарсиз равишда йўртиб келмакда...

Икки ўртада ўн одимча масофа қолгач, бу қадар парвосиз келган душман сари Арслон бутун қаҳр-ғазабини тўкиб ташланади. Аммо, қоп орқалаган Мулла Обид ҳануз кўзини кўн этигининг бетидан узмай келади... Мулла Обиднинг кўзи худди ҳужум олдидагина Арслонга тушади, кўзи тушиш билан қоп учини тутамлаб ушлаган ўнг кўкраги устидаги қўлини Арслон оғзида ғажилганини сезадир... Теварагига аланглайди, ёрдам берарлик на тош, на кесак ва на калтак... Тишланган қўлининг аламиданми, ҳарчи бирдан қопни бўшатиб юборади, ғажилиб ётган қўлини бўшатишга интилиб ўтирмай, соғ қўлини оҳистагина Арслоннинг бўғзига юборади... Орадан бир неча сония фурсат ўтмайди, Арслон Мулла Обиднинг липпа устларига қўйган олдинги икки оёғини ерга ташлаб, бояги ириллаган товуши бўғилиб чиқа бошлайди, ғажиб турган қўлини

ҳам бўшатиб, ўзи икки ёнига чайқалади, яъни ҳиқилдоғини қутқаришга ҳаракат қилади. Бироқ, бўшалиш қийин... Мулла Обид кўпта куч сарф қилмай, совуқ-қонлик билан Арслоннинг бўғзини сиқиб туради, ға-жилган қўлидан чак-чак томиб турган қонини кийимига тегдирмаслик учун ўздан узоқроққа чўзиб ушлайди ва оҳистагина орқасига қарайди. Боя ерга тушишида қоп оғзидан сачраган буғдойдан бир қанчаси ерда тўкилиб ётади. Арслон тоқатсизлангандек биғиллаб теварагига чайқалади, хириллаган товушлар чиқариб ерга ётмоқчи бўлади... Мулла Обид ҳозир ёки раҳмсиз ҳолга келади, ёки итнинг бўшалгандан сўнг яна ҳужум қилишидан қўрқади. Баҳарҳол Арслоннинг бўғзидан сиқиб, вазиятини бир зарра ҳам ўзгартирмайди, мажруҳ қўлининг кафтига йиғилиб уйиган қонини мижиқлаб ерга оқизади... Шу ҳолда йўлнинг юқорисидан Абдужалил тегирмончи кўринади. Бошда бу манзара унга англашилмайди, қўйми, эчкими ушлаб турган бировни кўради. Яқинроққа келгандан кейин...

Арслоннинг тумшугида қон кўрилгач, Мулла Обид хиқилдоғини бўшатади. Арслон жон чекишиб турмай, Мулла Обиднинг қўлидан бўшалгач, ерга чўзилиб қолади.

Абдужалил бой Мулла Обиднинг ўнгига ўтиб юзига қарагандан сўнг жуда ҳам шошади, тўрт оёғини баҳузур узатиб ётган садоқатли Арслоннинг хотираси эсидан чиқади, ҳозиргина кўнглига туккан «сенгли талоқдан Арслоннинг хунини тўлатарман» фикри ювилиб кетади.

— Қўлингизни ёмон ғажибди, Полвон!— дейди Мулла Обиднинг қўли устига энгашиб,— вой бааай, узиб олишига озгина қолган экан-да... Падар лаънат ўзи ҳам ажаб ўлибди-да... Ўзи ҳам жонга теккан эди... Нима, қулоғингизни ҳам тишладими? Қулоғингизда жароҳат йўқ-ку. Ҳа-ҳа, пайқадим, қулоғим оғир, қаттиқроқ сўзла, демакчисиз... Йўқ, йўқ, тупроқ сепманг! Сиз илғари юиб қонини тозаланг! Мен ҳозир кигиз куйдираман! Кигиз куйдириб босмаса, қони тийилмайди! Кигиз ҳар нарсасага ҳам дори, тиш заҳарини сўради! Қопингизни қўя беринг, ҳозир ўзимиз саранжомлаймиз! Эгамберди!! Ҳо Эгамберди!!!

Мулла Обид ўрнидан туриб, қонли қўлини кўкрагига яқин кўтариб, сув бўйига туша бошлайди. Тегирмон эшигидан кўзини ишқалаган ҳолда Эгамберди кўринади.

— Шу топгача ухлаб ётдингми? Падарингга минг лаънат, сен итнинг!! Шу чоққача итни занжирга солмай ухладингми-а?! Кунга қара, кунга, даюс! Тегирмонни энангнинг бешиги деб ўйладингми?! Ўрнингни ҳам булғагандирсан, хунаса! Чиқ юқорига, йўлдаги тўкилган донларни териб, қопи билан тегирмонга олиб туш, даюс!!

Эгамберди ака Мулла Обиднинг қонли қўлини кўрган он фожиага тушунади, бу тўғрида ўзини гуноҳкор санаганликдан Абдужалил бойнинг юқоридаги «ширин» ҳақоратларини ҳазм қилиб, секингина йўл бўйлаб юқорига чиқиб кетади.

Абдужалил бой сўкина-сўкина тегирмонга киради. Оёғи куйган товукдек типирчилаб тўни билан салласини ечиб ташлайди. Дарров кигизнинг четидан бир бурдани кесиб олади-да, гугурт топиб ёқади. Кигиз куйиб тайёр бўлгандан сўнг кулини товоққа солиб, сув бўйига, Мулла Обиднинг ёнига тушади.

— Ҳар нима йиртиб юбормаган экан!— дейди Абдужалил бой,— мен йиртганми деб қўрққан эдим. Фақат озиқ тишини қаттиқ ботирган... Сиз қўлингизни тутиб туринг, мен тиш теккан ўринларга кул босаман!

Мулла Обид қўлини тутиб беради. Абдужалил бой ўз қўли билан кулни босиб чиқади.

— Худо хоҳласа бир ҳафтада кўрмагандек бўласиз, фақат иш чоғида беш-олти кунгина... Мен сизнинг қишлоғимизга янги келган меҳмон бўлганингизни кечагина эшитдим. Сиз бизнинг қишлоққа куёв экансиз... Холмирза акам биз билан жуда ҳам қадрдон одам... У ёқдан Холмирза акам, бу ёқдан биз, ахир, сизни ёлғизлатиб қўймасмиз-ку... Фақат биринчи танишувимиз бир оз қалтисроқ тушди-да. Шошманг, шошманг, рўмолингизни менга беринг, мен ўзим беозор қилиб боғлайман. Ўз оти билан ит деб атаганлар, ит — итлигини қилдида... Лекин ўзининг ҳам ажали етган экан, ўзи ҳам жонимизга теккан эди. Ҳаммадан ҳам катта итнинг итлиги ортиб тушган, неҳолки кун чиққунча ҳўкиздек бўлиб ухласа...

Мулла Обид билан Абдужалил тегирмончи тегирмонга келиб кирганда Эгамберди ака ҳам қопни орқалаб келади. Қопни ерга қўйгач, Арслондек итни ўлдириб қўйган баҳайбат кўринишли Мулла Обидга ер остидан кўз юборади ва шошиб-пишиб дўллардан хабар олиш учун тошлар тепасига тушиб кетади.

— Бугдойни бу кун ун қилиб бўлармикан?— деб сўрайди Мулла Обид.

— Ҳозир, ҳозир!— дейди Абдужалил бой,— қани манави катга ўтиринг; бугдойни бир гап қилармиз... Буни қаранг-а, полвон, озиб-ёзиб тегирмонимизга тушиб қолганингизда итга йўлиқибсиз... Биз, сиздан жуда ҳам уятли бўлдик, почча. Эгамберди, сен дарров самоварингга ўт сол! Йўқ, мен хафа бўламан, ҳозир мен ҳам чой ичмаганман, биргалашиб ичишамиз!

Абдужалил бой уни чой ичишга кўндиролмайди. Мулла Обид такрор бугдойни қачон ун қилиб берилишини сўрайди.

— Бугдойнингизни яхши унга ҳозироқ алиштириб бераман, лекин шуниси борки, бу мажруҳ қўлингиз билан ўзингиз кўтариб кетолмайсиз. Эгамберди отга ўнгариб элтиб ташласин. Ахир биз ҳам одам фарзанди, кишини итга қоптириб юбормаймиз. Эгамберди, шу бугдойнинг вазнига барабарлаб саримағиз ундан торт, айбонанг учун устига ўзимиздан бир пуд ун ҳам қўш!

Мулла Обид бир пуд ун қўшиб олишга эътироз қилади:

— Бугдойни тайёр унга алмаштирдингиз, миннатдорман!— дейди,— бир пуд унингизни олмайман, итнингиз қопган бўлса, мен ҳам уни...

— Улдирган бўлсангиз садқайи сар... Ит деган махлуқ топилади, аммо одам топилмайди. Сиз ҳали, бир ҳафтасиз ишга ярайман, деб ўйлайсизми? Албатта ярамайсиз, бир пуд эмас, ўн пуд берсак ҳам арзийди... Айтганча, ҳозир ваъда беринг-чи, қўлингиз ишга ярагунчалик бизга бир меҳмон бўлишингиз керак, биз пича ўтириб бир суҳбатлашайлик! Мавридини қўйинг, ҳозир чойга тўхтамадингиз, майли, аммо меҳмон бўлишга ваъда бермасангиз сира иложи йўқ! Эртами, хайр бўлмаса бириси кун... Бириси кун шаҳарга тушадиган бўлсангиз жума кунгаёқ ваъда берингиз-чи! Хафа бўламан, азбаройи худо хафа бўламан!!

Ўзига бояги Арслондан ҳам баттарроқ ёпишиб олган Абдужалил бойга номлож жума куни меҳмон бўлишга ваъда бергач, Мулла Обид тегирмондан чиқади. Абдужалил бой уни йигирма-ўттиз қадам наригача узатиб боради.

Абдужалил бой тегирмонга қайтиб кирганда Эгамберди Мулла Обиднинг қопига бояги бир пуд мукофотини ҳам қўшиб турган бўлади.

— Қанча қўшдинг?— деб сўрайди.

— Бир пуд.

— Ўттиз қадоқ қўсанг бўлади!— деб жекиради бирдан авзойи бузилган тегирмончи,— сени наҳс босмаса, кун чиққунча ухлармидинг?! Бу қандай расволикки, Арслондек ит кетса, тегирмон ҳақи кетса, бу ҳам етмагандек бир пуд ун ҳам кетса... Бари бир бу ўттиз қадоқ унни ҳам сенинг ҳисобингга ёзаман!

Эгамберди ака бирдан шилқиллаб, қўл-оёғи бўшашиб қолади.

— Бўшашма, сенга ҳали бу ҳам оз!

— Нима, сиздан у тегирмон ҳақини олма, итинг қопгани учун бир пуд ун ҳам қўшиб бер, жума куни мени меҳмон қил, деб сўрадимиз?

— Лунжингни осилтирма, ит эмган!— деб бақиради, Абдужалил бой,— сен уни танидингми, Арслондек итни ўлдирган фалакатни танидингми?

— ...?

— Танимаган бўлсанг жим тур!— дейди Абдужалил бой,— худди энангни Учқўрғондан кўрсатади, итни вақтида занжирга солмай, уни қоптирганинг учун оғзингдан туйнук очиб, ичагингдан белингга белбоғ боғлатиб қўяди, фаҳмладингми? Менинг ҳамма қилаётган одамгарчиликларим фақат сенинг учун, сенинг бошингни аяганим учун!

— Мен ахир сенгли талбқни жўрттага қоптирдимми?

— Яна тагин баҳслашмоқчи-я, бу аблаҳ,— дейди бўшроқ оҳангда Абдужалил бой,— ҳўп, сен ўттиз қадоқ унни тўламаёқ қўй, ҳали ҳам оғирликни ўзимнинг устимга олайин... Сен ҳозир итни йўл устидан четга судраб чиқар-да, ундан кейин шу унни отга ортиб, Холмирзанинг қўрғонига элт!

— Итни боя четга чиқариб ташлаганман.

— Бўлмаса Бурилни тўқимлаб келтир.

Эгамберди ака отга унни ортиб жўнайди. Абдужалил бой дўллардан хабар олиб, ҳанпалардаги унларни кураклаб четга чиқарар экан, ҳозирги можародан ўзига ҳисоб бера бошлайди.

Абдужалил бой Мулла Обидга аниқ босмачи сифати билан баҳо беради. Тунови кунги чойхонадаги ўз даъвосига ўзи ҳам унчалик ишонқирамаган эди; ҳозир эса ўз шубҳасининг жуда ҳам тўғри чиққанлигига икки жойда икки тўрт қабилдан эътиқод қилиб қолади. Чунки, унинг фикрича, бояги Арслон фожиаси тасодикий бир ҳодиса эмас, балки ўйланиб, чизилиб қилинган бир

ишдир. Яна ҳам тўғриси Мулла Обиднинг ўз тавинларига¹ аччиқланиб кўрсатган йигитлигидир. Яъни Абдужалил бой ўзининг бу кашфиётини қўйидаги «формула»дан келтириб чиқаради: Мулла Обид ўз йигитларига, Абдужалил бойнинг тегирмон ахтахонасида боқиб қўйган бир жуфт тулпорларини «гум» қилишни буюради. Йигитлар кечаси келиб, отларни олиб кетиш эпини сира ҳам кўролмайдилар, яъни Арслоннинг яқинига йўлолмайдилар. Эртаси кун, ёки шу кун кечаси икки қўлларини бурунларига тиқиб, қўл қуруқ хўжайинларининг ҳузурига борадилар. Мулла Обид улардан қийида, бир итдан қўрқингизми, итдан хароб йигитларим, бўлмаса мен итни ўлдириб, йўлингизни тозалаб берайин дейди-да, азон пайтида гўёки ун тортмоқчи бўлган киши каби елкасига икки пуд буғдойни қўйиб, тегирмонга юзланади. Абдужалил бойнинг фикрича, кишининг бахти кулмаса эшак бозорига даллол ҳам бўлолмади. Шунга ўхшаш «қўли келиб турган» босмачининг бахтига Эгамбердини «наҳс босиб» қолади-да, ўз вақтида Арслонни занжирга соллолмади, шу билан босмачи Арслонни ўлдириб, от йўлидаги говни олиб ташлайди.

Босмачига нисбатан ўзининг уста муомаласидан жуда рози қолади: биринчидан, босмачига мардлик, одамгарчилик кўрсатди, шу билан эҳтимолки, босмачининг кўнглини ҳам овлаган бўлса: ўттиз қадоқ ун кетган бўлса, бари бир ҳисоб вақтида кўр бўлиб Эгамбердининг ўзи тўлайди. Иккинчидан, ўз мардгарчилигининг ўттиз қадоқ ун устидагина тўхтамаганлигини, жума куни зиёфатга таклифи билан яна бир қайта ишбот қилди. Буниси билан шоядки босмачининг отлар тўғрисидаги ёмон ниятига ҳам хотима берган бўлса. Учинчидан, бир-икки зиёфат, бирмунча борди-келди орқасида баҳарҳол босмачи билан оғайнилашган бўлади, ундан кейин... Ундан кейин босмачини кимларга қайраб солишни ўзи билади.

Жума кунги зиёфат жамарғаларини ва яна кимларнинг зиёфатга чақирилишларини ҳам бир сидра кўнглидан ўтказди; бир қўй сўймаганда ҳам бир қўзи сўйиб тандур кабоб қилиш керак, албатта, кабобнинг ёнида уч четворт хонаки май, бу топилмаганда бирор четворт самагон лозим. Булардан сўнг яхшилаб

¹ Тавин, табин — қўл остидаги киши.

бир палов. Зиёфатга Хуббибой билан Мулла Султонқулни албатта таклиф қилмай чора йўқ, чунки, уларнинг ҳам босмачи билан танишишлари, сўнгра бирмабир уни ўз уйларига меҳмон қилишлари зарур. Зиёфатга четдан кимларни таклиф қилишни ўйлаганда Абдужалил бой боя ўзидан ўтган бир хатони фаҳмлаб қолади: уни зиёфатга таклиф қилганда, «жума кун келасиз!» дейиш билан кифояланган, ҳолбуки, «ўртоқларингиз билан» деб айтиш керак эди. Киши орқали шундай деб айтдирсамикан... Хайр, энди унча келишмайди... Ҳозирча бошини қайириб олса, кейинча қуйруғини букиш осон.

Эгамберди унни ташлаб келади. Абдужалил бой: «унни ким олди, полвон кўриндими, миннатдорчилик қилдими?» каби саволлар берса ҳам, Мулла Обиднинг кўринмаганлиги, унни Холмирза ака тушириб олганлиги маълум бўлади.

Абдужалил бой тегирмонда яна бирмунча вақт айланишади. Тегирмонга келиб, кетиб турган аллақанча қишлоқилар билан муомала қилишса ҳам мияси ҳануз эрталабки воқеа устида машғул бўлади. Ўзининг босмачига ишлатган хушмуомаласидан ҳар қанча рози бўлса ҳам, яна негадир шумланиб, «чаённинг касби чақиш, эҳтиёт яхши. Бу кундан этиборан отларимни қўрғондаги молларим ёнига кўчираман, қўшчиларим ҳам қўрғоним теварагида ётсинлар», деган қарорга келади-да, икки отини етаклаб «ваҳимали» тегирмондан қўрғонга жўнайди.

Жума кун Абдужалил тегирмончи Мулла Обидни қандай меҳмон қилиб кутди, кейинги жума мулла Султонқул не зайлда зиёфат берди, Хуббибойники қандай ўтди, бу тўғриларда тафсилот бериб турмаймиз. Аммо бу зиёфат асноларидаги баъзи нуқталарга тўхтаб, икки томон бир-бировларидан қандай таассурот олдилар ва қандай фикрга келдилар масаласига қоқилармиз.

Абдужалил бойникидаги зиёфатни Мулла Обид бирмунча таажжуб ичида ўтказади, чунки, махсус қўзи сўйиб кабоб пишириш, яхши май, булар кифоя қилмагандек палов, уй эгаси томонидан ва бошқа икки меҳмон тарафларидан ўзига қилинган фавқулудда тамаллуқ ва мулозамат, табиий, уни ўйлашга мажбур қилади. Аммо ўзининг яратилишидаги оғир табияти, кишиларга тамаллуқ қилишга, ўз сажиясидан ортиқча таназзул этишга ўрганмаганлиги соясида бой томонлар

унинг таажжубини пайқамайдилар, билъакс, ўз қарши-ларида сир бермас, мағрур, оз сўзли бир босмачини кўрадилар. Лекин, шундай бўлса ҳам яна уларни та-ажжублантирган жиҳатлар ҳам бўлади. Масалан, Мулла Обиднинг намоз чоғи етганда дарров туриб намоз ўқиши, ўзига май ичиш навбати келганда қис-татиброқ майни олиши, яъни майга совуқ қараш каби аҳволлари. Ҳолбуки, уларни фикрича, босмачининг на-моз-ниёз билан алоқаси бўлмаслиги, ичкиликка эса ҳарис бўлмоғи лозим эди. Майга тортинчоқлик қилиш балки шайтонлик жиҳати биландир, лекин намози... Би-ринчи ўтиришда Мулла Обидга табиатсозлик юзаси-дан яна ҳам тўғриси «бенамознинг моли билан боши менга ҳалол бўлсин» деган фикрга келмасин, деган андишада, ҳатто жума намозини ҳам ўқимай турган Хуббибой бетаҳорат бўлса ҳам намоз ўқиб, сирдан хабардор ўртоқларини мўйлаб остидан кулиб олишга мажбур қилади. Ҳар бир ичкилик мажлисида қип-қизил жинни бўлгунча ичадиган бойлар, айниқса Хуббибой бу гал босмачининг раъйига қараб ичкиликни бирмунча такаллуф, тортинчоқлик билан ичишади. Уларнинг майдан тортинчоқлигига босмачининг раъйига қа-рашдан бошқача сабаб ҳам бўлади. Чунки, кўп ичган-да босмачига сир бериб қўйиш мумкин, аммо босмачи ҳар қанча ича бериши керак, токи ундан сир олиш қу-лай бўлсин. Мулла Обид билъакс майни кам ичгандан сўнг, бойлар майдан жуда тортиниб қоладилар. Абду-жалил бойнинг кўнглига, «бундан сир олиш қулай эмас экан» деган фикр келади.

Зиёфат охирида Мулла Обидни Мулла Султонқул ўз қўрғонига таклиф қилади. Мулла Обид ҳар қанча узр айтса ҳам кўнмайди, зиёфат вақти келаси жумага белгиланади. Мулла Обид бунчалик сийланиш, зиё-фатдан зиёфатга ўтиш ва мулозаматларга яна тушун-майди, бу қадар гапларга арзирлик ўзида қандай лаё-қат борлигини билмайди.

Мулла Султонқулнинг зиёфати ҳам яхши май, яхши манти ва сомсалар билан кечиб, бу ўтиришда ҳам улар асли мақсадга яқинлашиш учун ботирлик қилолмайдилар. Мулла Обиднинг кўзидаги жиддий бир маъно, тубан жонларга қўрқув соладирган бир салобат бун-га йўл қўймайди.

Мулла Обид учинчи жумада Хуббибойнинг зиёфа-тини ейишга ҳам мажбур бўлади. Лекин бу кун ўзи-нинг таажжубини жуда ҳам ортдирган, сирни билиб

олишга қасд қилади. Оғир ва жиддий табиатини бир-мунча қийналиб бўлса ҳам изидан чиқаришга, уларнинг сўзидан йўлли, йўлсиз кулиб баҳарҳол сир олишга тиришади. Унинг кўрилмаган даражада очилган чеҳраси бойларга анча таъминот беради. Абдужалил эҳтиётлаб, яъни рамз ва ишорат ичида босмачига яқинлашади. Бошлаб, Фарғонада бош кўтариб, Шўро ҳукуматига халақит бераётган қўрбошиларнинг қаҳрамонликларини мақтайди, сўнгра шу теваракдаги қишлоқларни босиб турган йигитларнинг ҳам юракларига қойил бўлганлигини сўзлаб келиб, пурс-порс орасида:

— Мен уларнинг юракларига ҳар қанча қойил бўлсам ҳам, лекин бир камчиликларини айтмай ўтолмайман!— дейди ва Мулла Обиднинг чеҳрасидан бир ўзгариш ўқишга тиришади-да, сўзида давом қилади,— бизнинг ўртадаги йигитларимизнинг ҳам Фарғонадаги оғаларидан намуна олишлари керак эди, яроқларини ўз боёнларига эмас, большевикларга қаратсалар, бой оғайнилари ҳам безрайиб қараб турмас, қўлларидан келган ёрдамни қаҳрамон йигитларидан аямас эдилар... Ўз отлари ҳам халқ оғзида юрганча... аталмай, бек, қўрбоши, ёки қози исмлиниб холис бир ғазот қилган, кўп савобларга дахлдор бўлган бўлар эдилар... Мана шу фикримиз сизга қандай ўхшайди, полвон?

Мулла Обид «сир»га аллақачон тушуниб қолади, беихтиёр мўйлаб остидан кулиб қўйишга мажбур бўлади-да, бирдан кўзини зўр очиб, юзи шу чоққача кўрилмаган бир даҳшат касб этади. Бу кўринишдан бойлар ерга синггандек бўлиб, кайфлари тарқайди, кўзлари очилади.

— Дуруст!— дейди Мулла Обид заҳарханда қилиб,— яхши ўйлагансиз!

Улар ўз фикрларининг босмачига ётишиб келмаганлигини пайқайдилар. Абдужалил бой ҳалиги тўғрида бошқача сўз айлантирмай қўяди. Бу кун-эрта, бошлаб ўз молининг таланишини ва бошининг ҳам сапчадек узилишини аниқ кўради... Мулла Обиднинг даҳшатли вазияти тезда тарқайди, мажлис тарқагунчалик ўзининг табиий кайфиятини ушлайди, гоҳо муносабатсиз бўлса ҳам ўзича илжайинқираб қўяди. Улар бўлса: «Секини ёққан булутдан, кулиб қараган подшоҳдан қўрқ!» мақоли бўйича нофармон товланадилар... Тунда мажлис тарқалгач, йўллари бир бўлганликдан Мулла Обид билан Абдужалил бой биргалашиб кетади-

лар. Абдужалил бой муносабатсиз сўзлар билан бояги гинани мулла Обиднинг кўнглидан чиқаришга тиришади, унинг қўрқоқ ва разил табиатидан Мулла Обид гоҳ кулиб, гоҳ аччиқланади. Мулла Обид ўзидан Абдужалил бойнинг қочинқираб юрганлигини ва пичоғидан кўзини олмаганлигини ҳам сезади.

Абдужалил бой қўрғонининг яқинига етиб «эсон-омон» Мулла Обид билан хайрлашади, ҳозирча соғ қутулганига шукр қилиб, ўн қадам босар-босмас Мулла Обиднинг: «Бой ака, тўхтанг!» деган товушини эшитди. Абдужалил бойнинг юрагида кучли бир оғриқ пайдо бўлиб, бу оғриқ бутун баданига югуриб кетади, ҳатто бу оғриқ унинг оёғини юришдан ва тилини ҳам сўздан қолдиргандек бўлади.

— Мен... мен...

— Қўрқманг!— дейди турган жойидан Мулла Обид,— мен босмачи эмасман!

— Мен... сиз...

— Довдирамангиз... Ўзингиз васвасаланганингиздек бошқаларни ҳам васвасага солиб, ҳалол касбли бир кишини босмачига ҳисоблаб юрмангиз!— дейди Мулла Обид.

Абдужалил тегирмончи нимадир айтмоқчи бўлади. Мулла Обид унинг сўзига қулоқ солмай, ўз йўлига жўнаб кетади.

Абдужалил бой бу сирни бир неча вақтгача анови ўртоқларига айтолмай юради. Сўнгралари уларга кулги тарзда айтиб чиқса ҳам, лекин нима учундир «ҳали ҳам мен унга ишонмайман» деган эҳтимолни қўшиб қўяди. Улар ҳам Абдужалил бойнинг икки тарафлама сўзидан шубҳали бўлиб қоладилар.

«Устунлар»нинг Мулла Обид тўғрисидаги шубҳалари узоқ давом этмайди. Мулла Обиднинг тепа бузиши, кетмони билан шуҳратланиши, ўша қиш «устунлар»имизча энг паст ҳунар ҳисобланган ямоқчилик билан кун кечириши уларни шубҳадан қутқаради. Чунки тепа бузиб деҳқончиликнинг энг оғир меҳнатини адо қилиш, эл ўртасида ямоқчилик «разолатини» гарданга олиш енгил касбга ўрганган босмачининг қилиғи бўлмайди.

Мулла Обид билан Тиктепа «устунлари» мана шу йўсинда танишадилар ва Мулла Обиднинг кўнглидан чиқмай турган чучмал бир «хотира» қолдирадилар. Мазкур можародан сўнг ўзини таҳқир этган «устунлар» билан гарчи кўчада учраганда ҳам сўрашмайди, улар

салом берганда ҳам жавоб қайтармайди. Ер ислоҳоти вақтида Абдужалил бойнинг еридан қирқилиб берилган бир ботмон жойни олмаганлигига ҳам фикримизча юқоридаги таҳқир сабаб бўлган эди. Чунки Абдужалил бойнинг: «Сен ўзингни порса олма, мол босмачиси бўлмаганингда ҳам ер босмачисисан!» деб пичинг қилиши ва ўзини ўша оғирликдан қутқазishi аниқ эди.

Тиктепанинг «устунлари» билан Мулла Обиднинг алоқаси колхоз тузилганча совуқ ҳолда давом қилади.

6. БИР ТУЛКИ ВА БИР КУЛГИ

Тиктепанинг катта масжид ва кичик масжид деб аталган иккита масжиди бор. Катта масжид қишлоқнинг ўрта жойида (гузардан бир оз нари) бўлиб, бунда жума ва ид намозлари ўқилади, хонақоси зўр, уч томони айвон. Бу масжидни ўн уч йиллардан буён халқ оғзиди: «Хатиб домла» деб шуҳратланган Мулла Исо махдум «обод» қилиб келади.

Кичик масжид қишлоқнинг Этак маҳалла деб аталган қисмида бўлиб, сиқикроқ бир хонақоҳ ва торроқ бир айвондан иборат. Бунда ид ва жума намозлари ўқилмайди. Имоми — «домла шалҳак» деб от чиқарган Мулла Муҳсин домла.

Хатиб домла — Мулла Исо махдумнинг асли таги Тиктепа қишлоғидан эмас, шаҳарлидир. Катта масжиднинг илгариги имоми Мулла Худойназар ўлгандан сўнг Мулла Исо махдумни, унинг собиқ шогирди Мулла Султонқул далолатидан, хайри садақадан ташқари ҳар йилга бир юз пуд буғдой бериш шарти билан олиб келганлар. Тиктепа деҳқонлари ҳам бошқа қишлоқлар каби диний томонга чакки эмасдирлар. Хатиб домланинг Тиктепага келганига ўн уч йил бўлган бўлса-да, шундан буён қишлоқиларнинг манглай териси, яъни меҳнати билан кўкарган тўрт таноб жаннат каби обод боғли, яхши қўрғонли, бир говмиш сигирли, таначановвосча ва бир қанча қўйли бўлиб олади. Ҳолбуки, қишлоққа янги чиққанда шаҳардаги бор-йўқ давлатини мусодарага бериб (чунки «озроқ» савдогарчилик ҳам бор эди), мусичадек увол ҳолга келган, афтидан безгак иси анқиб турган бир афтодаҳол эди.

Кичик масжиднинг имоми четдан келтирилган киши эмас, қишлоқнинг ўзидан етишган бир домла. Олдиндан оққан сувнинг қадри йўқ, деганларидек даромадли Хатиб домланикининг ярмисига ҳам етишмайди,

Илмини Хатиб домланикидан паст деб бўлмаса ҳам (чунки баъзан мубоҳасада уни мулзам ҳам қилиб қўяди), лаб-даҳан эбида ва ўзича муттақийнамо ҳам бўлса керак. Нариги домла каби имоматга «фалон нарсани берасиз» деб бошда шартлашиб киришмаган ва ҳануз шартлашмай келади; ўзига қарашли деҳқонлар йиғин-теримни олгандан сўнг нимани берсалар, гарчи ичидан ранжиса ҳам, юзаки «худо қабул қилсин» деб кета беради. Бундан ташқари деҳқонлардан Хатиб домла каби ушр, закот, хайрот, зиёфат, худойи ва шуларга ўхшаш гапларни ундирилмайди. Беш-олти таноб ери бўлиб: лоақал ўз қавмларидан шу ерни дурустроқ ишлатиб олиш йўлларини ҳам билмайди. Ҳолбуки, бу тўғрида Хатиб домладан ўрнат олса аллақанча молли, жонли бўлиб қолар эди, деб ўйлаймиз. Хатиб домланинг озгина фурсатда ўнлаб молга эга бўлганлиги ҳаммага маълум. Аммо Мулла Муҳсин бўлса биттагина сигирни базўр эплаб боқади, ҳар йил қоида каби қишдан ёки бир отни қирчанғи қилиб чиқаради, ёки очликдан ўлдириб қўяди. Мулла Муҳсиннинг мол боқиши Тиктепанинг ҳаммасига маълум, отхонада оти борлиги хотирида бўлса, ҳар кун бир бора хашак солиб, «эҳтиётлайди», хотиридан «фаромуш» бўлган баъзи фурсатларда икки кунсиз отхонага оёқ босмайди. Унинг мол «боқишини» яхши билган деҳқонлар домланинг қўлига дурустроқ от тушганини кўрсалар: «яхшигина мол экан, ажали етмаган бўлса эди» деган тилакда бўладилар. Бу жиҳатдан қараганда, қишлоқиларнинг «домла шалҳак» деб унга берган лақаблари жуда ҳам ўйланиб айтилган кўринади.

Мулла Муҳсин Хатиб домла каби пишиқ-пухта, яъни замона ишларига тушунадирган киши ҳам эмас. Жумладан, масалан, бир вақт шўрога сайлов олдида ҳақсизлар рўйхати қишлоқ кўчаларига ёпиштирилиб қўйилади. Мулла Муҳсин ҳақсизлар рўйхатида ўзини ҳам кўриб қолгандан сўнг, баъзиларнинг маслаҳати билан бўлса керак, шўрога ҳақли қилишни сўраб, ҳақсизларни текширадирган комиссияга ариза беради. Ариза ўз қўли билан қуйидагича ёзилган бўлади. (Айнан):

«Ассалому алайкум камина фақир Мулла Муҳсин домла Қичик масжид имомидан сиз ҳурматли ва баланд мартабалик олимақом большевик улуғларига ариза қилиб ёзадирман, камина алҳол ёшим синни пайғамбарига етган бўлса шундан йигирма етти йилдир Қичик масжидга имом эрдим ва яна қавмларим ҳар наки

ҳаққи имоматимга берсалар кўп-оз демасдан олиб зероки ҳазрат абу Ҳанифа мазҳабларида шунини таржиҳ қилган эрдилар. Ва яна қавмларимни кишткаримга чақириб ишлатган эрмасдирман азбаски ужрат¹ бермасам ҳаром бўлур ва лекин бурноғи йилда ташқаримдаги ҳовузимга беҳисоб лойқа тўлиб қавмлардан баъзи обхўрлар ҳавузнинг суви азбаройи қишда сер² бўлсин ва яна таъми бузилмасин деб ўзлари баихтиёр жамият бўлиб қазиган эрдилар. Бинобарин фақир каминада гуноҳ йўқдир, беш вақт намозга омада турганман ва ҳоло ҳам ҳозир ораста қавмларимиз маҳталлик тортмайдилар қиссайи кўтоҳ фақирни шўрога беҳақ қилиб нолугдан ранжитмасалар деб камина Мулла Муҳсин Кичик масжид имоми қўлим қўйдим Олим сўфи ўғлидирман марҳум шоввал ойида рўзи жумъа баъдаз салот таҳрир бўлди».

Домланинг аризасини ўқир экан, комиссия ўзини хоҳолашдан қутқара олмайди ва унинг ўз иқрори шаръиси бўйича аризани натижасиз қолдиради. Мулла Муҳсин натижасиз жавобни олгач, «хайр, бизни большевиклар беҳақ қилса-қилсин, ўзи беҳақ қилмасин. Нолугдан ранжитсалар ҳақтаоло уларга ҳам бирон офатни юборар» деб кета беради. Имоматдан истеъфо бермаганидек, бошқа жиҳатдан ҳам баъзи тадбирларини кўрмайдир.

Ҳолбуки, Хатиб домла ҳақсизликка қарши бошқача пухта тадбирларни кўради. Аввало, ўзига сирдон қишлоқ кексаларини йиғиб можарони англатади, ҳақсизлик балосининг ўнгини олинмаса, кейинчалик кўп «фалокатлар» юз беришини сўзлаб, бунга лозим чора ва тадбирларни ҳам айтиб чиқади. Кексалардан ҳар қандай маслаҳатга ҳам тайёрлик ваъдасини олгандан сўнг, дарров катта масжидга қарашли умуммеҳнаткашлар отидан Мулла Исо маҳдумнинг бундан беш йил илгари имоматни тарк қилиб кетганлиги, шундан буён халқдан ҳеч қандай даромад қилмаганлиги, тўрт таноб боғни ишлаб шу орқада кун кечирганлиги, фақат кўп қатори масжидга кириб намоз ўқиганлиги ҳақида бир иттифоқнома ёзилиб, остига Катта масжидга қарашли партия, комсомол аъзолари ва баъзи батраклардан ташқари ҳаммадан қўл қўйдирилади. Юқоридаги мазмун билан иттифоқнома ёнига бир ариза қўшиб, ҳақсизларни

¹ Ужрат — меҳнат ҳақи.

² Сер — кўп.

текширадирган комиссияга берилади. Чора ва тадбир шунинг ўзидагина тўхтаб қолмайди. Чунки кишилар тиракнинг шохиди юрса, Хатиб домла баргида юрийди. Комиссияларнинг илдизини топиб, илтимос учун одамлар белгилатади, халқдан текширганда сир очилмасин учун партия, комсомол аъзолари ва ҳоказо «ишончсизлар»нинг ўз яқинларидан илтимосчилар ёллайдилар. Ўзи ҳам дарров салла-чопонини ечиб ташлаб, содда, алвир-шалвир деҳқон сифатига кириб олади.

Табий, бу қадар тадбир ва бунчалик эҳтиёт натижасиз қолмайди, лип этиб Хатиб домла шўрога ҳақли ҳам бўлиб олади.

Мулла Муҳсин ўз қавмлари орасида уста муомала, амри маъруф билан халқни йдириш йўлларига ҳам уқувли эмас. Қавмлари орасидаги ўтиришларда ўз ақлидан чиқариб, бирор нарса сўзлаб амри маъруф қилмайди. Башарти қавмлари китоб ўқиб беришни сўрасалар «Мухтасар»нинг «ҳайзу нифос, ғусл ва таҳорат» каби баҳсидан ёки қишлоқилар тушуниб етмайтурган масалалардан бошлаб ҳаммани ўз ёнидан қочириб юборади-да, бир вақт ўз ҳузурида масжиднинг муаззини Исҳоқ сўфи ва тушунса-тушунмаса, ёки эшитса-эшитмаса мудраб ўтиратурган Неъмат боболардан бошқа киши қолмаганлигини пайқайди. Шуниси ҳам борки, китоб ўқиганда ёнида ўзидан бошқа «сомеъ» қолмаганда ҳам нафси ранжимади, яна бир оз китобни ўзича ўқиб ўтиргандан сўнг мужтаҳидларнинг руҳларига фотиҳа ўқиб китобни ёпади.

Мулла Муҳсин гоҳ ўзининг баъзи ҳаракат ва сўзлари билан кўрувчи ва эшитувчиларни кулдириб, кўп вақт оғизларда зарбулмасал ҳам бўлиб юрийди. Масалан, бир вақт — Катта масжид қавмларидан Салимат исмли бириси ўлади, давра ва исқот учун тобут ёнига Хатиб домла, Мулла Муҳсин ва яна бир нечалари ҳозир бўлиб, давра қилувчи — Хатиб домла майитнинг ёшини сўраганда, ўлик эгалари марҳумнинг ёшини дуруст билолмайдилар. Шу ҳолда Мулла Муҳсин қўли билан ўликка ишорат қилар экан:

— Ё мен ит — марҳум Салимат тўнгуз, ёки марҳум Салимат ит — фақир тўнгуз¹ — дейди-да, Хатиб домла-

¹ Бир асрнинг саккиздан бири бўлган 12—13 йилни бир муҳал дейдилар. Муҳалнинг ҳар бир йили бир ҳайвоннинг исми билан аталиб, буларнинг ичида ит ва тўнғизлар ҳам бор. Масалан, биров ит йилида туғилган бўлса, «йилим ит» деб ҳисоб юритади.

дан тортиб, ҳатто йиғлаб турганларигача хоҳолатиб юборади.

Мулла Муҳсин ақча ҳисобларига ҳам унчалик етук эмас. Бир йили кузга яқин пайтларда шаҳардан савдогарлар мева олиш учун қишлоққа келиб, қишлоқ боғларидан олма, ноклар олиб юрийдилар. Мулла Муҳсин уларга ўз боғида бир туп қишлик олма борлигини билдириб, савдогардан иккисини чақириб келади. Савдогарлар олмани кўриб ёқтирганларидан сўнг баҳолашадилар. Мулла Муҳсин чаккисига бир туп олма учун йигирма сўм сўрайди. Савдогарлар ўн сўмдан бошлаб ўн саккиз сўмгача чиқадиладар. Домла кўнмайди. Савдогарлар савдони битиролмай, боғдан чиқиб кета бошлагани ҳолда бириси иккинчисига айтади: «Домла кўрнишига қараганда жуда ҳам соддага ўхшайди, чунки ўзи йигирма сўм сўраган нарсага биз ўн саккиз сўм берсак ҳам кўнмайди... Шошма, сен боравер, мен домлани бир ўйнаб кўрай»— дейди-да, домланинг ёнига келиб қўлини олади:

— Табаррук қўлингизни менга беринг, домла... Шу бир туп олмангиз тухум пўчоқ, тўқсон танга, бердингизми?

Мулла Муҳсин ҳам узоқ ўйлаб турмайди:

— Бор барака топ!— деб юборади.

Савдогар кулимсиган ҳолда бай пулини бериб жўнагандан сўнг савдо устида ҳозир бўлган Исҳоқ сўфи ўзича бармоқлари билан ҳисоб юргизиб қарайди-да, домлага томон бошини чайқаб кулади:

— Эй домла, ахири яна ўн саккиз сўмга сотибсиз!— дейди.

Домла ҳеч бир пинагини бузмай:

— Эй ука, илгари ўн саккиз билан тўқсоннинг фарқини қилсангиз-чи,— деб жавоб беради.

Мулла Муҳсин Советлар ҳукуматига ҳарчанд душман бўлса ҳам, Хатиб домла каби фавқулодда ваҳимали баҳолар бермайди, ёки беришни билмайди:

— Боён ва деҳқонлардан (муштумзўрлардан) инсоф кетиб, улар закот ва ушрни унутган эдилар; камбағал, бева-бечораларга сира раҳм қилмас бўлган эдилар. Бинобарин, оллоҳи таоло қаҳру ғазаби билан уларнинг устига Шўро ҳукуматини мусаллат қилди...— деб юрийдди.

Хатиб домла қишлоқилар билан муомала қилишни жуда яхши билади. Ҳар кимнинг аҳволига қараб сўз сўзлаганидек, амри маъруфни ҳам одамига ва фур-

сатига қараб бошлайди. Унинг муомала ва амри маъруфининг бир тарафида ҳаммавақт ўзининг моддий ва маънавий манфаати эргашиб боради. Масалан, Хатиб домла бир мажлисда неча нуқталарни кўзда тутди: аввалан, қизиқ гап ва ҳикоялардан сўзлаб, халқни хурсанд ва ўзидан рози қилади. (Бунда ўзининг фазлини авомдан тасдиқ этдириш мақсади ҳам бор.) Шундан кейин оҳистагина тузоқ теварагида айланишиб қолган қишлоқиларнинг орқасини силаб, кимлар ва қандай умматлар жаннатга лойиқ бўлади, қандай, миллатлар жаҳаннамга сазовор қилинади баҳосига ўтади. Қишлоқиларнинг барчаларини ҳам жаннатга жойлаштиргандан сўнг, жаннатнинг энг олий, ой юзли ҳурлар билан тўлган, бол-шарбатлари ҳар тарафга оққан, дарахтлари анвойи мевалар тўккан бир мақомни кўз ўнгига келтириб тасвир қилади, аммо бу жойни кишилардан бўш кўрсатади-да, аҳли мажлисдан: «Биласизми, бу олий мақом кимларнинг жойи?» деб сўрайди. Қишлоқилар ҳайрон бўлиб турадилар.

— Мана бу мақом дунёда ўз молларининг закотини ва деҳқончилигининг ушрини берган мўминларнинг манзилдир,— дейди (ўзига закот ва ушр беришга тарғибот) ва давом этади,— башарти бир киши на закот ва на ушр беришга қодир бўлмай, аммо ўз умрида бир мартаба бўлса ҳам бир муллани меҳмон қилиб кутди, бу ҳам бир саховатга ўтиб, у ҳам шу мақомга эга бўлади (ўзини зиёфат қилишга ташвиқот), энди учинчи яна бир киши борки, на ушрга кучи этади ва на бир муллани меҳмон қила олади, яна шу ҳолда ҳалиги мақомга сазовор бўлса, албатта, биз таажжубланиб қоламиз. Лекин ҳеч бир таажжуби йўқ. Зероки, бу учинчи киши муллани кутолмаса ҳам унинг бир мушкулени ўзининг меҳнати билан осон қилган эди. (боғига ишлатишга тарғибот), бас яна тўртинчи даражадаги яна биров бор... Худонинг қудрати! Бу одам на ушр беролган, на муллани кута олган ва на кучи етмаганликдан мулланинг мушкулени осон қилмаган! Хўш, қандай қилиб бу одам шундай мақомга сазовор бўлди дейсиз? Жуда ҳам енгилгина: бу киши фақат муллани ҳурмат қилди, орқасидан ғийбат сўзламади ва ҳар турли йўллар билан бўлса ҳам, мулланинг молларига кўз олайтормади. Мана шугина билан бу мақомга етишди! (Қишлоқилардан ўзини ҳурмат қилдириш, молларини сақлаш учун ташвиқот ва эҳтиёт!).

Бу йўлли «амри маъруф»ларни албатта «варсоқи авом халқ» ўртасида ўтказади. Ҳукуматдан «кишт теккан» ўз кишилари орасида ўтирганда мажлисининг руҳини сиёсий рангда олиб боради:

— Шўро ҳукумати ҳам беш-олти кунли қордек гап,— дейди Хатиб домла,— теваарадаги қиронлар саккиз гомондан тикилганлар, фақат вақт-соати етмай туради-да... фикримча бу кўкламдан ўтмас!

Ёронлар Хатиб домланинг оғзидан ўпиш даражасида хурсанд бўлиб, унинг шу мақомли «амри маъруфини» кўп эшитадилар. Домланинг «руҳларини енгиллатувчи» суҳбатига нойил бўлиш учун тез-тез уни меҳмон қилиб кутадилар ва ушр закотлари билан ҳар доим йўқлайдилар.

Лекин орадан неча кўкламлар ўтиб кетади, Советлар ҳукумати битмайди; аммо «кишт текканлар»нинг ўзлари, мол-мулклари, ундан сўнг домланинг «каронат» тариқасида сўзлаган фикрларининг аҳамияти битади. Хатиб домла ўз фикрини, эмиш-мемишини янгилаб олишга мажбур бўлади, чунки, билъакс унга нон қолмайди. Ўзи ҳам умидсизланган фурсатларда бўлса керак, Советлар ҳукумати тўғрисида диний таъвилотга киришади.

— Бу муттафақун алайҳ Дажжол!— дейди ўз дўстларига,— ҳаммангиз ҳам эшитгансиз: Дажжолнинг манглайига «бу кофир» деб ёзилган бўлар экан, бунини етти яшардан тортиб, етмиш яшаргача ҳар ким билар экан; большевикларнинг худога инкорини, яъни кофирлигини гўёки манглайига ёзилгандек ҳар қайсимиз билмаймизми,— Дажжолнинг бир кўзи кўр бўлар экан; большевикларнинг дунё кўзлари очиқ, аммо охираат кўзлари кўр эмасми?! (яъни охираат ҳаётига мункирлар демоқчи); Дажжол хуруж қилганда эшакка миниб кезар экан; большевиклар, ахир, ким билан устун бўлмоқда, кимларнинг ёрдами билан теваарака кулоч отмоқда?— Ялангоёқ, пастарин одамларнинг кўмагида эмасми? Дажжолнинг орқасидан оммаи халойиқ эргашар эканлар; ҳозирда кўпчилик одамлар Шўро ва фирқанинг орқасидан кетмадиларми, фақат сиз ва биз каби озчилик кишилар четга чиқиб қолмадикми?!

Хатиб домла ўзининг бу таъвилоти билан эшитувчиларни жуда ҳайрон қилиб, ҳатто баъзида йиғлатиб ҳам юборади.

— Энди, тақсир, Дажжолни алайҳилаъна кимнинг

қўлида ҳалок бўлса керак, китоблар бу тўғрида нима деганлар?— деб сўрайди биров.

— Китобларимиз Дажжол малъунни ҳеч кимса ҳалок қилолмайди, магар кўкдан Ҳазрати Исо тушиб ҳалок қилсалар керак, деганлар. Аммо бунда ҳам таъвил лозимдир.

Яъни ҳазрати Исо алайҳиссалом кўкдан тушмайдилар, магар у зотнинг руҳи маънавилари ўз қавмлари устига нузул қилиб, қавми Исодан бўлган ҳозирги француз ва итальянлар, немис ва англичанлар, америко ва испаниёнлар, ромония ва палаклар бу бадбахтни ҳалок қилсалар керак.

— Китобларда Дажжолли лаин бутун ер юзини ўзига қаратса керак, деб ёзилган экан. Ҳали бу малъун ернинг олтидан бирини эгаллаб турган бўлса, бундан маълум бўладирки, большевиклар бутун ер юзини олиб битирсалар керак экан-да?

Сомеъларнинг бири томонидан берилган бу савол аҳли мажлисга бир даҳшат берганидек, Хатиб домлани ҳам эсанкиратиб қўяди...

— Тўғри... Тўғри— дейди Хатиб домла,— бутун ер юзини Дажжол олса керак. Лекин қўлида узоқ ушлаб туролмайди, китоблар шундай деганлар... Мана биз шундай шум замонда яшаймиз. Ҳар вақт Дажжолнинг шарридан паноҳ сўраш, лаиннинг амри фармонларига итоат қилмаслик, ўзаро хайри эҳсонга қўл очишимиз лозим... Оллох таоло малъуннинг шарридан ҳаммамизни ҳам ўз паноҳида асрасин!

— Омин тақсир, омин...

Хатиб домла ҳамма мажлисларни ҳам юқоридаги руҳда қаршиламайди. Баъзи мажлисларда тасодикий равишда тўғри келиб қолган партия, комсомол аъзолари ва шулар сингари ҳукуматга яқинроқ турган кишилар билан ҳам муомала қилишни яхши билади.

— Большевикларнинг аксари йўллари бизнинг шарриатга тўғри келади. Мени номоз ўқийди, руҳоний демасалар, аллақачон большевиклар фирқасига ёзилган бўлар эдим... Жаҳонгир давлатлар Шўро ҳукуматини йўқотамиз деб кўкнори хаёлини қилмоқдалар. Агар улар Шўролар ҳукуматининг бир тола мўйини ҳам қилсалар шу соқолимни шартта кесиб ташлайман!— деб пахмоқ соқолини тутамлаб олади. Мажлисдан кейин, ёки «ишончсиз кишилар» ўтиришдан жўнагандан сўнг ўз кишиларига:

Осойиши ду гети, тафсири ин ду ҳарф аст
Бо дўстон мурувват, бо душманон мадоро.¹

деб Ҳофизнинг байтини ўқийди.

Юқоридан ҳам фаҳмланган бўлса керак, Хатиб домла зиёфатдан-зиёфатга, тўйдан-тўйга ва маъракадан-маъракага ўтишни жуда ҳам дўст тутати. Қишлоқилардан бирининг уйида зиёфатда бўлса, зиёфатнинг давомини кимнинг устига қўйиб юбориш қайғусини чекиб, зиёфатдагиларнинг жўлдам ва муносиброғини кўз тагига олиб ўтиради.

— Ҳой, сиз фалонча бой дейман, ўзингиздан бир гап чиқар десам, бетамизлик қиляпсиз... Ахир ўғил уйлантириб, келинлик бўлдингиз, янги келиннинг қўлини кўрсатай ҳам демайсиз!— дейди ва ёнидаги кишини «сен ҳам сўзимни кучла» дегандек қилиб туртиб қўяди. Кўпчилик Хатиб домланинг сўзини кучлаб тушгандан сўнг, у ҳам ноилож зиёфатни бўйнига олишга мажбур бўлади.

Албатта баъзи жумаларда зиёфатсиз қолишга ҳам тўғри келади. Бундай сакталардан ҳам домла осон қутулади. Жумадан сўнг қавмлардан бирини жўплаб туради-да:

— Ҳой Қаримжон, мен бу кун сизникига бориб суҳбатлашиб қайтмоқчиман; унчалик такаллуфнинг ҳожати йўқ, уйингизда нимаики бўлса олиб чиқсангиз бас!— дейди, дабдурустан бу кунги ошни Қаримжоннинг устига юклаб юборади.

Хатиб домланинг бу хилдаги борди-келдиси, албатта, қишлоқнинг бирмунча гапга тушунадиган жирлироқ деҳқонлари устида юрийди. Аммо «қаторга киролмаган» деҳқонларга бошқачароқ тадбир қўлланади. Бу хил кишиларни кўча-кўйда учратиб қолса (чунки булар масжидга жуда оз борадилар):

— Тўлаган бой, Тўлаган бой!— деб ёнига чақириб олади-да, жиддий вазиятда ундан сўрайди, — отангга қуръон ўқиб бағишлайсанми?

Албатта, Тўлаган саводсиз, қуръон ўқишни билмайди; буни Хатиб домла яхши билади.

— Йўқ тақсир!— дейди содда Тўлаган.

Хатиб домла ачиниш туси олади.

¹ Ҳар икки оламнинг тинчлиги мана шу икки сўздан иборат, у ҳам бўлса дўстларга меҳрибончилик ва душманлар билан муроа қилишдир.

— Эсизгина, отанг бечора шунинг учун ҳам бетинч экан-да.

Тўлаган ўлиб кетган отасининг бетинчлигига тушунмай туради.

— Ҳайрон бўлма,— дейди Хатиб домла,— мен икки кечадан бери раҳматлик Йўлдош акамни тушимда кўраман... Тўлагандан дарак йўқ, сиз ўқинг домла, деб қуръонга ишорат қилади... Киши ўз отасини ҳам шунчалик йўқламай қўядими, отанг сени шу умид билан ўстирганмиди? Агар ўзинг қуръон ўқишни билмасанг, менга айт, мен албатта ўқиб бағишлайман.

— Ўқинг тақсир, — дейди отасига ачинган Тўлаган.

— Хўп... Бўлмаса мен бу кундан қуръон бошлайман. Тўрт кунсиз қуръонни хатм қилиб бўлмайди. Тўртинчи кун панжшанба бўлса хатмни битириб, асрдан сўнг қўрғонингга бориб, ўша жойда бағишласам керак. Арвоҳ ҳаммавақт ўз уйида бўлади.

— Хўп тақсир, мен сизни кутаман.

Демак, домла панжшанба кунига бир палов ундирди. Тўрт кун ўтириб қуръон «тиловат» қиладиган Хатиб домлани Тўлаган албатта қуруқ қайтармайди — беш-ўн сўм пул ҳам униб қолади...

Мулла Муҳсин ҳар жиҳатдан ҳам уқувсиз, айтганларича «берсанг ейман, урсанг ўламан». Мулла Муҳсиннинг қавмлари ичида пичоққа илинадирганлари анчагина, бироқ, Хатиб домла каби соғишни билмагандан кейин нима фойдаси бор. Хатиб домла Мулла Муҳсин ташвишини ҳам чекади. Мулла Муҳсин билан кўча-кўйда учрашиб қолса, уни ишга солиш ҳаракатига тушади.

— Кўпдан буён ўтириша олмадик, бир китоб қарашсак бўлар эдими, дейман Мулла Муҳсин.

— Жуда яхши бўлар эди,— дейди мақсадга тушунмаган Мулла Муҳсин.

— Қавмларингизнинг зиёфатларини ўзингиз ёлғиз еб юрасиз; бизни ўшандай вақтларда йўқлай ҳам демайсиз...

— Бу замонларда зиёфат қаёқда дейсиз,— дейди Мулла Муҳсин,— икки ойлардан буён зиёфат у ёқда турсин, лоақал зиғирмойлик маърака оши ҳам кўрмадик.

Хатиб домла бошини қимирлатиб Мулла Муҳсиннинг ҳолига афсус қилади:

— Лаб-даҳан йўқ, денг.

— Қих-қих-қих... айтганча лаб-даҳан ҳам йўқ, валлоҳи аълам... ўзи чақирмагандан кейин мен ҳам...

— Шўрвага йиқилинг домла, иззатталаб бўлиб ўзи чақиришини кутиб юрсангиз ёвғонсираб ўласиз, хала керак, хала. Шундагина улар йўргалаб сиз билан бизнинг кўкрагимизга шамол тегади. Бўлмаса келаси жума бир суҳбатлашайлик, қавмларингиздан бирининг устига зиёфатни юклаб, менга хабар юборингиз, хўпми?

Мулла Муҳсин манглайини қашийди...

— Нега ўйланасиз? Шу аҳволингиз билан ҳанузгача очиқиб ўлмаганлигингиз таажжуб, қавмларингиздан Эгамберди, Сотиболди ва Собир новчалар ўлиб бораётган одамлар эмас; ҳар бириси хирсдан ҳам тўқ. Шулардан бирига: «Хатиб домла билан китоб кўришмоқчи эдик, жума кунига савоб талаб бирингиз бизни кутасиз» десангиз холос.

Мулла Муҳсин манглайини қаший-қаший, «хўп» жавобини бериб, мулла Исо махдумдан қутулади. Аммо ўз қавмлари орасида Хатиб домланинг увадасини чиқариб, жумалик зиёфатини белгилаб олгунча бир жойга бориб етади:

— Хатиб домлангизнинг томоғи қичиган,— деб сўз бошлайди номоздан кейин Мулла Муҳсин,— бирортангиз жума кунига зиёфат қилмасангиз, мени кўрганда баайни итдек қопса керак, қих-қих-қих... Чунончи, китобларимизда таъмани ҳаром деганлар, магар бу маънидин Мулла Исо махдум мустасно бўлса керак вех-вех-вех... Бу зиёфатдин савоб-ку бўлмас, илло, Мулла Исонинг товуши ўчар, қих-қих-қих!— дейди ва қавмларини кулдира-кулдира охирида зиёфатни бировни устига қўяди.

7. ҚАРҒА ҚИЗИЛ КЎРАДИ

Бошда Хатиб домла бошқалар каби Мулла Обидга тубан даражада бир «галварс» сифатида қараб, ортиқча аҳамият бермайди. Уша йил кузга етиб Мулла Обид ўзининг даҳшатли кетмони, занбалғалтаги ва қаҳрамонона меҳнати билан қишлоқилар орасида донг тортганда ҳам Хатиб домла «жони ачимаган аҳмоқ валлоҳи аълам» деган фикрда бўлади. Аммо Мулла Муҳсин уни Уж бинни Унуқ¹ авлодидан ҳисоб-

¹ Асотирда узун бўйли ҳаёлий бир шахс.

лаб, Мулла Обиднинг меҳнатдаги қаҳрамонлигига эмас, беш вақт намозни ўз вақтида ўқиб туришига таҳсин қилади. Қўкламга чиқиб Мулла Обид маълум экинларини барчадан ўн беш-йигирма кун илгари экиб олиб, бу тўғрида қишлоқ бўйлаб сўз кетганда ҳам на Хатиб домла ва на Мулла Муҳсин бундай «бемаъни» лофларга эътибор қилмайдилар. Бироқ Мулла Обид ўз ҳосилотини элдан ўн беш-йигирма кун илгари бозорга чиқариб, деҳқончиликдан катта муваффақиятлар қозона бошлагандан сўнг, айниқса, Хатиб домланинг қулоғи тиккайиб кетади.

Мулла Обид жума намозларида кўриниб қолганида аксар хутба асноси унга бир неча бора қараб олишга мажбур бўлганидек, кўнглида унинг зиёфатини ейиш, зиёфат асноси ушр масалаларидан «амри маъруф» қилиш ҳаваси ҳам туғилади. Ўз қўл остидаги қишлоқиларнинг устига зиёфат қўйиш Хатиб домла учун, маълумки, унча оғир гап эмас. Бироқ, Мулла Обид Муҳсин домланинг «тобеъ»ларидан бўлгани учун ундан, яъни зиёфат тўғрисида Мулла Муҳсиндан илгари баҳс очиш маълум бир даражада обрўсизлик саналади. Гўрсўхта — домла шалҳак бўлса оғзидаги луқмани ҳам эплаб ютолмайди. Бу тўғрида «оғирлик ва ташвиш» яна бечора Хатиб домла зиммасида. Бу ҳақда бир неча вақт қайғуриб юриб, бунинг устига домла шалҳакни учратолмай, ноилож бир жума асноси гарчи бир қадар таназул ҳисобланса ҳам, Мулла Обид билан танишиб тамаллуқ кўрсатади.

— Мен сизнинг қилган меҳнатларингизни орқангиздан эшитиб жуда ҳам хурсанд бўлиб юрибман, ҳар доим холисона дуоингизни қиламан. Ҳар ким деҳқончилик даъвосида бўлса, киройи сизча бўлсин, боракалла укам,— дейди ва яна бир қанча ҳалигидек тамаллуқ мадҳияларда бўлгандан сўнг асл мақсадга ҳам ўтади,— кеча имомингиз Мулла Муҳсин билан бирга эдик. Мулла Муҳсин сизнинг тавсифингизда бўлиб,— мен бир кун Обид куёвнинг деҳқончилигига меҳмон бўлмоқчиман, башарти вақт топсангиз сиз ҳам ҳамроҳ бўлингиз, ўзи кўп солиҳ, обид ва сахий йигит,— деди. Мен унга ваъда берсам ҳам бироқ сизнинг фурсатингиз қандай ва қачон вақтингиз бўлади, палак экинлардан нималарингиз пишган — андиша қилиб қолдим...

Хатиб домла, «маслаҳат» йўлида аксар ёлғонни ҳам бежаб юборади. Чунки, ўзи устоз Саъдининг «дуруғи

маслаҳатомиз беҳ аз рости фитнаангиз»¹ сўзига амал қилувчилардан саналади. Юқорида «Мулла Муҳсин фалон деди, башарти фурсат топсангиз сиз ҳам менга ҳамроҳ бўлингиз, деди» сўзи, албатта, тамоман ёлгон, бу гап ҳатто Мулла Муҳсиннинг тушига ҳам кирган эмас. Хатиб домла эса буни «маслаҳат юзасидан» сўзламоқда ва бу томондан қараганда домлани айблаш ҳам оғир...

Мулла Обид Хатиб домла каби «олим, фозил, соҳиби меҳроб» бир зотнинг сўзини қайтаролмайди, «ўзим ҳам жанобларини кўриш фикрида эдим, фурсати билан Муҳсин домла орқали сизни йўқлатарман», дейди.

Хатиб домла шу йўсин кўнгил илинжини муваффақиятли ҳал қилиб, дарров баъзи андишалар юзасидан Мулла Муҳсинга ўзи бориб учрайди. Унга «дуруғи маслаҳатомиз»ни яна бошқача «дуруғи маслаҳатомиз» билан айрибошлаб муомила қилади:

— Бу кун баъдаз жума Холмирзанинг куёви «бизнинг янги деҳқончиликка бир меҳмон бўлсангиз» мазмунли таклифда бўлиб қолди. Мен домлангиз Мулла Муҳсин билан сўзлашиб бир кунни тайин қилсангиз борарман, дедим. Майли-да, мабодо сизга зиёфат кунини тайинлаб хабар юборса мени ҳам бирор кун илгарироқ йўқлаб қўярсиз,— дейди. Мулла Муҳсин «хўп-хўп» айтиб, домлани хотиржам қилмоқчи бўлади, лекин Хатиб домла хотиржам бўлиб етолмайди.

— Гапга яхши қулоқ солинг, Мулла Муҳсин,— дейди Хатиб домла,— ўзингизга маълум, бу йигит деҳқончиликдан жуда ҳам бўлиб, шуҳрати бутун офоқни тутди. Албатта, тарозига қараб тош қўйган яхши: Хатиб домлани ҳам қўшиб чақирадиган бўлсанг қўй сўйишинг лозим, ундан кейин битта тўн бермасанг яна ўхшамайди; зеро тўнсиз жўнатсанг «таҳқири уламо» қилган бўлиб, гуноҳкор бўласан,— деб айтасиз, маъқулми? Менга тўн бергандан сўнг ўз имоми бўлган сизга ҳам тўн бермай чораси бўлмас, тушундингизми?

Мулла Муҳсин негадир кўзини ўлган бузоқникидек бақрайтириб, Хатиб домлага қарайди. Чамаси ёки Хатиб домланинг даромадга жуда ҳам усталиги уни таажжублантиради, ёҳуд «шариатда тамаъ муттафа-

¹ Маслаҳат юзасидан айтилган ёлгон, фитнага сабаб бўлгучи ростдан яхшидир.

қун алайх ҳаром алъаёзи биллоҳ» деб ичдан истиғфор айтади.

— Бақрайманг, Мулла Муҳсин,— дейди кулимсиб Хатиб домла,— бу гапларни «танозуи бақо ва муборазайи ҳаёт» деб айтадирлар. У қадарли роҳиблар сулукини тутиш ҳам жилла бизнинг бу замонларга тўғри келмайди, билъакс, ёвғонсираб ўламиз, Мулла Муҳсин... чунончи, «вало тулқув биайдиякум иллат-тахлика»¹ ояти каримасидан ҳам танозуи бақога катта ишорат бор, сиз бу томонлардан хотиржам бўлингиз, мен бунни аллақачонлар мутолаа қилиб, боягидек тадбирлар учун йўл борлиги қаноатига келганман... Сиз нима деб ўтирасиз ҳали? Шундай, сиз менинг ҳалиги таълимотим бўйича унинг бўйига қўй сўйиш ва тўн беришни юклашга ҳаракат қилингиз.

Мулла Муҳсин бир оз кулимсиб олади-да, маъқул дегандай қилиб бош иргатади.

Мулла Муҳсин Хатиб домланинг феъли-хуйига яхши тушунганликдан унинг ҳамма сўзларига ҳам батамом ишониб етолмайди. Бинобарин, зиёфат тўғрисида на Мулла Обидга ва на Холмирза акага чурқ этиб оғиз очмайди. Яъни, Мулла Исо махдумнинг сўзи чин бўлса, ўзи зиёфатга йўқлар, деб кутади. Аммо мулла Исо махдумнинг «ифодаи калом» қилишидан, башарти ростини айтса «ўлгунча бепарвосиз» деб қойишидан чўчиб унга кўринмай юрийди. Орадан ўн кунлаб фурсат ўтиб, зиёфатдан дарак бўла бермайди. Бу ўртада ҳарчанд эҳтиёт қилса ҳам бир жаноза асносида Мулла Исо махдумга учрашишга тўғри келади. Мулла Исо махдум ўз қаршисига жанозаси ўқиладирган тобут келиб тўхтаса ҳам Мулла Муҳсинни кўздан қочирмай, оҳистагина «хушхабар борми» деб сўрайди. Мулла Муҳсин ноилож «дуруғи маслаҳатомиз» ишлатишга мажбур бўлиб, «ўзим фурсати билан йўқлайман» дейди, деган жавобни беради. Хатиб домла мадраса замзамаларига ҳам жуда уста. Атрофини сириб турган кишиларга сездирмай анча таъкидларда бўлади:

— Халаси бўлмаса зотилжам касали, деб айтилмайди, бинобарин сиз халасини пайқашга ҳаракат қилингиз. Иншоолло шифоёб ҳам бўлиб қолар, деб ўйлайман. Баҳарҳол рўшнолик бўлса бир қўй сўйиб юборишга ҳаракат қилингиз ва лекин мен айтган гап

¹ Уз ихтиёрингиз билан ўзингизни ҳалокатга ташламангиз.

ёдингиздан кўтарилмасин... Шаҳарнинг чопон бозоридаги табибдан сўралса, ўзида бўлмаса ҳам топиб беради!— дейди.

Мулла Муҳсин бошда «гапга» тушунмай турса ҳам, сўнгра пайқаб олиб илжайди ва домланинг «маслаҳат»ларини қабул қилган вазият кўрсатади. Лекин Хатиб домла қошларини чимириб, ёнидаги кишига қарайди-да, ярим товуш билан «тиржаймай ўл, куйдирган калла!» деб қўяди. Унинг сўзини чалароқ эшитган киши «ҳа-ҳа тақсир, зотилжам касалига куйдирган калла даво эканми?»— деб сўраб қолади. Хатиб домла кулимсираб, «қўйнинг бақалоғи мужарраб» дейди-да, оқ бўйра устидаги тобут ёнига боради ва салласининг пешини тушириб, такбир учун қўл кўтаради.

Шу йўсин интизор орқасида бир неча ҳафта ўтади. Бир кун тонг намозидан кейин Холмирза ака Мулла Муҳсиннинг ёнига келиб, жума кун куёвининг кутмоқчи бўлганлигини сўзлаб «тунови кун Хатиб домла Мулла Обидга тегишли эканлар. Куёвининг тигиз ишлари бўлса ҳам у зот тилга келганларидан сўнг ноилож қолдик. Хатиб домлага ўзингиз хабар юборасизда, жума кунига ҳар икковингиз меҳрибончилик қиласиз... Бизнинг қишлоқдан ҳаммавақт эт топиб бўлмайди; билмадим, бирорта қўй сўямизми», — дейди. Мулла Муҳсин Исо махдумнинг «найрангбозлиги»ни пайқаб, таклифга ижобат қилади. Аммо чопон ваколати тўғрисида гарчи ўзида ҳам бу масалага бир қадар рағбат уйғонган эса-да, лекин Холмирза аканинг «... ноилож бўлдик» деб бир қадар шикоятланиброқ ўтиши, чопон масаласини очмаслик мажбуриятини туғдиради. Хатиб домлага «дуруғи маслаҳатомиз» ишлатишни кўнглидан ўтказар экан:

— Яхши, яхши, қўй сўйганингиз маъқул, беш-ўн қадоқни зиёфатга ишлатсангиз, қолган ёғ-гўшт, ахир рўзғорчилик...— дейди.

Уқувчининг хотирига солиб ўтиш керак: Мулла Муҳсин шу ерда ҳам бир анойилик кўрсатадир. Яъни зиёфатга беш-ўн қадоқ ишлатсангиз қолгани рўзғорингизга... деб катта бир «сиёсий хато» ишлайди. Ҳолбуки, Хатиб домла унинг ўрнида бўлса, зиёфатдан ортиб қолган ёғ-гўштга қандай маслаҳат кўрсатар эди, бир қўйнинг ёғ-гўшtidан беш-ўн қадоқни зиёфатга ишлатдириб, қолмишини беозоргина Мулла Обиднинг рўзғорига қолдириб кета берар эдими?

Хатиб домла билан алоқа ва муносабатда бўлган

тиктепалик бир биродарнинг фикрига қараганда, Мулла Муҳсиннинг ўрнида Исо махдум бўлганда мана нима қилар эди:

Биродар Холмирза,— дер эди мулойимона,— шу қўйнинг кимнинг йўлига сўйилади, айт-чи?

— Албатта худонинг йўлига, тақсир.

— Баракалла,— дер эди домла,— қўй худонинг йўлига сўйиладиган бўлса, сен ва куёвингга жуда ҳам ёмон бир маслаҳатим бор: керагичани зиёфатингда ишлат, қолмишини ўзим, бола-чакам есин, деб қурумсоқлик қилмағил-да, борини ҳатто уйингга бир жаз ҳам қолдирмай, ёғ-гўшт аралаш мустаҳиқларга тарқат: ана ундан кейин бунинг мукофотини кут!

— Холмирза акага ўхшаш содда қишлоқи «холис» бу тарғиботга, албатта, «хўп тақсир»дан бошқача жавоб бермайди,— дейди бояги тиктепалик биродар ва давом қилади,— албатта, сизнинг фикрингизга Хатиб домла холис бир диний тарғиботда бўлди, деган сўз келгандир. Ҳозирча Хатиб домла Холмирза акадан қўйнинг худо йўлига сўйилиши, зиёфатдан ортиқча ёғ-гўштни худо йўлига тарқатилиши учун иқрор олди. Энди Холмирза ака бола-чақаларининг ҳақларига дуо қилиб, у билан хайрлашганини ҳам кўрсангиз яна «холис диний тарғибот экан» деб қоласиз. Йўқ, ҳали шошмангиз. Холмирза ака ўн-ўн беш қадам Хатиб домладан йироқлашсин, Хатиб домла ҳам гўёки ўз йўлига қараб ўн қадамни боссин,— деб кулади бояги биродар,— бирдан... шу вақтда бирдан домланинг ёдига бир нарсa тушгандек тўхтайтиди ва Холмирза акани чақириб ҳам қолади.

— Биродар Холмирза, кета туриб ёдимга тушди; игна ўз тешигини тиколмайди-да... Уйлаб қарасам, ўзим ҳам ёғ-гўштга муҳтожман; у ёғини сўрасанг бола-чақа ўн беш кундан буён гўштли ош емаган... Қўйнинг гўшт-ёғини тарқатган вақтингда бизни ҳам ёдингда тут... Дурустроқ жойидан кўпайтириброқ... Ҳа, болаларингнинг мақсадига ет, биродар, ҳа шундай бўлсин!

— Эҳтимолки сиз,— дейди ҳалиги тиктепалик биродар, давом қилиб,— ҳақиқатан, домла бошда холис тарғиботда бўлди. Аммо, бора туриб ўзининг рўзгор аҳволоти ёдига тушиб, худойига ўзини ҳам мустаҳиқ санаб қолди, деб ўйлагансиз. Лекин ундай эмас. Гўшт-ёғни худойига тарқатиш тўғрисидаги тарғиботи ҳам ўз ғарази юзасидан бўлган эди. Аммо, хайрлашиб йўлга

тушиши, йўл устида бирдан ўз оила аҳволотини эслаб қолиши ўзини холис кўрсатиш, Холмирза акани ўз ғаразидан четга қоқиш йўлидаги бир ўйин,— деб кулади тиктепалик биродар.

Биз ҳозир асли мақсадга ўтамыз.

Хатиб домла панжшанба кунидан туз ялаб зиёфатга боришга ҳозирланади. Мулла Муҳсиннинг «дуруғи маслаҳатомиз» билан унинг тўн киядирган елкаси ҳам қичишиб қолади. Зиёфат вақти «жума кунига» дейилганликдан, жума кун эрта биланоқ наҳорга ўғли кичик махдумдан иккита зўр муқовали китобни кўтариб (демак, амри маъруф ҳориқуллода бўлса керак) Мулла Обидниқига томон йўл солади. Йўлакай Мулла Муҳсинни ҳам чақириб олиб (чунки Мулла Муҳсинсиз бориш, Хатиб домланинг обрўси учун яхши эмас...) бирга кетадилар. Бу ўринда гарчи бир қадар муносабатсиз бўлса ҳам Мулла Муҳсиннинг бир бетамизлигини айтмасдан ўтолмаймиз.

Мулла Муҳсин ўз қўрғонидан чиққач, оқ ятак кийиб, бошига кичкина салла ўраган кичик махдумни китоб кўтарган ҳолда кўриб, ундан китобларни ўз қўлига олмоқчи ва махдумни овора қилмай, шу жойдан уйига қайтариб юбормоқчи бўлади.

— Йўқ, йўқ, қўя беринг, китобни ўзи кўтариб боради,— дейди Хатиб домла Мулла Муҳсиннинг бетамизлигидан ранжиб,— асли сиз ҳам ўғлингизни бирга олиб борсангиз яхши бўлар эди, болалар мажлис кўрса, одоб ўрганади, амри маъруф эшитиб қулоғи ҳам пишийди.

— Мезбон болалар тўғрисида оғиз очмагани учун мен...— дейди-да, Мулла Муҳсин бетамизликни яна икки қат ортдиради.

Хатиб домла бир оз сукут қилиб боради.

— Киши зиёфат тадорикини қилгандан кейин, албатта, борди-келдини тарозуга тортиб пиширмайди... Ундан сўнг бир-икки боланинг еган овқати билан мезбон ўлиб ҳам қолмайди, жилла, бунчалик, сертакаллуф бўлиш ярамайди, Мулла Муҳсин!— дейди Хатиб домла ва бир оз индамай кетади,— ҳали ҳам сиз қўрғонингизга қайтинг, дарров ўғлингизни кийинтириб бирга олиб келинг, биз мана шу сув бўйида кутиб турамыз.

— Боланинг дурустроқ кийими ҳам йўқ...— дейди Мулла Муҳсин.

— Дурустроқ кийими бўлмаса нима қилади? Боринг, эски кийими билан бўлса ҳам олиб кела беринг;

нима, хон олдига борардики, хонни ўзининг ифлослиги билан ранжитса...

Мулла Муҳсин иккиланади.

— Бу кун жўхори суғоришга буюрган эдим... Жўхорилар ҳам жуда қовжираб қопти... Шукр, уйда озиқ-овқати ҳам йўқ эмас...

Мулла Муҳсин сўнгги жумла билан бетамизликни яна ҳам орттириб юборади.

— Астағфирулло,— дейди Хатиб домла юра бошлар экан,— сизга сира ҳам ақл кирмади-да, Мулла Муҳсин... Нима, бизникида озиқ-овқат йўқ, деб ўйладингизми? Содда десам соддага ўхшамайсиз, овсар десам овсарга.

Мулла Муҳсин баҳслашиб турмай сўзини четга чалғитади:

— Қандай китоблар олдингиз?

Хатиб домла жавоб бермай, оғиз ичидан нимадир тўнғиллаб қўяди. Мулла Муҳсин негадир эшитар-эшитмас қилиб «алҳамдулиллоҳ» дейди.

8. ХАТИБ ДОМЛАНИ ТАРРА ТУТАДИ

Мулла Обид домлаларни жума намозидан сўнг кутмоқчи бўлганидан ҳали кўп ҳозирликларни кўрмаган, шунга кўра уларнинг вақтсиз ташрифларидан анча шошади. Уларни оёқ устида тўхтатиб, Ўктамбой ва Холмирза акаларнинг ёрдамида ҳовуз ёнидаги супага палос ёзиб, кўрпача тўшайди. Ҳозиргина чойни ичиб бўлганликларидан Фотима опага самоварни янгидан қайнатиб, дастурхон ясашга буюради. Ошириб қўйган хаамири ҳали ачиб етишмаганликдан Фотима опа: «Ноним ҳам қолмаган эди, ичикмай ўлсин гадой домлар»,— деб қарғаб олади.

Меҳмонлар супага ўтириб олганларидан сўнг, Хатиб домла Мулла Обидга эшитдириб, баланд товуш билан деҳқончилигига баракат, ўзига узун умр, соғлиқ ва яна аллақанча яхши тилаклар қўшиб дуо қилади.

Домлаларни чой ва дастурхон тайёр бўлгунча овутиб туриш учун Мулла Обид палакдан уч-тўртта қовун узиб чиқади. Хатиб домла Мулла Обиднинг қучоғидаги кўрилмаган даражада зўрайиб кетган қизил уруғ қовунларга ва уларнинг узоқдан кўриниб турган қоп-қора қуюқ палакларига қараб ҳайрон қолади:

— Ҳай-ҳай-ҳай!— дейди Хатиб домла,— бизнинг деҳқонларда ҳали ҳандалак ҳам пишиб етмаган, ҳо-лонки, сизнинг қовунларингизни қаранг, ҳай-ҳай-ҳай!

Хатиб домла билан Мулла Муҳсин сулага думалатилган қовунларни қўлларига олиб салмоқлайдилар.

— Офарин, офарин!— дейди Мулла Муҳсин.

— Ҳай-ҳай-ҳай!— дейди яна Хатиб домла.

— Мулла Обиднинг умри узоқ бўлсин,— дейди Холмирза ака нос искаб,— бизнинг Уктамбойларнинг ҳандалаги эндигина бир-икки арава узилди. Аммо Мулла Обид ҳандалакни сотиб битириб, бир ҳафтадан буён қовунни ҳам бозорга чиқарди.

— Таҳсин-таҳсин!— дейди Хатиб домла ҳасадли таажжуб билан,— тоза ҳам пулни қирдик, денг... Таҳсин-таҳсин! Ўзимиз ҳам деҳқонлардан эшитиб турамиз. Мулла Обид дейман, сиз, бу деҳқончилик илмини қай ерда ўқигансиз?

Мулла Обид бир илжайиб қўйиб, жавоб бермайди. Қовуннинг бирини баркашга олиб пичоқ қўяди. Пичоқ тегиши билан қовун тарсиллаб кетиб, ҳар томондан тартибсиз равишда чатнаб ёрилади.

— Бай-бай-бай!— дейди Хатиб домла,— қўл-кўзинг дард кўрмасин, ука, қовун экмабсан— шакар экибсан!

— Мулла Обид деҳқончилиқни биздан ўрганди ва лекин «шоғирди калони шумост» деб кулади Холмирза ака,— биз унга устоз бўлсак ҳам, бироқ бизни «шалок деҳқон» деб атайдилар, Мулла Обид эса пухта—рисоладаги деҳқон чиқди. Биз унга берган ер шилта, ғумай ва ажриқ босган бир ориқ жой эди. Кузда бу ерни Мулла Обид шундай ағдариб чопди ва ғумайни тозаладик, ҳанузгача деҳқон боласи бундай меҳнатни қилган деб айтолмайман. Ундан ташқари, мана шу кўриниб турган хирмон тепанинг ёнидан очилган янги ерни кўрасизми, ана шунинг ҳамма тупроғи беш таноб шудгор устига келиб ётди. Бола фақирнинг қилган меҳнатига ҳали бу ҳосилотлар ҳам оз, тақсир!

— Оз-оз!— дейди Мулла Муҳсин.

— «Обид кетмон» лақабини беҳудага тақадиларми?— дейди кулиб Хатиб домла.

Холмирза ака хих-хихлаб Мулла Обидга қарайди. Мулла Обид илжайган кўйи қовун тўғрайди.

Хатиб домла давом этади:

— Баъзан «Обид тепа бузган» деган лақабини ҳам эшитиб қоламан, каласка аравадан ҳам каттароқ занбалғалтаги ҳам машҳур. Мулла Обид, сиз, ҳали менга шу кетмони азимингиз билан занбалғалтаги жа-

симингизни чиқариб кўрсатингиз-чи, худо ҳаққи, эшитганимдан буён уларни кўришга орзуманд бўлиб юрибман!

Кулишадилар. Мулла Обид ҳам кулимсираб қўяди.

— Кўрманасиз кўриш мумкин эмас!— дейди Мулла Муҳсин.

— Кўрмана ҳожат бўлса, унга ҳам тайёرمىз!— дейди Хатиб домла.

— Сиз билан мендан қандай кўрмана кутилар эди, кетмон билан занбалғалтакдан кўрманани биз оламиз!

— Тўғри-ку, аммо кетмон билан занбалғалтакнинг ҳақларига мен дуо қилсам, сиз омин десангиз, шу ҳам кўрмана-да, олтин олма, дуо ол демаганларми!

Ҳаммалари кулишиб, айниқса, Холмирза аканинг хихилашдан ичаги узилаёзади.

Домлалар ва махдумзода қурт даҳага киргандек баркашдаги янгилик — қовунга ёпишадилар. Хатиб домла қовунга зарбдорларча ҳужум қилганлигидан соқол муртидан қовун шарбати оқиб тушган сайин тилини ҳилиб-ҳилиб тағлайига қайтариб, «қовунингиз ажойиб ширин бўлган, Мулла Обид!» деб қўяди. Иккинчи қовунни ҳам Мулла Муҳсин баравар олишиб битиргандан сўнг, қорни кўпчиб тиралинқирайди. Учинчи қовундан емай қўлини артади. Аммо Хатиб домла ҳарчанд қорнининг эшилиб тушганига парво қилмай, «жаннат неъматларининг бири қовун экан, бу қовунларда асло ғубор йўқ, ҳар қанча есангиз ҳам ҳазми енгил» деб, гоҳ қовун таърифини ва гоҳ унинг ҳибзисихҳат учун манфаатини сўзлайди, махдумзодасини қовунга тарғиб қилиб, Мулла Муҳсинга, «қовун есанг саҳар е, саҳар емасанг заҳар е» деб кулади ва мезбонларни ҳам биргалашиб туришга чақиради. Тўртинчи қовундан ҳам бир неча карж еб, қорнидаги оёқ етмас, ҳамма бурчакларни ҳам чала чайналган қовун шарбат ва туруплари билан тўлдиргач, олдига бир ҳўкизни тўйдирарли пўчоқни тўплаган ҳолда, ноилож қўлини артишга мажбур бўлади. Қорин бўғоз сигирникидек ўбдан эшилганликдан ёнидаги ёстиққа Мулла Муҳсиннинг бўш турган ёстиғини ҳам замлаб ёндамасига чўкиб олади.

Орадан узоқ фурсат ўтмайди, саккиз-тўққиз ойлаб қовун кўрмаган меъдага одатдан ташқари кўп тикилган янгилик ўз ишини қилади. Яъни Хатиб домлани қовуннинг тарраси тута бошлайди. Қучала еган каби

тиришиб, бузоғи тескари келган сигирдек тўлғанади ва ихрайди...

Қовун ҳақидаги бояғи таърифотларининг барчаси ҳам ҳозир бирдан ёдидан кўтарилади:

— Нафс қурсин... Сиз ақллили қилган экансиз, Мулла Муҳсин,—дейди қурсоғини ишқалаб,—чоғи қовуннинг тарраси ушлади мени...

— Тарраси ушлаган бўлса-ку, ҳеч гап эмас, аммо қорнингиз чатнамаса шукр қилингиз, махдум!

— Уҳ-уҳ, еб боради... Сизнинг сассиқ гапларингиз қурсин-да, Мулла Муҳсин... Сиз, ким, ҳали Холмирза ака, тарра тутганининг давосини билмайсизми!—деб мурожаат қилади ва тиришиб ижирғанади,—бай-бай-бай, ажаб бемаъни оғриғи бўлар экан-да!

Холмирза ака мулоижашунослик қилиб, Уктамбойни бир пиёла совуқ сув келтиришга буюради ва сувни домлага тутиб бир қултум қолдирмай ичиб юборишга таклиф қилади.

— Совуқ сувми? — деб кўзини олайтиради Хатиб домла,—ичкарида ҳатто тупук ютушга ҳам ўрин йўқ, биродар!

Мулла Муҳсин қих-қих кулади.

— Дарҳақиқат шундан бошқа тадбири йўқ, махдум, ичингиз...

— Иссиқроқ чой берилса нечук бўлар экан? Бай-бай-бай... Баайни кучала егандек тиришиб бораман, ўҳ-ўҳ...

— Ҳозир иссиқ чой мумкин эмас,—дейди ҳозиқнамо Холмирза ака,—тарра, қовуннинг ширасидан пайдо бўлади, ширани совуқ сув билан юмшатишга меъдадаги совуққа иссиқ аралашгандан кейин яна ҳам азоб ортади.

Хатиб домла ноилож бир пиёла совуқ сувни шимириб юборади, бечора қорин яна ҳам тирсиллаб кетади...

— Қабзият ортди-да, қабзият... Шу вақтда бир ел юришса кўзим очилармиди дейман... бай-бай-бай, ەҳ...

— Бу ерни саситманг, махдум!—дейди жиддий турда Мулла Муҳсин.

Хатиб домла оғриқ аралаш Мулла Муҳсинга хўмрайиб қарайди ва лекин у билан сўзлашиб туриш учун ўзида мажол топмайди... Можародан хабардор Уктамбой пиқ-пиқ кулиб, бир четга кетишга мажбур бўлади. Холмирза ака илжайиб ерга қарайди.

Қўрғондан дастурхон ва лаъли олиб чиққан Мулла

Обид ёстиқ тортиб ётиб олган «янги бемор»га бир оз тушунолмай тургандан кейин фожиани англайди.

Холмирза аканинг муолажаси тезда ўз таъсирини кўрсатиб, домланинг «беъмани оғриғи» босила тушадди, кучала егандек тиришиб, туғадиган сигирдек ихраш жараёнлари ўтади, домла эркин нафас олади.

— Луқмондан ҳам зиёда экансиз, Холмирза ака, алҳамдуллилоҳ оғриқлар зойил бўлди... бай-бай-бай-бай, ёмон азоб чекдим-да!

— Қовуннинг тарраси ёмон бўлади, тақсир, бу дарднинг совуқ сувдан бошқа давоси йўқ-да. Бир оздан кейин бир пиёла аччиқ чой ичиб юборсангиз жуда ҳам тирилиб қоласиз!

— Таажжуб, таажжуб!— деб Хатиб домла дуруст-лаброқ чўзилади,— вой бўй, тарраси қурсин дейдиган бўлдик-да.

Мулла Мухсин ўзининг сассиқ-қўлансами ёки содда-тўғрими баҳарҳол ўз бисотидаги сармойаси билан сўзга аралашади:

— Вой-вуй, нафс қурсин дейдиган бўлдингиз домла.

Хатиб домла ётган жойидан Мулла Мухсинга хўмрайиб қарайди...

— Жуда ҳам сассиқ сўзлик ярамайди, Мулла Мухсин!

— Одамларнинг ҳузурида ичдан «ел» юриштириб ҳаммани беҳузур қилганга қараганда, меним сассиқ сўзим маъқул-да, қих-қих-қих...

Ўктамбой билан Холмирза ака қаттиқ куладилар, ҳатто кичкина маҳдум ҳам кулгига қотишади. Мулла Обид орадан ўтган гапни эшитмаганликдан аланг-жалаиғ бўлади. Ҳозирда Мулла Мухсинга сўзлаб обрў орттириш қийинлигини сезган Хатиб домла сўз айлантириб турмайди, фақат ўзича «садқайи одамгарчилик» деб тўнғиллаб қўяди.

Хатиб домла супадан тушиб, бир оз ўзини шамоллатиб ва ичда турилиб қолган «захира»ларни нарилатиб келгандан сўнг, чой ичишга навбат етади.

Чой асноси орадан унча аҳамиятли гап ўтмаса ҳам, Хатиб домла Холмирза аканинг ҳовузи устида баҳс очиб, шу воситада Мулла Мухсиндаги бояғи кекларини бир оз енгиллаштирмоқчи бўлади.

— Ҳовузингиз даҳи дардах¹ эмас, Холмирза,— дейди кашфиёт ясаб Хатиб домла,— бу ҳовуздан сув ўтиб

¹ Даҳи дардах — ўнга ўн ёки ҳар томони ўн газлик.

турмаса суви истеъмол учун макруҳ бўлади. Сиз, Мулла Муҳсин, фақат қўланса гапларнигина кутиб юргандан қавмларингизнинг шундай шаръий ишларига назорат қилиб турсангиз, ҳам ўзингиз савобли ҳамда қавмларингиз тўғри йўлли бўлар эдилар! Гўё сиз ҳам домласиз-да! Ҳам ўзингиз осий, ҳам қавмларингиз залолатда.

Мулла Муҳсин бирмунча вақт жавобсиз ўтиради...

— Ҳовузни ифлос сувлардан, нажас нарсалардан эҳтиёт қилинса, ҳеч боки йўқ.

Хатиб домла истеҳзоли заҳарханда қилади.

— Ҳовуз бошига ифлос сув ва нажас нарсалардан эҳтиёт қилиш учун қоровул қўйиш керакми, башарти, борди-ю, бир мушук, ёки сичқон тушиб ўлиб қолди. унда нима бўлади?

— Ўлимтукни чиқариб ташланади-да, бир сув ҳайдаб юборилса тоҳир ва атҳор... Сиз ўқиган китоб бирикки ойда ҳам сув кўрмай турган иқлимлар учун ёзилган; ҳолонки, бизнинг бу жойларда, шукр, ҳаммавақт оқар сув тайёр. Сиз айтганча ҳовуз даҳи дардаҳ бўлганда ҳам ичига ўлимтук ёки шунга ўхшаш нажас нарса тушганда ичувчиларнинг, албатта, кўнгиллари тортмайди, кўнгил тортмагандан кейин яна сувни янгилаш лозим бўлади.

Хатиб домла боладан кулган каби ясама кулиб олади.

— Хўп, сизнингча ҳам бўлсин. Аммо даҳи дардаҳ бўлмаган ҳовуздан қўл ювган, таҳорат олиб бурун қоққан вақтларда нима бўлади, албатта, макруҳ ва акроҳ! Сизлар айтингизлар-чи,— деб мезбонларга мурожаат қилади, — шу ҳовузда қўл ювиб таҳорат оласизларми?

Мезбонлар тасдиқ ишорасини берадилар. Хатиб домла кучая тушади.

— Ана холос!

Мулла Муҳсин ҳам бўш келмайди:

— Имоми Молик мазҳабларида агарчи ҳовуз даҳи дардаҳ бўлмаса ҳам ўзидан тез-тез сув ўтиб турадиган бўлса, жавозига¹ рухсат бор!— дейди ва бу ҳам мезбонларга мурожаат қилади,— шу ҳовуздан кун ора сув ўтадим, ёки йўқ?

Мезбонлардан кунора эмас, балки ҳаммавақт сув ўтиб туради, деган жавоб бўлади.

¹ Жойизлигига, дурустлигига.

— Ана холос!— дейди тантана билан Мулла Муҳсин,— бунда ҳатто ҳовуз ҳукми йўқ, биз бунни оби жорий, яъни оқар сув деб атаймиз!

Мунозара бирмунча жиддийлашади, мубоҳаса ҳатто Хатиб домланинг обрўйига (айниқса Мулла Обиднинг қошида) тўқинадиган бўлади.

— Илгари билиш керак,— дейди Хатиб домла ҳаяжонланган ҳолда,— сиз имом Аъзам Абуҳанифа мазҳабларидамисиз ёки имоми Молик?

— Мен Абуҳанифа мазҳабларидаман, хўш?

— Жуда яхши, — дейди Хатиб домла ёришиб, — бас, сиз, нега энди имоми Моликдан рухсат оласиз?!

Мезбонлар қизиқсиниб Мулла Муҳсиннинг оғзига тикиладилар. Хатиб домла «қўлга тушдинг» дегандек қилиб, қурбонининг устида ўтирган арслон вазиятини олади. Лекин домла шалҳакнинг юзида душман кутганича мағлубият сезилмайди.

— Аввал имоми Моликнинг ўзи мусулмонми, эмасми, баъдазон имоми Молик мазҳабидаги кишилар мусулмонми, кофирми, сиз ким, мулла Исо махдум, шу тўғрига жавоб берингиз-чи?

Хатиб домла энтикади, чунки оёғим остига тушди, деб талтайган Исо махдумнинг бетига душман томонидан «мудҳиш» бир зарб берилади...

— Имоми Молик мусулмонми, деб масалани чалғитманг, Мулла Муҳсин, ўзингиз Абуҳанифа мазҳабларидамисиз, ёки имоми Молик, ахир?

— Мен Абуҳанифа мазҳабларида бўлсам ҳам,— деб кулади Мулла Муҳсин,— бирор масалада мушкулот пайдо бўлса, имоми Моликдан ҳам маслаҳат сўрайман, Шофий ва Ханбалиларга¹ ҳам мулозамат қилиб кўраман, қих-қих-қих. Ахир уларнинг ўзлари ва мазҳабларидаги одамлар ҳам мусулмон-ку, аҳли суннат валжамоат-ку².

Хатиб домла қуйруқ қидириб, қулоқдан ҳам ажралиб қоладиган бўлади. Кутилмаган жойда жуда ҳам эзилиб мезбонлар олдида обрўси тушганга ўхшаб қолади. Чунки, масалани жиддий тинглаб турган Мулла Обид билан Холмирза ака Мулла Муҳсиннинг ҳали-

¹ Булардан ҳар бири исломда мустақил бир мазҳаб эгаларидир.

² Шу тўрт мазҳаб имомларига эргашган мусулмонлар аҳли суннат валжамоат, яъни пайғамбарнинг сўзларини тўғри тушуновчилар дэйтилади.

ги жавобидан сўнг «енгдинг домла шалҳак» дегандек, бир-бирларига кулимсиб қарайдилар. Бу ҳолдан ўзини йўқотаёзган Хатиб домла душманнинг тўғри келган жойига ҳужум қилгали туради:

— Бўлмаса, сизнингча эшак сути ҳалол экан-да¹, топилса эшак сутидан ҳам қатиқ уютар экансиз-да!

— Зарурат тушганда шубҳа йўқ!— деб кулади Мулла Муҳсин.

Хатиб домла жуда ҳам ўнғайсиз ҳолатга тушиб қолади. Ўзи ҳам иш кўрган туллак эмасми, энди бу оғир ҳолатдан усталик билан чиқиб олиш йўлларига ёпишади.

— Сиз, Холмирза ака, домлангизга яхши тушунсангиз керак, бу ёқнинг сўзини хулол, деб қўя беринг,— дейди,— домлангиз зарурат чиқди, деб шиаликка ҳам ўта беради... Кузга боргандан сўнг беш-олти кун сувни ташланг-да, ҳовузни даҳи дардаҳ қилиб кенгайтинг... Менга хабар юборсангиз, худди китобларимиздагича ўзим ўлчаб кўрсатаман!

Холмирза ака Хатиб домланинг оғир ҳолатини яхши тушунганликдан ўзининг жуда ҳам хурсанд бўлишини изҳор қилади. Мулла Муҳсин ўз маслакига, яъни фатвосига тескари бўлган бу битимга қарши чурқ этиб оғиз очмайди. Эҳтимолки, унинг ўзи ҳам Хатиб домлани ҳозирги оғирликдан чиқармоқчи ёки душманни аҳмоқ ҳисоблаб, унга сукут билан жавоб бермоқчи бўлса...

Қўй сўйилиб меҳмонларга яхши қовурдоқ билан тушлик берилгандан сўнг, айниқса, Хатиб домла Мулла Обиднинг экинларини оралашга орзу билдиради. Холмирза ака бошлиқ домлалар экинга кирадилар.

Такрорлаш яхши бўлмаса ҳам, яна сўзлашга мажбурмиз: тепа бузган Обид кетмон қайси нав экин эккан бўлмасин, давлатнинг намунали боғидан ҳам юқори даражада битган ва кўкарган кўриниши ва кутилган ҳосилот бизнинг чучмал домлаларнигинга эмас, деҳқончиликда ва тиришқоқликда донг чиқарган немисларни ҳам ажаблантирарли даражада.

Мулла Обид бошқа ўзбек деҳқонларимиз қондаси бўйича меҳмонларга ўз қўллари билан, пишиб етган нарсалардан узиб олиш таклифида бўлади. Эгасининг одамгарчилиги ҳар қанча катта бўлганда ҳам меҳ-

¹ Шофиларча эшак сути ҳалол ҳисобланар эмиш.

моннинг бир қадар истиғно ва виждон доирасидан чиқмаслиги лозимдир. Ҳолбуки Хатиб домла... Хатиб домла экин эгасидан «шаръий иқрор»ни олгандан кейин қовундан тўртни узади, пишиб етмаган ва ҳатто Мулла Обиднинг ўзи ҳам ҳали емаган қовоқдан иккини, палак ичига янглиш тушиб қолган тарракдан «болалар хуш кўради» деб, бирни, хазонак бўлган ҳандалакдан «жонивор, жонивор»— деб учни, «шўрвага янгилик» баҳонаси билан ёш қизилча лавлагидан уч-тўртни, «бизники ҳали кабоб учун бунчалик етмаган» деб, жўхоридан етти-саккизни, «пиёзингиз ажаб битибдими» мадҳияси билан йигирма-ўттизни,— хулоса деҳқончиликдаги кўзга кўринган нарсаларнинг ҳар бирисига бир нав эҳтиёж кўрсатиб ола боради. Ҳаш-паш дегунча оз деганда бир арава юк қилиб, катта маҳдумдан эртага бозорга жўнатса ҳам арзийдиган миқдорга етказиб қўяди...

Мулла Муҳсин, ёки Хатиб домлага қараганда ўзини истиғно ва виждонли кўрсатмоқчи бўлади, ёки бунда ҳам бўшлиқ ва шалҳақлик кўрсатади, иккита палаги ўлиб безгак иси анқиб турган ҳандалак билан ўн-ўн бешта сабзидан бошқа нарса олмайди. Мулла Обид унга «қовундан ҳам олингиз» таклифида бўлса ҳам, «илгари ўзинг сот, ука, биз бўлсак ҳаммавақт шундамиз», дейди. Мулла Обид уни қовун олишга кўндирилмагандан сўнг ўзи бир қовун узиб беради.

Хатиб домла дарров кичик маҳдумга икки қовунни кўтартириб уйига жўнатади ва «қайтишингда аканг бир қоп билан келиб, буларни ташиб кетсин» деб буюради. Қолмиш «ғаниматлар»ни ўзи, Холмирза ака ва Мулла Обидларга кўтартириб, ҳовуз бўйига — супа-чага келтириб олади.

Мулла Муҳсин жумадан сўнг келмоқчи бўлиб қўрғонга кетади. Хатиб домла «ўз юкларини» катта ва кичик маҳдумлар келиб олиб кетгунчалик супадан кўз-ғалмай, «ҳалол молларига кўз бўлиб туради», бу ўртада Мулла Муҳсиннинг йўқлигидан фойдаланиб, «ҳордиқ ҳам чиқариб» олади.

— Домлангиз шиами деб қўрқаман... Бобий бўлса ҳам ажаб эмас, лекин сиз, Холмирза ака, албатта ҳовузни кенгайтирингиз. Мулла Муҳсиннинг ўзи муртад бўлибди... ҳа, айтганча Мулла Муҳсиннинг орқасида номоз ўқиш ҳам нодуруст, агарчи тарки жамоат бўлса ҳам унга иқтидо қилмангиз; сиз ҳам Мулла Обид!

Холмирза ака «хўп тақсир» билан турса ҳам, Мулла

Обид унинг таклифларини сукут қилиб кечирази ва сирт бергандек сўз тугалгунча эшитиб турмай, қўрғонга кириб кетади. Домлани нам босади, ўзининг хатосини англаб, сўзни кесишга мажбур бўлади. Жумани ўқиб қайтиш учун Холмирза ака билан катта масжидга кетадилар.

Мулла Обид бу кунги зиёфатга домлалардан ташқари шу ўртадаги уч-тўртта қўшнилари ва Тиктепанинг гузар четидан Берди татар исми яна бир ўртонини ҳам айтган бўлади. Жумадан сўнг улар ҳам супага йиғиладилар. Бир оздан кейин кичик махдумни бошлаб Хатиб домла етиб келади. Анчагина кутдириб Мулла Муҳсин ҳам алвир-шалвир ташриф этади. Меҳмонларга манти берилади, мантидан кейин уч-тўртта қовун сўйиб ширинлик қилинади.

Мулла Муҳсиндан «оғир суратда» енгилиш ва маълум ғийбатга Мулла Обиднинг сирт бериб кетиши Хатиб домлани анча руҳсизлантириб ва бўшаштириб қўйган, ҳар бир мажлисда булбул бўлиб сайрайдиган Хатиб домла ҳозир сувга тушган нондек бўкиб ва шилқиллаб ўтиради. Мулла Муҳсиннинг аҳволи эса маълум, ўздан бир гап чиқариб мажлисни хурсанд қилишга иқтидор ва маҳорати йўқ. Гўёки қайнотасининг чарловига келган уятчан эски куёвлардек, ёки домласининг ҳузурида ўтирган «пешқадам» муллалардек сўл оёғини остига босиб ва ўнг оёғини бўксасидан чиқарган ҳолда, икки қўлини қовуштириб ва зўр салла ўраган бошини ўнг кўкрагига мойил эгиб, баайни муроқабада ўтиради.

Баҳарҳол мажлисни идора қилиш яна Хатиб домланинг ўзига қолади. Қовунни еб бўлгандан сўнг Хатиб домла бояги китоблардан бирини олиб, Мулла Муҳсинга тутати:

- Буларга китоб ўқиб беринг, Мулла Муҳсин.
- Йўқ, мен... ўзлари марҳамат қилсинлар.
- Сиз ўқинг ахир, домла.

Мулла Муҳсин ортиқ қистатмай, китобни қўлига олади ва қўйин чўнтагидан ойнагини чиқармоқчи бўлиб анча қийналади. Охирда ойнагини тополмай, китобни эгасига қайтаради.

— Ойнагим уйда қолган.

— Қайси фаслдан ўқисак экан,— дейди китобни варақлаб Хатиб домла, а, Мулла Муҳсин?

— Баихтиёр,— дейди Мулла Муҳсин.

Хатиб домла китобни ёстиқ устига очиб қўяди ва

фурсатни қўлдан қочирмай ушр масаласидан бошлайди. Мажлиснинг Мулла Муҳсиндан бошқаларига маълум бўлмаган арабий ибораларни ўқийди. Бир неча жумладан сўнг ўқишни тўхтатиб, қаттиқ товуш билан Мулла Обидга хитобан амри маъруфга муқаддима ясайди: аркони ислом, аркони исломнинг бири бўлган закот ва закотнинг бир қисми бўлган ушрнинг нимадан иборатлиги ва кимларга вожиблиги ҳақида сўзлаб, яна бир-икки жумлани китобдан ўқиб қўяди. Китоб бундан неча асрлар бурун ёзилган, китобнинг айтишича, ушрни қандай ва кимлар томонидан йиғилиб, нималарга сарф қилиниши бу кунги шароитга сира ҳам қовушиб келмайди. Табиий, Хатиб домла бу тўғрида анча кучанади. Юз бало орқасида бурмалаб, сурмалаб дегандек «мақсад»га яқинлашиб келади. Сўнгга Мулла Обидга хитобан айтади:

— Ҳар бир деҳқони мўминга, яъни мусулмонга ўзининг зироатгоҳидан олган ҳосилотининг ўндан бирини, яъни вазинли ўлчовларда ўн пуддан бир пудини, идиш билан ўлчаганда ўн идишдан бир идишини мустаҳиқларига бериш вожиб экан. Башарти, бу икки усулни зироат навига тадбиқ қилиш имконияти бўлмаганда, яъни қовун, қовоқ, тарвуз, ҳоказо на вазинли ўлчовларга ва на идишларга тушмай турган ҳосилотларни айни пишиб турган фурсатида икки холис амин одамни чақириб, масалан, шу палакда қанча ҳосил бор деб сўрашув лозим бўлар экан. Мазкур даъват билан келган холис аминлар қанчаки тахмин айтсалар, шу тахминнинг ўндан бирини хоҳ баҳойи тамом билан пул, яъни ақча суратида ва хоҳ мазкур тахминдаги ҳосилотнинг ўзидан ўндан бирини ажратиб ўз мустаҳиқларига бериш фарз экан...

Мулла Обид Хатиб домланинг сўзини қулоғи орқасига қўлини тутган ҳолда диққат билан эшитиб олади ва:

— Мустаҳиқлари кимлар бўлар экан?— деб оҳистагина сўрайди.

— Мустаҳиқлари,— деб Хатиб домла Мулла Муҳсинга қараб қўяди,— мустаҳиқлари толиби илмлар ва муллалар бўлади-да, а, Мулла Муҳсин?

Мулла Муҳсин тасдиқ ишорасини беради.

— Толиби илмлар деб кимларни айтилади?— деб сўрайди Мулла Обид.

— Толиби илмлар деб илм олиш йўлида юрганларни, яъни қашшоқ муллабаччаларни айтамин.

Мулла Обид бир оз ўйлаб туради:

— Ҳозирги кунда ўқиш учун қишлоқдан шаҳарга бориб мактабларда ўқиб юрган камбағал ёшларга бериш керак, денг-чи?

— Йўқ, йўқ, хошо ва калло!— деб Хатиб домла кулади,— шундай толиби илмларгаки, улар фақат мадрасаларда диний илм таҳсил қилатурган бўлсинлар. Ҳолонки, ҳозирги ёшлар динга зид бўлган ва балки динсизлик илмини ўқимоқдалар. Агар уларга ушр бературган бўлсангиз, сизга кафорат¹ лозим бўлиб қолади, ука.

Мулла Обид манглайини қашиб, Муҳсин домлага қараб олади:

— Ёшлар ўқиб турган илмларнинг аксариси ўзимиз учун фойдали эмасми?— деб сўрайди.

— Масалан, қайси бириси?

— Масалан,— деб ўйланади Мулла Обид,— масалан, докторлик, инженерлик, кимёгарлик...

— Гап ундай эмас,— дейди Хатиб домла,— мужтаҳидларимиз фақат охират учун фойдали бўлган илмни илм деб атаганлар. Агарчи сиз айтган илмлар ҳарчанд дунё учун фойдали бўлсалар ҳам асли илмга қўшилмайди. Масалан, касал бўлганда доктор топмасак табиб, табиб ҳам топилмаса эми-димни билан навъе қилиб бора берамиз, ажал етган бўлса уларнинг ҳар учови ҳам фойда бермайди. Аммо, диний илм-чи, диний илмдан хабарсиз қолсак, аввало мусулмончилигимиз барпо бўлмайди, намоз, рўза, ҳаж, закот каби аркони исломдан хабарсиз қолиб, ҳатто ўлганимизда жанозасиз кўмиламиз, наузабиллоҳ. Мана шунинг учун ҳам бизга диний илм керак, хайри садоқатимизни диний илмни тиргизиш йўлига сарф қилишимиз фарз!

— Ҳозирги вақтда кўп диний мадрасалар ёпилган, толиби илмлар йўқ,— дейди Мулла Обид,— яна энди кимларга бериш керак бўлади?

— Ҳа-а-а, ука, ана бу саволингиз тўғри!— дейди Хатиб домла, чунки ов сайёд ёнига анча яқинлашиб қолади,— толиби илмлар топилмаганда диний йўлга ишлаб, халойиқни роҳи ростга бошлаб борган мулларга бериш керак!

— Қандай мулларарга?

— Ҳозирда масжидларимизни обод қилиб турган

¹ Диний жарима, штраф.

домлаларга бериш керак. Масалан, Мулла Муҳсин, яна шу кишига ўхшаш домлаларга...

Мулла Обид унча ҳам бўш келмайди:

— Хўп,— деб рўмоли билан ўзини елпийди,— Мулла Муҳсин домланинг ўзига яраша даромади бор, масалан, боғидан унади, имомгарчиликдан келади, сигири, оти, баҳарҳол ўлар ерда эмас, ўзига тўқ... яна шу ҳолда ушрга мустаҳиқ бўла оладими?

— Тоатга қувват деган гап бор,— дейди Хатиб домла,— домлангизни қанчалик яхши таъмин қилсангиз масжид ва динингиз шу қадар обод бўлади.

— Яхши, тақсир,— деб кулимсирайди Мулла Обид,— домланинг бу йил икки таноб жойга жўхори экканларини мен яхши биламан. Шундан энг ози эллик пуд дон кўтарсалар керак. Мана шу эллик пуд дондан Мулла Муҳсин домланинг ҳам ушр беришлари керакми?

Хатиб домла ўзининг ким билан баҳслашиб турганини энди фаҳмлаб, кўзи чарақлаб очилиб кетади. Бир неча вақт қандай жавоб беришини ҳам билмай туради.

— Мулла Муҳсиннинг ўзидан сўранг...

Мулла Обид савол назари билан Муҳсин домлага қарайди. Мажлисдаги бошқа деҳқонлар ҳам қизиқсиниб Мулла Муҳсиннинг оғзига тикиладилар.

Мулла Муҳсин «шалҳаланади».

— Ҳа, ука,— дейди тамшаниб, тамшаниб,— алҳамдулиллоҳ мусулмон бўлгандан сўнг ҳар бир мўминга ушр вожиб... башарти худоё таоло менга эллик пуд дон ато қилса, шундан беш пудини жоним билан мустаҳиқларга бераман...

Мулла Обид қиҳ этиб кулади-да, Хатиб домлага юзини ўгиради:

— Ўзи ушр берган киши бошқалардан ушр олса бўладими, тақсир?

Хатиб домла бир соатли эмас, бир неча ойли ҳамма меҳнатларини ҳавога кетганлигини фаҳмлайди...

— Бўлмайди,— дейди аранг, жон бераётган кишидек кучланиб,— ушр беришга қодир бўлган хоҳ мулла, хоҳ эшон ва хоҳ бошқалар ушр ололмайдилар... Менинг сўзим шундай даромади бўлмаган мустаҳиқ муллалар устида эди-да, укам...

— Ўзингизни ушр олишга мустаҳиқ фаҳмлайсизми?

Хатиб домла ичидан ихранади, ҳамма ишни остуст қилиб юборган Мулла Муҳсинга хўмрайинқираб

қарайди... Мустаҳиқлик изҳор қилса давлати Мулла Муҳсинниқидан ўн барабар ортиқ, унинг устига бу йил қирга септирган қирқ пуд бугдой ҳам ҳаммага маълум...

— Йўқ ука, мен ҳам мустаҳиқ эмасман, алҳамду-лиллоҳ... Мен фақат ҳадя олсам мумкин...

Мулла Обид бошқа савол бериб ўлтирмайди. Хатиб домла ҳам ушр баҳсини ортиқча узайтирмай, тезда китобни ёпади. Нима, аллақандай мустаҳиқларга ушр ундириб бериш учун кекирдакни беҳудага чўзаберишга кимнинг тоқати бор, дейсиз. Хатиб домла фақат ҳадя олса мумкин...

— Уғлим, шу китобни нариги ёнингга олиб қўй — дейди кичкина маҳдумга қўлидаги китобни узатиб, — а, Мулла Муҳсин, кун ўт қўйдими, терлаб бораман... Ҳай, Уктамбой укам, аччиқ-аччиқ қилиб менга бир-икки пиёла чой беринг-чи... Манти ҳам яхшигина чанқатди!

Бундан сўнгги суҳбат жуда ҳам руҳсизланиб кетади. Айниқса Хатиб домла бу кун сар топо бахтсизликка учраб, сувга тушган мушукдек тараниб қолади. Палов пишкунчалик орадан у қадар тилга оларлик гаплар ўтмайди, фақат икир-чикир ҳангамалар бўлиб туради. Хатиб домла кўпроқ Берди татар билан ҳазил-мазоҳ қилиб вақт кечиради.

«Четан» колхозининг энг фаол аъзоси, батрак Берди татар ўртоқча алоҳида тўхтамоқчи бўлганимиздан бу ўринда ўқувчини у билан ташиштириб турмаймиз.

— Хўш, татар, — деб кулади Хатиб домла, — нега бу қадар уйланишдан безорсиз. Кетган хотинингиз юрагингизни жуда ҳам олиб қўйган чамаси!

— Номаъқул бузоқнинг гўштини бир едик-да, — дейди Берди татар, — бир-икки йил хотин қучоқлаб шохим чиқмади, тақсир: қайтага уй-дунё алғоқ-далғоқ бўлди.

— Ўзингиз татардан уйланиб янглишгансиз-да, ўзимизнинг жайдарилардан олсангиз, бунчалик безиллаб қолмас эдингиз, «кабутар бо кабутар, жинс бо жинс», деганлар.

— Жинси ҳам қурсин, ножинси ҳам! — деб қўл силтайди Берди татар, — Бердининг манглайига хотин билан турмуш ёзилмаган экан, тақсир. Энди бундан сўнг агарчанди манглайимга ёзилган бўлса ҳам қўлимга бир чўп олиб, ўзим қириб ташлайман!

Берди татарнинг сўзи ҳаммани кулдиради.

— Энди Бердибой учун каптарлари омон бўлсалар бас!— дейди Холмирза ака.

— Эй, сиз нима деяпсиз ҳали Хол ака! — дейди Берди татар,— наҳс босган, каптарларни ҳам қурутиб кетди-ку, юзта каптардан ўн еттита қуш қолди. Яна қандай денг, энг ўйинчи, серпарвоз каптарларимдан ажралдим-да... Эй ака, хотин олмай мен ўлай!

Олов вақтига яқин меҳмонларга палов берилиб, зиёфат итмомига етади. Ҳар қайсилари бир-икки пиёла чой ичгандан сўнг Хатиб домланинг тўн умиди билан юқори кўтарилган қўли бошқа қўлларни ҳам бир неча дақиқа муаллақ тутиб зериқтиради. Фотиҳадан сўнг меҳмонлар тарқала бошлайдилар. Хатиб домла бир Мулла Мухсинга ва бир тўн чиқиб келатурган қўрғонга қарайди. Мулла Мухсин ўзининг тўн тўғрисидаги мунфаиллигига тушунганлигидан у қадар илинжланмай, олдинроқ жўнаб кетади. Аммо, Хатиб домла тақ этса эшикка қараган ҳолда, Холмирза аканинг кузатиши билан кўчага чиққач, ночор тўндан умидини узиб, бошқа нарсга чангини солади. Гўёки сирли бир гапи бор каби Холмирза акани четроққа олиб боради...

— Холмирза ака, энди Мулла Обид уят қилса ҳам майли, зарурат... ўзингизга маълум, бизнинг қишлоқдан гўшт топиш жуда ҳам қийин. Ўша сўйган қўйингизнинг гўшtidан беш қадоққинани хоҳ пул олиб, хоҳ шундай...

— Хўп, хўп!— дейди Холмирза ака,— беш қадоқ гўшт нима бўлар эди дейсиз, шукр, Мулла Обид қўли очиқ йигит. Қани, рўмолингиз бўлса менга берингиз, тақсир.

— Худо хайр берсин, эсдан чиқмайдиган иш қиласиз!— дейди Хатиб домла рўмолини чиқариб.— Сен ўғлим, бирга кир, гўштни олгандан сўнг ўзинг бора-сан, мен кетдим, хайр Холмирза ака!

— Хайр, хўш.

Холмирза ака қўлида рўмол ушлаб, супада Берди татар билан чой ичиб ўтирган Мулла Обид ёнига келиб кулади ва баланд товушда:

— Хатиб домлага озроқ гўшт керак экан, берсак майлими?— деб сўрайди.

— Майли, берингиз!— дейди илжайиб Мулла Обид. Гўё домланинг гўшт сўрашини илгаридан кутиб турган каби бепарво кўринади.

Холмирза ака кичик маҳдум билан гўшт учун қўр-

гонга жўнайди. Берди татар Хатиб домланинг кичик махдуми борлигидан бепарво Мулла Обид томон шангиллайди.

— Яшасин Хатиб домла, уяти бўлмаса елкасига тўрва солиб гадоЙлик ҳам қилар эди!

Мулла Обид кичик махдумга ишорат қилиб «эшитди» дейди.

— Бе-э-э... буларнинг нимасидан уялай? Обид кетмон дейман, берган қишлоғини қайтариб олсин, мен тўғрисиини сўзлайман-да, ўртоқ! Лекин боя зап бўғдинг-да, ошнам, мен сенинг ақлингга қойилман-да. Ўзи тўнғиздан тўқ, тагин сендан капсан олар эмиш, вой капсан еган тишингга... Лекин шалҳак домлани шу замоннинг авлиёси деса бўлади... Мен ўзим-ку, дўппим масжидга тушса одам ёллаб олдираман-а, аммо ҳалигидек худо тавфиқ берганда ўзига пир қилиб қўл берсанг ҳам арзийди.

Мулла Обид жавоб бермайди, фақат илжайган кўйи қўлидаги чойни пуфлаб ичади.

9. БЕРДИ ТАТАР

Берди татарни Тиктепада билмайдиган ва танимайдиган киши йўқ. Илгарида «Берди» ва ҳозирда «Берди татар» деганда Тиктепадан ҳар кимнинг кўз ўнгига умри оғир меҳнатда кечган сертажанг, баджаҳл ва ўз сўзли бир шахс келиб тўхтайди.

Йил ағдарувчиларининг ҳисобларига қараганда, ҳозир Берди татар 56 ёшга кирган эмиш. Ўзи бўлса «неча ёшга кирдингиз?» деб сўровчига — «йилим маймун» деган жавобни беради. Яъни «йил ағдаришни билсанг, менинг ёшим сенга керак бўлса, ўзинг ҳисоблаб ол!» демоқчи бўлади.

Берди татарнинг ота-онаси ёшлик вақтида ўлиб кетиб, Чиришоқ хола исмли она томонидан яқинроқ бир қариндошининг тарбиясида ўсади. Қўлидан иш келадиган бўлгандан кейин Тиктепанинг бой деҳқонларидан ҳисобланган Шодмонбой отлиқ кишига «малай» бўлиб киради. Бошда Шодмонбойнинг молларини боқади. Уч йил шу хизматини қилиб суяги бир оз қотгандан кейин ҳам мол боқиб, устига мойжувоз ҳам ҳайдайди. Икки йил мойжувоз ҳайдаб ўзининг «йиқилса ер тишлайдиган» хизматчилигини кўрсатгач, унга «харидорлар» кўпаяди. Шодмонбой беш йил ишлатиб унга беш сўм бермаган ва беришни ҳам ўйлаб кўрмаган бўлиб, «оғ-

зидаги ош»ни четга чиқаргиси келмайди. Бердибойнинг «йилига эллик сўм» бермоқчи бўлган харидорларининг оғзига «эллик сўмни мен ўзим бераман» деб қоқолмайди. Аммо Бердибойнинг онаси ва кенгашиси мақомида турган Чиршоқ холани аврашга тушади: «Бердибой тўғрисида менинг муддаом бошқа, Хайрининг бўйи чўзилса, уни ўзимга куёв қилсам деган ниятим бор!» дейди. Чиршоқ хола Шодмонбойнинг сўзига лақиллайди. Бердибойга: «Иссиқ ўрнингни совутма, яна уч-тўрт йилни ўзингга кўриб, Шодмонбойнинг қизини ол, бойнинг мол-мулкига шерик бўл!» деган маслаҳат беради. Бердибой ҳам Чиршоқ холанинг кенгашига кўнади, ихлос билан Шодмонбойнинг хизматига бел боғлайди! Куз ва қишда мойжувоз қўшади, кўклам ва ёзда деҳқончилик қилади. Шодмонбойнинг бир ўғли ўрнида, ишини гўё ўзиники каби жон отиб ишлайди: совуқ демайди, иссиқ демайди, кеча-кундуз меҳнат қилади. Шодмонбойнинг молига мол қўшилади, ерига ер, ўзи ҳам беш-олти йилнинг ичида қишлоқнинг ўрта қўлдек бойлари сирасига кириб қолади. Бердибой эса Хайрининг бўйи чўзилишини кутади. Лекин бу «чўзилиш» ҳадеганда меъёрига етмайди. Куёв қилиш ваъдаси олинганда Хайри тўққиз-ўн ёшлик бўлса, ўн тўққиз-йигирма ёшга борганда ҳам бўйи «чўзилиб етган» ҳисобланмайди. Ҳолбуки, мучаси онасидан ҳам тўлароқ, кўкраги бола боқишга ярайтурган даражада кўтарилган, баъзи кезларда Бердибойга ўптириб, қучоқлатишдан ҳам тортинмайди.

Бердибой Хайри учун ишлашнинг тўққизинчи йилида (ёшликда ишлаган беш йили бу ҳисобдан бошқа) орага Чиршоқ холани қўяди. Шодмонбой, «сиз айтмасангиз ҳам, менинг ҳарвақт ташвишим шуларнинг тўйи, бу кузга-ку тўй қилолмасмиз, аммо келаси йил кузга ҳам қолдирмасмиз» деган жавобни беради.

Бердибой келаси кузни кутади, қиши билан мойжувозни қўшиб Хайрининг ишқида ашула айтиб чиқади. Қишдан чиққач, ердан қор кетар-кетмас ёнига Шодмонбойнинг ўғли Қурбонни олиб деҳқончиликка урнайди. Бердибойнинг ўзи: «айниқса шу қиш билан ёзда итдек ишладим: қирга эллик пуд буғдой сепдим, Шодмонбойнинг ўз еридан экилмаган бир бўйра эни жойи ҳам қолмади, булар озлик қилгандек икки ботмон ерни кишидан ижарага олдириб шоли ҳам экдим, кузда тўй бўлса, гуруч ўзимиздан чиқсин дедим»,— дейди.

Лекин кузга борганда Бердибойнинг ўз таъбирича «Шодмонбой хунаслик қилади». Қирдаги буғдойлар, қўриқдаги деҳқончиликларни саранжомлагандан кейин Бердибой тўқайга шоли ўроққа кетади. Шоликорлик қишлоқдан бир тош чамаси нарида бўлиб, Бердибой унда ётиб ишлайди, ўроқ, хирмон дегандек ўн-ўн беш кунгача қишлоққа келмайди. Шу фурсатдан фойдаланган Шодмонбой Хайрини ёзда яширинчи битишилиб қўйилган бировга бериб ҳам юборади.

Бу ёздаги «тўй ишларини саранжомлаган» Шодмон ака сип-силлиқ бўлиб шоликорга тушиб боради. Баракалла, баракалла, билан Бердибойни яна ҳам ғайратга келтириб, хирмондан чиққан тайёр шолиларни қоплатади, қопланган шолиларни ўғли Қурбондан аравалаб қишлоққа жўната бошлайди. Уч куннинг ичида шоли ташилиб битганидек, похол ҳам шоликорнинг муюшига ғарамланади. Ҳамма ишдан тамом хотиржам бўлгандан сўнг, сўнгги маротаба келган араванинг орқасига икки ҳўкизни боғлаб, остларига учтўрт боғ похолни тўшак қилиб, Шодмон ака билан Бердибой аравага чиқадилар. Қурбон отни ҳайдаб қишлоқ йўлига тушадилар.

Хайри, Бердибой каби йигитларнинг юрагини ўйнатарлик даражада обдор. Бердибой ҳам қизлар кўзини сузса арзийдиган, тожикафт, кўк кўз, қирра бурун. Ўз сўзига қараганда, Хайрининг жон-дилдан хуштори бўлган. Овлоқроқда ўптирар, теваракка аланглаб қучоқлатар эди, дейишидан, чамаси Хайри ҳам Бердибойга мойил. «Танача кўзини сузмаса буқача ипини узмас» деганлар.

Шундай, ўн беш кундан буён маъшуқасини кўрмай соғинган Бердибойнинг қишлоққа яқинлашган сайин юраги «каптарбачча»дек ўйнайди, ваъда кузи етганлигини ўйлаб, ўн беш йиллик меҳнатини хотирига ҳам келтириб қарамайди, ҳозир унга хурсандчиликдан бошқа гап йўқ...

— Тақдир шундай экан-да!— деб қўяди Шодмонбой.

Бердибой «тақдир...»га тушунмайди, ёки сўзни эшитмайди, фақат Хайри тўғрисидагина ўйлайди...

Шодмонбой Бердибойга бир қараб олгач, яна бояги сўзни такрорлайди:

— Тақдир шундай экан-да!

Бердибой ҳануз бир нарсга фаҳмламайди, фақат «тақдир...»нинг кўзига қарайди, анграйиб қарайди.

— Сенинг тўғрингда яхши ниятлар қилиб юрган эдик, Бердибой ука,— дейди Шодмонбой,— аммо ният бошқа, тақдир бошқа бўлар экан...

Бердибой яна ҳеч нарса англамайди...

— Бердига ваъдамиз бор, десак ҳам қўймадилар. Бердига ҳам тақдир қилгани бордир, дедилар... Ахир бўлмади, сенга ёлғончи бўлдик-да, ука!

— Нима?! — дейди Бердибой.

— Хайринг, тўғрисини айтаман! — дейди Шодмонбой,— синглинг Хайрини кишига бериб юбордик!

Бу сўзни эшитганда Бердибой қандай ҳолатга тушганлигини ўзи ҳам тасвир қилолмайди, гўёки мени заҳри ҳалоҳилга¹ ботирдилар, дейди.

— Аммо, сен кўнглингни бузиб юрма,— деб давом қилади Шодмонбой,— сен менинг бир боламдек гапсан... Бу йил бўлмаса янаги йил, ахир ўзим уйлантириб қўярман...

Бердибойнинг бир оғиз бўлсин сўз айтишга тили келмайди, фақат кўзидан қатор-қатор ёши оқиб туша бошлайди. Қишлоққа келиб кирадилар. Қишлоқ кўчаларида учраган кишилар Бердибойга кулиб, масхара-лаб қарагандек бўладилар... Қўрғонга келиб аравадан тушадилар, шундай пайтларда аравадаги юкларни бўшатишадиган Хайрининг ўрнидан еллар эсади...

Бердибойнинг қорни ҳар қанча оч ва ўн беш кунлардан буён иссиқ кўрмаган эса-да, олдига қўйилган паловдан бир-икки ошам олиб, томоғидан нарига ўтказолмайди. Бу машъум қўрғондан насибаси узилганини пайқайди-да, қўлини артади. Меҳмонхонага кириб янги кийимларини ахтаради. Меҳмонхонадан эмас, жувозхонанинг бурчагидан бир эски қопга тиқилган ҳолда топади. Қопни қўлтиқлаб ўн беш йиллик таниш қўрғон билан видолашади, таниш қўрғон билангина эмас, шу куннинг ўзида туғилган қишлоқ билан ҳам хайрлашади. Қишлоқда бундан сўнг бош кўтариб юра олишини тасаввур қила олмайди. Чунки унинг Шодмонбойга куёв бўлиш учун ишлаб юрганлигини қишлоқда ҳар ким билади. Энди бундан сўнг ўзини бутун қишлоқ томонидан «куёв» деб масхараланишини ва айниқса, бу масхарага чидай олмаслигини яхши сезади.

Қишлоқдан қоронғида чиқади. Ҳозир қаёққа бори-

¹ Ҳалоҳил — шарқ тиббича, еганда тузалиб бўлмайтурган заҳар.

шини, қаерга қўнишини ўзи ҳам билмайди. Фақат шу машғум қишлоқдан қочишигина керак!

Шаҳарга кетишга тилаги эмас, йўлда тасодифий ҳамроҳлик қилган кишининг шаҳарга бораётганлиги сабаб бўлади. Ярим кеча вақтида шаҳарга киради, ёнидаги тетик ҳамроҳининг кўмагида бир чойхонага кириб олишга муваффақ бўлади. Жой танлаш унинг одати бўлмаса ҳам бутун кечани азоб кечириб чиқади. Бир томондан алданиш, ҳақорат азобласа, иккинчи ёқдан бундан сўнгги қоронғи истиқбол энтиктиради. Ҳозир кўнгли нон тиламайди, гўё «ёғ ичган» каби тўқ. Аммо, эртага нима билан овқат қилади, чўнтагида лоақал бир танга ҳам пули йўқ. Бошига эски иш кийимларини ечиб сотиш фикри келади.

Эрта билан ювиниб «аёвли» кийимларини кийинади, эски кийимларини қопга тиқиб, чойхонадан йироқлашади. Бирорта чой-нон ололмагандан кейин, чойхонани қуруққа банд қилиш яхши эмас. Эски латта бозорини толгунча кун чошгоҳга етади. Бир эски этик, яктакиштон, пахтаси оққан чопони қирқ тийиндан нарига ўтмайди. Лекин ҳозир у шунга ҳам хурсанд, ахир уч-тўрт кун очикмайди-ку. Беш тийинга чой-нон ичиб, бир оз ёришгандек бўлади.

Икки-уч соат боши оққан ёққа кетиш натижасида шаҳарнинг янги қисмига юзланади. Бир-бирисига ўхшаш кўчаларда боши айланади, ихтиёрни савқ табиийсига топширади. Нима, йўқса ҳозир Бердибойда бир мақсад борми, унинг ғояси, ўн беш йиллик меҳнати оёқ ости қилиниб, ўзи номаълум кўчаларга ташланмадими? Шундай, ҳозир қаёққа борганини, қаердан чиқишини у қадар ўйлаб қарамайди, шаҳарнинг ўри-да, қири-да, фарқсиз, ҳар бир жойдан бўлса ҳам кечаси ухлаб туриш учун бир далда топилса бас...

...Қишлоқ чаёнининг заҳари уни шаҳарга келтириб ташлайди. Аммо, шаҳарнинг усти силлиқ илонлари ҳам ундан ўз насибаларини чиқара бошлайдилар.

Бердибой шаҳарда ўн уч-ўн тўрт йиллаб қолади. Унинг шаҳар ҳаёти ҳам ранг-баранг жабру зулм лавҳаларидан иборат бўлади. Биз, қиссамизнинг ҳажми сифдирмаганликдан унинг шаҳардаги сафил ҳаётига тафсилий тўхтай олмаймиз. Бердибой ҳар бир қадамда бир алданади, турмуши ҳийла ва тазвир асосига қурилган жамиятнинг тузоғидан-тузоғига ўтиб илинади, ботқоғидан-ботқоғига ўтиб йиқилади. Қўлига пул бериб қовоқхона ва фоҳишахоналар воситасида тортиб олади-

лар, очиқтириб бир бурда нон бадалига ойлаб, йиллаб ишлатадилар, яланғочлаб номуси бадалига кийинтирадилар ва ҳоказо...

Одатдан ташқари меҳнат ва у яшаган муҳитнинг сафоҳати, фаҳши уни жисман ва руҳан сўндиради; тинчроқ, осойишроқ бир ҳолатга ўтгиси келиб қолади. Анови «номус» масаласи ҳозир аҳамиятини йўқотганликдан қишлоққа қайтади. Тиктепада турадиган «ватани» йўқ, отасидан қолган чордевор бузилиб, ёрилиб кетган. Ҳолбуки, чойхоналар турмушидан безор бўлган Бердибойнинг яна қишлоқ чойхонасига келиб қўниши унинг асли мақсадини қаноатлантира олмайди. Узоқ ўйлаб турмай, бу кунги Тиктепанинг гузарга тескари томонидан ўзи учун бир «бошпаноҳ» очиш қарорига келади. Бу тўғрида кишилардан изи сўраш лозимини ҳис қилмайди. Чунки Тиктепа кишининг хусусий мулки эмас, тепанинг мўлжалга келган қулай четидан ўн беш газ чамаси жойни кесиб туширади. Кесилган тупроқни саҳннинг ўнқир-чўнқир ва бўғаз-қисир жойларига тарқатиб, текис бир саҳн ҳосил қилади. Кесилган тепа деворидан бир эшик ўрнини мўлжаллаб ер — уй очишга тутунади. Уч кунлик иш натижасида бўйи ва эни беш газли, қадди уч ярим газли бир даҳлиз ясайди. Тўртинчи кун даҳлиз ичкарисининг сўл биқинидан бир равоқча очади, яъни бу равоқча даҳлиз орқали кириладиган ҳужранинг эшиги хизматини ўтамоқчи. Бешинчи кун ҳалиги равоқча ичини кенгайтира, яъни ҳужра оча бошлайди. Ҳужранинг ишланиши даҳлизга нисбатан анча қийин кўчади, чунки кўчирилган тупроқни даҳлиз орқали челақлаб ҳовлига чиқариб ташлашга тўғри келади. Иш узоққа тортилади. Ўн кунлик меҳнат орқасида ҳар томони беш газли ва қадди уч ярим газли бир ҳужра ҳосил бўлади. Бироқ, ҳужранинг ичи оқшом каби қоронғи, даҳлиз орқали тушган ёруғлик ҳужрани ёритишга кифоя қилмайди. Агар ҳужра даромадига эшик қуриладиган бўлса, қоронғи бир қабр, яна ҳам тўғриси дахма ҳолига киради. Ҳар кун Бердибойнинг «янги бино»сига келиб кенгашлар бериб турадиган Мирвали банги даҳлиз тўғрисида бир нарса демаса ҳам, ҳужра устида нарх уриб қолади.

— Агар эшикни ёпиб бу оқшом ухласанг, эшикни очувчи бўлмаса, азбаройи худо ҳужрангга бир ҳафтагача тонг отмайди!— дейди.

— Ҳали иши бор!— деб кулади Бердибой.

Дарвоқе Мирвали банги эртаси кун келганда даҳ-

лизнинг ташқи қаторидаги ҳужра деворидан бўйи икки ва эни бир газли дераза ўрни очилганини, ҳужра ичи ҳовлидаги каби ёриб кетганлигини кўради.

— Менга қўлингни бер, Берди, сен шаҳардан Берди фаранг бўлиб чиқибсан!— дейди.

Бердибой даҳлиз билан ҳужра девор ва шифтларини бир кун ишлаб пардозлайди, андава чети билан қириб, теша ва кетмон изларини йўқотади. Даҳлиз ва ҳужранинг томи ҳисобланган тепа устини текислаб, қор-ёмғир ювиб бузмасин учун «бино» манглайига бўғотлар чиқаради.

Даҳлиз ва ҳужрадан чиқарилган тупроқлар ўз олди-га бир тепа ташкил қилиб, «бино» олдини бўғиб ётади. Тупроқни четга чиқариб ташлаш ёки шу тупроқдан «бино» теварагига ихота турғизиш масаласи туғилади. Мирвали банги ихота яшаш томонида бўлади:

— Кичикроқ бўлса ҳам «равоқларинг»нинг олдини бўғмасанг кўчада ётгандек гап!— дейди.

— Чама йўқ!

— Чаманг келмаса, мен қарашай, мен ҳам савобдан қуруқ қолмай!

Мирвали бангининг далдасида ихота деворига ҳам уннайди. Пахсага қараганда ғишт девор тез битиши учун икки қолиплаб қуядилар! Бир ҳафтада уюлган тупроқ ғиштга айланиб, учинчи кунда бу ғиштлар икки боши кесилган тепага (бино ёнларига) келиб битган, ярим доира шаклидаги қўрғон деворига ётади. Ярим доира ўртасидан кичикроқ даромад ўрни қўйилиб, агар бунга «дарвоза» қурилса, Мирвали банги таъбирича «пўлат сандиқдек» бир қўрғон пайдо бўлади.

Бердибой кичкина ҳовли саҳнчасини кўнгли тилаганча текислаб ва баъзи ҳожат ўринларини ҳам қуриб битиргач, қишлоққа келгандан буён чойхонада ётган рўзгор алоқаларини «янги ҳовлига» кўчириб, ўзи ҳам ўн учинчи май, минг тўққиз юз ўн олтинчи йил тарихида умрида биринчи мартаба «мустақил турмушга» ўтади. Янги ҳовлининг «расми кушоди»да иштирок қилган Мирвали банги хутукдек чилимини кўтариб келади, ҳужрани наша дудига тўлдирган ҳолда ҳар иккиси наша чекадилар. Янги ўчоқда қайнатилган чойни қандлаб ичиб, «шу ердан ўтган яхшилар»нинг арвоҳига фотиҳа ўқийдилар.

Бердибойнинг шаҳар ҳаёти унга анча ҳунарлар бағишлаган: яхши бир нонвой, шу воситада танур ва ўчоқ-

лар қуришни билади, жуда уста бўлмаса ҳам миёнароқ бир сартарош, соч олишни ҳам уддалайди; уста бир арракаш — шерик топилганда тахта ҳам тила беради; ўртача гилкор, ғиштчи — шаҳарда товуқхона ва ўтинхоналар солиб бериб тажриба ортирган; уста кесувчи — шаҳардаги қалтис ўсган дарахтларни зарарсиз йиқитиб олқишлар олган; гулчи — икки йил Прохоров тўранинг гулзорига қараб, тақдирнома олган. Булардан бошқа қассоб топилмай қолганда қўй ҳам сўя беради, қўйларингизни кузатмоқчи бўлсангиз, кузамчилик ҳам қўлидан келади... Қисқаси, Бердибой гарчи шаҳардан думи юлинган мусичадек бўлиб келган бўлса ҳам фазлсиз эмас. Бу ҳунарларга тегишли бўлган ҳамма асбоблари бут, ҳозир янги ҳужранинг обрўсини олиб турган «рўзғор асбоблари» ҳам шулардан иборат.

Бердибой янги ҳовлининг кам-кўстига ортиқча қараёлмайди (масалан энг зарури кўча даромади учун эшик, ҳужра учун эшик, ҳужрага деразами ёки шунга ўхшаш дарпардами ва бир-икки бўйра). Чунки шаҳардан ордириб чиққан йигирма икки сўм дастмояси «бинокорлик» билан тугаб, Мирвали банги таъбирича «ҳисоби тоқ» келиб қолади.

Мирвали бангини қишлоқнинг маълумот столи деса бўлади: қишлоқда кимнинг қандай иши бор, ким нимага муҳтож, кимнинг кимда қандай ўчи ва ғарази бор, ёки фалончининг ҳамёнида қанча ақчаси бор, буларни жуда ҳам билади. Бердибойнинг «ҳисоби тоқ» келиб қолганлигини сезгандан кейин кўз очиб юмгунча унга иш топади: ҳозирги Хуббибойнинг отаси Исҳоқ семизнинг терак гўлаларини тилиб, тахта қилиб беришни ўзи ҳам бир тан шерик бўлган ҳолда баҳолаб олади. Бердибой усткашлик, Мирвали осткашлик қилиб иш бошлайдилар.

Шу кезларда мардикор масаласи туғилиб, қишлоқ оқсоқоли Шодмонбойнинг оёғи олти бўлиб қолади. Шаҳардан олган таълимотига биноан қишлоқда тартибсизлик чиқариши мумкин шубҳали кишилар устидан назорат қилишга махфий одамлар белгилайди. Айниқса, шаҳарнинг «ҳамма муттаҳамчиликларини ўрганиб қайтган» Бердибойни кўз остида қаттиқ ушлайди.

Бир-икки куннинг ичида шаҳардан янги «ваҳимали» хабарлар келиб қолади, халқ ҳукуматга қарши кўтарилган, Полисминистри ўлдирган, Турпоққўрғонга ҳужум қилмоқчи эканлар... каби гаплар кўпаяди. Бу гапларни

эшитган сайин Бердибойнинг эсига шаҳарга янги борган йиллардаги мастиравойлар¹ тўполони тушади.

«Шаҳардан закон ўрганиб келган» Бердибойнинг янги қўғонига кечалари қишлоқилар йиғилишиб келадилар, мардикор масаласи тўғрисида ундан фикр сўраб, шаҳарда бўлаётган жанжаллар ҳақида музокара қиладилар.

— Урўсиянинг мастиравой отлиқ бир халқи бор,— дейди Бердибой билимдонлик сотиб,— агар жанжалга мусулмониялар томонини олиб шулар аралашса, мардикорни бердирмайдилар, бўлмаса бари бир оқпошшо бўш келмайди.

Дехқонлар «мастиравой» ҳақида эшитган бўлсалар ҳам уларнинг кимлар бўлганини яхши билмайдилар. Бердибой бу тўғрида ҳам «маълумот» беради:

— Урўсиялар мастиравой, деб завод-фабрикаларда ишлайдиган ҳунарманд халқларни атайдилар. Оташ арава, милтиқ, тўп, ўқ, калуш, газлама... боринчи шу рўйи заминда кўриниб турган ҳамма илми-ҳунар шулардан чиқади. Ана шу халқ оқпошшонинг боягидек кирдикорини сира ёқтирмайди.

— Ҳа-ҳа, одамохун десангиз-чи?

— Одамохун, деб секинроқ айтасизми,— дейди Бердибой,— худди оқпошшонинг юзига таптортмасдан: «Сен золимсан, сенда адолат йўқ», деб айта берар эканлар, алай-балай деса, дарров заводдаги бўкироғини чалиб, товинларини йиғиб, лашкар торта берар эканлар. Мен бу халқнинг оқпошшо одамлари билан уришганини ўз кўзим билан кўрганман: жондарол бўлсин, қозоқ аскари бўлсин булардан зир-зир қилади... Ана шу халқ мусулмонияларнинг ишига қотишса, оқпошшо биздан мардикор эмас, эски маҳси ҳам ололмайди!

Бердибой айтганча, «мастиравойлар» мусулмонияларнинг ишларига қотишмаганликдан ёки қотиштирилмаганликдан «оқпошшо» зўр келади, мусулмониялар мардикор беришга мажбур бўладилар.

Тиктепа қишлоғининг эллик тўрт рўзғорига йигирма етти мардикор, яъни икки рўзғорга бир киши белгиланганлигини Шодмон оқсоқол халққа эълон қилади. Бердибой ҳам қишлоқда бир рўзғор ҳисобланиб, Исҳоқ семиз билан бирликда ўртадан бир киши бериши билдирилади.

¹ Мастиравойлар қўзғолони—1905 йил инқилобиде иштирок қилган ишчилар.

Бердибой бу «тўғри» тақсимот тўғрисида безовталиқ кўрсатмаса ҳам, лекин ичидан жуда ҳам аламланади: ўн беш йил Шодмонбойнинг бир пулсиз хизматини қилиб, охирда ўн тўрт йил қишлоқ бетини кўрмай кетсин, шунча йил шаҳарда саргардон кезсин, эндигина «тинч бир турмуш» қуриш учун қишлоққа қайтиб келганда тепадан қазиб очилган бир ертўласи учун бир рўзгор қаторига, яъни Исҳоқ семизга тенглашсин-да, Исҳоқ семиздан арзимаган йўл харжи олиб, уруш майдонига кетсин... Исҳоқ семиз билан бириктирилиш сирига ҳам яхши тушунади, Шодмон оқсоқолнинг Исҳоқ семизга енгил тушириб бериш учун бир «оғайнигарчилиги» бўлганлигини сезади.

Бердибой бу кун ишга бормайди, шериги Мирвали бангига «бу кун тобим йўқ» деган жавобни бериб юборади. Унчалик овқатга ҳам иштаҳаси бўлмайди, кечгача ҳужрадан ташқарига чиқмай, нималар тўғрисидадир ўйлаб ётади. Вақт хуфтондан ошганда терак бутайдиган болтасини белига қистириб ҳужрадан чиқади.

Шодмон оқсоқол уйда йўқ, мулла Султонқулнинг зиёфатида. Бердибой кўрғон дарвозасидан нарироққа бориб, уни кутиб ўтиради. Узоқ кутади, лекин кутишдан зерикмайди. Эл ётган вақтда узоқдан бир қора кўринади — бу оқсоқол. Қўрқмасин учун Бердибой йўталиб ўзини сездиради.

— Ҳа, сенми Берди болам,— дейди оқсоқол.

— Мен... Сизга икки оғиз арзим бор эди.

— Арзингни эртага айтсанг ҳам бўлар эди, болам, бунчалик бемаврид...

— Ўзи икки оғиз гап...

Шодмон ака «эски ҳисобларни сўрамоқчимиз» деб бир оз ичдан безонглайди.

— Хўп, хўп, гапир болам.

Иккиси дарвоза камгагига тусма-тус ўтирадилар.

— Бошқалардан ҳам менинг сирим сизга маълум: ўн беш йил сизнинг хизматингизни қилдим, ўн уч йил шаҳарда саргардон бўлдим...

— Насибанг-да, болам.

— Қишлоққа келганимга ҳали икки ой тўлган эмас, ундан кейин менинг қишлоқда бир қарич жойим йўқ.

— Худой етказар, ўғлим.

— Мана шу ҳолда мени ҳам қишлоқнинг бир рўзгори ҳисоблаб, Исҳоқ семиз билан тенглаштириш, ўша билан барабар мардикор жамарғасини тўлашга мажбур қилиш тўғрими, инсофми?

— Э-э-э-э, болам, ёшсан-да ҳали... Биз сени ўзимизнинг бир рағадимиз ҳисоблаб, жамарга беришингни лойиқ кўрсак сенга обрў эмасми? Бу ўзи кўпга келган тўй, бунга бор ҳам, йўқ ҳам барабар: мулки борми, қишлоққа кеча келганми, уни суриштириш йўқ, менга уяз ҳокимидан келган буйруқ шундай?

— Сизча ҳам шу инсоф, шу адолат?!

— Инсоф шу болам, ҳаракатингни қила бер...

Оқсоқол сўзини тугата олмайди, ногаҳон келиб тушган ўтқир болта Шодмонбойнинг бошини барабар иккига бўлади... Душман иккинчи зарбини ҳайфсинган каби ўзича алланарсалар деб сўкиниб жўнаб кетади. Оқсоқол эса камгакнинг деворига суянган кўйи қирр-қирр товуш чиқариб қола беради...

Оқпошшо учун содиқ бир қулнинг «рахмсизча» болталаниб ўлдирилганлигини эшитган уяз «улуғлари» эртаси кун «шаъни шавкат» билан қишлоққа етиб келадилар. Қишлоқ «обрўдор»ларининг маълумотлари бўйича оқсоқолнинг қотили деб Бердибой кўрсатилади. Бердибойнинг қотиллиги гувоҳ ва ҳужжат билан исбот қилина олмаса ҳам унинг оқсоқолга ўн беш йил хизмат қилганлиги, шу чоққача ўн беш йиллик ҳақини ололмаганлиги (Шодмонбойнинг бермаганлиги эмас!) адоватга сабабчи ва шунинг ўзи Бердибойнинг қотиллигига далолатчи қилиниб кўрсатилади.

Бердибой оқсоқолда ўн беш йиллик хизмат ҳақи борлигини иқрор қилади, аммо ўлдирилганлигидан тонади, баҳарҳол Бердибой қамалиб, шаҳар турмасига жўнатилади.

Жиноятни исбот қилиб бўлмаганликдан «тергов» узоққа тортилади, ҳатто минг тўққиз юз ўн еттинчи йил февраль инқилобида ҳам Бердибой тергов остида қамалиб ётган бўлади. Февраль инқилобидан сўнг қамоқдан озод қилиниб, қишлоққа қайтади.

Бердибойнинг минг тўққиз юз ўн еттинчи йил Октябр инқилобидан то минг тўққиз юз йигирма олтинчи йилгача, иккинчи хил айтганда қишлоқда ер ислоҳоти ўтказилганча, ортиқча кўзга чалинадиган инқилобий фаолиятига учралмайди. Ер ислоҳотидан бошлаб, айниқса, колхоз тузилиб қишлоқда синфий кураш кескинлашгачгина уни инқилобчи қишлоқ камбағалларининг биринчи сафида кўрамиз.

Бердибойда синфий фаолият кучайгунчалик у қандай кечинади, нималар қилади, биз ҳозир шу тўғрида тўхтаб олмоқчимиз.

— Етмиш икки ҳунаринг бор, лекин хумчангда беш пайса жиринг йўқ!— деб Мирвали банги бир кун Бердибойни койиған эди.

Хумчасида беш пайса жири борми, йўқми унисининг бизга тегишлиги бўлмаса ҳам, аммо етмиш икки хил ҳунари борлиги анча муболағали, шунинг билан бирга ҳақиқатдан ҳам унча узоқ эмас:

Бердибой дарахт кесади, тахта тилади, тандур ва ўчоқ қуради, том сувайди, соч олади, қўйларнинг юнгини қирқади, енгил-елпи иморат солади, жўякчиликка биринчи, пахта чопиғига бўлса қишлоқда унинг олдиға тушадиган уста йўқ, қўй сўйиш, балиқ ови, тўр тўқиш, ошпазлик, уч-тўрт пуд гуручни палов дамлаш, ҳалим пишириш... Хулоса ёзин-қишин бекор қолган вақти жуда оз, дуруст, кишки пайтларда ишсиз қолган кезлари ҳам бўлади, бироқ, Бердибой шунда ҳам чин маъноси билан бекор эмас, бирор киши йўқлаб келса сочини олиб қўяди, сочдан бўшаса, ёзда йиғиб қўйган тахта парчаларидан курак чопади, қозони қайнамайтурган, ёки шунинг сингари бирор тақчилликқа учраса тайёрлаган куракларини кўтариб шаҳарға жўнайди. Шундай вақтларда ўзи билан бирға, болта олишини ҳам унутмайди. Чунки куракларни сотолмаса бирорта танишиға омонат тариқасида қўяди-да, ўзи болтани елкасига қўйиб янги шаҳар кўчаларидан айланади, ўтин ёриб бериб нон пули ишлайди. Шундай кезларда қор ҳам ёғиб қоладиган бўлса, дарҳол болта куракка айирбошланиб, қор курашға тушилади. Шаҳарда бир неча кун қолишдан, қишлоқдаги «амлок рўзғор»ни эгасиз ташлашдан у қадар ташвишланмайди, чунки ҳужраға дераза ва эшик қурилиб, ўз қўли билан ясалган лўкидони солинган; занбал эшикка бўлса кишан қулф урилган... Яхши, кишан қулф синдирилиб занбал эшик ҳам очилди, ҳужрадаги лўкидоннинг «тилиға» тушунадиган ўғри бўлса уни ҳам очди деяйлик. Шунда ҳам ўғри нимаға эға бўлар эди, дейсиз?— Уч-тўрт пуд келадиган «асбоб» исмли темир-терсакларғами, ёнғоқ ва қайрағоч ғўлаларидан кесиб олинган беш-олтита қийма тахталарғами, ҳужранинг рапига эҳтиёт учун терилиб қўйилган уч-тўртта болта ва кетмон сопларигами, ёки анови кўрпа-ёстиқ исмли бир тўда уводаға, ёхуд даҳлиздаги ўчоқда турган кичкина декча, устиға тўнкарилган сопол тоғора ва ё ўчоқ ичида суви билан қолган қора қумғонғами? Булар тўғрисида, эҳтимолки, ўқувчи ташвишланса, аммо Бердибойнинг ивирғамиға келмайди.

Қишнинг энг кучайган кунларида беш-ўн кун саъва тутиш одати ҳам бор. Аксар бир эрмак тариқасида саъва тутса ҳам эҳтиёж сезилганда тутилган саъваларни қафасга солиб, сотиш учун шаҳарга бориб тушган вақтлари ҳам бўлади.

Бердибой «тинч турмуш» қурганининг иккинчи йилидаги янгиликларининг бириси ҳужранинг қаторида бир катак очиб, беш жуфт чин каптар боқишидир. Бир йил ўтиш билан беш жуфт каптар йигирма жуфтга етади, орадан бир-икки жуфт ўйинчилари ҳам кўриниб, унинг вақтлари шуларни учуриб, ўйнатиб кечади, табиий, каптарларни боқиш Бердибойнинг буджатиغا катта зарба беради. Бироқ, Бердибой ўзи емаса ҳам, уларнинг дони-ни етказиб туради. Ҳатто кейинги йилларда каптарлар урчиб, олтмиш жуфтга етганда, яъни бир қишда беш пудлаб тариқ талаб қилганда ҳам чурқ этмай, «қушчаларим» дейди, орада битта-яримта каптар оғриб қолса, аздақидил дори-дармон қилади, борди-ю, каптарнинг қазоси етиб ўлса, бир неча вақт ўлигини қўлига олиб, маъюс у ёқ-бу ёғини тимирскилайди, ўбдан ўлганлигига қарор берса, четга иргитиб ташламайди, бир четдан чуқурча қазиб, эҳтиром билан кўмиб қўяди.

Бердибойнинг Тиктепадаги яқин ўртоқларининг бириси Мирвали банги. Кейинги йилларда Обид кетмон ҳам унинг яқин ўртоқларининг қаторига ўтади. Уларнинг танишишлари Мулла Обид гузарда ямоқчилик қилган қишда бўлади. Бердибой бекор қолганда Мулла Обиднинг ямоқчилик ишхонасига чиқиб ўтиради ва бир кун Мулла Обидни ўз уйига чақириб палов билан меҳмон қилади. Мулла Обид ҳам муҳаббатга муҳаббат билан жавоб бериб, уни ҳам баъзи мавридларда ўз қўрғонига таклиф қилиб туради. Шу воситада ўртоқлашиб кетдилар.

Бердибой ҳарчанд Мулла Обиднинг кўп хусусиятларига қойил эса-да, лекин унинг «тепса тебранмас»—оғир табиатини унча ёқтирмайди. Ёқтирмаганлигини Мулла Обиднинг ўзига ҳам очиб айтади: «Ошнам, тошдек оғир, пуфланган мешдек димсан, бир кун паққа ёрилиб ўлигингга эга бўлмасалар шу!», дейди. Мулла Обид илжайиб қўяди.

Биз юқорида Бердибойни инқилобий ишларга ер ислоҳотидан кейингина чинлаб енг шимаради, деган эдик. Тўғриси ҳам шундай: ер ислоҳоти ўтказилиш олдида қишлоқ камбағаллар уюшмаси тузилади ва уюшманинг раислигига Бердибой сайланади. Ер ислоҳоти бошланиб,

қишлоқнинг ерсиз камбағалларига ер берилади, шу жумладан қишлоқ камбағаллар уюшмасининг раиси Бердибой Шоди ўғлига ҳам икки гектар ер ва ҳўкиз ажратиб берадилар.

Бердибойнинг оғзи қулоғига етади:

— Ана энди Шўро ҳукумати билан фирқаси менинг дидимга келди!— дейди,— ҳа, ана буниси дуруст!

Орадан кўп ўтмай, Бердибой аъзоликка қабул қилишни сўраб, партияга ариза беради.

ИККИНЧИ ҚИСМ

1. ЧЕТАН ҚУРИЛИШ ОЛДИДА

Қиш чиқар кезида деҳқоннинг ичи ғивирлашади, дейдилар.

Ердан қор кетар-кетмас қўш ҳозирлигини тамом кўриб қўйишга одатланган Мулла Обиднинг ичи бу кунларда жуда ҳам ғивирлашиб қолади. Қиши билан йирилган гўнглари чуқурдан чиқариб, ернинг кучсизланган қисмларига яйратиб қўйилганлигига ўн кунлаб бўлади. Ернинг чегараси бўйлаб экилган жийда ва арар теракларнинг ортиқча шохларини ва қуриганларини олиб ташлаганлигига ҳафталар ўтади. Бу кун қўрғон йўлагига ҳужрага кириб олиб, қўш асбобларини кўздан кечиради; от жабдиқларининг мертилган, йиртилган жойларини тикиш билан тикади, баъзи қувраган жабдиқларни жайдари шам билан мойлаб, ийлаб қўяди.

Мулла Обид қўлидаги тиркишнинг у ёқ-бу ёғини диққатлаб кўздан кечириб қарар экан, бирдан ҳужра ичи қоронғилашиб бошини юқори кўтаради. Ҳужрага Хатиб домла кириб келмоқда... Мулла Обид ўрнидан туриб, домлани ўзи ўтирган кўрпачага ўтқазади.

— Қачон кўрсам бир ишга оворасиз,— дейди баланд товуш билан домла,— дунёдан нималар ўтиб турганидан хабарингиз йўқ чамаси!

Мулла Обид жавобсиз илжаяди. Хатиб домла фотиҳа ўқийди. Қаршидаги тўқим устига ўтирар экан, домланинг фотиҳасига биргалашади.

— Сиз шўронинг аъзоси, яъни бизнинг улуғимизсиз,— дейди домла,— бу гапларнинг ўзи теги борми?

— Қандай гапнинг?— дейди Мулла Обид, домланинг сўзини дурустроқ эшитиш учун сўл қўли билан қулоғини ўнглаб туради.

— Одамлар: колхоз бўлади, мол-мулк ўртага солинади, деб гапиришадилар!

— Ҳа, шундай гап бор.

— Эртага қиёмат бўлади деган вақтда,— деб кулади домла,— одамлар қаламча экар эканлар, шунга ўхшаш бу ёқда колхоз бўлмоқчи, сиз эса тиркиш тузатасиз!

Мулла Обид кулади.

— Колхоз қиёмат эмас,— дейди,— колхоз бўлганда ҳам, нон керак, ош керак...

— Хўш,— дейди домла,— ўзи теги бор гапми, ахир сиз ҳам ҳукумат арбобларидансиз?

Мулла Обид гапни эшитмайдими, ёки эшитса ҳам домлага жавоб бериш учун ҳозирлик кўрадими, баҳар-қол бир оз ўйланиб туради...

— Яхши хабарим йўқ.

Хатиб домла Мулла Обиднинг кўзидан бир маъно ўқиш учун тиришгандек бир оз тааммул қилиб қолади...

— Э, биз аҳли қишлоқ — меҳнаткашлар ажаб одамни ўзимизга улуғ сайлаган эканмиз,— деб кулади,— арбоби ҳукуматдан бўла туриб, фуқарога энг зарур гапни ҳам билмаса...

Мулла Обид қўлини қулоғидан тушириб илжайди.

— Ҳукуматнинг ҳар бир сирини ҳам билиб етказиш қийин, ҳукумат аҳли синалмаган кишига сир айтмайди!

Домла бу жавобдан тараддудга тушади. Мулла Обидга ишонмагандек тикилади.

— Масалан, сиз вакили қишлоқсиз, таъбири дигар, арбоби ҳукумат,— деб сўз айлантиради домла,— бас, нега ҳукуматнинг сирига аҳил бўлмайсиз?— Ёки мени ҳукуматга ноаҳил санаб сирни айтмайсизми?

Мулла Обид унинг сўзини эшитмайди, домла иккинчи мартаба ҳалиги саволини такрорлайди.

— Ҳукуматнинг сирига аҳил бўлиш учун фирқага кириш керак, мен фирқага кирган эмасман.

— Дастлабки сирни фирқага кирган билади, сўнгра биз биламиз денг-чи?

— Ҳа, тақсир.

— Фирқасига кириш ҳар жиҳатдан ҳам лозим...— деб ўзича сўзланиб қўяди домла,— хўш, башарти колхоз деган гап вужудга келса, биз нима қиламиз, ўзингиз нима қилмоқчисиз?

— Билмайман.

Хатиб домла Мулла Обиднинг юзига бир неча вақт тушунолмаслик вазиятида қараб қолади.

— Укам, Обид,— дейди домла,— сиз мусулмон, биз мусулмон; мусулмондан мусулмонга ёрдам қилиш, билмагани билдириш фарз, шундай эмасми ахир?

Мулла Обид боши билан «шундай» ишорасини кўрсатиб қўяди.

— Шундай бўладиган бўлса, сизнинг ўз билганларингиз билан бизни фойдалантиришингиз, сиз билмаган гаплар бўлса бизнинг билдиришимиз лозим.

— Албатта.

— Баракалла. Хўш, колхоз деган гап вужудга чиқадиган бўлса нима қилишимиз керак?

Мулла Обид елкасини қисиб кулади.

— Мен боя айтдим сизга, нима қилишни ҳозир ҳеч бир айта олмайман.

— Нега айтолмайсиз ахир?

— Колхоз қандай бўлишини мен ўзим яхши билмагандан кейин, кишига ўзим билмаган нарсга тўғрисида маслаҳат беришим девоналик бўлади, тақсир.

Домла бир неча вақт сукутга кетади...

— Хўп, башарти колхоз вужудга келди деяйлик, шунда сиз ўзингиз нима қилмоқчисиз?

— Менми, мен... кўпга қарайман.

— Ана шунда хато қиласиз, укам,— дейди домла,— кўпчиликка қарайман — аҳмоқларга қўшиламан, деган сўз билан барабар. Фикримизча, қишлоқнинг уч-тўрттагина кўзга кўринадиган кишилари бўлиб, шулардан бири сиз ҳисобланасиз!

— Марҳамат.

— Мен сизга айтсам, кўпчилик гўёки подадаги қўйлардек гап, бири келиб қаёққа ҳайдаса, шу ёққа томон юра беради; ўтга ҳайдалдими, сувгами, фарқини билмайди. Мана шундай сизга ўхшаш подачиларнинг ҳушёр бўлишлари керак. Подани залолатдан қутқазиб, ҳидоятга бошламаги лозим!

— Мен бундаги подачиликка ярамайман, тақсир!— деб кулади Мулла Обид.

— Шиқастанафслик қилманг, айниқса сиз подачилик уддасидан келасиз... Аммо, шуниси борки, дунёвий ишларга ҳарчанд уқувингиз бўлса ҳам диний ишларга келганда бизга ўхшаш кишиларга муҳтожсиз. Аввало ўзингизни, сониян ҳалойиқни залолатдан қутқариш учун бизнинг «ёмон» сўзимиз билан юрмоғингиз фойдадан холи бўлмасми, деб ўйлайман.

Мулла Обид жавоб бермайди, илжайиб ўтиради. «Сукут — аломати ризо» дастури билан Хатиб домла

Мулла Обидни ўз дамига яқинлашган кўриб, асли «сабаби ташриф» тўғрисида сўз очади.

— Букун кечасига Мулла Султонқулнинг қўрғонида бир неча аҳли салоҳлар йиғилишиб, колхоз тўғрисида «кичкина» маслаҳат қилишиб олмоқчи эканлар. Биродарларимиз шу суҳбатда сизнинг ҳам бўлмоғингизни мувофиқ кўриб, таклиф қилиш вазифасини фақирга ҳавола қилдилар. Ҳузурингизга келишим шу вайдан бўлиб, ижобатингизга шубҳа қилмайман.

— Мулла Обид тараддудланган тусга киради...

— Ҳўп...

— Кўп яшанг...

Мулла Обид Хатиб домлани ҳужрадан кузатиб, яна бояги ишига машғул бўлади. Аммо, эндиги машғулияти «қуруқ» машғулият бўлмайди, колхоз тўғрисида ўйлаб ишлайди. Колхоз тўғрисидаги маълумоти ўзини Хатиб домлага нодон кўрсатганчалик эмас. Бу масала қишлоқ шўросида ҳам бир даража музокара қилиниб ўтган, бундан ташқари баъзи ўртоқлардан сўрашиб, масалани анча ўрганиб олган. Бироқ, колхоз тўғрисида умуман бир тасаввурга эга бўлса ҳам ҳали унинг учун мушкул ва англашилмаслик масалалар кўп... «Тиктепа деҳқонлари бир рўзгорга айландилар деяйлик, бунда унчалик катта фарқ йўқ. Лекин шу бир рўзгорга айланганлар ичида яхши ишлайдиганлари бор, ёлқамсиқлари, муғомбирлари бор. Албатта, бу сўнггилардан бириси ўз табиатидаги ёлқамсиқликни қилади, иккинчиси муғомбирликни ташлай олмайди. Аммо, яхши ишловчи деҳқон билан бу иккиси кузда даромадни барабар тақсим қилиб ола беради... Бу ёқда яна бир эҳтимол бор: ишчан деҳқон муғомбир билан ёлқамсиққа ишлаб берайми, дейди-да, бу ҳам яхши бир ялқовга ёки мукамал бир муғомбирга айланади, икки ўртада «ҳосилни дев уриб...»

Фикри шу ерга етганда Хатиб домланинг бояги сўзини ва шу тўғрида бу кун кечаси бўладиган уларнинг кенгаш мажлисини муҳокама қилади. Улар ҳақиқатда ҳалиги нуқталарни ўйлаб, шундан сўнг бу тўғрида кенгашиш фикрига келдилармикин? Мулла Обид ҳар қанча диндор бўлса ҳам Хатиб домланинг ғаразсиз бир киши эканлигига унча ишонмайди. Шунга ўхшаш нариги бойларни ҳам инсофли, кўпчилик учун жони ачидиган одамлар деб билмайди. Мулла Обид улар тўғрисида бир коммунистча бўлмаса ҳам, ундан қуйироқ даражада муҳокама юритади: домланинг саман йўргаси, бир жуфт қўш ҳўкизи, жилла — ҳаммаси қўшилмаганда

хам қорамолидан иккита сигирі хам ўртага тушса керак, ўзи бўлса домлалиғи учун эскича сийланиб қолмай, қора ишга хам мажбур қилинса керак. Анави бойлардан хам домлага нисбатан — кўпроқ жонли-жонсиз моллар олиниб, орада тегирмон — обжувозлар хам колхознинг умумий дошига тушса керак. Бунинг устига ўзлари хўрланиб, омочнинг қулогини ушлашга мажбур қилинсалар ва эскича одам ёллаш имкониятини тополмасалар керак... Бу кун кечки ўтириш, албатта, шу фалокатдан қутулиш талвасаси... Шу муносабат билан колхозлашган тақдирда ўзидан кетадиган нарсалар хам кўз ўнгига келади, бир от, бир хўкиз, бир арава, бир сигир, тўрт қўй, бир ботмон ер... Буларни ўртага қўшиш унчалик жонни ачитадиғанга ўхшамайди, чунки бошқалар хам шундан кам нарса қўшмайдилар, аммо бояги масала унинг кўнглини ғаш қилади, яхши ҳосил ололмай келаси қиш очиқиб қолмасак, деб кўнглига қўрқув тушади. Тўғнаган тикишни ярим тортиб чиқарган ҳолда хаёл суриб қолади...

— Ишингни қил, ишингни!— деб бақиради ҳужра эшигида кўринган Берди татар,— кавакда сичқон кўрдингми?

Мулла Обид чўчиб кетади, Берди татар гулдур-шалдир ҳужрага кириб келади.

— Қўзғалма ошнам, қўзғалма. мен мана бу ерга ўтираман... Қалай, бола-чақанг тинчми, ўзинг соғ-саломат бормисан?.. Худога шукр, мен хам ўйнаб-кулиб юрибман, бироқ иш кўп, ухлагали хам қўлим тегмайди.

— Нечук худо ёрлақади?— деб кулади Мулла Обид.

— Зарур бир иш билан келдим, бўлмаса Бердибойнинг бир минутга хам қўли тегмайди... Бу кун кечга шаҳардан чиққан раҳбар бошлиқ, қишлоқ камбағаллари билан фирқалиларнинг қўшма мажлисини қиламиз, масала, колхоз қуриш! Мен ўзимга қарашли камбағалларимни колхозга торта оламан, бу тўғрида бошқанинг ёрдамига муҳтож эмасман. Аммо ўрта деҳқонлар масаласи бир оз оғир. Бу тўғрида сенга ўхшаш бирорта бообрў ўрта деҳқоннинг ёрдамига муҳтожмиз. Агар сен бу ёқни ўз зиммангга оладиган бўлсанг, бу томондан хам хотиржам бўламан.

Берди татар товушини юқори даражада қўйиб шанғиллаганликдан Мулла Обид унинг сўзини аниқ эшитиб боради.

— Мен ўз зиммамга нимани оламан?— деб сўрайди Мулла Обид.

— Сен ўз зиммангга ўрталарни колхозга тортишни оласан!

Мулла Обид бир неча вақт сўзламай жим ўтиради.

— Хўш, қани.

— Ўз зиммамга олиш қийин иш эмас, аммо илгари мени колхоз билан таништириш керак.

— Тиктепани чегарасиз бир ер, ундаги деҳқонларни бир отанинг болалари — бир рўзгор деб ўйласанг, кузда кўтарилган хирмонни ўртада бўлинади деб билсанг, ана шунинг оти колхоз!

Мулла Обид илжайиб қўяди.

— Яхши... Тиктепа ерларини бириктириш, орадаги чегараларни йўқотиб, бир бутун қилиш қийин гап эмас. Аммо одамларни текислаш мумкинми?

Бердибой татар дафъатан мақсадга тушунмайди.

— Шунинг ўзи одамларни ҳам текислаш бўлади-да.

— Тушунмадингиз,— деб Мулла Обид илжаяди,— масалан, мен ўлгунча ишёқмас ялқов, сиз муғомбир, учинчимиз ишлайдиган, тўртинчимиз жуда ҳам девкор; мана шу тўрт хил кишининг ўртасида ишланиб топилган ҳосилни тўрт турли киши, яъни ялқов, муғомбир, ишлайдиган, жуда ҳам девкорлар кузда барабар тақсимлаб ола берадиларми?!

Бердибой Мулла Обиднинг кўзига бир оз тикилиб қолади.

— Тўғри айтасан,— дейди,— аммо ҳозирги масаламиз бу эмас, ҳозирги масала колхоз қуриш. У масалани колхозни қуриб олгандан сўнг, албатта, яхшилаб, дўпини ерга олиб қўйиб текширишимиз керак бўлади.

Мулла Обид бу жавобга қарши Бердибойга эътироз қилмайди, гўё ўртадан ҳеч нарса ўтмагандек қўлидаги ишига машғул бўлади. Бердибой ўз жавобидан Мулла Обиднинг қаноатланмаганлигини сезади.

— Колхозлашиш шиорини ташлаган коммунист фирқаси масаланинг бу томонини ўйлаб қарамаганмикин, шундай катта ишга бел боғлаган ҳукуматнинг сен билан менча ақли йўқмикин?!

Мулла Обид ишини тўхтатиб, Бердибойнинг юзига қарайди, қараганча бир неча вақт ўйлаб туради.

— Сиз ўша тўғрида ҳукуматнинг нима айтишини билмайсиз!

Бердибой ўз нодонлигини иқрор қилишдан уялмайди.

— Билмайман.

Мулла Обид нима учундир кулиб қўяди... Бердибой бу кулгининг маъносига нодонлик қилмайди.

— Тушунаман,— дейди Бердибой,— ўзинг фойда-зарарини яхши билмаган бир иш учун бошқаларни чақириб юрасан, деб куласан... Тўғри, менинг фаҳмим сенча чуқур эмас, мен қилни қирққа ёрадирган зукко, шу билан бирга сен ўйлаганча қип-қизил нодон ҳам эмасман... Мен бир вақтлар ўн беш йил Шодмонбойнинг қўшчиси бўлиб ишладим, одоғида итдек алданиб, бир пулсиз шаҳарга томон қочдим. Ана шунда Бердибойнинг зое кетган ўн беш йиллик меҳнатини ҳимоя қиладиган бир зот кўринмади; мен шаҳарда саҳройи ит каби кўринган кишининг таёғини еб, ўн тўрт йил изғидим; мени тўғри йўлга солувчи, бу ҳам бир одам-ку, деб ҳолимга раҳм қилгувчи биров ҳам бўлмади. Ошпазнинг ўчоғида, кўнчининг ёмида, нонвойнинг томида сифиниб юрган калтакзада бир ит эдим, сифиниш жонимга теккан эди... Шаҳардан қочдим, тирноқларим билан Тиктепа бағрини ўзимга уя ясадим; мен шунда «тинч» бир турмуш кечирмоқчи эдим. Бироқ, шунга ҳам йўл бермадилар, шуни ҳам менга лойиқ кўрмадилар... Одам ўлдиришга, зиндонда ётишга мажбур қилдилар. Мен дунёга келиб тинчлик кўрмадим, бахт деган нарсaga учрамадим; эҳтимолки, бахтли ҳам бўлар эдим. Бироқ, оқпошшо бунга йўл бермади, кенг йўлни Шодмонбойларга берди. Яхши, оқпошшо ғайридин эди, кофир мусулмонга бахт бермайди, деярсан. Ўзимизнинг мусулмон Шодмон оқсоқол нега мендан бахтни аяди, нега лоақал мени алдашдан ҳам уялмади? Хўп, Шодмонбойлар инсофсиз киши, чин мусулмон эмас, деярсан. Мен бу жавобга ҳам оёқ узатмайман. Негаки, Шодмонбойлар инсофсизлик қилганда лоақал домлаларинг инсофли бўлиши керак эди. Лекин домлаларинг ҳам бойларнинг мойли ошини еб, уларнинг сўзини айтди, мендек камбағалнинг ҳақини ҳимоя қилмади. Полвон ошнам, мен сенинг сўфилигингни яхши биламан, худодан қўрқасан. Сен мендан ҳар қанча хафа бўлсанг ҳам кўнглимга тугиб қўйганимни энди айтиб солмасам иложи йўқ: сен ихлос қилган домлалар ҳам мен бахтсизга ёрдам бермаганларидан кейин, диёнатдан ҳам кўнглим қолди, шу дин деган нарса ҳам камбағалдан безор экан, деб қолдим... Шундай, мен расмана одамлар қаторидан чиққан, бир мирили қадрим, ўн пулли обрўйим йўқ эди. Кучим бор экан, ишлаб, бир бурда нонни тишлар, кучим битар экан, бир кун ўзинг кўрган ғор ичида очликдан ўлиб қолмоқчи эдим. Мана шу пайтда менинг ёрдамимга большевиклар етди, менинг бошимни силади, ҳақимни, ҳуқуқимни оёқ ости,

йўқ эмас. Бунинг учун колхоз унга яхши замин бағиш-ламасмикин? Камбағаллар, очлар, яланғочларнинг саодати йўлида қаҳрамонлик, номдорлик-а?!

Мулла Обид шуларни ўйлаганда юрагидан колхоз томонига бир иссиқ томир югирганлигини сезади.

Унинг қишлоқ аҳли салоҳлари билан маълум сабаб орқасида эскидан чиқишими йўқ. Юқоридаги майлдан сўнг бу чиқишимсизликни давом эттиришга, уларнинг букунгги мажлисига бормасликка қарор беради.

* * *

Райондан юборилган вакил — Рафиқов очик юзли, ичи кирсиз, табиати содда бир ишчи. Деҳқончилик ишлари, умуман қишлоқ хўжалиги масалалари билан у қадар ошнолиги йўқ. Буни ўз оғзи билан ҳам иқдор қилади.

— Менинг сизнинг дунёнгиз билан олди-бердим йўқ, Ильич заводини «таннози»ман,— деб кулади Рафиқов,— бу кунги давримиз таннозликка қарамади, оғаларига ўз билгани билан ёрдам қилишни хоҳ-нохоҳ зиммага қўйди. Сиз билан мен икки ёрти бир бутун бўлсак, албатта, ўз устимиздаги вазифани қулай адо қилармиз!— дейди.

Рафиқов бир қишлоқ шўроси қўл остида тузиладиган колхозларга раҳбар белгиланган. Ўзининг сўзига қараганда Дўстариғ, Учқулоқ ва Тиктепалар бўйича уч колхоз уюштирмоқчи. Булардан ҳозир Дўстариғдаги колхозни ташкил қилган.

— Сурат ясаш унча қийин кўринмайди,— дейди Рафиқов,— аммо суратга жон киритиш қийинроққа ўхшайди!

Рафиқовнинг фикрича, бу тўғрида район қизганчиқлик қилган. Чунки унинг фикрича, ҳар бир қишлоқ шўросига эмас, ҳар бир қишлоққа биттадан раҳбар бериш керак эди.

— Уч қишлоқ орасида югуриб бутим йирилмаса яхши эди,— деб кулади Рафиқов,— бошга тушганни кўз кўрар деганлар... баҳарҳол дуруст, маъқул бир иш чиқара олсак эди, бош кетса ҳам обрўй кетмас эди!

Қишлоқ партиялари билан батракларни қўшма мажлиси очилмасдан илгари Рафиқов Берди татар, Очилди Собиров, Мардонбой ва Мирсоатлар билан баъзи ҳозирликлар масаласи устида икки соат чамаси кенгашиб олади.

Фирқалилар билан қишлоқ камбағалларининг бирлашган мажлисида 44 киши иштирок қилади. Раёсатга Рафиқов, Собиров, Берди татар, Мардонбой, Мирсоатлар сайланиб, мажлисни Собиров олиб боради. Рўзнома: 1— Қолхоз қуриш тўғрисида; 2— Қулоқлар ажратиш; 3— Навбатдаги масалалар.

Рафиқов унча маълумотли кўринмайди. Шу билан бирга баъзилардек ўз нуқсонларини яшириш учун билар-билмас адабий ва сиёсий истилоҳларга жиноят ҳам қилмайди. Ўз устига юкланган вазифани яхши англайди. Вазифасини ишчи тили, ишчи ифодаси билан қишлоқиларга содда, марғуб, қизиқарли қилиб сўзлайди. Унинг сўзларида қишлоқ камбағаллари тушунмайдиган истилоҳ, таъбир, ташбиҳ ва жумла йўқ. Ҳаммаси қишлоқиларнинг савиясига, онгига гўё мослангандек.

Рафиқов бир соат чамаси сўзлайди. Сўзида букунгача бўлиб келган қишлоқ хўжалик усулини, унинг баракатсизлигини очиқ кўрсатади. Қолхозчиликнинг эски усулга нисбатан серунумлигини, ҳар турли маданий ишлаш йўлларини тадбиқ учун қулайлигини исбот қилиб чиқади. Унинг эски қишлоқ турмушидан мисоллар олиб сўзлаган сўзи, ташвиқоти кучли олқиш остида би-тади. Олағовур орасидан: «Қотирди! Боплади! Жойида экан! Яшасин!» каби тақдирлар эшитилади.

Рафиқовга саволлар берилади. Саволларга тегишли жавоб олгандан сўнг, Берди татар, Собиров ва камбағаллардан яна бир нечалари музокарага чиқади-лар. Натижада бир оғиздан колхоз қуришга қарор қилинади.

Колхозга от қўйиш тўғрисида бирмунча тортишув бўлиб олади. Собиров бир турли ва Берди татар иккинчи турли, кўпчилик орасидан яна неча хил таклифлар тушиб, анчагина вақтни тортишиб кечиради. Охирда Берди татарнинг бирикиш ва бириктириш маъносини англатган «Четан» таклифи қабул қилинади. Колхозга беш кишидан иборат идора кўрсатилиб, бунга Рафиқов, Собиров, Берди татар, Мардонбой ва Мирсоатлар сайланадилар.

Тафтиш комиссияси уч кишидан иборат бўлади. Колхоз раислиги учун Рафиқов кўрсатилса ҳам, бироқ у қабул қилмайди. «Мен ҳозир уч қишлоқнинг раҳбарлигини олганман, иш бошида доимий турадиган кишини кўрсатиш керак. Мен раис бўлмасам ҳам орангизда бўламан», дейди. Сайловчиларни бирмунча тихирлиги сезилган ҳолда Собиров колхоз раислигига белги-ланади.

Иккинчи масалага ўтилади.

— Ўртоқлар! Колхозчилик шу кунгача бўлиб келган киши кучидан фойдаланиш усулини тамоман зиддига қурилади!— деб сўз бошлайди Рафиқов,— колхозда иш-ламасдан, ёки киши кучидан фойдаланиб кун кўриш мумкин эмас. Бу кунгача сизга ўхшаш камбағалларнинг кучидан фойдаланиш асосида кун кўриб келган муштумзўр — қулоқларга колхозчи-меҳнаткашларнинг қатъий жавоби — бундан сўнг қишлоқда бойларга кун йўқ, деган сўздир!

Рафиқов қулоқ ажратиш лузумини яхшигина англа-тиб чиққандан сўнг қўлига бир рўйхат олади.

— Менинг қўлимда қишлоғингиздаги шу кунгача киши кучидан фойдаланиб келган бойларнинг бир рўйхати бор. Мен ҳозир сизга шу рўйхатни ўқиб кўрсатаман. Ўртоқлар, бунда ниҳоятда эҳтиёт бўлиш керак. Бу масалада шахсий нафсоният ярамайди. Аммо синфий нафсониятни бир мирилик яхшиликка айирбошлаш ҳам пастлик бўлади. Қариндош-уруғчилик, дўст-биродарчилик ҳар кимнинг хусусий иши. Лекин синфий душманни дўстим эди, ёки қариндошим эди, деб бошқа ранг билан ёқлаб чиқиш ҳам синфий ҳушёрлик эмас!— дейди ва қуйидаги рўйхатни ўқийди:

1. Абдужалил Абдукарим ўғли; 2. Мулла Султонқул Хошим ўғли; 3. Хубби Исҳоқ ўғли; 4. Қурбон Шодмон оқсоқол ўғли; 5. Мулла Исо махдум Абдуғофур махдум ўғли; 6. Носирбой Қўзи ўғли.

Мана шу муштумзўрга лойиқ деб кўрсатилган олти киши устида ўз фикрларингизни беришларингиз керак, агар орага нолийиқ кишилар киритилган бўлсалар, чиқарамиз, башарти рўйхатдан четда қолганлар бўлса, киритамиз, ҳарҳолда ҳамма гап сизлар билан ҳал қилинади.

Халқ орасидан «ҳаммаси ҳам боп, ҳаммаси ҳам хўжайинлар» деган товушлар эшитилади. Рўйхат устида биринчи сўз Очилди Собировга берилади.

— Ўртоқлар!— деб сўз бошлайди Собиров,— рўйхат менинг фикримча бирмунча тузатишга муҳтож кўринади, орага янглиш киритилган кишилар ҳам бор, аммо киритилмай қолганлар ҳам сезилади. Жумладан мулла Исо махдум ўзи шўрога ҳақли, қўл кучи билан кун кўриб келган бир киши (Берди татар негандир кулиб қўяди). Мен шу ўртоқни рўйхатга хато киритилган деб биламан. Аммо рўйхатга киритилмай қолганлар ҳам бор, улардан бириси ўзи шўрога ҳақсиз, ҳамда шу чоқ-

қача имомгарчиликда келган Мулла Мұхсин домла бўлса, иккинчиси, гарчи ўзи шўро аъзоси бўлса ҳам меҳнаткашларга чет мафкуралар ҳисобланган Обид кетмон, деб биламан. Рўйхатни товушга қўймасдан илгари шу тузатиш киритилишини талаб қилиб ўтаман.

Собиров айниқса Обид кетмон тўғрисида сўзлаганда, Берди татарнинг қовоқ остлари учиб, ранги ўчади. Собировдан сўнг Берди татар сўз олиб ўрнидан туради.

— Уртоқ Собиров жуда ҳам тутуруқсизлик қилади!— дейди ҳаяжонли оҳанг билан Берди татар,— Исо махдумни рўйхатдан чиқар, ўрнига Мулла Мұхсин билан Обид кетмонни киргиз... Шу ҳам гапми... Бундай сўзни айтиш учун ёки жинни, ёки ўртоқ Собиров бўлиш зарур!— (Халқ кулиб юборади, Собиров раис сифати билан Берди татарни тартибга чақиради.) Берди татар сўзида давом қилади,— мен бундан ҳозир исбот қиламан... Ҳа, ҳўш, Мулла Исо ўзи ким? Шаҳарда бир гап бор: «Ҳангоматалаб бўлсанг, маҳкамага йўрта кўр, юз эчкини бир лўли, минг мақомга ўйнатур!» Агар биз Тиктепа меҳнаткашлари ҳам ҳалигидек ҳангома талаб бўлиб, юқори масжидга йўртсамиз, шубҳа йўқ, ўртоқ Собировнинг Мулла Исо махдуми бизни минг эмас, ўн минг мақомга ўйнатади! (Мажлис хоҳолаб кулиб юборади.) Кулишнинг ҳожати йўқ... Агар Собиров кўз юмса, юмсин, аммо, биз меҳнаткашлар бундан кўз юмолмаймиз: мулла Исо махдум деган лўли биз меҳнаткашларни ози ўн беш йилдан буён ўйнатиб келади! (Олқиш.) Ҳозир кимда тўртталаб сигир, иккиталаб от, ўнлаб қўй, йигирма ботмонлаб ғалла бор? Бу маблағлар қаёқдан келган, қандай эчкилардан соғилиб олинган? Мулла Исо махдумнинг боғи кимнинг кучи билан кўкарган, ёки унинг бирор кетмон тупроқ кўтарганлигини ўртоқ Собиров кўрганмикин? Уртоқ Собиров бу ерда Мулла Исо махдумнинг шўрога ҳақли эканлигини пеш келтиради. Агар сиз билан мен лўлининг ногорасига ўйнайдиган эчкиликда давом қилсак, унинг шўрога ҳақли бўлганига эмас, фирқамизга раҳбарлик қилмаганига таажжуб қилайлик. (Кулги ва чапак.) Мана шундай шайтонни муштумзўр қилмайлик, қоғоздаги қанддек ҳимоя қилайлик-да, кечаси ўнги билан чапини ажратолмаган қишлоғимизнинг «афанди»сини муштумзўр қилайликми? (Кулги.) Мен Мұхсин домланинг касбини ва ўзини яхши деб айтмайман, бироқ ўзи муштумзўрларнинг «қаддига» солиб кўрадиган газимизга мос келмагандан кейин қандай қиламиз? Сиз айтганча Исо махдум шўрога ҳақли,

Муҳсин домла ҳақсиз. Лекин бу бизнинг муштумзўр ажратишдаги андозамиз эмас. Муштумзўрлик учун халқ елкасида кун кўриб, тўнғиздан тўқ қолга келганлар керак. Биз ҳозир Муҳсин домла каби овсар билан ҳисоблашмаймиз. Аммо у колхозимизга «амри маъруф» билан зарар бера бошлар экан, бултурги йил қишда очиқиб қолган ўзининг бўз байталидек кўталанг қилиб қўйишимизни назарда тутсин! (Кулги ва чапак.) Энди Обид кетмон тўғрисида келайлик.

— Ўртоқлар! Менга қолса Обид кетмон — қишлоғимизнинг обрўсидир! (Чапак, «тўғри!»— деган товушлар.) Мажлисда ўтирган ўртоқларнинг ҳар бири ҳам инсофи бўлса айтсин: Обид кетмон меҳнаткашликда бизнинг ҳар биримиздан ҳам юқорида эмасми? (Жуда юқорида, деган товушлар.) Биз унга «Обид кетмон» лақабини нима учун берганмиз, шунинг ўзи ҳам унинг меҳнат қаҳрамонлигини кўрсатмайдими? Дуруст, ўртоқ Собировни ўйлатган нарса Обид кетмоннинг бизнинг ҳар қайсимизга қараганда ҳам тўқлигидир. Лекин шунинг эътиборга олиш керакки, Обид кетмон бу тўқликқа қишлоғимизнинг бойларидек киши кучидан фойдаланиш орқасида етишганми ёки ўз меҳнати орқасидами? Унинг ўз ерида шу етти-саккиз йилнинг ичида беш кунгина киши кучидан фойдаланганини билган ва кўрган ўртоқлар бўлса айтсин, бўлмаса меҳнаткашнинг отига бундақанги ҳақоратни тақмасин. Мана бу томондан қараганда биз меҳнаткашларнинг Обид кетмонга кўз олайтиришга ҳеч бир ҳаққимиз йўқ. Аммо колхозчилигимизнинг ривожини ўйлайдиган бўлсак, яна икки-уч маротаба ҳаққимиз йўқ. Ўз меҳнати, тажрибаси орқасида тиктепаликларнинг ҳатто тушларига кирмаган даражада юқори ҳосил ола билган бир меҳнаткаш бу кун бизнинг колхозимизнинг аъзоси бўлса, ўша ўзининг беш-олти таноб ери устидаги тажрибаларини минг танобли Тиктепаларига қўйса, бу нима деган сўз бўлади? Колхозимизнинг ривожини, Тиктепа меҳнаткашларининг бойиши ва гуллаши эмасми? Бошида қиттак ақли бўлган меҳнаткаш, социализм қуришга чинлаб бел боғлаган камбағал бу томонни бир ўйлаб қарасин-чи! Ўртоқлар! Ҳали ўртоқ Собиров Обид кетмонни муштумзўрга чиқариш тўғрисида таклиф қилди, аммо, мен ўз томонимдан агар Обид кетмон қабул қилса, колхозимизга раис бўлсин, деб таклиф қилар эдим! (Кучли олқиш, «тўғри! тўғри!»— деган товушлар.)

Берди татар сўзидан бир оз тўхтаб олди...

— Оғайнилар! Мен ҳарчанд тилимни қисмоқчи бўлсам ҳам, бўлмапти, чунки мен ўзим бунга жуда ҳам хурсандман. Менинг хурсандчилигимга сизлар ҳам қўшиласиз деб ўйлаганим учун айтмасдан чорам йўқ: бу кун Обид кетмон билан узоқ сўзлашиб, уни тузиладиган колхозимизга таклиф қилдим. Обид кетмон қишлоғимизнинг ўрталаридан биринчи бўлиб колхозимизга киришга ваъда қилди! (Олқиш.) Обид кетмонларни колхозга таклиф қилиб юришим уни муштумзўрликдан қутқариш ёки оғайничilik кўрсатиш учун эмас: тузилётган колхозимизга билимдон девкорларни тортиш, колхозда уларнинг тажрибасидан фойдаланиш... Иккинчи фойда шунда: эртага кўриб турарсиз, Обид кетмонга ўхшаш одам ўрталардан биринчи бўлиб колхозимизга қадам қўйса, иккиланиб турган ўрталар дув этиб колхоз сафига ўтадилар, мен бунга шубҳа қилмайман (чапак, тўғри!).

Берди татарнинг сўзидан кейин Рафиқов масалани ечилган ҳисоблаб, иккинчи кишига сўз бермасликни таклиф қилади ва Собировдан беҳудага вақтни исроф қилмаслик учун ўз таклифини қайтариб олишни сўрайди. Собиров кўнади. Сўнгра рўйхат бўйинча муштумзўрга кўрсатилганлар бирма-бир товушга қўйиладилар.

Рўйхатнинг кўпчилиги бир товуш билан муштумзўр деб қарор қилинсалар ҳам Хубби Исҳоқ ўғлининг фойдасига кўтарилган етти қўл мажлисни бир оз машғул қилиб олади. Бу етти кишининг фикрини билиб олишга қизиқсинган Рафиқов Хубби Исҳоқ ўғлини ёқловчилар мажлисга чиқиб сўзласинлар, деган таклифни қилади. Мажлисининг кўпчилиги ҳам бу таклифга қўшилади. Бошқа ёқловчилардан ун чиқмайди, мажлис ўзининг талабида исрор қилгандан сўнг Зиём Овсаров деб шуҳратланган бир йигит ўрнидан туради:

— Мен Хуббибойга ўн икки йил хизмат қилдим, бир тийин ҳақимни емади. Ҳозир ўзим ислоҳотдан ер олиб кетганман... Лекин дар қолганимда ҳанузгача қўлидан келадиган ёрдамни аямайди, ўзи мард йигит...

Берди татар унга савол беради:

— Сен ҳам қўлингдан келганча хизматингни аяма-санг керак?

Зиём Овсар:

— Ҳа, энди... қўлимдан келганча.

Берди татар:

— Гоҳ Хубби аканг буюрганда шаҳарга ароқ учун ҳам борарсан?

Зиём Овсар:

— Ҳа, унча-мунча.

Берди татар:

— Ароғидан сенга ҳам узатиб турса керак?

Зиём Овсар:

— Хуббибойнинг ароғини ичмадим, ошини емадим десам, кўр бўлай... Баъзида икки-уч пиёлани ҳам бостириб беради, ўзи мард-да!

Мажлис қаттиқ кулиб юборади. Зиём Овсар ўзининг сўзлаган сўзини жиддий деб билса керак, атрофига ҳайрон бўлиб қарайди...

Рафиқов сўз олади:

— Ўртоқлар! Билмадим сизларга қандай, аммо мен бу ўртоқнинг сўзидан муддаони яхши англадим. Энди қолмиш олти ўртоқ мажлисга чиқиб Хуббибойни ёқла-масалар ҳам бўлади, чунки вақт қиймат, фикримча у ўртоқлар ҳам Хуббибойга ароқ харид қилмаганларида ҳам ҳалигидек «мард йигит» ёки «меҳмондўст бой»нинг бир пиёла-ярим пиёла ароғидан оғизланган бўлсалар керак! (Кулги.) Бир вақтларда мен Иванов деган ўрус бойнинг заводида ишлар эдим. Шунда бой баъзан биз ишчиларни ҳам ароқ ва пиволар билан меҳмон қилар эди. Уша вақтларда эҳтимолки, мен ҳам бойнинг «мард-лиги»ни мақтаган бўлсам, аммо тушунаманки, у «мард-ликлар» биз меҳнаткашларни заҳарлаш, қул табиатли қилиб кучимиздан кўпроқ фойдаланиш учун бўлган бир тузоқ экан! («Тўғри!»— деган товушлар.) Ҳозирги беш-олти ўртоқларимиз ҳам менинг мисолимга кўзларини катта очиб қарасалар фойдасиз бўлмас эди. Ўртоқлар! Ҳозир биз бундай майда гаплар билан вақт ўтказмай, амалий ишларга қарашимиз керак. Муштумзўр ажратиш масаласи ҳал қилинди, энди вақт ўтказмасдан уларнинг хўжаликларини рўйхатга олишни шу ондан эътиборан амалга ошириш вазифаси туғилди. Баъзи ўртоқлар буни эртага қўйсак дейдилар. Ҳолбуки, эртага соат ўнда бизнинг ўрталар билан бирликда ўтказиладиган мажлисимиз бор!

Рафиқовнинг таклифи қабул қилинади. Мажлисда олти муштумзўрнинг хўжалигини рўйхатга олиш учун олти бригада тузилади. Ҳар қайси бригаданинг бошига саводли ва ишончли бир киши белгиланиб, бригада аъзоларига ҳам чиниққан камбағаллар киргизилади. Рафиқовнинг рўйхатга олинадиган нарсалар тўғрисидаги таълимотидан кейин мажлис ёпилади, бригадалар белгиланган жойларига тарқайдилар.

2. КОЛХОЗ — БАРАКАДИР

Камбағаллар билан ўрталарнинг қўшма умумий мажлисида Рафиқов кенг маъруза қилади.

Рафиқов биз юқорида баҳо берганимизча унчалик уста ташвиқотчи ёки эски таъбир билан айтганда, «нутқи том» соҳиби эмас. Бизга қолса, «нутқи том» эгаларида самимият бўлмаса, сомеларнинг юракларига қуруқ сўз билан таъсир қила олишлари амри маҳол ёки қуруқ хаёлдир. Бир завод ишчисидан «нутқи том» талаб қилиш бўлмайди, аммо, самимият талаб қилинса, бу бошқа гапдир. Ҳақиқатан ҳам Рафиқовда инқилобий самимият ёки пролетар соф кўнгиллиги катта роль ўйнайди. Унинг ташвиқотчилигига лозим бўлган ижодни ёки илҳомни шу манба, яъни инқилобий самимият манбаи ҳада қилади. Бу ҳадяларни ўзининг пастда қолган ўртоқларига кўчиришда замонамизнинг «адабий нотиқлари»дек янги ифода, янги таркиб ва бўлар-бўлмасга «нинг» изафалари тиркаб, осон илҳомларни мураккаб таркибларга солиб қийналмайди, кундалик муомаласини қайси тилда адо қилиб келган бўлса, бунда ҳам ўшандан ортиқчага уринмайди. Иқрор қилиш керакки, Рафиқов ўзининг бу соддалиги билан бир вақтнинг ўзида неча муваффақиятга эга бўлади: ўзи тушуниб етмаган истилох ва таъбирларга ёпишиб қийналмайди, мажлисдаги битта-яримта тушунадиганларнинг мўйлов остидан кулиб қўйишларига ҳадаф бўлмайди, бу кунги каби мажлисимизга йиғилган қишлоқ меҳнаткашларининг бошларини оғритмай, билъакс уларнинг содда, очиқ, ўз тиллари билан масалани англатади...

Бу соддалик ўрталарнинг юрагига ҳам бир иссиқлик бағишлайди (улар колхоз томонга гўёки соз рақс куйи чалганда беихтиёр рақсга кирган кишилар ҳолатига келадилар).

Президиумда ўтирган Обид кетмон Рафиқовнинг маърузасидан сўнг кечаги жавобсиз қолган масалаларни ечилган ҳисоблайди, яъни колхознинг ёлғиз хўжаликларга нисбатан мумтозлигига қаноат қилиб қолади.

Мулла Обид сўз олади. Камбағаллар ва ўрталар ҳайрон бўладилар, чунки мажлисга чиқиб сўзлаш бу ўртада Обид кетмондан кутилган бир иш эмас...

Обид кетмон оғир-оғир ерни босиб олдинга чиқади, Рафиқовнинг маърузасидан кейин ўзаро олағовур кўтараётган халқ бирдан тинчийди...

— Оғайнилар!— дейди оғир ва салмоқ оҳанг билан

Мулла Обид,— кеча мен ўртоқ Татар билан колхоз тўғрисида бир соат чамаси сўзлашган эдим. Ўртоқ Татар менга ҳарчанд колхознинг серунум келиши тўғрисида қаноат беришга тиришган бўлса ҳам, яна менинг кўнглимда анча чигиллар ечилмай қолган эди. Ҳозир манави шаҳарлик оғайнининг сўзидан кейин бу чигиллар ечилди, колхознинг бизнинг ёлғиз хўжаликка қараганда афзаллиги маълум бўлди, энди менга қолса серунумлиги жиҳатдан колхоз баракадир, орқада қолган камбағалларни одам қилиш жиҳатига келганда, колхоз хайрдир! (Олқиш.) Хўп... энди колхозга ёзиладиганларингиз бўлса ёзилсинлар. Мен ҳозирдан бошлаб колхозга кираман! (Олқиш, Рафиқов қўлига қоғоз-қалам олади.) Олти таноб ер... бир от, бир ҳўкиз... бир арава... тамом от асбоблари билан, икки тишли бир сўқа... бир мола... учта кетмон (кўлги), иккита ўроқ...

Шуларни ёздириб битиргандан сўнг Мулла Обид ўз жойига бориб ўтирмақчи бўлади.

— Яна ёздирадиган нарсалар қолди!— дейди бу ёқдан луқма солиб Берди татар.

— Нималар қолди?— дейди Мулла Обид тўхтаб.

— Сигир, бузоқ, қўй, уруғлик, дон...

Мулла Обид иккиланиброқ яна бояги жойига боради.

— Бир сариқ швед сигир бузоғи билан... тўртта соғлиқ қўй, ўттиз пуд уруғлик бугдой... беш пуд мош...

Рафиқов бу кейинги нарсаларни ҳам ёзиб олгандан сўнг Мулла Обид олқиш остида ўз жойига бориб ўтиради. Сўз Рафиқовга берилади.

— Мен бу ўртоқни яхши танимайман, аммо эшитишимга қараганда қишлоғингизни энг тажрибали, олдинда борган ўрта деҳқонларидан бўлса керак!— дейди Рафиқов.— Бир мақол бор: «Сўзни сўзла уққанга, жонни жонга суққанга» дейдилар. Худди шунга ўхшаш бу ўртоқ сиз ўртоқлардан биринчи бўлиб сўзни уқди, ўз жонини келтириб бизнинг жонга суқди (кучли чапак)... Мен шаҳар меҳнаткашларининг вакили бўлишим сифати билан бу ўртоққа раҳмат айтаман! (Чапак... Рафиқов бориб Обид кетмоннинг қўлини олади.) Яшасин меҳнаткашларнинг ўрталар билан бўлган бузилмас иттифоқи! (Кучли чапак, барча ўрнидан қўзғалиб кетади.)

Обид кетмон каби атанган бир деҳқоннинг барчадан илгарини колхозга қараб оқиши бошқа деҳқонларнинг ўйлаб туришларига йўл қолдирмайди, бирдан ҳамма ўртоқлар мажлисининг турли томонидан «Мени ҳам

ёзинг! Мен ҳам аъзо бўламан! Сиз колхозга киргандан сўнг мен қолиб нима қилдим! Колхозни ҳам кўрайлик!» деб қичқиришиб юборадилар. Табиий, турли томондан **тонг** хўрози каби қичқиришиб юборган эллик-олтмиш-**лаб** деҳқонларнинг бирдан ҳаммаларига жавоб бериш мумкин эмас.

— **Ўртоқлар!**— дейди Рафиқов ва чувур-чувурнинг тиниши учун бир оз кулимсиб қараб туради, — **ўртоқлар!** Мен энг илгари ҳаммаларингизга ташаккур айтаман, сўнгра сизларнинг кўнгилларингизда уйғонган ҳароратли тилакни оғизларингиздан чиққанда адо қила олмаганлигимиз учун ўз нуқсонимизга таассуф қиламан... Аммо орзуларингизни тезда қондириш учун бирдан-бир йўл — орангизга беш-олти ўртоқни тарқатиш. Бундаги саводли ўртоқлардан сўрайман, қўлларига биздаги тайёр қоғоз формани олиб «Четан» колхозига аъзо бўлишни тилаган ўртоқларни қайд қилиб чиқсалар эди!

Рафиқовнинг таклифи қабул қилинади. Дарров Рафиқов бошлиқ саводлилар қўлларига тайёр формани олиб орага кирадилар. Беш-олти жойга тўпланишиб, аъзо қайд қилина бошланади. Қайд ярим соатга чўзилиб тамом бўлгандан сўнг Рафиқов рўйхатларни йиғиб олиб Мирсоатга мажлис охиригача янги аъзолар сонини ва улар томонидан колхозга қўшилган ер, ишчи ва бошқа ҳайвонлар ҳамда асбоб ва уруғлиқлар якунини билиб арз қилишга топширади.

— **Ўртоқлар!**— дейди Рафиқов, — сиз ўртоқларнинг бирликларингиз натижасида шу мажлисимиздаёқ колхозимизнинг қанчалик кучи борлигини билиб олишга ҳам муваффақ бўламиз (чапак). Шунгача биз энг зарур масалаларимизни ҳал қилиб турайлик... Бу ерда ўртоқ Берди Шоди ўғлининг бир таклифи бор, бу ўртоқ таклиф қиладики, колхознинг идорасига ҳозир янги аъзоларимиз ҳисобидан яна икки киши олинсин, деб. Мана шу таклифга сизлар қандай қарайсизлар?

Теваракдан, «тўғри, олинсин» деган товушлар эшитилади.

Рафиқов давом этади:

— Шу таклифни қилган ўртоқнинг кўрсатган номзоди ҳам бор:

1. Мулла Обид Даврон ўғли; 2. Усмон полвон Ўрмон ўғли. Мана шу номзодларимиз ёнига яна қўшадиганларингиз бўлса кўрсата оласиз.

— Иккови ҳам маъқул, иккиси ҳам ўринли!— деган товушлар эшитилади.

— Мувофиқроқ деб билган бошқа кишингиз йўқми?— деб такрор сўрайди Рафиқов.

— Йўқ! Товушга қўйингиз!

Товушга қўйилади. Мулла Обид бир товушдан, аммо, Усмон полвон икки қарши билан колхоз идорасига сайланиб ўтадилар.

— Навбатдаги масаламиз деҳқончиликка ҳозирлик!— деб рўзномани ўқийди Рафиқов,— рўзномамининг бу қисмини гарчи мен ўзим киргизган бўлсам ҳам, бироқ, деҳқончилик ҳозирлиги тўғрисида айниқса бу ўтирган деҳқон акаларим олдида дам уришдан қўрқаман, яна ҳам тўғриси уяламан... Мен хусусан ўртоқ Обид кетмон акамдан сўрар эдимки, ҳозир экин экиш вақти яқин, мана шу вақтда янги қурилган колхозимизнинг қандай ҳозирлик кўриши керак, ишни нимадан бошлаш зарур, ўз фикрини, тажрибаларини мажлисга арз қилиб ўтса эди!

Мажлис Рафиқовнинг таклифини олқишлайди. Чиндан ҳам Рафиқов бунда тўғри ва уста ҳаракат қилади, деҳқоннинг ўз билим ва тажрибаларидан фойдаланмоқчи, деҳқоннинг ўзини ишга солмоқчи бўлади.

Таклифни эшитиб ўтирган Мулла Обид барчанинг кўзи ўзига тикилганлигини пайқагандан сўнг ўрнидан туради ва оғир-оғир босиб столнинг ёнига келади...

Мулла Обид ярим соат чамаси экинга ҳозирлик тўғрисида сўзлайди. Унинг сўзидан экинга ҳозирлик кўк-ламдан эмас, куздан — ҳосил ердан кўтарилгандан бошланиши маълум бўлади. Унинг саккиз-тўққиз йиллик тажрибаси колхоз учун бир дастур равишда кечади.

Иккинчи сўз Усмон полвонга берилади. Полвон тамоман, деярли, Мулла Обиднинг ҳозирлик тўғрисидаги сўзига қўшилиш билан бирга ҳукумат томонидан ер ҳайдаш учун бериладиган трактор ва бошқа ёрдам тўғрисида тўхталиб, Рафиқовга баъзи саволлар беради. Рафиқов жавоб бериб ўтгандан сўнг «илгари биз ўзимиздаги кучни синаб кўришимиз керак. Ўзимизда етишмаган кучни ҳукумат трактор ва бошқалар билан, албатта тўлдириб беради. Обид ака айтганча, ҳозирда қанчалик асбобларимиз қўш чиқаришга тайёр!»— дейди. Деҳқонлар ҳозирликни қўл кўтариш билан билдирадилар. Йигирма беш фойиз қўш асбоблари ишга тайёрлиги маълум бўлади.

Масала яхши очилганликдан музокара узоққа чўзилмайди. Мулла Обиднинг таклифи асосида бир қарор қабул қилинади:

1. Ишга тайёр турган воситаларни сафарбар қилиб, етарли ишчи кучи билан эртага, бир ҳафтадан ҳам кечикиб қолмаслик шарти билан, Берди Шоди ўғли қўл остида қирга буғдой сепиш учун жўнашга;

2. четдан ва колхоз ичидан қўш асбобларини созлашга моҳир усталарни сафарбар қилиб, бир ҳафта муддат ичида бузуқ асбобларни тузатиб чиқишга;

3. Обид кетмон, Усмон полвон ва Қарим оталардан иборат учлик тузиб, буларга колхоз ерларини текшириб чиқишни топширишга;

4. аъзоларнинг қўрғонларида йиғилган гўнглари бир ҳафта муддат ичида керакли ерларга тарқатишга (бунда гўнг тўкиладиган ерни белгилаб бериш учинчи қисмда кўрсатилган учлик комиссия ихтиёрида бўлади);

5. юқоридаги вазифалардан ортиқча аъзоларни бир ҳафта ичида тозалаб, қазиб чиқиш шарти билан ариқча солишга.

Юқоридаги ишларни бу кун кечдан қолдирмай ташкил қилиш колхоз идорасига топширилади.

Кейинги масалада колхознинг тахминий кучи тўғрисида Мирсоатнинг маърузаси эшитилади.

Унинг маърузасига қараганда олти тугатилган хўжаликдан колхоз мулкига ўтган нарсалар: ўн уч от (бундан беш бия), ўн икки хўкиз, икки буқа, ўн бир сутли сигир, етти бузоқ, қирқ уч қўй (шундан йигирма тўрт қўй совлиқ, бўғоз), етти эчки, етмиш учта товуқ, тўққиз хўроз, етти юз етмиш бир пуд буғдой, икки юз йигирма беш пуд шоли, қирқ бир пуд гуруч, етмиш олти пуд мош, юз саксон тўрт пуд арпа, икки минг уч юз боғ беда, ўн етти пуд эритилган мой, тўққиз пуд қазн ва тузланган гўшт, қирқ етти пуд ун, учта ов милтиғи, олти қўрғон, ўн етти таноб боғ, етмиш икки таноб ер, бир уч тошли тегирмон, бир обжувоз, тўққизта арава, тўрт сўқа, олти омон, етти мола...

Қолхозга кирган камбағал ва ўртаҳол деҳқонлар саксон тўққиз хўжалик бўлиб, булардан қўшилган жонли-жонсиз нарсаларни юқоридагига қўшиб ҳисоблаганда: олти етти от (булардан ўн уч бия), йигирма саккиз хўкиз, тўқсон қўй, ўн бир эчки, олти буқа, қирқ беш сигир (бузоқлари ҳам бирга), йигирма бир бузоқ, минг тўрт юз олти етти пуд буғдой, уч юз беш пуд шоли, олти етти пуд гуруч, беш юз эллик етти пуд арпа, тўққиз минг саккиз юз боғ беда, саккиз юз эллик етти таноб қуруқ ер, юз саккиз таноб боғ-мевазор, икки юз

йигирма боғ пичан, ўттиз беш арава, ўн олти сўқа, саксон уч омон, тўқсон саккиз мола, юз тўқсон уч кетмон...

Мирсоатнинг ҳисоб маърузасидан кейин узоқ олқиш бўлади.

Рафиқов сўзга чиқади:

— Ўртоқлар! Мана шу кўрсатилган ҳисоб бўйича колхозимизнинг кучида ортиқлиги борми ёки камчилиги борми ўз фикрларингизни айта оласиз. Биз шунга қараб камчилигимизни тўлдиришга, кейинчалик оқсаб қолмаслик чорасини кўришга ҳаракат қиламиз!

Ҳар ким ҳар турли фикр баён қилади. Собировнинг фикрича колхознинг ҳамма томони бир-бирига мутаносиб, ортиқ бўлса бўлиб, камчилиги йўқ топилади. Берди Шодиев кўп экинларнинг ўрнини пахтага олиб берса кўп кучимиз етишмай келармикин, деб шубҳаланади. Мирсоатнинг қўлидаги рўйхатини ўқиб ўйлаб ўтирган Мулла Обид энг кейин сўз олади. Мулла Обидда буюн кўрилган фавқуллода бир жонлиликданми ёки унинг оғзидан маъқул бир фикр эшитишга ишонганликданми, ҳарҳолда халқ уни чапак билан қаршилайди.

— Бундаги баъзи оғайнилар,— дейди Мулла Обид,— йиғилган кучни етарли, балки ортиқча топдилар ва баъзилар етмасми, деб шубҳаландилар. Мен бўлса бу ҳар икки фикрга ҳам қўшила олмайман. Нега дейсиз? Агар биз экинларимизни шу кунгача ишлаган йўсинда ишлайдирган бўлсак, баъзи оғайнилар айтганча кучимиз етарли, зеро, ахир, биз шу кунгача шу кучимиз билангина ер ишлаб келдик-да. Йўқ, бизни шу чоққача олган ҳосилларимиз колхозлашган вақтимизда бизни қаноатлантирмайди, биз ҳосилни жуда ва жуда юқори кўтарамиз, дейдирган бўлсак-чи, баъзи оғайнилар айтганча, ҳозирги йиғилган кучимиз озлик қилади. Хўп... энди, хўш, ўзинг қандай фикрлайсан, деб сўрайсиз-да. Мен бундаги ҳар икки фикрга ҳам қўшила олмайман. Хўп... кучимиз етарли дегувчига қўшила олмайман. Зероки, у ўртоқ шу кунгача якка хўжалик йўсинда олинган ҳосилнинг ўзигагина қаноатланмоқчига ўхшайди. Агарда колхозчиликда ҳам ўша эски дўқи-дўқидан нарига ўтмас эканмиз, очиқ айтиб қўяйки, мен ўзим бундай колхозда туролмайман, ўзимнинг тириклигимдан қолмайман (чапак, Собиров: «Мен ундай мақсадда сўзламадим» деб бақиради. Рафиқов жуда ҳам қизиққан ҳолда Мулла Обиднинг оғзига тикилиб, олқишни етиштиришга ҳаракат қилади).

— Хўп...— деб давом қилади Мулла Обид,— ана

мен шу фикрда бўлганлигим учун кучимиз етарли, деб айтувчининг фикрига қўшила олмайман. Кучимиз кам, ҳукумат ўзининг трактори, машиналари, бояги айтган зироат илмини биладиган муллалари билан бизга кўп ёрдам берсин дейман. Негаки, бизнинг қўлимиздаги ҳайвон ва асбоб у кунгача ерни ҳайдадингни, ҳайдадимга яраб келган бир кучдир. Шу кучни ўзимизга етарли деб айтувчи ёки колхозчиликни илгариги якка хўжаликнинг бошқачаси деб ўйлайди. Ё бўлмаса ҳосилни бу кунгига қараганда уч-тўрт қайта юқори кўтаришни ҳафсаласига сиғдиролмайдир... (Олқиш.)

— Хўп... энди, ҳукуматнинг буйруғи тамом ерга пахта экишга бўлса, пахта бошқа экинларга қараганда уч-тўрт маротаба ортиқ меҳнат талаб қилганлиги учун куч етишмайдими, деб кучимизга шубҳа билан қараган оғайниларнинг фикрига ҳам қўшила олмайман. Хўп... пахта экини куч, жуда куч. Бироқ ё мен ўлай, ёки ишни ўлдирай, деган одамга оғирлик йўқ. Дуруст, тўқсон киши саккиз юз эллик таноб ерга пахта экиб, шуни юқори даражада ишлаб етказишига ақл ишонмайди. Аммо, киши кучимизни миридан-сиригача ажратадиган бўлсак, бу ернинг пахтасини кўнгилдагича ишлаб етказиш ҳам мумкин. Хўп... Бунинг учун нима керак? Сиз букун, хоҳ яхши ўйлаб, хоҳ тузук ўйламасдан колхозга аъзо бўлган ўртоқлар — колхозни ўзингизнинг эски, шалоқ деҳқончилигингиз деб ўйламасангиз, ҳозир колхозга кирган онингизданоқ ялқовлик, муғомбирлик, сояпарлик каби эскиликларингиз билан умрга алвидо қилсангиз, бундан сўнг икки-уч баравар ишлашни назарга олиб қўйсангиз, боягидек шубҳаларнинг йўли бекилади! (Олқиш, «Тўғри!» деган товушлар.) Хўп... яна баҳар-ҳол бунча ерни кўнгилдагича ишлашга етишолмасмиз, дерсиз. Тўғри, мен ҳам буни фаҳмлайман. Лекин шунда ҳам бизга бу қийинчиликдан қутулиш кўчаси йўқолган эмас... Мисолни ўз тажрибамдан келтирай, бултурги йил қовунларим тезда бозорга туширилмаса нобуд бўладиган ҳолга келиб қолди, иккинчи томондан пахтани учинчи чопиқ учун суғориб қўйганман... Шу ҳафта ичи қовунни бозорга ортмасам уч-тўрт юз сўмдан ажра-ламан; қовунга кетиб қолсам, пахтанинг учинчи чопиқ пайти ўтиб, бунда ҳам уч-тўрт юз сўм ҳосилдан камаяди. Бир оз ўйлаб йўл топдим: хотиним билан 14 ёшлик қизим Зайнабга чоғига яраша иккита кетмон бериб иккисини ғўзанинг устига олиб келдим. Иккисини қаратиб қўйиб ўзим бир ариғ ғўзани чопиб кўрсатдим, Ун-

дан сўнг ўзим тўхтаб, иккинчи ариққа хотинни, учинчига қизимни туширдим. Бирор ариқни чопгунча иккови ҳам қийналди, билмаган жойларини кўрсатиб ўртада юрдим, қисқаси бир соатнинг ичида иккиси ҳам чопиққа ўрганди, кутмаган жойда менга икки ёрдамчи пайдо бўлди. Мен пахта чопиғидан тамом хотиржам бўлган ҳолда бозорга қовун орта бердим. Қовунни сотиб битирмасдан улар чопиқни бажариб қўйдилар... (Кулги.) Хўп... мен буни нега сўзладим? Мен бу билан шуни айтмоқчиманки, агар сиз оғайнилар, чинлаб ишга ёпишар экансиз: сизнинг тўқсонингизда энг ози бир юз ёрдамчи хотин-қизлар бор! (Олқиш ва кулги.) Хўп... кулиш керак эмас, букун кулги кўринган гап, эртага ҳақиқат бўлиб бизни уялтиради. Яъни айтмоқчиманки, биз рўйхатда кўринганча саксон тўққиз аъзо эмасмиз, хотин-қизларимиз, ёш ўспиринларимиз билан икки юздан ортиқмиз (олқиш). Хўп... Натижа? Натижа шуки, баъзилар айтганча қўш кучимиз ўзимизга етарли эмас, ҳукумат бизга трактор билан ёрдам берсин, баъзиларча еримиз кўп, ишчи кучимиз оз ҳам эмас, буни шу мажлисда ўтирган оғайнилар яхши билиб қўйсинлар!

Мулла Обид олқиш остида ўз жойига бориб ўлтиради.

Кейинги сўз Рафиқовга берилади. Рафиқов узоқ сўзламайди, колхознинг кучига баҳо беришда Обид кетмоннинг фикри асосида бир қарор қабул қилиш керак бўлганлигини билдиради. Кўпчилик бу таклифга қўшилиб, бояги экин ҳозирлиги қарори остига бу тўғрида ҳам бир қарор қабул қилиниб тиркалади. Сўнгра ҳозир иш бошлаш учун зарур бўлган от, ҳўкиз ва деҳқончилик асбобларини марказлаштириш тўғрисида ҳам бир қарор чиқарилиб, буни букун кечга қадар бажаришни идорага топширилади, сигир, қўй каби моллар масаласи ҳозирча очиқ қолдирилади.

3. БОШ АЙЛАНИШ

Гўёки қайнови тиниб ётган қозоннинг тагига бир қучоқ хуррак ташлангандек бўлади. Бирдан Тиктепа жонланади, ҳеч бир кўрилмаган равишда қийғос, тўполон билан иш кетади: бир соатнинг ичида йигирма бешта сўқа ва омов аралаш қўш ва уларга қўшиладиган от ва ҳўкизлар сафарбар қилиниб ҳозирланадилар, шуларга яраша ишчи кучлари ҳам муҳайё турадилар, неча

арава сепилатурган уруғ, иш тугагунча етатурган ишчи ва ҳайвон озиқлари Берди татарнинг амрига интизор чекадилар. Берди татар Абдужалил тегирмончининг ташқарисида жойлашган колхоз идорасидан тегишли маслаҳат ва режаларни олиб чиқади, узоқ йўлга борадиган карвон сифатидаги ўз йигитларига «ҳаракат!» ишорасини беради, ҳамма бирдан қўзғалиб кетади... Буларнинг жўнашини кутиб тургандек колхоз идорасига жомакор кийиб, белига икки-учтадан нон туккан ва елкасига кетмон қўйган иккинчи туркум халқ йиғила бошлайди. Орадан ярим соат ўтмас буларнинг ҳам сони қирқ чоғлиққа етиб, дам-бадам колхоз идорасидан Мардонбой чиқиб йиғилаётган халқ сонини текшириб туради. Туркумга энг кейин келиб қўшилган Мирвали бангининг қўлидаги ярим бети кетик чўлоқ кетмонини кўрган Мардонбой жиддийми ёки қизиқчилик қилибми, ҳарчи унинг кетмонини ва ўзини танқид қилади:

— Ўзинг ҳаммадан яқин турсанг ҳам келишинг барчадан кейин,— дейди Мардонбой.— Бунинг устига шу чўлоқ кетмонни кўтариб келишдан уялмадингми?

Мирвали банги жавоб учун унча шошиб қолмайди:

— Мендан кейин қолганлар ҳам бор!— деб орқада келаётган беш-олти йигит-ялангларга ишорат қилади,— лекин буларнинг катта кетмонига ишонма... Биласанми, ариқнинг тупроғини олиб юқорига ирғитиш керак, юқорига ирғитиш учун меникига ўхшаш шинам кетмон зарурдир. Кўриб турарман, тушга етмасдан буларни... Бариси ҳам биттадан бола ташлайди (кулги). Чақалоқларга йўргак тополмай саргардон бўласан.

Мирвали банги ўртоқларига яхшигина кулги беради, Мардонбой ҳам кулиб идорага кириб кетади.

Мирвали банги чўлоқ кетмонини елкасидан олмай, белига нон туккан ўртоқларидан қойий бошлайди:

— Сенларнинг жамъингда бир мирили ақл йўқ... Белларингдаги ноннинг нимаси, Худоёрхоннинг тўйига бормоқчимисанлар, кеча биз, бир қўл кўтардик-да, Хатиб домланинг «пешона тери» бўрдоқилари билан Хуббийойларнинг «қўл қадоғи!» гуручларини бир томонли қилиб қўйдик. Сенлар ҳам бир қўл кўтарсанг, ўша бўрдоқилардан бирини сўйиб, гуручлардан бир пудини палов дамлаб юборишга кучларинг етмасмиди, сенлар ўлганингдагина одам бўласанлар, аблаҳлар!

Мирвали бангининг ҳарифи ҳисобланган Ўтарбой унга жавоб беради:

— Бўрдоқилар билан гуручларни биз ишламасдан еганлардан олдик, букун сен ҳам ишламасдан емоқчи бўлсанг, оғримасдан ўлишинг аниқ... Елкангда чўлоқ кетмон, иштаҳанг палов истади; балки танур кабоб бўлса ҳам қайтармассан. Колхознинг молини ҳам бир чилим наша деб ўйладингми.

Кулги устига идорадан Мардонбой, Мулла Обид ва Усмон полвонлар чиқиб келадилар.

— Оғайнилар,— дейди кўпчиликка қараб Мардонбой,— ўзларингизга маълум, биз қўш асбобларимизнинг шикаст рехтларини тузатиш учун уларни Мулла Султонқулнинг ташқарисига йиғдик. У ерга ёғочлик асбобларни тузатишга дурадгор, темирли асбобларни созлашга темирчи тайинладик. Энди от асбобларини тузатиш учун сизлардан тикиш ишига моҳир тўрт киши керак. Шу тўрт кишини ҳозир ўртангиздан ажратиб беришингизни сўрайман!

Колхозчилар дарров ўз ораларидан тўрт кишини кўрсатиб берадилар. Мардонбой уларни собиқ Мулла Султонқулнинг ҳовлисига йўллагандан сўнг, яна колхозчиларга мурожаат қилади.

— Мулла Обид ака ҳозир ариқ чопишга жўнайди-ган ўртоқлардан сўрайдики, гўнг тўккан жойига арава боролмайдиган ўртоқлар бўлса, қўлларини кўтарсинлар.

Кўпчиликдан етти киши қўл кўтаради. Мардонбой Мулла Обид билан нима тўғридадир сўзлашиб олади.

— Мулла Обид ака айтади: агар қўл кўтарган ўртоқларнинг гўнглари ўн аравадан ҳам оз бўлса қўлларини туширсинлар. (Қўл кўтарувчилардан бир киши қўлини туширади.) Қолган олти киши ҳозир ўз қўрғонларига қайтиб, бола-чақалари билан ўша ёнига арава боролмайдиган гўнгни арава тўхтайдиган жойга чиқариб тўкиш ҳаракатига тушар эмишлар!

Қўл кўтариб турган олти киши орадан чиқиб жўнагандан сўнг, Мардонбой қолган халқни ўзи билан бирга бошлайди.

— Биз ариқ чопишга борамиз, қани қўзғалинг, оғайнилар!

Халқ Мардонбой орқасидан қўзғалади. Улардан кейин Мулла Обид, Усмон полвон, Қарим оталар ҳам ёлғиз-ёлғиз уч отга миниб ер қарашга жўнайдилар.

Бошланғич интизом «Четан» колхозининг истиқболи ёруғлигидан хабар беради. Дафъатан кўрилган бу манзара ановни беш-олти меҳнаткаш «дўстлари»га қандай таъсир қилди, яхши билмасак ҳам аммо ўзининг таш-

қарисида бўлиб турган шу бир соатли ҳангомани эшик орқасидан мўралаб «томоша» қилган Абдужалилбойнинг эски безгагини қайтадан қўзғалишига сабаб бўлади. Гўё унинг қаноати билан ўчакишган каби камбағал ва ўртаҳолларнинг мустаҳкам бир иттифоққа киришлари, колхоз тонгини гўё «муқаддас нйд» сингари шодлик ва ўйин-кулги билан қарши олиниши, колхоз идорасига кўрсатилган итоат — булар ҳаммаси синфий «дўстини» тоқатсизлантиради, кенг дунё кўзига торайиб «чархинг бузилсин эй модапарвар фалак!» дейди.

Рафиқов «Четан»ни ташкил қилиб ва ишни жўнатиб нариги қишлоққа ўтиб кетади.

Уч-тўрт кун ичида ариқ қазилиб битади, қўрғонлардаги гўнглар тегишли жойларга ташилиб тўкилади. Қўш асбоблари ҳам созланиб ишга тайёрланадилар. Ортиқча семиз ишчи ҳайвонлар енгил иш билан қўш учун совутиладилар. Орада кўпгина аравалар тузатишга муҳтож бўлганликдан шу баҳонада колхознинг аравасозлик устахонасига ҳам асос қурилади. Яъни колхозга аравасоз уста чақирилиб, бу ёқда ҳам иш бошланади.

Берди татар ўзи билан бирга олиб кетган юз эллик пуд буғдойни сепиб битириб, яна юз эллик пуд буғдой сўраб арава юборади. Қишлоқнинг ери қўшга келганликдан сўнгги уруғни сепи қайтиш шарти билан юз эллик пуд буғдой жўнатилади.

Мулла Обид ва Усмон полвонлар қирдаги қўшларини кутиб турмай, бундаги бор куч билан ҳайдашга келиб қолган ёноқ ерларга қўш чиқара бериш фикрига келадилар. Бироқ улар бунга муваффақ бўлолмайдилар, халқ қўш чиқариш ўрнига саллохлик — хунрезлик ишига киришиб кетади...

Баъзи ўртоқлар бу тартибсизликка бош сабабчи, деб колхоз раиси Очилди Собировни кўрсатадилар. Лекин бизнинг фикримизча, бу мулоҳаза унчалик тўғри бўлмаса керак. Буни исбот қилишдан илгари воқеанинг жараёнига сабаб бўлган омиллар билан ўқувчининг таълимига тўғри келиши.

Аъзолардан Эрали Шерали ўғлининг рўйхатга олинган битта қўйи бўкиб қолади. Қўй ҳаром бўлиб қоладиган бўлгандан сўнг, Эрали колхоз идорасига хабар қилади. Собиров унчалик ўйлаб турмасдан қўйни идорага келтиртади ва шунда акт бараварида бўғизлатиб гўштини гўшт, мойини мой қилади-да, идора ёнидаги ҳужрага киргизиб, ҳужрани қулфлатиб қўяди.

Колхозни қандай қилиб бузиб юбориш, ёки жуда бўлмаганда аъзолари ўртасига норозилик солиш тўғрисида ўйлаб, ишни қаердан бошлашга мияси қотиб юрган Абдужалилбой ҳужрага қамалган қўйдан дарров яхши «илҳом»лар олади. Фурсатини ўтказмай «ёронлар»ни ёнига югуради. У олган «илҳом» ёронларга жуда ҳам маъқул тушиб, ёрдамга қишлоқда ўзининг баъзи «ҳунарлари» билан машҳур Аҳмад тоға чақирилади. Аҳмад тоға гарчи колхоз аъзоси камбағал деҳқон бўлса ҳам бундай ўзига фойдали «ҳаромзода» ишдан қайтадиган одам эмас. Таклифни мамнуният билан қабул қилади. Хуллас Абдужалилбойнинг ёрдамида кечаси қоровулсиз ҳужранинг қулфини синдириб, гўшт-ёғини кўтариб кетади.

Эрталаб ҳужра эшигини очик ва ичини гўшт-ёғдан ҳоли кўрган Собиров ўйлаб-нетиб турмай, Абдужалилбойнинг уйини қидиради, табиий, қидирилган нарса — чиқмайди. Шу билан кифояланиб қолмай, Абдужалилбойга, «Хоин, кулак! Гўшт-ёғни сен ўғирлагансан, топсанг топдинг, бўлмаса сени қишлоқ шўросига ёзиб топшираман!» деб дўқ уради. Яланғоч сувдан тоймас, деганларича Абдужалилбой ҳам унга бўш келмайди, ҳатто Собировни шошириб, халқ ўртасида обрўсиз ҳам қилиб қўяди:

— Гўшт-ёғни ўзинг ўғирлаб, энди менга тирғилмоқчимисан, шу билан колхоз аъзоларини ишонтириб, ўзинг қутулмоқчимисан! Мен шу қишлоқ одамларига ҳайрон қоламан: ўзларига ўғрини раис кўтариб қандай фойда кутмоқчилар экан? Бу ўғри, содда қишлоқиларнинг онларини туя қилиб беришдан бошқа ишга ҳам арзирмиди?

Абдужалилбойнинг режасига Собиров йўлни ўз қўли билан катта очиб беради. Абдужалилбой унинг енгил ҳаракатидан жуда уста фойдаланади. Ҳатто колхоз ҳақида оғиз очишга мадор топмаган Абдужалилбой шу воситада очикдан-очик колхозга қарши ташвиқот қилишга ҳам имконият топади. Гўёки Собировнинг «ўғри!»— деб қилган ҳақоратига чидамаган сиёқда гузарга чиқиб бақириб-чақиради:

— Мол-мулкимни олдилар, хўп, дедим, ҳукуматимиз шуни мувофиқ кўрган бўлса бош усти, дедим. Энди, букун «Ўғри!» аталишга чидамайман-да! Ун-ўн бешлаб мол, юз пудлаб дон, уч тошли тегирмон етмаса, ҳовлижой бериб ўтирган бир киши битта дирдов қўйнинг гўшт-ёғига ўғирлик қилсинми ахир; мусулмонлар, ўзла-

рининг бир ўйлиб қаранг-чи, мен ўз умримда бировнинг бир чўйини ўғирлаганманми? Йўқ, бу Собир бадрафнинг боласи «ёмоннинг кучи япалоққа етар» дегунча ўз ўғирлигини мен — «гуноҳкорнинг» устига ағдариб, осонгина қўйининг гўшт-ёгини ҳазм қилиб кетмоқчи. Ҳозир-данок мен айтиб қўяй: бу йигит колхозга раис бўлиб турадиган бўлса, ҳали кўп бечораларнинг қўйини «ўғрига» олдиради, ҳа, билиб қўйган яхши, биродарлар!

Қишлоқилар астойдил жон куйдириб қилинган бу усти пайранг устида ўйлаб қоладилар, ҳатто «гуноҳсиз» Абдужалилбой устига ташланган бўҳтондан ранжиб, иччиқланганлар ҳам бўлади.

— Абдужалилбойни худой урибдими, ўғрилиқ қилиб...

— Очилдининг ўзи ўғирлаган, Абдужалилбойнинг ҳамма сўзи ҳам рост!

— Буни колхозга ким раис кўтарган эди, чакки иш бўлган экан-да!

— Ҳалитдан қўйимизни ўғирлатса, бириси кун ҳўкизга ҳам гал етади!

— Отни аяб қўяр эди, дейсанми.

— Бобоси раҳматлик ҳам сал шундақанги қўли эгрироқ эди!

Собиров жуда ҳам эсанкираб қолади, ўзининг кенгашсиз ҳаракатидан энди ўкинса ҳам, лекин иш душман фойдасига ҳал қилинганидагина бунга тушунади.

Бу тўғрида Абдужалилбойнинг ёлғиз ўзигина жавраб қолмай, ёрдамга бошқа «оғайнилар» ҳам етишадилар. Айниқса аламзада Мулла Исо махдум воқеага қош-кўз қўйиб, хатибликка киришади. Айниқса «амри маъруф» бу томондан бошлангандан кейин, аксарият қишлоқилар Собировнинг ўғрилигига қаноат ҳосил қиладилар. Аммо, Мулла Муҳсин алоҳида фикрда қолади, «тарафайндан бирини сирқатда айбламоқ учун ақалли уч нафар шоҳид зарур», дейди.

Колхоз идораси ҳам қараб қолмайди. Душманлар томонидан тарқатилган ифвога қарши тушунтириш ўтказиш учун умумий мажлис чақирмоқчи бўлади. Бироқ умумий мажлисга халқ йиғилмайди. Чунки халқ ҳозир бошқа иш билан машғул...

«Ҳар бир рўзгор ўзида бор майда молларини сўя бошлаган!» хабари колхоз идорасини яна ҳам шошириб қўяди. Колхоз идораси ҳовлима-ҳовли юриб, гоҳ дўқ, гоҳ тушунтириш йўли билан халқни мол сўймасликка чақиради, халққа насихат қилиш учун ёрдамга Муҳсин

домла ҳам таклиф қилинади. Бироқ бу чораларнинг фойдаси оз тегади. Қўпчилик ёки бир молини сўйиб қўйган чиқади ёки насиҳатчиларни жўнатгандан сўнг пичоғини қайраб қолади.

Халқ идоранинг буйруқларига ҳам бўйинсунмайди: уч кун овора бўлиб далага саккизтадан ортиқ қўш чиқаролмайди.

— Биз ўғри билан ишлашолмаймиз!— деган жавоблар бўлади.

Собиров бир томондан мияси шишиб, иккинчи томондан уялиб бўлса керак, вақтинча ўз ўрнига Мирсотни раис қилиб, Учқулоққа, Рафиқов ёнига кетади.

Шу воқеанинг тўртинчи куни қирдаги бугдой сепиш ишларини битирган Берди татар ўз одамлари билан етиб келади. Қишлоқдаги аҳволни кўриб жуда ҳам шошади, можарони эшитиб, гарчи Собировнинг ўғрилигига ишониб етмаса ҳам, лекин уни йўлсиз ва идорадан рухсатсиз, ўзбошимча ҳаракатидан ранжиб сўкади.

— Биз заб одамни раис қилган эканмиз, Собир бадрафнинг ўғли деб ўринсиз лақаб тақамайдилар... Душманлар осонгина бадраф баччадан фойдаланганлар!— дейди.

Берди татар ўзи билан бирга келган ўртоқлари орасида кичкина мажлис ўтказиб, уларни мол сўйиш девоналигига тушмасликка чақиради: «молингизни бари бир ўзингиз сўйиб ейсиз, бу тўғрида ҳукумат ҳам бир маслаҳат кўрсатса керак, шунгача сиз ҳам ановиларнинг кунига тушиб расволик қилмангиз!» мазмунида ташвиқот қилади.

Берди татар Рафиқовни қўмсаб қолади. Учқулоқдан келганларнинг сўзларига қараганда, унда ҳам шунинг сингари бўлмаса ҳам бошқачароқ тартибсизлик давом этганлигини англайди ва Рафиқовни ошғич равишда район партия комитетига жўнаб кетганлигини эшитади.

Берди татар гузар чойхонасида Мирвали банги билан учрашади, мол сўйишга қарши идорада ёрдамлашдингми, деб сўрайди. Мирвали банги ёрдамлашганлигини «тутилиқиброқ» изҳор қилади. Чойхонанинг тўрида ўтирганлар нима учундир ўзаро кулишадилар. Орадан бириси «ҳа, Мирвали акам ҳам яхши ёрдамлашди!» дейди.

— Нега очиқ жавоб бермайсан?— дейди шубҳага тушган Берди татар.

— Ёрдамлашдим деяпман-ку!— дейди Мирвали бан-

ги ва нима учундир нариги ёқда ўтирганларга кўз қисиб қўяди,— мен ҳам ола эчкимни сўйиб ёрдамлашдим...

Чойхонадагилар хохлашиб юбордилар. Берди татар ҳам аччиқ аралаш қулишга мажбур бўлади...

— Эй, расво бўл, ошнам!— дейди.

Мирвали банги бўш келишни билмайди:

— Буғдой сепишдан толиқиб келсанг, деб эт тайёрладим. Энди, сомса ейсанми, мантими, кўнглинг тилангани айта бер!

Яна чойхонани кулги босади. Берди татар Мирвали бангининг афтига туфлайди.

— Соқолинг кўксингга тўкилсин, банги!

Мирвали ака бетини туфукдан тозалайди...

— Яхшиликка ёмонликми, эшак... Бу қўшним қўй сўйсин, наригиси бузоқ сўйсин-да, мен ўртада қараб қола берайми? Мен нафсамбирини айтсам, агар ўша кун қишлоқда бўлсанг, сен ҳам тек туролмас эдинг, мол тополмаганингда лоақал анови эшик теварагингда юрадиган олакўппакни сўйиб, гўштини тузлар эдинг!

— Мулла Мухсиндек киши бизга ёрдамга келсинди, сен тушунган камбалил бўлатуриб, душманнынг илгиси билан иш қил, уйинг куйгур, беномус!

Эртаси кун бутун қишлоқ ўзи англаб етмаган бу муаммоларнинг сирига тушунгандай бўлади. Тўп-тўп бўлишиб ўртоқ Сталиннинг «муваффақиятдан бош айланиш» сарлавҳали тарихий мақоласини ўқитдириб эшитадилар.

— Ана гап!— дейдилар,— ўртоқ Сталин нафсамбирини айтган, бу ердаги улуғлар бўрк ол деса, бош олмақчи бўлганлар!

Кечадан бери Берди татар олдида тил қисишга мажбур бўлиб қолган Мирвали банги ҳам бу мақола билан ўзини тутиб олади:

— Ўртоқ Сталин Масковда туриб каромат қилади!— дейди Мирвали,— тўғриси ҳам бош айланиб, кўз тиниб кетди-да. Сен, Берди, мендан ўринсиз ранжийсан, бошлаб кимнинг кўзи тинди, меними ёки раисинг Очилдиними? Албатта, Очилдининг кўзи тинди, ундан кейин кўз тиниш навбати менга ўхшаган овсарларга етиб...

Берди татар индамайди, ўртоқ Сталиннинг ёзувича райондан тортиб колхоз идорасига етгунчалик катта нуқсонлар борлигини ҳис қилади.

Ўртоқ Сталиннинг мақоласи муносабати билан идора аъзолари колхоз идорасига йиғилишиб келадилар. Мақола ўқилиб музокара қилинади. Мақолада бирам-

бирам кўрсатилганча бош айланишлар кўзга очиқ-ойдин бўлиб кўринади. Айниқса хатоларни Берди татар очиқ ҳис қилади. Дуруст, Тиктепада мақоланинг бир қисмида кўрсатилганча зўрлаб колхозга киритишлар бўлмаган, бироқ, майда чорваларни ҳам коллективлаштириш, иккинчи таъбир билан бу тўғрида бош айланиш бошлича Тиктепанинг зўр хатоларидан ҳисобланади. Бунга Собировнинг ўзбошимча ҳаракати келиб қўшилгач, Берди татарнинг тутуни осмонга чиқади:

— Аҳмоқ одам, бунчалик беклик учун сенга ким ҳуқуқ берди? Собир бадраф деганлари ўйланмасдан айтилмаган.

Обид кетмон хатолар тўғрисида унчалик бош оғритмайди, чамаси афсус ва надоматлардан ҳозир фойда кутмайди:

— Бўлар иш бўлган!— дейди Обид кетмон,— ерларимиз ҳайдашга келди, ҳайитдан кейин пушаймон қилгандан, бўладиган гапни гапирган яхши! Агар колхоз давом қиладиган бўлса, эртадан далага қўш чиқарганимиз маъқул эди!

Идора аъзоларидан ҳеч ким ҳам унинг фикрига қаршилик кўрсатмайди, бироқ орада Мирсоатнинг фикрига мойил аъзолар ҳам кўрилади. Мирсоатнинг фикрича, ҳозир бир даража колхознинг обрўси тушаёзди, ҳар қанча ҳаракат қилган билан бари бир баъзи «енгил-елпи» аъзолар ишга чиқмайдилар. Бундан кўра Рафиқовни райондан қайтиб келишини кутиш керак. У қайтмасдан масала ечилмайди.

Обид кетмон ўз фикрида исрор қилади:

— Мен колхоз тўғрисида бир қаноатга келганман,— дейди,— агар колхоз деган гап орадан кўтарилиб кетса, унисига айтадиганим йўқ, бироқ колхоз давом этадиган бўлса, қийматли вақтни букун, эрта деб қўлдан чиқариш ярамайди. Тузук, сизлар айтгунча баъзиларимиз ишга чиқмас, лекин биз чиққанлари билан ишни олиб бораверайлик.

Охирида Обид кетмоннинг фикри қабул қилиниб, эртадан бошлаб «аъзоларнинг рози қисми билангина далага қўш чиқаришга» қарор қилинади.

Аъзоларга умумий равишда: «эртага эрта биландан қўш чиқарилади, чойни эрта ичиб идорага йиғилингиз» деган хабар тарқатилади.

Мирсоат ҳануз «бари бир, ҳеч ким йиғилмайди» деган фикрда турса ҳам, бироқ у янглишган бўлади. Эртаси эрта биланданоқ идорага эллик чоғлиқ деҳ-

қонлар ййигилиб қоладилар. Обид кетмон ва Берди татар бошлиқ уларни ерларга тақсим қиладилар. Ҳозир тузатишдан чиққан тўққиз сўқа билан ййигирма тўртта омон ер ҳайдашга юборилади.

Буларнинг устидан қараб юриш учун Обид кетмон, Усмон полвон, Қарим ота ва Берди татарлар назоратга белгиланмоқчи бўлсалар ҳам, бунга айниқса Обид кетмон кўнмайди:

— Подачи кўпайса мол ҳаром ўлади!— деганлар дейди,— назорат учун фақат Қарим отанинг ўзи кифоя, бир отга минсин-да, қўшлар устидан айланиб юрсин. Мен, Усмон полвон, Берди татар ҳам омон олайлик, тезда ерларнинг юзини тирнашга ҳаракат қилайлик!

Айниқса бу фикр кўпчилик томонидан олқишланиб қарши олинади. Чунки катталарнинг ҳам ўз ёнларида, паст ишда кўриш тараддудида турган деҳқонларга далда бўлиб тушади.

— Муомалани билганларгина сўқани олсинлар!— дейди Обид кетмон,— мен ўзимнинг сўқамни ишлатаман!

Ярим соатнинг ичида Тиктепа ерларининг бағри сўқа тиглари, омон тишлари билан йиртила бошлайди. Узоқ-узоқдан отларни ғайратга келтириш учун ҳавода тарсиллатилган қамчи товушлари, ҳўкизни йўлга солиш учун чалинган ҳуштак овозлари келиб туради. Ёш-яланглар теваракни жонғиратиб ашула айтадилар. Тоғ томонидан кўтарилиб, қуёш бетини қоплаб турган бир паға булут чўккандан сўнг Тиктепа ерлари нур ичига чўмиб кўринади. Навбаҳорнинг енгилча шамоли эсиб димоққа ёш майсаларнинг латиф ҳидларини келтириб уради. Янги усул ҳаётнинг биринчи кунларини бу қадар гўзал манзара билан учратган деҳқонлар гўё маст бўлган каби ер йиртиб борган сўқа ва омон орқасидан югурадилар, отлар пишқириб олдинга интиладилар, ҳўкизлар инқиллаб думларини шопирадилар...

Биринчи куннинг иши жуда ҳам баракали кўчади. Ўзи қўшган отларни етаклаб қайтувчи Берди татар ҳайдалган ерларни кўриб ўзича «яшасин!» деб илжайди. Ишдан Усмон полвон билан бирга қайтган Обид кетмон ҳам букунгги ишдан рози кўринади:

— Яна икки кунда ҳамма ерларнинг юзини олиб битирармиз,— деб чамалайди.

— Агар қолганлар ҳам эртага ишга чиқса, албатта, юзни икки-уч кунда олиб битирамиз! — деб жавоб беради Усмон полвон.

— Худой урдими, эртага улар ҳам келиб қўшилар!

— Ҳа, билмадим-да!— деб Усмон полвон шубҳаланади,— ерни неча марта қайдасак бўлар экан?

Обид кетмон унинг сўзини эшитмайди, Усмон полвон иккинчи маротаба товушини юқори қўйиб сўрайди.

— Ҳа, ерни айтасизми, мен бултур ўз еримни тўққиз қайдадим. Энди билмайман, бу ерларни ҳам тўққизга етказиб бўлармикан!

Усмон полвон кулади:

— Эй сиз шўрвага йиқилинг!— дейди,— бешни айтсангиз-чи, мен ўзим ҳам шу ёшгача тўртдан ортиқ қайдаганимни билмайман!

— Ҳали вақт яхши!— дейди Обид кетмон,— ёгин бўлмай турса, тўққизга етолмасак ҳам беш-олтини қайдаб ташлармиз!

Усмон Полвон Обид кетмонга тушунолмай қарайди.

— Агар ҳукумат ваъда қилган трактор, сўқаларни берса дейсиз-да?

— Бермаганда ҳам ўзимиздаги куч беш-олтига етади... Агар ҳукумат трактор бериб, идора ихтиёрини менга топширса, тракторни тўппа-тўғри тунови кун сиз билан маслаҳатлашган юз таноб чимли яйловга солар эдим!

— Эйй... ука!— деб қўл силтайди Усмон полвон.— У чимзорни ер қилиш қийин, меҳнат далага кетади!

Мулла Обид сўзни эшитмайдими, ёки ҳозирча бу тўғрида баҳслашишни фойдасиз топадими, баҳарҳол сўзни чимзор мавзуидан бошқага кўчиради.

— Букун раисдан дарак бўлмади чоғи?

Усмон полвон энсаси қотган сиёқни олиб, қошларини чимиради.

— Аҳмоқ одам...

Мулла Обид индамайди, чамаси бу тўғрида Усмон полвоннинг фикрига қўшилади.

Сарой ёнида қўшдан қайтган от ва ҳўкизларни Мардонбой бошлиқ бир неча отхона ходимлари қабул қилиб турадилар. Бу иккиси ҳам отларини топширадилар.

— От, ҳўкизлар ичида мертилганлари йўқми?— деб сўрайди Усмон полвон.

— Бор!— дейди Мардонбой,— Зокирнинг болалари бир отдан яғир очиб қўйганлар... Бир ҳўкизнинг тўпиғи омонча олдирилган.

— Ёмон олганми?

— Унчалик эмас. Иккисига уч-тўрт кун дам берса битиб кетади.

— Баъзи чарчаган молларга эртага дам бериб, букун ишга чиқмаганларни...

— Ҳа, албатта.

— Татар қайтдимиз?— деб сўрайди Мулла Обид.

— Қайтди, тажанглиги ошиб, яна далага кетди!— деб кулади Мардонбой.

— Нега?

— Бир-иккиталар сўқани шудгорга ташлаб кела берганлар... Бунини эшитгандан кейин Татарнинг тепа сочи тиккайиб кетди, ҳар икки сўқадан ҳам ажраймиз, гўшт-ёғни ўғирлаганлар, сўқани ҳам синдириб кетадилар,— деди-да, сўка-сўка сўқани яқин қўрғонга киргизиб қўйиш учун ёнига одам олиб жўнади.

— Жуда яхши қилади!— дейди Усмон полвон,— «ўзингга эҳтиёт бўл, қўшнингни ўғри тутма», деганлар.

Молларга яхши қараш тавсиясидан кейин ҳар иккиси ҳам ўз қўрғонларига қайтадилар.

Мулла Обиднинг кечаги мулоҳазаси тўғри чиқади. Букуни қўш ҳайдашга, деб колхоз идорасига йиғилганларнинг сони етмиш бешга етади. Кеча ишга чиқмаганлардан Мирвали банги хўппак олиб ачитиб юрийди:

— Укулга тушиб қолдимиз... Сен Мағрайим кеча сўйган бўрдоқнингни тузлаш билан овора бўлгандирсан: «зарураст, маъзураст»... ҳа, Аҳмад тоға, сен алоҳал букун Мулла Султонқулдан оқ фотиҳани олибсан-да, чироғим!

Муваффақиятдан кўкрагини шишириб юрган Берди татар Мирвалини жойсиз пичинглардан тиймакчи бўлади.

— Вайсай берма, Мирвали!

Бироқ бундай пайтларда Мирвалини тартибга солиш қийин.

— Улуғворлик сотма, мен буларингнинг қитиқ патини юлиб, ром қилиб олмоқчиман!

Ун беш дақиқанинг ичида янги келганлар ҳам ишга жўнатилади. Лекин ишчи ҳайвон камчилиги орқасида букун қўш сони унчалик ортмайди: кечаги йигирма тўрт омовч ёнига саккизта якка отлик омовч ва учта сўқа қўшилади. Аммо букунга келиб қўшилганларнинг аҳамиятлари маънавий жиҳатдан катта бўлади: кечаги икки-ланиброқ турган аъзолар руҳан кучаядилар. Мирсоатга

Ўхшаш бўштоб идора аъзолари дадиллашадилар, колхозни бузиб юбордик қаноатига келган синфий «дўстлар» яна «безгак» касалига йўлиқадилар.

Бошқа колхозчилар билан кечқурун ишдан қайтган Берди татар букун Рафиқовдан ўз номига юборилган хатни олади. Берди татар қишлоқда очилган саводсизликни битириш курсида икки қиш ўқиган бўлса ҳам ҳали қўлда ёзилган хатларни унча яхши ўқий олмайди. Хатни очиб, бир оз тутилиб ўқиб қарагандан сўнг, Мирсоатга беради:

— Сен ўқи-чи!

Мирсоат ўқийди:

«Ўртоқ Берди Шодиев! Қишлоғингизда бўлиб ўтган можаролардан яхши хабарим бор. Бундай можаролар ёлғиз сизнинг қишлоқда эмас, бошқаларда ҳам бирдай. Бу, ўртоқ Сталин мақоласида кўрсатилганча бизнинг зўр хатомиз, катта гуноҳимиз натижаси, албатта тузатамиз. Мен район партия қўмитасига бориб қайтдим. Ҳозир Дўстариқда бузилаёзган колхозни қайтадан қуриш, хатоларни тузатиш билан машғулман. Эртага Учқулоққа ўтиб, унда ҳам бирор кун қолсам керак. Учинчи кун сизда бўламан. Қишлоғингизни кейинга қолдиришим сиздан хотиржам бўлганлигим учундир. Сизда кечадан бери қизғин иш борганлигини эшитиб жуда хурсанд бўлдим. Сиз коммунистларга лойиқ равишда иш олиб борасиз. Шу йўлдан айрилмаслигимиз керак. Ичингиздаги қочиқлар сизнинг руҳингизни туширмасин. Мен бу кун «рансингиз» билан учрашиб сўзлашдим ва қишлоққа қайтишга тавсия қилдим. Қайтадимми-йўқми менингча аҳамиятсиз... Обид кетмон яхшими, эшитишимга қараганда сизнинг энг фаолингиз эмиш, уни партияга жалб қилиш керак эди. Мендан унга алоҳида салом айтингиз. Усмон ота, Мардонбой, Мирсоатларга ҳам ўртоқлик саломлар. Ҳа, айтганча, сизни район қўмитамиз «Четан» партиякекаси қилиб белгилади. Табрик қиламан.

Фаолиятингизга давом тилайман.

Ўртоқлик, салом ва ҳурмати билан: Рафиқов 22/III—29 йилда».

Берди татар илжайган кўйи Мирсоатдан хатни олади.

— Рафиқов тўғри баҳо беради!— дейди Мирсоатга,— агар иш сен билан менга қолса ҳали қўш чиқара олмас эдик!

— Тўғри!..

— Биласанми, Рафиқов «қочиклар» деб кимлардан киноя қилади?

— Собировдан бўлса керак.

— Тўғри... Лекин унинг ёнида сен ҳам борсан! Мирсоат тушунмайди, Татарга эътироз қилади.

— Мен колхозни ташлаб қочдимми, сиз қилиқ ташни айтасиз.

— Ташлаб қочмадинг,— деб кулади Татар,— колхоздан ихлоси қайтгандек бўлиб кўринган халқни ишга чақиришдан кўрқдинг, юраксинмадинг. Большевикча тан бериш керак: сен ҳам, мен ҳам бир нав қочикларимиз!

Мирсоат иқдор қилишдан ўнғайсизланиб, сўзини ботиқа ёққа чалғитмоқчи бўлади:

— Букунгги ишингиз кечагидан унумлироқдир?

— Чакки эмас... Уртоқ Рафиқов тўғри айтади: татрангни фирқага жалб қилиш керак эди!

Татардан бир оз кейин Мулла Обид ҳам ишдан қайтади. Унинг юзида бирмунча аччиқ аралаш хафалик сезилади. Агар сабабини сўралмаса, Мулла Обиднинг ўз томонидан оғиз очилмаслигига тушунган Берди татар пурсу-пос қилади. Мулла Обид жавоб ўрнига қўл силтаб, Берди татар ўтирган ёғоч эшакнинг иккинчи бошига келиб ўтиради.

— Букун яна икки отни ишдан чиқарганлар,— дейди Мулла Обид,— бу одамларга ҳайронман, молни сал қараброқ ишлатса ўладими!

— Қандай қилиб ишдан чиқарганлар?— деб сўрайди Мирсоат.

— Бирисини зўриқтирганлар, иккинчисидан иш очганлар!

Татар қўл силтаб арзимаганлик ишорасини кўрсатади.

— Чамаси сиз енгил ўйлайсиз,— дейди Мулла Обид,— ҳар кун икки мол ишдан чиқиб турса, биласанми, иш қаёққа бориб тўхтайдди. Бизда ҳайвон камчилиги букуноқ сезилиб қолди. Эртага анави еттига бўғоз биялардан беришга мажбурсиз. Лекин, эрта кечга бориб бияларингизнинг ҳаммаси ҳам боласини ташлайди... Фикримча, эртага қолган аъзолар ҳам келиб қўшилсалар керак.

Берди татар ва Мирсоатлар ҳам ўйлаб қоладилар...

— Бўғоз бияларни беришга мен қаршиман,— деб давом қилади Мулла Обид,— ичидаги қулунлари билан

қўшиб ҳисобланганда ўн тўрт отни ҳаромга чиқариш... Бу колхозчилик бўлмаса керак. Кеча ва букун ишдан чиқарилган тўртта молни эътиборга олмаганингизда ҳам эртага келиб қўшилиши аниқ бўлган аъзоларга иш топиб бериш фикрини қилмоғингиз керак. Менга қолса, букун ҳам йигирмалаб йигитнинг умри қўш олдида от етаклаб кечди, ҳолонки етакчиликка болалар ҳам ярар эди!

— Тўғри!— деб Мирсоатга қарайди Татар,— гаранг жуда тўғри қайгуради, сен нима дейсан?

— Эртага яна аъзолар келиб қўшилармикин?

— Ҳануз иккиланишдан қолма!— деб жекиради Татар,— ҳозир гарангнинг дардига даво ўйла! Сиз ўзингизча,— деб Мулла Обидга мурожаат қилади,— букунги ортиқча кучларни ва эртага келиб қўшилиши кутилганларни нима қилмоқчисиз?

— Бизда қўш билан кўнгилдагича ўйла олмайдиган тинг ерлар бор,— дейди Мулла Обид,— менинг ақлимга кирсаларинг, эртага сизда бор ҳайвонларга яраша аъзоларни қўшда қолдириб, ортиқча кучни кетмон билан тингроқ ерларни чопишга солиш керак! Бу бир жиҳатдан ҳосил учун жуда зарур, иккинчидан аъзоларнинг умрини беҳудага ўтказмаган бўламиз!

Берди татар тарс этиб столни уриб, Мирсоатга қарайди:

— Вот,— дейди ва илжаяди,— бу гаранг оловни ҳам ўзи ёқади, ўчиришда ҳам ўзи сув сепеди... Тўғри айтасан ўртоқ Обид кетмон, биз сенинг фикрингга қўшиламиз!

Мулла Обиднинг юзидаги бояги қайгуришли кайфияти бирмунча зойил бўлади.

— Яхши... хўп...— деб яна ниманидир ўйлайди Мулла Обид,— кетмончилар тўплайдиган бўлсак уларга битта она боши керак, бунинг учун сизми, менми ёки Усмон Полвонми белгиланиши лозим. Ундан кейин... Ундан кейин кетмонга иссиқ овқат бўлмаса бўлмайди. Йиғилган кетмончиларнинг сонига қараб иссиқ овқатнинг ҳаракатини қилиб қўйиш керак!

Ташкил қилинадиган кетмончиларга онабошилиқ вазифасини Берди татар ўзига сўраб олади. Чунки кетмонлик ишни яхши кўрар эмиш. Иссиқ овқатни ташкил қилиш Мирсоатга топширилади. Мулла Обид анча тинчиган ҳолда идорадан чиқа бошлайди.

— Ҳа, айтганча, шошма, ўртоқ Мулла Обид!— деб

уни тўхтатади Берди татар,— букун Рафиқовдан хат олдик, сенга салом айтган!

— Саломат бўлсин, нега ўзи келмаган?

— Ўзи бириси кун келади. Бизнинг олиб бораётган ишимизни эшитиб жуда хурсанд бўлиб ёзган!

— Ҳа-ҳа,— деб илжаяди Мулла Обид,— Рафиқов келгунча ернинг бетини олиб қўйсак яхши бўлар эди!

— Ола билармиканмиз?

— Менингча эрта кечга бет олиниб битади, бириси кун иккинчига ўтамиз!

Эртаси кун Мулла Обиднинг кечаги фикрича яна ўнлаб аъзо ишга келиб қўшилади. Кечаги ҳозирлик бўйича қўшдан ортиқча йигирмалаб ишчи кучларини кегмон чопиққа уюштирилади.

Бу кун Собиров ҳам ҳассасини йўқотган гадейдек идорада кўринади. Ўтган гаплардан икки томон ҳам оғиз очмайдилар. Идорада Собировнинг йўқ кунлари қандай ҳис қилинмаган бўлса, ҳозир борлиги ҳам унча сезилмайди...

Мулла Обид айтганча, бириси кун Рафиқов келганда колхозчилар умумий равишда иккинчи ҳайдовга ўтган бўладилар. Рафиқов идорада туролмайди, чунки идорада ҳисобчи Умар Алидан бошқа ҳеч ким йўқ, Собиров бўлса уйига овқатлангани кетган. Рафиқов миниб келган отини колхоз отхонасига топшириб, ўзи яёвлаб далага, ишлаб турган колхозчиларни оралаб кетади. Кўз етган жой қоп-қора шудгор, узоқ ва яқин шу шудгор бағрида колхозчилар ер ҳайдаб ётадилар. Рафиқов колхозчилар билан «ҳорма-бор бўл!» қилишади. Колхозчилар уни яхши танийдилар, Рафиқовнинг «ҳорманг» сўзига «бор бўлинг, саломатмисиз, ўртоқ Рафиқов» деган жавобни берадилар. Рафиқов уларни иккинчи ҳайдов билан табрик қилади. «Яшанг, азаматлар экансиз» дейди. Колхозчилар бу мақтовга жавоб бермайдилар, яна ҳам азаматлик кўрсатиш учун ишларига ихлос билан ёпишадилар.

Рафиқов уватдан-уватга ўтишдан, қирдан сойга тушишдан зерикмайди, қаерда ер ҳайдаб ётган қора кўринса шу ёққа қараб юрийди. Шу йўсин бир соат чамаси айлангандан кейин, узоқдан кўринган бошқача бир манзара уни ҳайрон қилади.

Йигирма чоғлиқ кетмон олдин-кетин ерга тушиб кўтарилади!

Рафиқов ҳозиргина йўл олишга жўплаган тарафини

қўйиб, кетмонлар ишлаган томонга бурилади. Кетмончиларга ўнбошилиқ қилган Берди татар узоқдан Рафиқовни танийди. Рафиқов бир оз яқинлашиб келгач, ишдан тўхтаб кетмонини орқага — чопилган шудгор устига олиб қўяди ва ўз манглайдаги терларини ўнг қўлининг қора бармоғи билан сидириб ташлаб, келгувчини қаршилайди:

— Саломалайкум, бормисиз ўртоқ Рафиқов!

Рафиқов бошида Берди татарни танимаган бўлса керак таажжубланиб қолади:

— Сиз... Сиз Берди акамисиз?— Вой-вой, ҳорманг, ҳорманг! Сизлар ҳам ҳорманг ўртоқлар!

Бир-икки дақиқага иш тўхтайди, бошқа кетмончилар ҳам ишдан чиқиб, Рафиқов билан кўришиб сўрашадилар.

— А, Берди ака, сизларга нима жазо келди, ерни кетмон билан чопиш!

— Асти бизнинг ҳолимизни сўраманг!— дейди шикоятли оҳангда Берди татар,— биз бошда шу Обид кетмон деганни ўз ичимизга ўйламасдан олган эканмиз. Собиров айтди-я... Қўш учун ҳайвон кучимиз етишмай, биз колхозчилар бўш қоладиган бўлдик. Энди роҳат қилар эканмиз, деб турганда Обид кетмон деган фалакат бизни шу кетмон балосига гирифтор қилди-қўйди. Кечадан бери билакда билак қолмади, ўртоқ Рафиқов!

Кетмончилар кулишадилар.

— Обид кетмон бунчалик бераҳм экан,— дейди Рафиқов ярим жиддий,— ўртоқ Собиров таклиф қилганча уни муштумзўрга чиқарган маъқул эди.

— Тўғри-тўғри,— дейди Берди татар.

Озгина кулишиб, чақчақлашиб олгандан сўнг, Рафиқов идорадан ҳеч кимни тополмаганлигини, шундан кейин далани айланишга чиққанлигини сўзлайди.

— Бунга ҳам сабабчи шу Обид кетмон,— дейди Берди татар,— мен идора аъзосиман деганга кўнмайди, идорада ўтириб пашша тутасанми, дейди. Кеча Собиров «сафар»дан қайтиб келгандан сўнг Мирсоатни ҳам идорадан олиб бизга ошпаз қилиб берди... Ана, қаранг, бизга ош пиширапти!

Рафиқов нарида қозон қайнатиб юрган Мирсоатни кўриб кулади:

— Обид кетмон деганингиз жуда ҳам золим экан!

— Золимки, ҳеч нари ёғи йўқ...

Яна кулишадилар. Кетмончилар ишга тушадилар.

— Обид кетмоннинг ўзи қаёқда? Нима иш қиляпти?— деб сўрайди Рафиқов.

— Ўзи сояйи салқинда ётган деб ўйлайсизми?— дейди кулиб Берди татар,— шу қирнинг нариги ёнида қўш ҳайдаб ётади! Киши билан сўзлашмайди, унча-мунча сўзни эшитмайди, отларга дам берганда ҳам бизнинг бу ёқларга ўтиш эсига келмай, ёки хашакланиб турган отлар ёнига ўтириб, белидаги нонни кавшайди, нонга иштаҳаси келмаганда ҳайдалган шудгор бетига чиққан ғумай илдизларни териб юрийди.

Рафиқов Обид кетмоннинг сажиясига таажжубланади. Иккови четроққа бориб ўтган можаролардан узоқ сўзлашадилар. Рафиқовнинг фикрига кўра Собировни раисликдан олиш керак, чунки у бир томондан халқ ўртасида ўз обрўсини йўқотган бўлса, иккинчидан ишларда бўшлигини, чидамсизлигини кўрсатди. Берди татар муштумзўрларни тезда қишлоқдан жўнатиш зарурлигини ҳис қилади. Рафиқов бу тўғрида юқори идораларнинг ҳозиргача аниқ бир йўл белгиламаганликларини, шунинг учун бу ҳақда ўзича мустақил ҳаракат қила олмаслигини билдиради. Берди татар васвасланади, колхозга зарар етказиб қўймасалар деб чўчийди. Рафиқов унинг эҳтимолларини ҳақиқатдан узоқ топмайди. Аммо, бунга қарши ҳаммавақт ҳушёрлик бўлишни таклиф қилади.

Рафиқов Берди татар билан яна бирмунча суҳбатлашгандан кейин хайрлашиб, ошпазлик вазифасини адо қилаётган Мирсоатнинг ёнига келади. У билан ҳам бояғи тўғрида суҳбатлашгандан кейин, Обид кетмоннинг чегарасига юзланади. Рафиқов Мулла Обидни ҳозир отларини хашакка қўйиб, ўзи шудгор бетига чиқиб қолган ғумайларни териб юрган ҳолда учратади. Иштаҳаси ҳам чакки бўлмаса керак, қўли ғумай терар экан, эъзи ҳам нон кавшагандек кўринади... Белидаги қийиқчининг ўнг томонидан учдан бири кетган катта ноннинг сурати кўриниб туради.

Соғлиқ сўрашиб кўришгандан сўнг, иккиси уватнинг чимига келиб ўтирадилар. Суҳбат Мулла Обиднинг ишчан руҳига мувофиқ тарзда бошланади.

— Раҳмат, яшанг!— дейди Рафиқов баланд товуш билан,— колхоз учун қилаётган ғайратингизни нариги қишлоқдан туриб эшитдим.

Мулла Обид ризосизлик англатган каби бошини икки елкасига томон чайқатади...

— Трактир қани? Ваъда қилган машиналар, сўқалар қани?

Рафиқов бир оз қизаришга мажбур бўлади...

— Трактор эртага келади!

— Эртага келади?

— Ҳа, худди эртага!

— Сўқалар-чи, омоч билан жуда ўлиб бўлди!

— Сўқалар қишлоқ шўросининг складига келиб тушди,— дейди Рафиқов,— сизга ўн бешта сўқа, йнгир-ма бешта ўрус мола берилади. Мен қоғоз ёзаман, идорадан бир киши аравалар билан бориб эртага олиб келсин!

— Жуда яхши!— деб илжайди Мулла Обид,— мен анови кунги ваъдаларингиз қуруқ гапми деб... Энди сиздан ўпкам йўқ.

Мулла Обид белбоғини ечиб ерга ёзади, бояги нонни синдириб Рафиқовни нонга таклиф қилади:

— Чойимиз йўқ, қуруқ нон бўлса ҳам энди...

Рафиқов нондан олади. Мулла Обиднинг ўзи ҳам нон кавшай бошлайди.

— Қишлоғингизда анча гаплар бўлиб ўтибди,— дейди Рафиқов,— сизча бунга нималар, кимлар сабаб бўлди?

Мулла Обид бепарво қўл силтайди ва оҳиста оғзидаги нонни ютади.

— Кечаги газетнинг сўзига қараганда, айб ўзимизда ҳам бор, ундан кейин халқ ҳам чидамсиз...

Рафиқов маъноли қилиб Мулла Обид кўзига қарайди...

Мулла Обид давом қилади:

— Оғирлиқ жуда яхши гап... Собиров енгиллик қилиб қўйди, бундан ғаламислар уста фойдаландилар... Орада ўттиз-қирқта молни бемаврид тузладик...

— Собировни яна ўз ўрнида қолдирса бўлармикан, бу тўғрида қандай фикр қиласиз?

— Қолдириб бўлмас,— дейди Мулла Обид, бир оз ўйлаб қолади,— халқ масалани жуда осон ҳал қилиб қўйди — гўшт-ёғни Собировнинг ўзи ўғирлаган,— дейди. Халқ томонидан «ўғри» деб ишонилган бир кишини яна унга бошлиқ қилинса... Билмайман, ўхшамасмикан.

— Башарти Собировни халқ хоҳламаса,— дейди Рафиқов,— ўрнига кимни қўйсак бўлар экан?

— Бизда киши йўқ эмас,— дейди Мулла Обид,— Берди татар чакки эмас, ундан сўнг Усмон полвон ҳам

мувофиқ. Мирсоатнинг бир оз ёшлиги бўлмаса у ҳам пишиқ бола.

— Ўзингиз-чи?— деб илжаяди Рафиқов.

— Ўзим... Менга тўғри келмайди.

— Нега тўғри келмас?

— Менда қаттиққўллик бор, ўртоқларни ранжитиб қўяман... Менинг ташаббусим билан, кечадан бери қўшдан ортиқ кучимиздан кетмончилар тўдаси ташкил қилдик. Эшитишимга қараганда баъзилари мени сўкиб юрган эмишлар.

— Ялқовлар албатта сўкади,— дейди Рафиқов,— бироқ колхоз учун шундай қилиш зарур, шусиз колхоз яшамайди.

— Шунга улар тушунмаса нима қиламиз?

— Тушунтирамиз,— дейди Рафиқов қатъий,— қаттиққўлликка чидамаганларга, ишга бўйин бермаганларга колхозда жой йўқ. колхоз илгариги «бўлса бўлар, бўлмаса ғовлаб кетар» деҳқончилиги эмас...

Рафиқов кейинги сўзини айтганда, унинг ҳозирги ҳиссиётини бутун аъзо ҳаракатлари ҳам ифода қилади, ҳатто оғзида чайнаб турган ноини ҳам эсдан чиқариб, бир қанча вақт ютмай тўхтатади. Мулла Обид ўз қаршисидаги йигитни гўё ўзининг назариётчиси каби пайқаб илжаяди...

— Шундай, ўртоқ Обид кетмон,— дейди Рафиқов,— ўртоқ Сталин ташлаган колхозчилик шиори, сизга ўхшаш девкорларга муҳтож, колхоз сиз ва сизнингдеклар билангина яшайди! Колхоз раислиги сизга берилар экан, бояги қаттиққўллигингиз устига яна ўн бараварини тиркаб ва шуни мажлисга йиғилган аъзоларга очиқ писанда қилиб қабул қиласиз.

— Хўп қарармиз,— деб илжаяди Мулла Обид.

Колхознинг умумий мажлиси шу букун кечаси қишлоқ чойхонасида бўлади. Мажлис Берди татар раислигида очилиб, Рафиқов маъруза қилади.

Бир коммунист бўлиш сифати билан Рафиқов бошлаб «Муваффақиятдан бош айланиш»да кўрсатилган хатоларни ўз устига олади, ўша хатолар қаторида майда моллар ва сутли ҳайвонларни умумлаштириш каби бош айланишларни кўрсатиб ўтади. Ҳатто, пахтачилик райони учун ғалла ва донларни ҳам колхозга олиш катта хато бўлганлигини, майда моллар, сутли ҳайвонлар қаторида олинган ғаллаларни ҳам эгаларига қайтарилиши лозим бўлганлигини таъкидлайди. Бош айланишнинг энг ярамасига Собиров иртиқоб қилганлигини, ўй-

ламасдан ўзбошимча ҳаракат қилиш орқасида синфий душманларга қурол бўлганлигини ва шу воситада аллақанча молларнинг вақтсиз зое қилинишига сабаб бўлганлигини сўзлайди.

Собировнинг қилгиликни қилиб, колхозни ташлаб кетиши устида узоқ тўхтайдди ва бунга ҳам большевикча баҳо бериб ўтади:

— Собиров ишончсиз бир аскар,— дейди Рафиқов,— у осонгина меҳнаткашлар мавқеини душманга топширади, бу билан ҳам тўхтамай, меҳнаткашлар томонидан ўз қўлига берилган идорани ҳам тақдирга ҳавола қилиб ўзи қочади... Мана шундай қочик, юраксиз бир бошлиқни биз мундан сўнг ҳам масъул бир ўринда қолдира оламизми? Йўқ, қолдира олмаймиз, бундай ишончсиз аскарни колхознинг масъул ўрнидан олиб улоқтираемиз (кучли олқиш). Биз улоқтирганимиздек партия ҳам уни жазосиз қолдирмас, уни партия судига ҳам тортдирамиз (олқиш, «тортдирилсин» деган товушлар).

Рафиқов давом қилади:

— Биз қочик билан иш қилмаймиз, бизга темир иродали раис керак (олқиш). Гарчи бизнинг бош айланиш хатоларимиз арзонга тушмади, бироқ, фойдасиз ҳам бўлмади, ким чидамли, ким имонли жуда яхши синов берди. Биз мана шу синовдан ўтган бир неча пухта, пишиқ ўртоқларга ҳозир эгадирмиз. Мен масала жуда очилди деб билганлигимдан, шубҳа йўқ, биринчи қароримиз Собировни раисликдан олиш бўлса, иккинчиси унинг ўрнига раис белгилаш бўлади. Иккинчи масаламизнинг ҳалли ҳам биринчиси каби жуда қулай кўринади, чунки юқорида айтганимча, биз синалган ўртоқларга эгамиз. Мен ўз томонимдан раисликка лойиқ ўртоқларни санаб ўтишга жасорат қиламан: биринчи Обид кетмон, иккинчи Усмон полвон (олқиш), учинчига ўртоқ Берди татарни кўрсатишим лозим бўлса ҳам, бироқ, у ўртоқ колхоз партия ячейкасининг котиби бўлиб белгиланган (олқиш). Биз мана шу икки ўртоқдан бирисини танлаб оламиз. Шу номзодлар устида сўзлайдиганларга сўз берилишини сўрайман.

Усмон полвон сўз олиб Обид кетмон учун ўз номзодини қайтарилиб олинишини сўрайди. Халқ унинг сўзини олқишлаб қарши олади. Орада ёлғиз Обид кетмон номзоди қолади. Иккинчига Обид кетмон сўз олмоқчи бўлади. Раис унга сўз бермай, яна сўзга Рафиқов чиқади:

— Мен ўртоқ Обид кетмоннинг нима демакчи бўл-

ганлигини яхши биламан,— дейди,— мен қаттиққўлли, чарчашни билмайдиган бир одамман, балки бунда баъзи ўртоқларга ёқмасман, демоқчи бўлади. Иккинчи хил қилиб айтганда, илгари хўп ўйла, ундан кейин мени сайла демоқчи. Тўғри, Обид кетмоннинг қаттиққўллиги бор, чарчамаслиги бор, биз буни икки-уч куннинг ичидаёқ билиб олдик, бироқ колхоз учун шундай киши керак, шусиз колхоз колхоз бўлмайди. Мана шунинг учун Обид кетмонни бу ўринда лойиқ топамиз, бир томондан ўйлаганда Обид кетмон тўғри айтади, менинг зарбим қаттиқ, йил — ўн икки ой колхозчига тинчлик бермайман дейди. Дуруст, Обид кетмоннинг бу сўзи устидан қараганда менинг ҳам юрагимни уюштиради (кулги), бироқ натижага келганда, бой ва тўқ турмушдан, бахт ва саодатдан бошқа гап эмас. Мен ҳам Обид кетмонни сайлашдан илгари колхозчиларга масаланинг шу томонини ўйлашни таклиф қиламан.

Бу тўғрида ҳеч ким сўзга чиқмайди (теваракдан «майли, бизни ҳар қанча ишлатса ҳам розимиз»... деган товушлар эшитилади), Обид кетмон товушга қўйилмоқчи бўлиб турганда, Аҳмад тоға сўз сўрайди. Унга сўз берилади.

— Обид кетмоннинг раис бўлишига қаршилигим йўқ,— дейди Аҳмад тоға,— мақсадим шундаки, колхозга раис бўладиган киши номозхон бўлса ҳам майлими, бунга ҳукуматларимиз нима дер эканлар.

Аҳмад тоғанинг сўзи халққа кулги беради. Баъзилар бу тўғрида чинлаб ҳам ўйлаб қоладилар.

Рафиқов жавоб учун раисдан сўз олади:

— Номоз ўқиш, ўртоқлар, кишининг хусусий иши, биров кўпчилиكنинг ишига ва ҳукуматнинг сиёсатига зарба бериш учун номоз ўқир экан, албатта, ҳукумат бунга йўл қўёлмайди. Аммо ҳар икки томонга зарарсиз равишда биров номоз ўқир экан, бунга ҳукумат ҳеч нарса демайди. Менинг фикримча, Обид кетмоннинг номози шу кейинги йўлда бўлса керак («тўғри», деган товушлар), шунинг учун Обид кетмоннинг ўқиган номози унинг колхозга раис бўлишига моне бўлмайди. Мен ўз томонимдан сўраб ўтар эдимки, ўртоқ Обид кетмон номозни камроқ ўқиса эди (кулги), сиз, ўртоқ савол бергувчи, ўзингиз номоз ўқийсизми?

Аҳмад тоға довдирайди.

— Ҳа унча-мунча...

— Хўп,— дейди таажжуб билан Рафиқов, — мен сизнинг саволингиздан худосизмисиз деб ўйлаган эдим...

Бу саволни беришга сизни нима мажбур қилди?

Аҳмад тоға жуда ҳам шошиб қолади...

— Мен шундай... Ўзим...

— Йўқ,— дейди Рафиқов,— бундай саволни худога ишонмаган бир киши берса сўраб ҳам ўтирмас эдим, бироқ, сиз ўзингиз худога ишониб туриб шундай саволни берасиз? Колхоз аъзосимисиз?

— Колхоз аъзосиман.

Халқ жуда ҳам диққат билан Рафиқовнинг саволларини тинглаб қолади.

— Яхши,— дейди Рафиқов,— сизнингча колхозга худога ишонган киши раис бўлса яхшими, ёки ишонмаган?

Аҳмад тоға гангийди, ўзининг фойда-зарарини ажратолмай шошади...

— Худога ишонган киши... тузук бўлар дейман.

— Тўғри айтдингиз,— деб кулади Рафиқов,— энди шунда сиздан бир ёпишмаган қилиқ келиб чиқади: худойли кишини ўзингизга яқин кўрганингиз ҳолда, нега Обид кетмонни номоз ўқиши билан айбламоқчи бўласиз?

Аҳмад тоға оғиз очолмай анқайиб қолади. Халқ гурр этиб кулиб юборади.

— Кулмангиз!— дейди Рафиқов жиддий (халқ кулгидан тўхтайти).— Мен бу ўртоқнинг қандай киши эканлигини билмайман, бироқ, бу киши синфий душманга сотилган одам! Менинг саволларим билан бу кишининг жавобларини яхши тушуниб борингиз. Даъвоси билан иши тамоман бир-бирисига зид, нега бу бундай? Чунки устозларидан кўр-кўрона таълим олиб, ўзига тегадиган гапни сира ҳам ўйлаб қарамаган. Устозлари ким деб сўрайсиз, устозлари ҳаммангизга маълум. Обид кетмоннинг номоз ўқиши билан улар нима қилмоқчилар деб ҳам кўнглингизга келади. Улар Обид кетмон каби бир киши колхозга раис бўлишидан жуда ҳам қўрқадилар; чунки Обид кетмондек киши колхозга раис бўлса, колхознинг гуллаши аниқ, колхознинг гуллаши эса уларга ёқмайди. Шу ҳолда Обид кетмоннинг айбини кўрсатиб уни колхоздан йироқлаштирмоқчилар (халқ чапак чалиб юборади).

Рафиқов Аҳмад тоғага қараб хитоб қилади:

— Сиз бориб устозларингизга айтинг: Обид кетмон номоз ўқиса ҳам майли эмиш денг, ўзингиз агар уларга чинлаб хизмат қиладиган бўлсангиз таълимни дурустроқ олинг. Бундақанги пахтаси оқиб ётмасин...

Кулги ва чапак бошланиб кетади. Аҳмад тоға қизарган ҳолда мажлисдан чиқиб қочишга мажбур бўлади. Шу ҳангомадан сўнг Обид кетмоннинг номзоди овозга қўйилиб, бир оғиздан раисликка сайланади.

Қарорнинг учинчи қисмида майда чорвалар, сутли ҳайвонлар ва колхозга олинган ғаллалар эгаларига қайтарилишга қарор қилинади.

4. КОЛХОЗ ЖОНИ

Эртаси кун идора мажлиси йиғилиб, колхозни қитъаларга бўлиш, уларга бригада ва бригадирлар белгилаш, текширилиб чиқилган колхоз ерлари ҳақида учлик комиссиянинг маърузаси каби муҳим масалалар қаралади.

Рафиқовнинг фикри билан колхоз етти қитъага бўлинади: буларни «бўлтак» деб аташга қарор қилинади. Бўлтакка кирадиган колхозчининг адади ҳозирда аталмайди, чунки ҳали яна колхозга ариза берувчилар бўлар эҳтимоли туради. Баҳарҳол ҳозиргача тараддудда турган ўн-ўн беш ўрта ҳоллар ҳам колхозга кириб, қишлоқ ёппа коллективлашганда ҳар бир бўлтакда ўн беш киши бўлиши чамада тутилади. Бригадирлар белгилаш масаласи енгил ҳал қилинади, чунки бу ерда ўтирганлардан бошқаларга қайси бўлтакда кимнинг тажрибаси, ғайрати ва обрўси кўпроқ маълумдир. Жумладан, 4-бўлтакка Усмон полвон бригадир бўлиб белгиланади. Ҳа, айтганча бригадир ҳам «бўлтакбоши» деб аталмоқчи бўлади. Колхоз ерларининг ҳоли тўғрисида учлик комиссиянинг маърузаси эшнтилади. Комиссиянинг фикрича ўн беш гектар беда эскирган ерини ҳайдаб пахтага берилса, қолмиш ўттиз беш гектар беданинг ўзи ҳам, агар яхши тарбия қилинганда, колхоз эҳтиёжига кифоя қилади. Ўн гектар чамаси ер жуда ҳам ориқ, гўнг солинимаса у ердан ҳосил олиш шубҳали, йигирма гектар чамаси шу чоққача қишлоқ молларига яйлов вазифасини ўтаб келган тўқай чимзорини ҳайдаб экин қилиш. Кейинги масала устида комиссиянинг ўзи ҳам бир фикрга келолмаган бўлади. Усмон полвон ернинг сизоти яқин ерга жўхори экиш билан шўрини кетказиш мумкин бўлса ҳам, бироқ сизотли жойда пахта ўстириш имконияти йўқ, деган фикрда бўлади. Обид кетмон билан Қарим ота фақат чим ва тўқайни бузишгина қийин, бузила олса сизотни зовурлар воситасида

силжитиб юбориш мумкин деган фикрни арз қиладилар.

— Бу чимзор бир-икки йилнинг ичида колхознинг энг ҳосилдор бўлтаги бўла олар эди,— дейди Обид кетмон,— шунгача уч-тўрт минг пуд донини олиб турар эдик. Қоп-қора кўмирдек тупроғига суқ киради... Тракторга чимзорни бузиш жуда ҳам енгил деб эшитаман, ўйлаб-нетиб турмай тракторни чимзорга тушира беришни таклиф қиламан!

Баъзилар трактор кучини чимзорга берсак, бу ёқдаги экин орқага силтаниб кетмасми, деган шубҳа баён қиладилар.

Обид кетмон бу ёқдан қўрқмайди:

— Эртага бизга ўн бешта сўқа келиб қўшилса, ишни орқага силтаб ётган омондан қутулаёзамиз!— дейди,— бириси кун учинчи ҳайдовга ўта оламиз, бизни қўлимизда ҳозир то чигит тиккунчалик ўн икки кун фурсат бор. Шу фурсат ичида ер олти ҳайдалса мумкин, бу ёқдан мен камчилик топмайман.

— Ернинг неча ҳайдалиши ҳосил олинш учун фойдали бўлади?— деб сўрайди Рафиқов.

— Менинг фикримча ерни пишитишга келганда бир чегара қўйиш мумкин эмас,— дейди Обид кетмон,— биз келаси йилларнинг фикри билан бу йилча олтига кўниб тўхтаймиз. Олти ҳайдаш шу кунгача деҳқонлар орасида таомил бўлиб келган ишлашнинг энг юқориси ҳисобланади.

Рафиқов ва Берди татарлар Обид кетмоннинг трактордан фойдаланиб тўқайни бузиш фикрига қўшиладилар. Мардонбой чимзорни бузсак қишлоқ моллари яйловсиз қолади, деган фикр баён қилади, Обид кетмон унга ҳам маъқул жавоб бериб ўтади:

— Ёз кунлари қишлоқ моллари ҳар бало билан ҳам кечина беради,— дейди,— ҳолбуки, молни қишда боқиш оғир. Бизнинг яйловимиз бузилиб, жўхори экилганда, бир неча минг пуд дон олиш устига бутун қишлоқ молларини қишдан чиқарарлик жўхори пояларга ҳам эга бўламиз.

Натижада шу қарор қабул қилинади, «Комиссия кўрсатган ўн гектар эскирган беда жойини бузиб пахтага беришга, трактордан биринчи навбатда чимзорни бузишда фойдаланишга, унинг ер ости сизотини ҳозирданоқ текшириб қуритиш ҳаракатига тушишга».

Энг шилта ва ориқ деб топилган ўн гектар ерга гўнг тўкиш устида музокара қилинади.

Гўнг топиш иложи кўринмайди, Обид кетмоннинг уз сўрови бўйича бу ерни кучайтириш тадбири унга ҳавола қилинади.

Навбатдаги масалада идора аъзолари ўртасида тақсим қилинган вазифалар яна бир қайта текширилиб ўтади. Баъзи ўзгаришлар киритилади: колхоз раиси Обид кетмон, (бундан ташқари ҳосилот учлигининг раиси, бўлтаклар раҳбари), муовин Мирсоат (идоранинг ички ишларини олиб боради, колхозчиларнинг кундалик муомалаларини идора қилади, район ва пахта пункти, умуман ҳукумат билан алоқа ишларини юритади), Мардонбой хўжалик мудир (колхоз ишчи ҳайвонлари, асбоб-ускуналарни, молларни идора қилади, хазинадор, колхознинг ҳозиргача тузилган ва энди тузилатурган устаконаларнинг идораси ҳам шунинг қўлида, ҳукуматдан олинатурган сўқа, мола, машина каби буюмлар ҳам Мардонбой воситасида бўлади); Усмон полвон ҳосилот учлигининг аъзоси (донмий ишн бўлтакбошилик); Берди татар — далалар мудир (колхознинг тафтиш комиссиясининг раиси, бу вазифалар колхоз ячейка котиби бўлиш устига замланади). Бошқа идора аъзоларига ҳам шунинг сингари вазифалар бир оз ўзгартиш ва тўлатиш билан тақсим қилингандан сўнг колхознинг тугатилган хўжаликлардан олинган ўн бир бош сигирни тўғрисида Мардонбойнинг маърузаси эшитилади.

Мардонбойнинг сўзига қараганда сигирларни соғиш, сутларини тарқатиш каби хўжалик ишлари айниқса қўш қизғин борган вақтда қўл тутар эмиш. Маърузаси охирида бу сигирлардан ўзини қутқаришни сўрайди, бирмунча фикр олишгандан сўнг Мардонбойнинг таклифи тўғри топилиб, сигирларни муҳтож ва сигирсиз камбағалларга бериш қарорига келинади. Бу қарорга асосан Обид кетмон қарши чиқмаса ҳам, бироқ, қуруққа бергиси келмайди. Ҳозирдан бошлаб то ердан ҳосилни йиққунчалик, сигирларни ижтимоий мусобақа мукофотига фойдаланмоқчи бўлади. Мардонбой кулади, «Мени бугуноқ сигирлардан қутқариш фикрини қилингиз», дейди. Мулла Обид шунда ҳам унинг бугуноқ сигирлардан қутулишини сўзлаб, фақат баъзи шартлар билан сигирсизларга, вақтинча берилишини билдиради. Мардонбой яна эътироз қилади: «Балки мусобақада биринчилиكنи сигирли кишилар олар, биров икки сигирли бўлиб, иккинчи киши битта сигирга ҳам эга бўлолмас», дейди. Мулла Обид яна бўш келмайди. «Биз мусобақага қўядиган сигирлар — қишлоқнинг энг яхши

сутли сигирлари, бу сигирларни сигирли ҳам, сигирсиз ҳам ўзиники қилмоқчи бўлади. Биз бундай қиламиз: агар мусобақада биринчилиكنи олгувчи башарти сигирли бўлса, ўзининг ярамас сигирини бизга берсин-да, мукофотга белгиланган энг яхши сигирни ўзиники қилсин. Биз эса ярамас сигирни мусобақада иккинчи даражада қолган сигирсизларга берамиз», дейди. Рафиқов Мулла Обиднинг қувлигидан кулиб юборади ва маъқуллаб чапак чалади. Бошқалар ҳам Мулла Обиднинг фикрига қўшилиб, шу қарорни колхозчиларга эълон қилиш бараварида сигирларни вақтинча сигирсизларга беришга қарор чиқарадилар.

Навбатдаги масалада янгидан колхозга киришга тилаб берилган аризалар кўрилади. Аризалар саккизта бўлиб, орада Мулла Муҳсин домланинг аризаси ҳам кўринади. Бошқа аризалар бир оғиздан қабул қилинсалар ҳам, бироқ Мулла Муҳсин домланики устида тихирлик тугилади. Мулла Муҳсиннинг ўз дастхати ва таҳрири билан ёзилган «ариза» мажлисга яхшигина кулги беради.

«Омманинг қозонига бир жаз бўлсам деб»... битирилган аризага бошлаб Берди татар қарши чиқади:

— Колхознинг қозони ҳар хил «жазлар»ни қабул қилолмайди, домла колхоз қозонида пишмайдиган чандир, деб яна мажлисни хохолатади.

Натижада ариза устига шундай сўз ёзиб қайтарилади: «Мулла Муҳсин домла колхоз ишига ярамайди, оғир меҳнатга чидамайди, агар ўғли колхозга кирмоқчи бўлса, алоҳида кўрилади».

Тиктепа учун ҳеч бир кутилмаган ажойиб трактор «махлуқини» кўриш қишлоқнинг катта-кичигини шошириб қўяди. Тракторнинг қишлоққа крмай туриб бир чақирим наридан «пат-пат» патиллаб жар солиши уйдагиларни кўчага чиқишга, ишдагиларни ишни тўхтатишга мажбур қилади.

— Бу товуш нимаси, бу яқинга завод-ку қурилмаган,— деб бир-биридан сўрашади қишлоқликлар.

Колхознинг гузар саройидаги молларнинг бир қисмини боқишга муттасадди бўлган Мирвали банги дарҳол тушунмовчиларнинг ёрдамига етади:

— Бу колхоз товуши,— дейди ҳаммани ўз оғзига қаратиб,— биз колхознинг суратини ясадик, ҳукумат бўлса бу суратга жон юборяпти... шошмай тур. Нишон кўтир, ҳозир колхознинг жонини ўз кўзинг билан ҳам кўрасан.

Мирвали банги таъбирча колхоз жони — трактор ҳаммани ҳайрон қилиб гузарга келиб тўхтайди, уни Рафиқов бошлиқ идора аъзолари чиқиб қаршилайдилар. Тракторчи Салимов МТС томонидан «Четан» номига ёзиб юборилган ордерни тақдим қилар экан, остидаги машина теварагини сириб олган катта-кичик қишлоқликларнинг таажжубидан илжайиб қўяди.

Ордерни қабул қилиб олган Рафиқов Мулла Обидга узатади.

— Трактор сизнинг ихтиёрингизга ўртоқ ранс,— дейди маъноли кулиб,— ҳозирги дақиқадан бошлаб чим бузасизми, тўқайми — ихтиёр сизга.

Мулла Обид ҳам биз ўйлаган галварслардан эмас, тиқ этганга тушунади, яъни Рафиқовнинг ҳозирги кулиши маъносига бегона қолмайди... Кечаги кун Рафиқов билан учрашганда, «сиз трактор дейсиз... ҳолбуки, ўзидан дарак йўқ» деб ўзининг ишончсизлигини билдирган эди. Рафиқов «эртага» жавоби билан Мулла Обид пичингидан қутулган ва бир-икки бурда нон «меҳмондорчилигига» ҳақли бўлган эди. Ҳозир мулла Обид ундан ордерни олар экан маъноли илжайиб қўяди:

— Ишондим...— дейди,— мен эмас, бутун қишлоқ меҳнаткашлари ишондилар; гўёки ҳукумат трактор юбориб, колхозимизни тасдиқ қилди.

Рафиқов гарангнинг золлигига ичидан таҳсин қилади. Мулла Обид Рафиқовдан бошлаб чимзоргами ёки эски бедапояларни бузишгами кенгаш сўрайди.

Ичкаридан бирга чиққан идора аъзолари трактор ишини кўришга қизиқсинганликларидан бошлаб яқинроқдаги бедапояни бузишни, ўзлари ҳам бирга томошага боришни таклиф қиладилар.

Мулла Обид кўнади, трактор бедапояга йўл солади. Идора аъзолари шулар ичида Рафиқов, Мулла Обид ва ажойиб «махлуқ» теварагига йиғилган катта-кичик қишлоқликлар трактор ёни билан яёвлайдилар.

Бедапояга етгач, тракторчи Салимов «махлуқни» ер ҳайдашга созлайди, қуйруққа тиш жойлайди. Кўпларга «ҳикмати» маълум бўлмаган мурувватларини бурайди... Энг сўнг «махлуқ»нинг «огзини очиб» бапкада бир нарса қуяди. Мирвали бангининг фикрича «жониворнинг ейдиган хўраги» бўлса керак...

«Жонивор» ишга киришади, бедапоянинг томирли тупроғидан ярим газни кесиб чаппа қила бошлайди, қишлоқликлар таажжубдан чапак чалиб юборадилар.

— Вой худойнинг қудрати,— дейди Қарим ота.

— Илми ҳикмат бунда экан,— дейди Усмон полвон.
— Ҳўкизларимизнинг шохини синдирди,— дейди Мирвали банги.

Кулги, қий-чув, олқиш... Мулла Обид илжайган кўйи тракторнинг ишига узоқ қараб туради. Ағдарилиб борган тупроқнинг қалинлигини чамалаб қарайди.

— Олти вершик — роса бир кетмон.

Рафиқов уни тасдиқ қилади. Идорага қайтадилар.

Буқун Рафиқов Дўстариққа бормоқчи. Мулла Обид ҳам бирга бориб пахта пункти билан шартнома тузмоқчи ва йўлакай сўқа ва бошқа машиналарни аравага ортдириб қайтмоқчи.

Мулла Обид шартнома устида баъзи колхозчилар каби у қадар савдолашмайди. Районда қабул қилинган энг юқори ҳосил бўйича ҳар бир гектарга ўн уч центнер, яъни саксон пуд миқдори пахта бермоқчи бўлиб, шартномага қўл қўяди. Ер саккиз юз ўттиз беш таноб, ёки юз олтмиш етти гектар, шундан кузда икки минг бир юз етмиш центнер ёки икки юз уч тонна чамаларида пахта топширмоқчи бўлади. Пахта пункти эса ҳозирда «Четан»га шу шартнома устидан минг пуд ун, юз пуд мой, беш минг сўм пул беради. Башарти «Четан» шартномада кўрсатилган миқдордан ортиқ пахта берса, ортган миқдорнинг ҳар бир пудига мукофот тариқасида бир пуддан буғдой олади. Шартнома устида ҳозир бўлган баъзи колхоз раислари бу ёққа чиққанда Мулла Обидни шилтлайдилар.

— Юқори кетдингиз, шартномани тўлдира олмайсиз. Мулла Обид қўл силтади:

— Мен гектарига юз пуд десалар ҳам қабул қилар эдим, — дейди, — ҳолбуки саксон пуд, бу ҳеч гап эмас.

Рафиқов Мулла Обидга сўқа ва машиналарини олиб беради. Мулла Обид уларни қишлоқдан борган арава-ларга ортдириб қайтади.

Айниқса, трактор ишлай бошлагандан сўнг, колхозчилар яна ҳам жонланиб кетадилар. Мирвали банги айтганча, трактор колхозга жон бўлиб келади. Дуруст, трактор ўзининг ўн беш кунлик ишида икки таноб беда ва юз таноб чамаси чимзордан ортиқча ерни ҳайдаб беролмайди. Аммо колхозчиларга далда ва руҳ беришдаги маънавий хизмати айтиб битиргисиз бўлади. Колхозчилар колхозга муҳаббат боғлайдилар, астойдил-лашадилар.

Мулла Обид ерни олти ҳайдаш ниятига етолмайди,

орада кети узилмай икки кун ёмғир ёғиши, қатордан уч кун қўшни тўхтатишга мажбур қилади. Ёмғирдан сўнг бешинчини ҳайдаб мола босиб юборадилар, чунки ўн бешинчи апрель келиб етади. Мулла Обид, Усмон полвонлар тажрибасича экинни ўн бешинчи апрелдан ҳам кечиктириш, куз эрта тушганда ҳосилни тубанлатиб юборади.

Бир қишлоқ шўроси бўйича уч колхозга бир агроном белгиланган. Бу уч колхоз ичида иши олға борган «Четан» ҳисобланади. Гарчи нариги колхозлар ерни икки ҳайдаб экишга ҳозирлик эълон қилсалар ҳам, бироқ «Четан»чилардан олти ҳайдаш дарагини эшитган Рафиқов уларга экишга рухсат бермай, яна ҳайдашга буюради. Биринчи навбатда агроном Федосов билан бирликда «Четан»га келади.

Бу йил деҳқонлар учун жуда ҳам енгиллик ҳисобланган машина усули билан экиш, ҳар етти бўлтакда жўяк олиш ва экишни бирдан бир кунда бошлаб юборишга имконият бермайдн. Биринчи кун ҳар бир бўлтакдан, бўлтакбоши ва бошқа икки колхозчи билан уч кишидан бўлиб, Усмон полвон бўлтагига йигилиб келадилар. Бунда Рафиқов бошлиқ, колхоз идора аъзолари, Усмон полвон бўлтакчилари ва олти бўлтак вакиллари агроном Федосовдан янги усул экишни, машина юргизишни ўрганадилар. Тажрибали кишиларга таълим тез таъсир қилади. Тушга етмасданоқ бошқа бўлтакдан келган меҳмонлар имтиҳондан ҳам биринчилик билан ўтадилар. Агроном билан улар орасида айтарлик англашилмовчилик туғилмаса ҳам, бироқ яноқ жойининг жўяги устида бир оз жанжал бўлиб кечади:

Федосов жўякни яноқ бўйича юргизишга буюради, Усмон полвон эса буни ўз тажрибасига тамом тескари ҳисоблаб, яноқни кесиб юритишни таклиф қилади. Бошда Федосов унинг фикрига тушунмайди, ўз билганича иш қилмоқчи бўлади. Усмон полвон Федосовга гап уқдира олмагандан сўнг, Рафиқовга қатъий мурожаат қилади:

— Агар яноқнинг жўяги агрономнинг кўрсатилишича тортилтурган бўлса, мен яноқларнинг жавобгарлигини ўз устимга ололмайман,— дейди ва агрономнинг хатосини бир неча жиҳатлар билан исбот қилади,— аввал шуки, яноқ бўйлаб тортилган жўяк билан ғўзани сувга тўйдириб бўлмайди, агар оқма қилиб захлатмоқчи бўлсак ўн кун сув оқизган билан ҳам захлатолмаймиз; сув жарга қараб югуради; бундан бизга неча хил

зарарлар бор: биринчи — ғўза сувга тўймайди, бинобарин яхши ўсолмай зира бўлиб қолади, демак ҳосилдан урдирдик; иккинчи — захлатиш учун бир ўринга беш баравар сув оқиздик, айниқса бизнинг учун тириклик ҳисобланган бир фурсатда бир ўринга беш баравар сув исроф қилиш, қийматли сувни жарга оқизиб юбориш — бу сувдан урдириш; учинчи — бир ўринга беш баравар сув оқизгандан сўнг беш баравар суғориш кучи талаб қилади, бу вақтдан ва кучдан урдириш.

Рафиқов Усмон полвоннинг жавраш ва эътирози маъносига тушунгандек бўлиб, жанжалнинг устидаги деҳқонларга мурожаат қилади:

— Отанинг гапи тўғрими?

Агрономдан бошқалар тўғрилигини тасдиқ этадилар.

— Ана,— дейди Усмон полвон,— бу тўғрида бизнинг ота-бободан қолган бир тажрибамиз бор: биз яноқ жойнинг жўягини кесиб соламиз, сувни алдаб, айлантириб юритамиз, сув алданиб, айланиб юрганда экин остида узоқ тўхтаб, экинни яхши тўйдириб ўтади. Айланма сув этакка бориб етганда, суғориш тамом бўлади. Бунда биринчидан — ҳосил яхши, иккинчидан — қийматли сув жарга оқиб кетмайди, учинчидан — киши кучи ҳам ортиқча сарф бўлмайди... Мен текис ер учун агрономнинг ҳамма фикрига қўшиламан, бироқ яноқ тўғрисидаги таълимини сира ҳам қабул қилмайман.

Рафиқов Федосовга Усмон полвон ва бошқаларнинг эътирозларини, эътироз сабабларини узоқ англатади... Агроном Федосов ҳам ўз хатосига тушуниб, бирмунча ройишлашади ва «унингча қандай бўлса керак» деб сўрайди.

— Менингча яноққа машина усули тўғри келмайди, эски жўяк равиши маъқул.

Рафиқов таржима қилади.

— Хўп,— дейди Федосов,— пусть по ихнему будет.

Жанжал ҳал қилингандан сўнг, «Четан» бўйинча экин усули: текис ерларда машина, яноқларда эски жўяк равиши қабул қилинади. Бўлтақлардан йиғилган колхозчилар ўз жойларига тарқаладилар. Ози саккиз юз таноб жойга жўяк олиш ва чигит экиш у қадар енгил иш эмас. Машина билан жўяк олиш ва экиш ишга катта енгиллик бағишласа ҳам, бироқ яна колхозчиларнинг хотин-қизларини ва ўспиринларини бир ҳафтага ёппа сафарбар қилишга тўғри келади. Йигирма иккинчи апрелда экишдан қутулинади. Мулла Обид ва партия

ячейкаси Берди Шодиев имзоси билан район партия қўмитасига рапорт йўллайдилар.

«Партия, ҳукумат раҳбарлиги ва ёрдамида ташкил этилган колхозимиз «Четан» шартномада кўрсатилган миқдор ерга йигирма иккинчи апрелда юз фойиз чигит экиб битирди».

Пунктдан олинган ун ва мой каби озиқлар чигитни экиб битиргандан сўнг аъзоларга тарқатишга қарор қилиниб, ҳозиргача тўхтатилган эди. Энди шуларни тарқатиш масаласи идоранинг мажлисида кўрилганда — бирмунча англашилмовчилик туғилиб ўтади. Берди татар ва Мирсоатлар ун ва мойни барча аъзолар сонига ҳисоблаб, тарқатиб юбориш таклифида бўладилар.

Мулла Обид ва Усмон полвонлар ҳозирча ун ва мойдан бир қисмини тарқатиб, қолмишини биринчи чопиқдан сўнг тарқатиш фикрини айтадилар.

Берди татар ўз таклифидаги маслаҳатини бериладиган ун билан мойни колхозчиларга мўмай ва баракали тарзда бериб уларнинг муҳаббатини колхозга мустаҳкам боғлатиш юзасидан деб кўрсатади. Мулла Обидлар бўлса кўпроқ иш вақтини кўзда тутадилар:

— Аъзоларнинг кўпи тўйса очиқишини ўйлаб турмайди,— дейди Мулла Обид,— хўп... биздан мўмай ун, мойни олгандан сўнг баъзиси катта-катта ейишга бошлайди, баъзилар бозорга чиқариб сотишдан ҳам тоймайди. Шу йўсин олган озиқни бир ойда битириб, айниқса чопиқ вақтларида қоқланиб, биздан озиқ сўрайди. Биз беролмасак ишга чиқмайди, ишга чиқмагандан кейин, хўп... экин расво бўлди деган сўз.

Берди татар маслаҳатда бирмунча тушуниб етса ҳам Мирсоат билан Мардонбойлар ҳануз бирдан тарқатишга исрор қиладилар ва бунинг учун иш ҳукуматдан ун, мой берилиш эҳтимолини сўлайдилар.

— Хўп...— дейди Мулла Обид,— башарти берилмай қолса-чи, биз ўзимиз топиб бера оламизми?

— Берилганда ҳам тарқатишимиз осон гап, — дейди Усмон полвон, — шунда ҳам менга қолса, озиқни ҳар бир чопиқ ёки шунинг сингари маъраканинг иш бошланишига тақсим қилиб, оз-оз тарқатганимиз маъқул!

Натижада Мулла Обидлар таклифи қабул қилиниб, ҳозирча ҳар бир аъзога беш пуд ун, ўн қадоқ мой тарқатишга қарор қилинади (яъни уннинг ярмисини, мойнинг тўртдан бири).

Экиш чоғида ва ҳозирда ҳам аъзолар ўртасида Мулла Обид устидан норозиликка ўхшаш тўнғир-тўнғир гап давом қилади, чунки Мулла Обид аъзоларнинг ўзлари экиб оладирган эллик таноб чамаси ерни энг орриқ ва шилта жойдан олиб қолган.

— Биз бу шилта жойга қалампир экамизми?— дейдилар.

— Бу шилтада қалампир тугил, эшакмия ҳам ўсмайди,— дейди иккинчилар.

Бу тўғридаги норозиликни ҳар соат неча кишидан эшитиб турган Берди татар Мулла Обидни койишга мажбур бўлади:

— Колхозчиларнинг хусусий фойдаланишига шилта ерни қолдириб бекор қилгансан, ошнам,— дейди,— лоақал кўмма учун ҳам гўнгимиз қолмади.

Мулла Обид бепарво қўл силтайди:

— Эпи топилади... Хўп... Биз чигитни экиб битирдик, энди қатқалоқдан қутулсак, чопиққа ўта берамиз. Шунгача бизда бўш вақт бор. Шу бўш вақтни бекорга ўтказмаслик керак. Бизда наригилардан олинган тоқлар бор, поялар бор, шуларни шу кунда ишлаб олиш керак эди... Ҳали аъзоларнинг ўзларида ҳам бир таноб-ярим таноб боғлар бор, улар ҳам чопиққача ўз ишларидан саранжом олиб, тайёр туришлари зарур эди.

Мулла Обиднинг бу сўзи Берди татарнинг «шилта ер» устидаги койишини иккинчи даражага тушириб қўяди. Ҳақиқатан қишлоқнинг бир юз эллик танобдан юқори ҳисобланган боғлари ҳали қўл тегизилмаган ҳолда ётади...

— Рост айтасан, ошнам,— дейди Берди татар,— бу тўғрида идора мажлиси қилишимиз керак экан.

Мулла Обид нима учундир ҳар бир тўғрида мажлислар қуриб туришга унча завқли эмас.

— Мажлис-ку керак бўлмас... Ҳар бир бўлтакда наригилардан олинган боғлар бор, ҳар бир бўлтак шу боғни ишлашга мажбур. Хўп... бу масала шу билан ҳал,— деб илжайди мулла Обид.— Хўп... ҳар бир бўлтакдаги аъзоларнинг ўзларига яраша боғлари бор, шу боғларни ҳар бир аъзонинг ўзи ишлаши лозим. Бунинг албатта колхоз учун дахли йўқ. Бироқ, бизнинг чопимиз нуқтасидан катта дахли ҳам бор. Хўп... аъзоларимиз чопиқ бошлаган вақтда боғимни ишлаб оламан деб ўлтурса ярамайди. Шунинг учун мана шу бўш вақтда уларни ҳалигидек ишларга қистаб солсак...

— Рост айтдинг, бўлтакбошиларни йиғиб мажлис қилиш керак дегин-чи?

Мулла Обид нима учундир кулиб қўяди.

— Мажлис... мажлисининг ҳожати йўқ, бўлтакбошиларга бу тўғрида оғзаки хабар берсак, ишлаб битириш учун муҳлати кўрсатилган бир қоғозга қўл қўйдириб олсак kifоя.

— Рост айтдинг,— дейди Берди татар,— муҳлат кунини боғ ишларини битирганлиги тўғрисида идорага хабар бериши ҳам керак дегин-чи.

— Албатта,— дейди Мулла Обид ва саркотибга ҳалиги мазмун билан бўлтакларга умумий бир қоғоз ёзишга буюради,— бўлтакбошиларга тушунтириб, шу қоғозга қўл қўйдириб қайтиш учун, сизми менми керак бўламиз, чунки биз борсак уларга ишнинг муҳимлиги, масъуллиги маълум бўлади.

— Мен борай,— дейди Берди татар,— бу хизмат мендан бўлсин! Ким, сен Усмоннинг боласи, чиқ, менга бир от эгарласинлар.

— Хўп...— дейди Мулла Обид,— сиз айланадиган бўлсангиз қаттиқ таъкидлангиз, худди кўрсатилган муддатга ишни тамомласинлар, чунки шундан кейин яна бир зарур ишимизга навбат келади.

Берди татар бошини қашиб олади...

— Яна қандай зарур ишимиз бор?

— Ҳалиги сиз айтган шилта ер иши.

Берди татар елкасини қисиб қўяди...

— Шилта ер бошқа ерлар қаторида беш ҳайдалди, ҳозир жўяк олишдан бошқа иши йўқ. Лекин у ерга овора бўлиб экин экмасак ҳам бўлади... Бу тўғридаги хатонгни бўйнингга ол, ошнам!

— Биз қишлоқни тозалаш кунини ўтказамиз, — деб илжайди Мулла Обид,— боғ ишидан кейин бир кун бутун аъзоларни йиғиб қўргон ичларини, оғилларини, култепаларни, кўчаларни, гузарларни тозалаймиз, шулардан тўпланган ҳамма ахлатларни йиғиб, сиз айтган шилта ерга ўттиз аравалаб ташиймиз!

Берди татар бир оз ўйлаб тургандан кейин илжайди:

— Рост айтдинг... Сенинг билганингни шайтон ҳам билмайди.

Мулла Обид илжайиб қўяди.

— Бу йўлда йиғиладиган гўнг менинг хаёлимга келган бўлса ўлай, азбаройи худо, бу ишканининг йўлини топибсан. Ёиринчи Май тўғриси билан, ҳам қишлоқ

тоза, ҳам шилта ер семиз! Яшасин «Четан»нинг раиси Обид кетмон!

Саркотиб Умар Али Берди татарнинг тантанасига қўшилиб кулади.

5. КЎКДАН ТАБРИК

Йигирма саккизинчи апрелгача колхоз ва колхозчиларнинг хусусий боғлари ишланиб битади. Ҳатто Усмон полвонга ўхшаш бўлтаклар йигирма еттинчи апрелдаёқ боғ ишларини битирганликлари тўғрисида идорага рапорт топширадилар.

Етти бўлтакнинг ҳаммасидан ҳам ҳалигидек рапорт олингандан сўнг, Мулла Обид йигирма тўққизинчи, ўттизинчи апрель кунларини умумколхоз аъзолари ва уларнинг қўлидан иш келатурган оилалар учун қишлоқни тозалаш куни, деб эълон қилади. Бу эълон табиий, баъзиларга унчалик ёқмайди, баъзилар тозалаш аҳамиятига тушуниб етмайдилар.

— Биз, ахлатдан гўнг чиққанини шу ёшга келиб эшитмаганмиз!

— Кишининг дўпписи тор келганда қумалоқни «кака»га ҳисоблаб қолар эмиш!

Бу хилда қўланса чучмал гапларни Мулла Обид ёки чинлаб эшитмайди, ёки эшитса ҳам аҳамият бермайди. Ўз мақсадига бир-икки кун илгаридан ҳозирлик кўриб масалани идорадан тасдиқ этдиради ва бошда ўзи турган ҳолда Усмон полвон, Берди татарлардан мураккаб учлик тузиб, бу учликнинг вазифаси бирмабир қўрғонларга кириб чиқиш, кул, супуринди, ахлат, сомон ва похол чурукларига ўхшаш нарсаларни қўрғон эгаларидан кўчага чиқариб тўктириш, деб белгилайди. Шунга ўхшаш идора аъзоларининг ҳар бирисига ҳам бир вазифа юклайди: Мардонбой колхознинг барча от-араваларини сафарбар қилади, Мирсоат кўчадаги гўнг аралаш тупроқ, ахлат каби нарсаларни йиғиштиришга мутасадди бўлади ва ҳоказо...

Иш бошланади... Бутун қишлоқ ҳаракатга келади. Ҳар бир қўрғон эгаси ота-бободан «мерос» қолиб келган ахлатни бола-чақаси билан занбаллаб дарвозаси ёнига тўка бошлайди, ўттиз арава бирдан ҳаракат қилиб, бу «маблағ»ларни маълум ерларга қараб таший бошлайдилар.

Тозалашнинг биринчи кунини яхши ўтади. 180 арава ахлат далага чиқади. Бироқ, Мулла Обид ўзининг бир хатосини англайди: унинг бошидаги фикри бир юз қўр-

ғон билан қишлоқ кўчаларидан уч юз арава ахлат мўлжаллаган эди. Биринчи куннинг натижасига қараганда ахлатнинг ярмиси ҳам далага кўчирила олмайди. Демак, иккинчи кун ҳам тозалаб битириш мумкин эмас.

Ўттизинчи апрелда устадан тузатилиб чиққан беш арава қўшилиб ишлайди, бу кун ҳам далага икки юз аравадан юқори ахлат чиқарилади. Учинчи кунга яна ярим кунли ахлат ортиб қолади.

Кўрғонлар тозаланиб ва супурилиб, кўчалар покланиб, ёлғиз жой-жойда ахлат тўпланиб қолганликдан Мулла Обид тозалашни битганга ҳисоблайди. Эрталик иш учун тозалашдан қутулган колхоз аъзоларини иккига бўлади. Бир қисмини даладаги тўкилган ахлатларни ер бетига баравар ёйишга белгилайди, иккинчи қисмини янги очилган чимзор ердан зовурлар ўйишга тайинлайди.

Усмон полвон айтганча чимзорнинг сизоти юзага бир газ яқинликда кўринади. Сизотни бир даража қурутмаса ёки экинни ғовлатиб ҳосилсиз қилиши, ёки ўстирмай қўйиши мумкин ҳисобланади. Бинобарин, Усмон полвон чимзорнинг ўн еридан кесиб ўтиб, зовурлар очишга маслаҳат беради.

Биринчи Май байрамини Тиктепада ўтказиш фикри билан келган Рафиқов қишлоқ кўчаларини фавқулодда тоза топса ҳам, ахлат ташиб юрган аравалардан бошқа ҳеч кимга учрамай ҳайрон бўлади. Идора ҳам бу кун байрам муносабати билан ёпиқ. Колхознинг гузар отхонасидаги Мирвали бангидан аҳволни англайди. «Четан»чиларнинг бу қадар жонлиликларидан колхозчиларнинг енгизишига ишончи яна ҳам кучаяди.

Зовур қазувчиларнинг оши учун қишлоқдан икки қовоқ қатиқ йиғиб бораётган бир колхозчи йигитнинг ҳамроҳлигида Рафиқов яёвлаб зовурчиларнинг олдига жўнайди.

Ҳаво унчалик очиқ эмас, қуёш ер юзини оқ дока ичига ўралган чироқ каби хирароқ ёритиб туради. Яқиндагина уст-бошини тузатиб қорамтил кўк тусга кирган қайрағоч дарахтлари бағрида чумчуқлар тартибсиз чирқиллашиб насл қолдириш қайғусини чекадирлар.

Сарв дарахтлари ўрнига ўтишга тиришгандек узайиб ўсган ар-ар тераклар янги чиқарган қуюқ ва кўркам япроқларига мағрур каби қаққайиб турадилар. Нарироқда кўринган бир неча туп ўрик дарахтлари остида бир нечта болалар қўлларига қамиш қармоқ кўтариб

довучча (ғўра) узиб овора бўладилар. Хуббибойнинг чакалагиди мол боқиб юрган бир нечта қиз болалар онда-сонда кўринган лолақизғалдоқ ва чучмомаларни ўзлариники қилишга талашиб югурадилар. Чакалакнинг аллақайси бурчагидан булбулнинг ҳазор достони — нағмайи ҳазори эшитилади.

Қатиқ кўтарган колхозчи уватлар орқали йўл бошлаб боради. Онда-сонда бош кўрсатиб турган янги ғўзаларни Рафиқовга туртиб кўрсатади:

— Чигитлар униб қолган, бир кунгина қуёш қизиб берса, экин текис кўринади,— дейди,— биз қатқалоқдан кўрқиб турган эдик, шукр ёмғир ёрмади!

Рафиқов қатқалоққа тушуниб етмайди.

— Қатқалоқ нима?

— Уруғ экилгандан сўнг устига кучли ёмғир ёрса, тупроқ бети қотиб қолади, биз шуни қатқалоқ деймиз.

— Бундан қандай зарар бор?

— Зарар жуда катта!— деб кулади колхозчи,— қотиб қолган тупроқдан уруғ тешиб чиқа олмайди. Шунда вақтсиз суғоришга тўғри келади, аксари суғориш ҳам фойдасиз бўлади, негаки, намда узоқ туриб қолган чигит ирийди!

Рафиқов қатқалоқ маъносига тушунади.

— Иккинчи экишга тўғри келади денг-чи?

— Ҳа, экмасангиз хатоли бўлиб қолади. Экиш ҳам унча оғир эмас, лекин экиннинг кечиккани ёмон.

— Тўғри!— дейди Рафиқов,— экилган экин устига ёққан ёмғир зарарли экан!

— Жуда ҳам зарарли,— дейди колхозчи,— экин чиққандан сўнг ҳам ёмғир ёғиб орқасидан дарров ҳаво очилиб кетмаса яна зарар қилади. Намли ва булутли ҳавода ўргумчаклар, шиллиқлар туғилади, шудгордан бошқа озиқ тополмагандан сўнг янги ўсиб чиққан ғўзаларни қирқишга бошлайдилар.

Иккиси пахта офатлари устида узоқ сўзлашгандан кейин мавзунини чопиқ устига кўчирадилар.

— Агар кун қизиб берса, бу ғўзалар яна беш кунда чопиққа келади,— дейди колхозчи,— билмайман, кўп жойни машинада экдик, чопиқ ҳам машинада бўларми-кан... Ахир улуғлар бир нарсани ўйлаб қўйган бўлсалар керак.

Рафиқов баҳсни улуғлар устига кўчиради.

— Улуғларингиз қандай, колхозчиларга ёқадими?

— Улуғлар яхши,— дейди колхозчи,— булардан яхшироқ улуғ топиш ҳам оғир.

— Раисингиз Обид кетмон қандай?

— Обид кетмонми...— деб кулади колхозчи.— Обид кетмонимизга энди ўзингиз ҳам яхши тушунасиз!

— Мен тушунсам ҳам, лекин сизча эмас-да.

— Гаранг балол!— дейди яна кулиб колхозчи,— чигитни эккандан кейин кўпларимиз ундан ранжиб қолган эдик... Энди бу кун у бизни уялтириб қўйди!

Рафиқовнинг қулоқлари тиккаяди, ранжиш ва уялиш сирларини билгиси келади:

— Нега ундан ранжидиларинг, нима учун энди уялдиларинг?

— Қизиқ...— дейди колхозчи,— ўзингиз билан бўлган мажлисда ҳар бир колхозчига ярим танобдан ер берилган эди. Биз бу ярим танобни ҳам бирлаштириб эмакчи бўлган эдик. Бир вақт чигитни экиб бўлиб қарасак, колхозчиларнинг эллик таноб ерларини энг шилта орриқ жойидан қолдирибди. На ернинг ўзида куч бор ва на солишга гўнг. Ҳамма хафа бўлди, чет-четдан Обид кетмонни сўкишга турди. Бироқ бу гаранг йўлини қилиб қўйган экан, уч кун қишлоқнинг ҳатто ўчоғини ҳам қўймай тозалатди-да, ками беш юз арава кул, ахлат, чурукларни ҳалиги ерга чиқариб тўктирди, ҳали ҳам ташиб ётадилар... Шу билан ҳам орриқ ерни кучайтирди, ҳам қишлоқни тозалади, учинчидан бизларни уялтирди!

Рафиқов кулади.

— Шоввоз экан!

Иккиси зовур қазувчилар устига борганда иш жуда ҳам қизғин давом этар эди. Олтмиш-етмиш колхозчи ўн қаторга бўлиниб, ҳар қайсилари биттадан зовурни қазиб, лойини четга отмоқдалар. Ҳар бир қаторда биттадан идора аъзоси ўнбошилиқ вазифасини ўтаб, билфеъл кетмон чопадилар. Мулла Обид бўлса афтига қора балчиқ сачратиб, ўзининг машҳур кетмони билан иш кўради. Иккинчи қаторда Берди татар ҳам бош яланғочлаб, манглайдан буғ бурқутиб кетмон уради. Учинчи қатор зовурда Мардонбой ва ҳоказо...

Рафиқов ҳорма-бор бўл, салом-аликдан кейин қараб туrolмайди-да, Мулла Обид ва бошқаларнинг маи қилишига қулоқ солмай қўлига кетмон олади.

— Мен ҳам ўзимни синаб кўрай,— дейди Рафиқов,— қуруқ сўз қулоққа ёқмас, деганлар!

— Балчиққа бўяласиз!— дейди Мулла Обид,— кийим-бошни расво қиласиз!

Рафиқов сўзга қулоқ солмайди, Мулла Обид айтган-

ча учинчи кетмон уринида юзига лой сачратми колхозчиларга анча кулни боридаи

... «Унса нестар, юнса нестар» дегинлар,— дейди Рафиқов юзидаги лойга тилибортди, «эвиюда мой, далада лой»... «Бордан юқар, йўқдан нестар» дегинлар!

Зовурни бир метр чамаси қилиб борилади. Юзадан ярим метргача нам туироқ, ярим метрдан кейин ботқоқ кўчади. Нам тупроқни олиш унча оғир бўлмаса ҳам ботқоқни кўчириш бир қадар машаққатли, кетмонни ўлчовсиз ташланса бетга балчиқ сачрайди. Қадди бир метрга етказилган, яъни қазилиб битган ўринлардан остга қараб сув сизиб туради.

Сойдан юқорида — кичкина хирмон тепа устида икки киши зўр қозонда суюқ ош пишириб ётади. Қозон ёнида зўр — хумдек самовар қайнаб туради.

Колхозчиларнинг қурсоқлари яланган бўлса керак, қатиқни кўрган он теваракдан товушланиб қоладилар.

— Ошни қатиқла, ични ари талаяпти!

— Оловни ётқиз, совитмасанг қатиқни куйди-расан!

— Қатиқламасдан косаларга суза бер, қатиқни коса юзига бир қошиқдан солсанг кифоя!

...Бирдан ош ва ошни қатиқлаш баҳси ҳамманинг эсидан чиқади. Хатто кетмонлар ҳам ишдан тўхтайдилар. Биринчи Май муносабати билан учиб юрган бир самолёт жуда ҳам ерга яқин ҳолда бизнинг колхозчилар томонига учиб келмоқда. Паррагининг айланиши, қанотларининг тебранишини худди ўн одимдан қараган сингари очиқ кўрилади. Самолётнинг остига ёзилган 1941 СССР тамгалари ҳам ҳар ким томонидан ўқилади. Самолёт ўтар экан колхозчиларнинг устига варақалар тўкиб юбориди. Зовурдагилар гўё бахт талашгандек, «ишасин» деб қичқириб, ҳавода чайқалиб юрган варақаларни тутишга югурадилар. Қий-чув, тартибсизлик... Ҳар ким варақадан бирисини тутишга интилади, тутиб олганлар араб ҳарфи билан ёзилган ўзбекча шу сўзларни товуш қўйиб ўқийдилар:

«Қишлоқ хўжалигини янги асосга солувчи колхозчиларга салом!»

«Биз коллектив хўжалик орқали фақирликдан, нодонликдан қутуламиз!»

Чапак, олқиш, яшасин товушлари. Яна аллаким товуши борича қичқиради:

«Биринчи Май бутун дунё меҳнаткашларининг кўрик кунидир!»

«Бу йилги Биринчи Май деҳқонлар билан иттифоқимизнинг жуда ҳам мустаҳкамлашган бир онидир!»

Яна чапак, яна яшасин...

Айниқса Рафиқов бу тасодифдан жуда ҳам шодланади, қўлидаги кетмонга суяниб, бир-икки оғиз сўз айтмоқчи бўлгани англашилади. Ердамга Берди татар етишади:

— Уртоқ колхозчилар, Рафиқовдан икки оғиз сўз эшитмакчимиз, унга яқинлашингиз!

Барча колхозчи Рафиқов ёнига ҳатлайди. Рафиқов юзида қотган балчиқ билан сўзлайди:

— Уртоқлар, ҳали орангиздан биров «биз коллектив хўжалик орқали фақирликдан қутуламиз» деб ёзилган варақани ўқиб қичқирди. Тўғри, биз колхозчилик орқали фақирликдан қутуламиз. Бунинг далиллари кўз ўнгимизда, жумладан шу биз сизотини қуритишга ҳаракат қилиб ётган изза ер минг йиллаб ишсиз ётган ер эди. Бу кун бизнинг хизматимизга омодаланмакда, ишонаманки бу изза бир-икки йилнинг ичида бизга минглаб эмас, ўн минглаб, юз минглаб фойда келтира бошлар, бу нима деган сўз, бу бизнинг фақирликдан қутулишимиз эмасми?!

Чапак, «тўғри!» деган товушлар, Мулла Обид барчани ошга таклиф қилади. Колхозчилар қозон теварагига тўғри келганча қуршалиб ўлтурадилар ва ерга белбоғ, рўмол сингари нарсаларни ёзиб, устига ўз уйларида олиб келган нонларини синдириб қўядилар. Колхоз катталари ҳам ўз олдига бир тос бўлиб қуршаладилар. Қоса, товоқ аралаш ҳаммага суюқ ош тортилади ва ошнинг ҳар кишига икки косадан мўлжаллаб пиширилганлиги учун битирган киши иккинчисини сўрашга ҳақли эканлиги эълон қилинади.

Таом ораси Рафиқов Мулла Обид, Берди татарларга қишлоқни тозалаш тўғрларида саволлар бериб, колхознинг навбатда турган маъракаларидан сўрайди. Навбатда турган вазифалар ўрнига Берди татар Мулла Обидга қарайди, Мулла Обид Усмон полвонга имлайди. Узининг жавоб бериши лозим бўлганлигини сезган Усмон полвон оғзидаги луқмани тез-тез ютиб олади.

— Навбатдаги ишимиз маълум,— дейди Полвон,— шукр, чигитларимиз текис кўриниб қолди, бир ҳафта ичида чопиққа ҳам келиб қолади. Энди биринчи ишимиз шуларни чопиш... Колхозчиларимиз ичида «биз фақат жўякламанигина чопамиз, машинада экилган пахталар машинада чопилади» деган фикр юрийди. Биз

идора аъзолари, шу жумладан эшони раисимиз ҳам Мулла Насриддин болаларни алдаб, сўнгида ўзи ҳам ўз алдовига ишониб қолгандек бошда машина чопиғига ишонган эдик. Анави кун эшони раис, Татар ва мен учовимиз азбаройи синов учун чопиқ машинасини экин орасига солиб кўрдик, сир маълум бўлди: чопиқ машинаси эгат теварагини юмшатишга келганда баҳосиз бир нарса, аммо туп остларини қумлаш, юмшатиш, чопиш каби ишларда анча узоқ туради. Биз чопиқ машинасининг ўзига ишониб қўйганларнинг алданишига қарор қилдик, кетмон чопиқни одатдагича олиб бориш фикрига келдик, шунга кўра, бизнинг навбатдаги биринчи ишимиз гўзани чопиш, ўртоқ Рафиқов!

— Чопиқ машинаси ярамайди, денг-чи?— дейди Рафиқов умидсиз оҳангда.

— Йўқ, жуда ярайди,— дейди Полвон,— биз ундан ҳам яхши фойдаланамиз, ўзбекча қилиб айтганда, думба-жигар қиламиз, кетмон чопиқ ўз йўлида бора беради, аммо машинани ҳар бир сувдан кейин намни қочирмаслик, ерни қотирмаслик учун қатордан юргузиб турамиз.

Рафиқов жавобдан қаноатланади, нариги колхозда ҳам шундай қилишни кўнглидан кечиради.

— Бу масаламиз ҳал қилинган!— дейди Мулла Обид,— аммо бир оз бизнинг бошимизни қотирган бошқа гап бор... Сиз, Усмон ака, у ёғини ҳам айтинг-чи.

Рафиқов ва бошқалар Усмон полвонга қарайдилар, Усмон полвон бўшатган косасини иккинчи ош тўлдиршига узатиб алахсийди. Татар унга мутояба қилади:

— Ҳали икки коса ош ичмакчимисиз?

— Ҳа, мени қариб ошдан ҳам қолган демоқчимисан, мен ҳали бир йигитдан кам емайман...

Кулишадилар. Полвон ош ушоғи томган соқол-муртини рўмоли билан тозалаб, жиддий тус олади.

— Мулла Обиднинг бир ташвиши бор,— деб сўз бошлайди,— бизнинг ҳар бир бўлтагимизда йигирма десат¹ пахта бор, ҳар бир десатга қараган ўн беш-ўн тўққиз колхозчимиз бор. Бизнинг деҳқон одати бўйича экинни чопиққа келган бир тоби бўлади. Агар шу тобдан ўтиб кетса, экин ўсишдан тўхтайдди, ўсишдан тўхтаган экинни қайтадан йўлга қўйиб юбориш оғир бўлади. Масалан, ҳалиги биз айтган йигирма десатдаги гўзанинг биринчи чопиқ тоби ўн кун, шу ўн кундан кечикиб

¹ Десатина.

чопилган ғўза ўсишдан тўхтайди. Ҳолбуки, бизнинг ўн беш кишимиз ўн кун ичида кўп бўлса ўн уч десатни чопиқдан чиқара олади, бундан ортиқчага буюрилса, чопиқ отига чопиқ бўлиб қолади. Мулла Обиднинг ҳам ма ташвиши ўн кундан ортиб қоладиган мана шу етти десат устида!

Рафиқов масаланинг аҳамиятига тушуниб манглайини қашийди...

— Хотин-қизларни чопиққа жалб қилинса?

— Биринчи чопиқда тажрибасиз хотин-қизларга Мулла Обид ишониб етмайди,— дейди Полвон,— бу тўғрида Мулла Обид менингча ҳам ҳақли. Чунки биринчи чопиқ ниҳоятда нозик, гўёки ёш болани йўргаклагандек гап. Йўргакни билмайтурган ёки оз тажрибали кишига буюрилса, чақалоқнинг аъзосига зарар еткизгандек, умрида чопиқ кўрмаган хотин-қизлар имитқа бола каби ёш ғўзани қуришиб қўйсалар, фойда ўрнига зарар берсалар мумкин.

Тосдагилар бир неча вақт сукутда қоладилар, Рафиқов бир-икки қайта Мулла Обидга қараб олади.

Мулла Обид ўзи учун келган иккинчи коса ошни меҳмоннавозлик тариқасида Рафиқовнинг олдига қўяди, Рафиқов қабул қилмайди:

— Мендан ош ўтмай қолди, сиз менга ишқални ёзиб кўрсатмасангиз, мендан бир дон ош ўтмайди!

Кулишадилар. Мулла Обид ишқални ёзиш ваъдасини бергандан сўнг косадаги ошни иккиси ёртилаб бўлиб оладилар.

— Шундай, иш чатоқроқ!— деб қўяди Мулла Обид,— бу тўғрида кўп ўйладим... Кўп ўйлагандан кейин фикримга сатранжбозлик каби бир нарса келди!— дейди ва косасидаги ошдан ича бошлайди.

— Ҳўш, қандай сатранжбозлик келди?— деб шошадди Рафиқов.

— Қараб турларинг,— дейди Татар идора аъзоларига томон қараб оҳистагина, шу гаранг, қишлоқни тозалаб, гўнг чиқаргандаги каби бир қизиқ йўлни топади!

Мулла Обид яна бир оз ҳаммани оғзига қаратиб ошни хўр-хўр ичиб ўтиради.

— Иккинчи ва учинчи чопиқларда албатта хотинларимиздан ҳам фойдаланамиз, аммо, биринчида тўғри келмайди, биринчи жуда нозик,— дейди Мулла Обид,— идора аъзоларимиз етти киши... Отхоналаримизда ўн икки киши, аравасозликда бир киши, омборларда қоровул икки киши, жами йигирма киши... Биринчи чопиқ-

дан қутулганча отхона, молхоналарга хотинлар қарасин, омборга қоровулликка ҳам икки эмас — тўрт хотин турсин...

Мақсадга тушунган Берди татар билан Рафиқов чапак чалиб юборадилар, «сатранжбозлиги» айниқса Рафиқовга маъқул тушади. Колхоз котиби Умар Алига шу фикрни идора мажлиси қарори тариқасида дафтарга тиркашни буюриб, ўлтирганлардан ҳам буни тасдиқ эттиради.

— Бу ерга ва кечаги ахлат тўккан жойларга экинни қачон соласиз,— деб сўрайди Рафиқов.

— Ахлат тўкилган еримизни илгари сувга бостириб, қуригандан кейин бир-икки ҳайдашимиз керак!— дейди Усмон полвон,— сизотни бўлса чопиқдан кейин экамиз, шунгача шамоллаб ётгани маъқул, а, Мулла Обид?

Мулла Обид тасдиқ ишорасини беради.

— Тут уруғини шу ердан бирор гектарга сепсак бўлмасмикан?— деб сўрайди Мулла Обид Усмон полвондан.

— Нега бўлмасин,— дейди полвон,— менга қолса тутзорни ҳам шу ерга қилиш керак. Тут бу ерда қутуради-да!

Ипакчилик учун Туркшёлк вакили билан қилинган шартномада беш гектар тутзор қилишни колхоз ўз устига олган. Мулла Обид шу тўғрида бир оз кенгашгандан кейин ҳамма бирдан ишга қўзғалади.

6. ЧЕТАН «УСТУНЛАРИ»

«Тиктепанинг уч устуни бор...» деб мақтангувчиларнинг ёнига яна «уч устун» қўшилиб, жами олти чурук «устун» Украинага жўнатилади. Тегирмончи қўрққанча бу «устунлар» йиқилгандан сўнг Тиктепада ортиқча ўзгариш ҳис қилинмайди. Билъакс уларнинг ўрнини таажжуб, ҳайратангиз меҳнаткаш устунлари келиб олади.

Меҳнаткаш устунларидан биринчисига Берди татарни кўрсатмай чора йўқдир. Чунки, агар устунлик вазифаси Очилди Собировлар қўлида қолган бўлса эди, биз Обид кетмонни қулоқлар сафида қолганлигини, яна тўғриси, қолдирилганлигини кўрар эдик. Бироқ Берди татарнинг узоқларни кўрадиган пролетар онги бизга Обид кетмонни етиштириб берди. Бинобарин, янги Тиктепа устунларини санаганда Берди Шодиев биринчи ўринда кўрсатилишга лойиқ ва сазовор деб биламиз.

Янги Тиктепанинг иккинчи устуни, баҳс йўқ, Мулла Обиддир. Ҳар қандай оғирчилик, етишмовчилик, кам-

чилик каби монелар ўнгида қақшамай турган унинг иродаси, шу ирода билан мувозий юрадиган ўткир ақли ва қўлига топширилган вазифага самимияти уни устунликка лойиқ қилади. Мулла Обидга нисбатан берилган бу фазилатларни биз бунда исботга чалишмаймиз, қиссамизнинг давоми исбот учун кафилдир.

Учинчи устун, шубҳа йўқ, Усмон полвон деб биламиз. Тўғри, Усмон полвон Мулла Обид каби кучли иродага, ўткир ақлга эга эмас. Бироқ, унинг деҳқончиликдаги қирқ уч йиллик тажрибаси на Берди татарда, на Мулла Обидда ва на Тиктепанинг бошқа меҳнаткашларида бор, гўёки ғўзалар у билан кенгашиб ўсади, ундан сўраб сув ичади...

Тўртинчи устунга Мардонбойни кўрсатсак арзийди. У ўз қўлига топширилган колхоз молларини, хўжалик асбобларини, гўёки ўзиники, ўз манглай териси каби ҳис қилади. Идорасига топширилган отлардан, ҳўкиз ва майда чорвалардан ҳали биттасининг ҳам бурни қонамади. Билъакс етти бияни қулунлатиб ўн тўрт қилди, қўйлар ичидаги ўн етти совлиқни эгиз туғилганлари билан бирга қирққа етказди. Эрта-кеч унинг фикри шу моллар устида айланади. Ҳатто ўз вазифасидан ташқарироқ турган ишларга ҳам киришади, бўлтаклардаги юнғучқалар устида ҳам бош оғритиб, доим уларнинг ўсиш кайфиятидан хабар олиб туради. Ўтган ҳафта пунктдан беш юз пуд «беда дори» деб машҳур бўлган суперфосфат ёздириб келади. Ҳозир шу дориларни тегишли бўлтакларга тақсим қилиш билан овора. Бундан ташқари қишлоқ хўжалик асбобларини алоҳида эҳтиёт билан сақлашга, уларнинг миртилганларини ўз вақтида тузатишга диққат қилади. Колхоз омборидан бўлса бир қадоқ нарса ўринсиз чиқармайди.

Бешинчи устунга Мирсоатни кўрсатамиз. Нафсиламр Мирсоат мустақил бир ишчи эмас. Аммо оғаси буюрган ишни лойиғича адо қилувчи бир фармонбардор йигит. Унинг борлиқ фазилати шундагина.

Биринчи чопиқда Мулла Обиднинг «сатранжбозлиги» жуда ҳам яхши натижа беради. Ўн бир кунгача колхознинг барча ички хўжалик ишлари колхозчи хотин-қизларга топширилади. Бутун эрлар биринчи чопиқда сафарбар қилинадилар. Иш Мулла Обиднинг кўнглидагича натижа бериб, ўн биринчи кун биринчи чопиқдан қутуладилар.

— Биз мўлжалдан беш кун илгари биринчи чопиқдан қутулдик!— дейди кулиб Мулла Обид,— энди шу

беш кундан фойдаланишимиз керак. Ахлат тўкилган ерни яна уч ҳайдаб, ўзгизга керакли экинларни солайлик, чимзорга жўхорини, тут уруғини экайлик... Олтинчи кундан бошлаб, иккинчи чопиққа сув берамиз!

— Қолхозни машиналаштириб юборасан!— деб кулади Татар.

Иш Татар айтганча машиналашмоқчи эмас, фақат бунда улармандлиқгина бор. Мулла Обид вақтни бекорга ўтказгиси келмайди. Иш орқасидан иш тиркаб, улаб юборишнигина яхши билади. Унинг бу маҳорати Берди татар кабиларни завқлантиради, ишга дардлантиради. Аммо, баъзан «кунора базм, ҳафта сайин ҳайит» қилишга ўрганган колхозчиларнинг тинкасини қуритганга ўхшайди. Турли хархашаларни чиқаришга идоранинг тилини қисиқ қилиб, шундан сўнг эскича «кунора базм, ҳафта сайин ҳайит» даврига ўтиб олишга интилиб қарайдилар. Сигирлилар шаҳарга сут, қатиқ сотиб, пулини рўзгор керак-яроғига яратиш учун бирикки кунга идорадан рухсат сўрайдилар. Сигирсизлар пулсиз қийналганликларини арз қилиб, бирор ҳафта мардикор ишлаб беш-ўн сўм топиб қайтиш учун изн истайдилар. Баъзилар этиксиз шудгорда қийналганликларини кўрсатиб, идора этик бермаса ишга чиқмасликларини танбеҳ қиладилар.

Идора уларга изн беролмайди, чунки изн бериш — колхоз ишини ост-уст қилиш деган сўз. Бундан ташқари, ўн кишига изн берилса, эртага йигирма кишининг рухсат сўраши турган гап. Шу билан бирга, гарчи баъзиларининг узри бир баҳонадан иборат бўлса ҳам, баҳарҳол уларни сукут қилдириш учун тадбирлар лозим бўладир. Сигирлиларнинг сут ёки қатиқ сотиши кўз юмса бўладиган масала эмас. Бу тўғрида Мулла Обид жиддий бош оғритади ва масалани тездан қатъий маъқул ҳал қилади: қишлоқдаги ҳозирда сут бериб турган сигирларнинг рўйхатини олиш, ҳар кунги сотиладиган сут миқдорини билиш, сут миқдорига қараб тунука идишлар ҳозирлаш, агар сут миқдори кўп бўлса, колхоздаги кичик шотилик бир арава, ноchoғроқ бир от билан дала ишига яроқсиз, ёки ёшроқ бир болани шу сутларни ҳар кун рўзгорлардан ҳисоб бўйича йиғиб олиб, шаҳарга тушириб сотиб чиқишга тайин қилиш; ўзича бу режани тузгандан сўнг, дарҳол мажлис чақириб идора томонидан ҳам буни тасдиқ эттиради.

Сигирсиз колхозчиларнинг ақчага муҳтож бўлишлари ҳам узоқ эҳтимол эмас. Идора бу тўғрида ҳам си-

гирсизлиги, камбағаллиги маълум бўлган аъзоларга эллик сўмдан ортиқ бўлмаслик шарти билан бўнак беришга қарор қилади.

Этик масаласи, бошда бирмунча ишқал кўчади. Чунки, пунктдан олинган маълум сумма боягидек зарур эҳтиёжлар учун сақланиши керак, бу суммани этик учун бузиш маъқул кўринмайди. Этик тўғрисидаги ишқалга Рафиқов етишади. Рафиқов ўз ташаббуси билан «Четан»ни Ильич заводи оталиғига олдирган. Ильиччилар «Четан»нинг энг муҳим эҳтиёжини ўташга ҳаммавақт тайёрлар. Идора ильиччиларга этик билан ёрдам тўғрисида мурожаатнома ёзади. Рафиқов ҳам ўз имзоси билан алоҳида мактуб қўшади. Ильиччилар «Четан»нинг мурожаатидан кўз юмайдилар. Уч кун ичида эллик жуфт ақчасиз этик берилиши тўғрисида жавоб қайтади. Демак, бу учинчи ишқал ҳам ҳал!

Баъзилар «узр»ининг бели синади, синдириш бара-варида яна колхоз ютади. Чунки, у уч муҳим масала асосан ҳал қилиниб, баъзиларда қимирлашга дармон қолмайди.

«Тарбиясизнинг бир қилиғи ортиқ» деган мақол бор. Лекин бу мақол ҳам «Четан»га фойдали бўлиб чиқади.

«Кунора базм, ҳафта сайин ҳайит»га ўрганганлар ўзларининг белини синдириб олгандан сўнг бошқача «тадбир»га юзланадилар. Ишга кеч чиқиш, ишлаганда саланглаш, бир кетмон ташлаб ўн томонга анқайиш... Айниқса бу оғриқ янгигина тузилган колхоз шароитида юқумли бир офат. Лекин «Четан»нинг бўлтақбошилари соғлом, чертилиб олинган ҳушёр йигитлар. Салангловчиларга ўз вақтида танбеҳ ясайдилар. Танбеҳ билан эпга келмаганларни идорага ёзиб топширадилар.

Идора бу тўғрида жиддий ўйлайди. Ўзаро танқид, моддий ва маънавий таъсир яшаш, ижтимоий мусобақа... Булар ҳаммаси бу дарднинг давоси деб қабул қилинса ҳам, яна булар етмагундек ҳис қилинади. Шу ҳис қилиниш орқасида табиий равишда иш кунини кесиш фикри келиб чиқади. Иш кунини кесиш тўғрисида идора беш соат ўтириб ишлайди ва қилни қирққа ёрган қабилидан ҳайдовга, молага, жўякка, экишга, чопиққа, чопиқ машинасига, суғоришга, ўроққа... Хулоса, хўжаликда бир йил ўн икки ойлик ишга кунлик миқдор, ишга сифат ва меҳнатга симкор белгилаб чиқади. Кўп ўтли девкорларнинг меҳнатларига кенг майдон очганидек, салангловчиларнинг яраларига туз ҳам сепиб қўяди. Кўплашиб ба-жариладиган — чопиқ каби ишларда агарда ҳар бир

бўлтакнинг ҳамма аъзолари бир-бирларининг инсофларига ишонсалар, бирикиб ишлашларига йўл берилганидек, ишонмаган тақдирда ўзлари эътиқод қилган гуруҳларга бўлинишига ҳам рухсат қилинади.

Айниқса, сўнгги тадбирдан девкорлар шодланадилар, ялқовлар тузалишга фурсат етганлигини сезадилар. «Четан»да ҳеч бир кўрилмаган равишда жонлилиқ бошланади.

Пахтанинг иккинчи чопиғига йигирманчи майда киришилади. Иккинчи чопиқнинг муддати ўн беш кун — бешинчи июнь. Бунда хотин-қизлар кучидан фойдаланишга рухсат, чунки гўзанинг тупи зўрайган, майда заҳаларга чидамли ҳолга келган. Бироқ, шунда ҳам муҳим ҳозирликлар йўқ эмас:— ҳозирча «Четан» хотин-қизлари паранжида юрганликдан ҳар бир колхозчи ўз рўзғоридан чиқиб ишлайдиган хотин-қизларни ёнига олиб, ақалли бир кун чопиқни таълим беради. Агар уларнинг чопиққа ўрганганликларига ишонса, бўлтак ёнида ташкил қилинадиган хотин-қизлар бутোগига келтириб ҳавола қилади. Хотин-қизлар бутоғи эрлардан тамом бошқа ишлайди. Уларнинг ишига бўлтакбоши ора-чора, келиб-кетиб раҳбарлик қилиб турса ҳам, ҳар ҳолда уларнинг ичида беш дақиқадан ортиқ турмаслиги, ишдан бошқа тўғрида сўзлашмаслиги лозим. Буни Мулла Обид алоҳида шарт қилиб киритади. Бу эҳтиётга Мулла Обиддаги диний таассуб деб қараш мумкин. Лекин ўзи бу эҳтиётни эски васвасалардан қутулиб етмаган колхозчилар орасида бирор тартибсизлик чиқа кўрмасин, деб изох беради.

«Хотин-қизлар кучидан фойдаланиш» қарори бошда бирмунча юқори, қуйи сўзларга ҳам сабаб бўлади. Баъзи муҳофазакор колхозчилар бир неча кун ҳеч бир турли бу қарорни мияларига сиғдирилмай юрадилар. Хотин-қизларнинг ўзларига келганда, улар ичида ҳам неча хил оқим бор эди:

— Тавба қилдим, худо... Хотинларнинг чопиқ қилганини етти отадан бу ёққа эшитмаган эдик,— деб баъзи хотинлар ёқа ушлайдилар.

— Бу ҳам охир замон аломати, айланай!— деб ҳамма гуноҳни охир замон устига ағдариб, ўзи чопиқ ўрганишга ҳозирланиб қолганлар ҳам кўринади.

— Текинга ишлатмас эканлар-ку, ахир ишлаганимни битиб қўлимга патта берсалар, пулини олганимда кўзим мошдек очилиб қолар!— деб ҳақ олганда кўзини мошдек очилишига суюнганлар ҳам топилади,

Баъзи хотинлар на ундай ва на бундай деб турмасалар ҳам, қўлларига кетмон олар эканлар, эркакларига қуйидаги шартни қўйишни унутмайдилар:

— Кишим, сиз қатиқларимнинг пулини рўзғорга уриб, бир қарич латта олишимга йўл бермай келдингиз. Энди, кетмон чопиб толганимга кўз олайтирманг!

— Кетмон чопсам чопай, бироқ чақалоғимни нима қилай? Қорнимдаги сабилни...— деб зорланувчилар топилса ҳам, «бир аъзонинг рўзғорида бир неча хотин-қиз бўлиб, орада бир ёшга етмаган эмувчи бола бўлса, эмизувчи хотин ишга зўрланмайди. Эмчакдан ажраган бир неча болаларга қараб туриш учун ва рўзғор юмушларини идора қилиш учун рўзғордан бир хотин чопиқча чиқмаса ҳақлидир. Туғишига тўрт ой қолган бўғоз хотинлар ҳам ишга чиқмайдилар. Шунинг сингари шартнома бўйича қурт тутган хотин-қизлар ҳам қуртга қараб туриш учун рўзғорда бир кишини қолдира оладилар» мазмунли идора қарорининг остига киргизилган шарҳ уларни сукутга мажбур қилади.

Иккинчи чопиқ бошлангандан уч кунгача хотин-қизларнинг ишга чиқишлари бирмунча тихирлиқ билан болади. Ҳатто Мулла Обиднинг хотини — Фотима опа ҳам бир неча кун ишга чиқмайди. Мулла Обид: «Бу мен, ўзим қилган иш; агар сен ишга чиқмасанг мен сени...» деб дўқ қилади. Иккинчи куни қизи Зайнабни рўзғор ишларига қолдириб, Фотима опани Мулла Обиднинг ўзи учинчи бўлтак қўл остида тузилган хотинлар туркумига келтириб қўшади.

— Опалар, сизга Фотимани олиб келдим; чопиқча уста, кам-кўстингиз бўлса бундан ўргана оласиз!— дейди ва орқасидан Фотима опанинг қитиғига тегиб қўяди,— лекин ўзи муғамбир, фақат унинг муғамбирчилигини ўргана кўрмангиз!

Хотинлар кулишадилар. Фотима опа эрига бўш келиб турмай, хотинларга мурожаат қилади:

— Биз хотин-қизларни кетмон кўтаришга мажбур қилган шунинг ўзи!— дейди.— Энди уялмасдан сиздан бир ўртоғингизга муғамбирлик тухматини ҳам тақияпти... Уринг ўртоқлар, бу гарангни!

Хотинлар юзларини Мулла Обиддан ярим яширган ҳолда хохлашадилар. Фотима опа кетмон кўтариб эрининг устига югурмакчи бўлади. Мулла Обид ҳиринг-ҳиринг кулиб ундан қочади...

— Чопиғингга қара, хотинларни ишдан қўйма!

— Йўқ, мен сени чопиб эгачиларимни дастингдан қутқараман!

Кулги, қийқириқ...

Бу воқеа хотин-қизларини ишга чиқаришга тараддул-ланиб турган кўп колхозчиларга яхши таъсир қилади. Эртаси кун кўпчилик Мулла Обидни таъқиб этмайдилар. Етти бўлтакда эллик хотин-қизнинг чопиққа чиққанликлари маълумоти олинади. Маълумот бараварида уларнинг иш салмоғи ва сифатида тегдод қилинади, салмоқ жиҳатича эркакларга нисбатан қуйи, сифатча эркаклардан қолишмайди. Қисман юқори турган хотинлар ҳам бор.

Бу муваффақиятдан айниқса Берди татар терисига сиғмайди:

— Биз ишнинг кўзини биламиз!— деб белини тутамлаб юринади.

Бироқ Мулла Обид учун янги ишкал туғилиб, муваффақият завқини тотинишга фурсат тополмай қолади: янги экилган экинлардан қовун ва қовоқларни, чимзордаги жўхориларни зағчалар ковлаб емакда эмиш. Бу хабар Мулла Обидга жуда ҳам ёмон таъсир қилади, гўёки зағчалар экинларни эмас, худди ўз кўзини чўқиб чиқаргандек аламланади. Дарҳол колхозчи болалар ва қизлардан икки қўшоқ қўриқчилар тўдаси ташкил қилиб, болаларнинг ўзидан ҳар бир қўшоққа бир бошлиқ сийлатади. Қўшоқ аъзоларини сапқон, кўнғулак (камонгулак) ва тартараклар билан қуроллантиради. Ўзи бу отрядга «қўмондон» бўлган ҳолда уларни «душман» томонига олиб юради. «Отряд»нинг бир қисмини полиз экинларига қўйиб, «бошлиқ»қа тегишли таълимотларни беради. Иккинчи «отрядни» собиқ чимзор — ҳозирги жўхоризорга олиб тушиб, пушта бўйлаб жўхори қазиб ётган ўн бешлаб зағчаларни отряддан «тор-мор» қилдиради. Отрядни жўхоризорнинг саккиз томонига тарқатиб «пистирма»га қўяди. Болаларнинг қорни очишига ўзи нон бериб юборишни билдириб, кечгача бу ердан қўзғалмасликларини таъкидлайди. Зағчалардан хотиржам бўлган ҳолда яёвлаб қишлоққа қайтади. Йўлакай тўрт ва бешинчи бўлтакнинг чопиқчилари билан «ҳор-ма-бор бўл»лашиб ўтади. Уларнинг ишига, иш сифатига ва ўзанинг ўсиш ҳолатига диққат қилади. Дидига келган ишларни мақтаб колхозчиларнинг кўнглини кўтаради. Нуқсонли деб топган нуқталарни ишловчиларга малол келтирмасдангина танқид қилади. Тузатиш учун йўл кўрсатишга гарчи ўзида иқтидор сезса ҳам, яна

колхозчиларнинг ўзларидан фикр сўрайди. Унинг бу ҳаракати колхозчиларга жуда яхши таъсир қилади. Ўзаро фикрлашиб, тажрибаларини сўзлаб, нуқсонни йўқотиш йўлини топадилар.

Бешинчи бўлтак ёнидаги хотинлар билан ҳам узоқроқдан «ҳорма-бор бўл!» қилиб ҳол-аҳвол сўрайди. Орадан шатирроқ саналган Хандон опа Мулла Обидга эшиттириб пичинг айтади:

— Ҳа, ҳамма қилгуликни ўзингиз қилинг-у, яна биздан ҳол сўранг.

Мулла Обид четга қараб кулади:

— Токай сиз, биз эркакларнинг устида юк бўлиб ётасиз, сиз ҳам эрларингизнинг юкини бир оз кўтаришинг-да!

Мулла Обиднинг сўзига Хандон опа бўш келмайди:

— Мен эримнинг юкини кўтариша-кўтариша жуда адо бўлганман... Энди буниси жуда ҳам ортиб кетди... Раҳмат эшони раиснинг марҳаматларига!— деб қичқиради,— эрим Новрўз бойингизга йигирма беш йил ҳамдамлашиб, ҳануз битта сигирлик бўла олмадим.

Мулла Обид хотинларга қарамасга тиришиб, чопилган ерларга кўз юбориб, иш сифатини текширади.

— Энди сигирлик бўласиз, опа!— дейди Мулла Обид туп остига тиралган бир кесакни қўли билан уватар экан,— бизда яхши ишловчига деб аталган ўн битта сигир бор, эрингиз билан сиз яхши ишласангиз, шулардан бирисини ўзингизники қила оласиз!

— Эримнинг яхши ишлашига мен ишонмайман!— дейди хотин умидсиз,— судралганга қаёқдан ақл кирар эди!

— Сиз уни яхши ишлашга қистангиз... Ўзингиз ҳам агар яхши иш кўрсатсангиз сигирни ола биласиз!

— Ростданми, айланай раис: почча,— дейди хотин, бошқалар кулишадилар,— рост айтасизми, хотин киши яхши ишласа сигирни берасизми?

— Бераман, хотин-қизларнинг ичида биринчиликни олганларга ҳам сигир бераман!

— Ростми?— деб юборади бирдан бир неча хотин.

— Рост!

— Сигири бўлса-чи?

— Сигири бўлса яхши сигирга алиштириб берамиз!

Хотинлар кулишадилар:

— Вой, яхши экан!

— Шундай, опалар!— дейди Мулла Обид жиддий,— яхши ишлаб ном чиқарсангиз сигирсизингиз сигирли, сигири борингиз яна ҳам яхшироқ сигирли бўласиз!

Сигирларни совринга қўйганлигидан жуда рози бўлган ҳолда хотинлардан узоқлашади. Бироқ, бу ўз-ўзидан розилик унда узоққа бормаиди. Бу розиликнинг ўрнини келаси йилга ҳам шунингдек сигирдан ловақал ўн бешини совринга қўйиш фикри келиб олади. Мулла Обид бу тўғрида жиддий ўйланиб борди. «Хўп... Бу йил-ку текин сигирга эга бўлдик, келаси йил... келаси йил ҳам ишловчиларни ишга қизиқтириш учун шу керак эди. Бундан ташқари аъзоларни сигирли қилиш идорани ҳам анча ташвишдан қутқарар экан, сўт сотиб турган аъзоларнинг пул тўғрисида хархашаси йўқ ҳисобида, пул жанжали бутунлай, деярли сигирсизларники... Хўп... Бу жиҳатдан ҳам аъзоларни сигирли қилиш керак экан».

Мулла Обид келаси йил учун ҳам ўн бешта сигирни қаердан топиш, қандай маблағ воситасида сотиб олиш устида бошини оғритади. Колхознинг умумий даромадидан... Йўқ, бу тўғри келмас, чунки, кузда умумий даромад ишловчиларнинг иш кунлари ҳисобида бўлинади, бунга тегиб бўлмас... Муштумзўрлардан олинган ерлардаги дарахтларни кесиб сотиш... Бу ҳам келишиб етмайди. Эҳтимолки, ҳали колхоз учун бинолар солинсалар, дарахтлар шу биноларга ишлатилар... Ўш бирмунча вақт колхознинг ҳар бир бурчагида маблағ яллинг боради. Бирдан фикрига колхоз қўйларини сотиб сигирларга айирбошлаш келади. Бироқ, қўйларни сотишга кўли қиймайди. Аъзоларнинг ўзларини гўшт керак эмасми, кичкина бўлса ҳам колхознинг майда чорваси бўлиши лозим эмасми? Бино-бирин, совлиқларни сотиш ўхшамайди, янги туғилган қўзилар ҳам бир йилсиз пулга ярамайдилар. Эркак қўйларни сотиш... бирмунча зарарсиз, четдан ҳам таънаси оз... Ахир ўрнига сигир олинади-ку... Лекин йигирма тўртта эркак қўй, ўн бешта сигирга ярамикан. Гурлан сигир тўғрисида ўйлаш қийин, жайдари сигирларнинг яхшироқларидан топиб олинмаса арзимаиди. Хўп... Шундай бўлгандан сўнг йигирма тўртта қўй, ўн бешта зотли жайдари сигирга етмайди... Қўйларни сотиш ҳам уни қаноатлантира олмаганидек, иккинчи томондан шундан бошқа умидли ўрин ҳам кўринмайди. Ҳозир ипнинг учини топган кўринади, бироқ ҳалиги чигилни ечиш қийин. Хўп... қўйнинг пули ўн

беш сигирга етмасин... Зотли, бир-бир ярим яшар таначалардан олиб қочирсак? Таначалар ўн ойда туғса... Дафъатан бу фикр ўзига маъқул тушади. Ҳар бир қўй ҳозирги бозор баҳосича бир юз ўттиз-қирқ сўм ўрталарига боради, қочишга яқин турган таначаларнинг энг яхшиси ҳам шундан юқори эмас...— деб ўзича илжайди, хўп, биз ҳар бир қўйимизга бир танача олар эканмиз, демак йигирма танача. Буларни сотиб олган кундан бошлаб ўзимиздаги буқаларга қўшиб қўйсак... Хўп, ўн ойдан сўнг ҳар бириси болалик бир сигир! Келаси йил ўн бир ўрнига йигирма сигирни совринга қўя оламиз, йигирма сигирсиз аъзо сигирли бўлиб, идора ҳам уларнинг пул хархашасидан қутулаёзди!

Мулла Обид шу қарорга келганда идорага келиб киради, идорада ўлтирганлардан Берди татарни сўрайди, Татарнинг уйига овқатланиш учун кетганлигини билгандан кейин идорада тўхтамайди.

Мулла Обиднинг ҳар бир ишда ҳам шошиш одати эмас. Бироқ, бу тўғрида бир қадар эътидолдан чиқинқирайди. Сув ёқалаб Татарнинг қўрғонига келади, юзига ёпиқ турган замбил эшикни очиб ичкари киради.

Татарни баъзан Мирвали банги «Берди фаранг» деб атайди. Бир жиҳатдан банги бу тўғрида ҳақли ҳам кўринади. Чунки, унинг баъзи техникалари ажойиб, маълумки, у хотинсиз яшайди. Уйда овқат бера турган кишиси йўқ, ҳолбуки иссиғисиз яшаш ҳар ким учун ҳам қулай эмас. Айниқса, қишлоқ колхозлашиб Татарнинг иши бошидан ошгандан кейин, иссиқ овқат тўғрисида жуда ҳам қийналади ош пишириш учун икки-уч соат вақт тополмай гарангсийди. Кўп ўйлаб, охирда вақт ва меҳнат исроф қилмасдан, ҳар кун иссиқ овқат ошаш йўлини топади: эрта билан кичкина алюмин қозончага озгина гўшт, мой, картошка, пиёз каби нарсаларни икки коса сув билан солади. Ундан кейин еттинчи пиликлик тунука чирогни ёқиб, тагсиз эски челақнинг ичига ўтқазади, челақнинг оғзига тунукадан турба ясаб, устига ҳалиги оғзи ёпилган қозончани келтириб қўяди, шу билан иш битди... Ишдан қайтиб келганда еттинчи пилик чироқ қозондаги шўрвани жуда ҳам мазалиқ равишда пишириб қўйган бўлади...

Мулла Обид келиб кирганда, Берди татарни қозондаги шўрвани сузиш ҳаракатида турган ҳолда топиб, айниқса чироқ билан шўрва пишириш санъатига таҳ-

син ўқийди. Мулла Обиднинг таом устига келишидан хурсанд бўлган Берди татар ўз санъати билан мақта-нишга вақт топмайди.

— Вақтида келдинг, дастурхонга ўлтур!— деб жой кўрсатади,— зағчаларга қарши болалардан қоровул тузибсан деб эшитдим. Улма, эшони раис!

Мулла Обид дастурхонга ўтирар экан, бир нарса эсига тушади...

— Болаларга нон юбориш керак экан!— дейди Мулла Обид ва ўтирган жойидан қўзғала бошлайди,— мен ҳозир нон топиб юбормасам, болалар тарқаб кетили!

Ўлтур, қўзғалма,— дейди Татар,— ҳозир нонни қасқдан топасан?

— Топмасам чора йўқ, уйлардан қарз йиғиштириб юбораман.

— Нон менда бор!— дейди бақириб Татар,— кеча ярим пуд ундан нон ёпдирдим. Шундан сенга қарз бера оламан!

Мулла Обид тинчийди, бироқ нонни ҳозир идорага чиқариб бировдан бериб юбориш зарурлигини сўзлайди...

— Сен тинч ўлтур, тинчимас гаранг!— деб бақиради Татар,— мен ўзим ҳозир идорага чиқариб берай!— Татар чироқ устидан олган қозончани қайтариб ўз жойига қўяди. Егоч сандиқни очар экан, болалар сонини сўрайди.

— Ўн етти!

Татар ўн етти дона нон олиб дастурхонга ўрайди ва қадамини олда-сонда босиб, идорага югуриб кетади. У кетгандан сўнг Мулла Обид ўрнидан туради, қозончани очиб қарайди, шўрва астагина миқиллаб қайнайди. Қозончани қулоғидан ушлаб кўтаради, челақ ичида еттинчи чироқ ёниб туради. Мулла Обид қозончани жойига қўяр экан, илжайди, ҳужрадан ҳовлига чиқиб у ёқ-бу ёққа айланади. Каптархонани, каптарлардан холи ва оғзидаги навадан тўқилган тўрларни бузилган кўриб ҳайрон бўлади.

Мулла Обид ҳовли юзида турган сопол кувачадан қўлини ювиб турган ҳолда Татар қайтиб келади.

— Элтиб бердим, ҳозир юборадилар!

— Каптарлар қани?— деб сўрайди Мулла Обид қўлини, мўйловини артар экан.

— Каптарларни... Каптарларни шаҳарлик бир ошнамга бериб юбордим.

— Нега ахир?

— Каптарларни қарашга қўл тегмайтурган бўлди... Ахир бу колхозчи каптарларинг... менинг каптарларимдан ҳам серхархашароқ келди-ку!

Мулла Обид илжайиб қўяди, сўз айлантормади.

Шўрва асноси Мулла Обид эркак қўйларни сотиб таначаларга айирбошлаш фикрини ва бунга бўлган эҳтиёж сабабларини сўзлаб чиқади. Татар кулади, гўё ўз болаларининг қайғусини чекаётган бир ишчан ва меҳрибон ота каби, колхознинг ўсишга аздаҳидил жон куйдиргувчи Мулла Обиднинг кўзига шу топгача кўрилмаган бир муҳаббат билан нигоҳ ташлайди...

— Ақлинг ўткир, ниятинг холис, ўртоқ!— дейди Татар,— мен сенинг бу фикрингга қўшилибгина турмайман, балки ишга ўзим бош бўлиб киришаман.

Мулла Обид ўз фикрини самимият билан қарши олинишга миннатдорлик кўрсатган каби, шу чоққача Татарнинг қисташига қарамасдан тузукроқ иштиҳоланмай чуқуниб ўтирган шўрвага катта иштаҳа билан ёпишади, бир эз солиёзган товоққа бир эмас, бир яримта нонни бўктиради...

Татар бундаги маънони сезади, меҳмоннинг иштаҳаси ўзига оғир келмаганлигини билдириш учун бўлса керак, ёнидаги сандиқдан яна икки нон олиб дастурхонга ташлайди.

— Иштаҳанг кўтарганча нонни бўктира бер!

Мулла Обид бўккан нондан олиб оғзига тикар экан кулади.

— Яна икки нонни-ку бўктираман, бироқ товоққа сиғмайди-да.

— Товоқни енгиллатгандан сўнг бўктир!

— Ҳа бу маслаҳат дуруст!— деб кулади Мулла Обид.

— Мен сенинг фикрларингга қулоқ қоқмай келаман,— дейди Татар ҳангомани буриб,— энди сен ҳам менинг орзумга кирсанг эди!

— ...?

— Сўзимни эшитдингми?

— Эшитдим,— дейди Мулла Обид оҳиста,— орзунгиз нима?

— Биринчи орзум шуки, бундан сўнг фирқасиз бўлиб юрмасанг, фирқага кирсанг... ўртоқ Рафиқов ҳам шу орзуни қилади!..

Мулла Обид ўйланади...

— Фирқага кириш... менга тўғри келмас...

— Нега келмас?

— Мен... худога ишонаман.

Татар Мулла Обиднинг юзига тўғри қараб бош қашинади...

— Фирқаннинг бошқа йўлларига қаршилигинг йўқми?

— Йўқ. Мен фақат худога...

— Хайр, бу масала очиқ қолиб турсин. Мен бу тўғрида Рафиқов билан сўзлашиб оламан... Энди бошқа орзумни атай: ўзингга маълум, қишлоғимиз — юз фўнз деярли колхозлашди, ишлар жойида бўлди. Юзлаб аъзоларимизнинг умумий мажлис учун йиғилган вақтлари кўп бўлиб турмоқда, мана шунда қишлоғимизнинг каттароқ бир биноси йўқлиги учун қийналамиз. Ҳозир ёз, очиқ ҳавода йиғилсак ҳам билинмайди. Бироқ қиш кунлари қаерга йиғилайлик. Қор, ёмғир остида, совуқда, очиқ ҳавода йиғилиш мумкин эмас. Мана шундан бизга бир-икки юз киши сиғдирарлик бир бино топиш, ёки шундай бир бинони ёпиш эҳтиёжи туғилади. Мен бу тўғрида кўпдан ўйлаб юрибман... Хатиб домланг жўнатилгандан буён Катта масжид номозсиз қолаётганга ўхшайди, шу масжидни биратўласига ёпиб, клуб қилайликми, дейман. Ё бўлмаса ўзимиз гузар четидан бирор клуб ёпайликми? Ҳарчи буни ўзинг бир ўйлаб қара-чи, жуда бошим қотди!

Сўзни эшитгандан кейин Мулла Обид чуқур сукутга боради... Бошини қашийди, муртини силайди. Аллақайси гапни ёқтирмагандек бошини чайқайди...

— Бино-ку, албатта керак! — дейди узоқ ўйлаб ўлтургандан кейин Мулла Обид, — лекин Катта масжидни клубга олиш... менга ёқмайди. Балки сиз: бу ўзи диндор, масжидни олишга худодан қўрқади, дерсиз. Ундай эмас, масжидсиз ҳам номоз ўқиш мумкин...

Татар кулиб юборади, алланарса эсига тушиб сўзни бўлади:

— Тўғри айтасан, сен тунови кун биз қишлоқни тозалатиб юрганда Бегматнинг сомонхонасида похол ёзиб устида номоз ўқиб ўтирган эдинг.

Мулла Обид ҳам Татарга қўшилишиб кулишади.

— Шундай... Менинг масжидни клубга олиш тўғрисида қаршилигим бошқа тўғридан... Мени бир ёққа қўя туринг, сиз қишлоқ халқини назарга олинг. Бу халқ сиз билан менингча ўйлаб, масалага «масжидда номоз ўқувчи йўқ» деб қарамайди, тўғридан-тўғри «динни бузадилар, шариатга раҳна соладилар» деб

билади. Дуруст, очиқ қаршилик кўрсата олмас, бироқ, ичдан кекланади. Бу эса бизнинг янги бошлаган ишимиз учун хайрли эмас. Масжиддан ҳам каттароқ, йигилишга қулайроқ бир бино ёпиш учун ўн минг сўм сарф бўлсин, боринг, йигирма минг сўм кетсин. Аммо шу сўммани фойда қиламан деб халқнинг кўнглига кек жойлашга арзимаёди, колхознинг юз минг сўмлик ҳосилига лат беради.

— Шаҳардагилар бўш қолган масжидларни клубга олаётибдилар-ку!

Мулла Обид енгилча кулиб қўяди.

— Сиз шаҳарни мисолга олманг. Шаҳар халқи бошқа, қишлоқ халқи бошқа...

Татар бу жавобга ҳеч нарса демайди, дарҳақиқат шаҳар онги билан қишлоқ таассубини текислаш маъносига Низом овсарни ҳам ақли етади.

— Бўлмайди дегин?

— Бўлмайди.

— Бўлмаса... ўзимизнинг клуб солишга кучимиз етарми?

Мулла Обид бир оз жавобсиз ўйлайди.

— Кучимиз етиш-етмаслигини учинчи чопиқдан сўнг айта оламан.

— Учинчи чопиқ билан бинонинг нима алоқаси бор?

— Катта алоқаси бор,— деб кулади Мулла Обид,— учинчи чопиқда пахтамининг ўсишига қараймиз: агар ғўзалар чопиққа сўз бермаслик даражада ўсиб кетса, бизда куч бор деган сўз бўлади. Яъни тўртинчи чопиққа ҳожат қолмай, кўп аъзолар то теримгача ишдан бўшайдилар. Шунда ҳам биз уларнинг бир қисмини буғдой ўроғига, хирмонга жўнатамиз, қолган қисмини бинога ишлатамиз... Бизда муштумзўрлардан қолган ўн икки минг пишиқ ғишт бор. Буни негизга ишлата оламиз, хом ғиштни бўлса, Тиктепадан қуямиз, ёғоч ва тахта тўғриларида чакалакларимиз бор... Агар клубнинг усти тунукадан ёпиладиган бўлса... мана шуниси бизнинг катта камчилигимиз бўлиб қолади.

— Тўғри!— дейди Татар,— сен айтганча тунукаси қийин... Менга қолса пахтамин дуркун кўринади, тўртинчи чопиққа сўз бермас дейман!

— Ҳозирги кўриниши чакки эмас, ёввойи ўтлар қутурадиган саратонгача кетма-кет уч чопиқни берсак шояд...

— Иккинчи чопиқдан бешинчи июнда қутулсак...
учинчини ўнинчидан бошлаймиз.

— Билмадим, буни гўзаларнинг сувга талаби кўрсатади.

— Яхши, мен тунука топиш тўғрисида бош оғритаман... Хўп, бўлмаса иттифоқ шу бўлсин. Буни ҳам сенинг анови масаланг билан бирга идорага қўйиб оламиз.

* * *

Чопиққа хотин-қизларнинг жалб қилиниши суръатни анча юқорилаштириб юборади. Еттинчи июнга қадар судралиб борган иккинчи бўлтакни ҳисобга олмаганда, қолмиш олти бўлтак иккинчи чопиқни икки ва учинчи июнда битириб, идорага хабар юборадир.

Тўртинчи июнь чопиқни битирган бўлтаклар учун дам олиш кунини деб эълон қилиниши барабариди, бешинчи июнда олти бўлтакдаги ҳамма эркакларга полиз ва жўхориларнинг чопиғига чиқиш билдирилади. Шу кун экилмай қолдирилган икки гектар картошка ҳам экилмоқчи.

Бешинчи июнь Мулла Обид олти бўлтак колхозчиларини иккига бўлади. Иккинчи бўлтакни полизга, тўрт бўлтакни жўхорига солиб, ҳар бир бўлтакни идора қилишини ўз бошлиқларига ҳавола қилади. Фақат орадан Усмон полвон билан Қарим отани чиқариб ўзи билан олиб юради.

Иккинчи чопиқдан чиққан гўзаларни айланиб, етилган жойларга учинчи чопиқ учун сув бериш, умуман чопиқ сифати, ер ва гўзалар аҳволини кўздан кечирмоқчи.

Иккинчи чопиқдан сўнгги даврни Усмон полвон «сараги саракка, пучаги пучакка» деб таъбир қилади. Унинг фикрича ерларнинг кучли ё ориқлигини билдирадиган давр иккинчи чопиқдан сўнгги пайт эмиш.

Учовининг миниши учун Мардонбой томонидан эгарлатиб қўйилган отлар устида бир оз «жанжал» бўлиб олади.

Мардонбой буларнинг миниши учун учта қулунли бияни эгарлатган. Мулла Обид билан Усмон полвон қулунли бияни миниб юришга қарши, чунки қулунлар гўзани босиб нобуд қилади, дейдилар. Мардонбой эркак отлардан беришга қарши, чунки уларни бир оз этлантираман, дам олдираман дейди. Ҳатто кеча ўзи

ҳам районга қулунли бия миниб борганлигини айтади. Буқун районга кетган Татарга ҳам бия миндирганлигини сўзлайди.

— Икки-уч соатга отларинг узилиб қолмас эди!— дейди Полвон.

— Узуладими, йўқми, ҳарҳолда дам олдириш керак, шунчалик диққатимни бўшга кетказмайман!

— Бўлмаса қулунларини тутиб боғланг!— деб буюради Мулла Обид Мирвали бангига.

— Ҳа, сиз қайтгунча булар билан майнавозчилик қилар эканман!— деб эринади банги.

— Қараб турманг, тутинг!

Тўрт томонга сакраб турган қулунларни тутиб олиш анча қийин бўлади, унга Мардонбой ва Мулла Обидлар ёрдамлашадилар. Айниқса тўруқ тойча тутқич бермай, Мирвали аканинг бемазасини бешта қилади: «Сабил, ҳароми, валадизино» каби «ширин» сўкишлар билан базўр тутиб олади.

Бияларга миниб жўнайдилар. Икки томондан «ҳанг... ҳинг...» деган кишнашлар бошланади. Арқонга бирга боғланган учта қулун, оналари томонга интилиб Мирвали акани йиқитадилар. Мардонбой ёрдамга етмаса Мирвали ака судратма бўлаёзиб, кийими ердаги сийдикка беланади.

— Ҳамма ишни сен қилдинг, Мардон,— дейди банги,— яктак-иштонимни бу кун кийган эдим. Фойдасига... Шу ишни! Ювишга совун қани энди? Ёки бирikki жуфт яктак-иштон қибериб қўйганмидинг?

Мардонбой кулади.

— Куласан тағин, қулунларингга фалоним... Кетмонинг бўлса худой урган инжиқ. Сен бўлсанг ундан баттар... буни қара, шу ҳам гапми?

— Хафа бўлма!— дейди Мардонбой, нима, сен номоз ўқийсанки, кийиминг бетаҳорат бўлса... Эрта-бириси кун кооператив очилади, шунда бошлаб яктак-иштонликни сенга олиб бераман, совун ҳам оласан.

Мирвали аканинг аччиғи бир оз босила тушади.

— Кўриб турарман...

— Кўриб турасан... Қани ичкарига торт қулунларни.

Иккиси бирлашиб қулунларни саройга киритадилар.

Гарчи бирмунча дағалроқ бўлса ҳам, ўзбекчада «бўладиган бузоқнинг турқидан маълум» деган бир мақол бор. Шунга ўхшаш иккинчи чопиқ билан танаси

Йўгонга тортиб, барглари қорамтилга мойиллашган ғўзалар ўз истиқболларидан хушхабар айтиб турадилар.

— Ғўзаларимиз чакки эмас,— дейди полвон,— булар учинчи чопиқни олгандан кейин жуда ҳам ўдағайлаб кетади. Сиз айтган тўртинчи чопиққа сира ҳам сўз бермас!

— Баъзи тупларда шона ажратишга ҳам ҳаракат кўринади,— дейди Карим ота,— мана, мановиларнинг бағр буюғига қаранг.

— Яна уч кунни ўтқазиб шу тахталарга сув берилса бўлади,— дейди Полвон,— кечиктирилса кетмон билан ўйнашиб шохини синдиради.

— Тўғри!

— Ҳарчи ўт йўқ ҳисоби,— дейди Мулла Обид.

— Чух-чух,— деб отни уват ариғидан сакратади полвон,— бунда ўт нима қилсин, кетма-кет кетмон, уст-ма-уст машина еб тургандан кейин... мен бошда машинадан яхшилик кутмаган эдим. Лекин жўякдаги ўт томирларини қуритишга фойдаси катта экан!

— Жўякнинг намини сақлаб беришдаги фойдаси оз деб ўйлайсизми?— дейди Карим ота.

— Мана шу уват яхши кўтарилмабди,— дейди Мулла Обид.

— Ер кучсиз.

Нариги уват билан буниси бир-бирига нисбатан фарқи ҳол тили билан сўзлаб туради. Нариги уват ўзалири қишқи тўкмадан ҳар кунига икки маротаба полвон со семириб чиққан йигитларга ўхшайди, бериги уват кесилхона ҳовлисида қуёшга чиқиб ўтирган беморлар рангини эслатади.

Мулла Обид сакраб отдан тушиб, тизгинини ёнида тўхтаган Карим отага беради, ўзи бориб шудгордан икки кило тош қадар бир кесакни олиб қарайди ва эзмакчи бўлади. Кесак берчлик қилиб эзилмайди.

— Чопиги текис кўринади,— дейди кесакни ерга ташлаб,— сиз айтганча ер кучсиз экан!

— Кучсиз, бу шудгордан ҳам кўриниб туради.

Мулла Обид қўйнидан дафтарча ва тўрт энлича қисқа қаламини олади.

— Бу кимдан қўшилган ер, билмайсизми?

— Уста Тошпўлатнинг ери.

Мулла Обид қийнала-қийнала араб ҳарфи ва эски имло билан дафтарчасига ёзади:

«Тўртинчи бўлтак қўл остида уста Тошпўлатнинг ғўзаси ер кучсиз бўлганидан кўтарилмаган».

Мулла Обид дафтарни қўйнига тиқиб, отига миниб олади ва:

— Бунини нима қилсак экан,— деб йўлдошларига мурожаат қилади.

— Бу йил энди фойдаси йўқ,— дейди Полвон,— келаси йилга гўнг солинади, шу. Менинг бўлтагимда ҳам икки десатча шундай кучсиз жойлар бор.

— Учинчи чопиқ билан ҳам кўтарилмаса тўртинчи чопиқ берилади,— дейди Қарим ота,— теги юмшатилиб турилса гўза анча ўнгғалади.

Мулла Обид бир неча вақт сўзламасдан ўйлаб кетади.

— Шундай кучсиз экинни ўнгғалтириш учун бир йўл эшитганман,— дейди Мулла Обид,— шаҳар теварагида деҳқончилик қиладиган немислар бундай қилар эканлар: экинга сув кира турган жойга катта ҳовуз қилиб, ичига қирқ-эллик арава гўнг солар эканлар. Ундан кейин суғоратурган вақтда сувни шу гўнгли ҳовуз орқали ўтказиб, ҳовуз теварагидан беш-ўн киши ҳовуздаги гўнгни кураклар билан кавлаб турар экан. Гўнгнинг шираси сувга қўшилиб экиннинг томирига етар, экин шу билан ўнгғалиб кетар экан.

Қарим ота немисларнинг ҳафсаласига таажжубланади. Усмон полвон бу усулнинг озгина ердаги экин учун мумкинлигини, бундай катта ерларга татбиқи осон бўлмаганлигини сўзлайди.

— Тўғри, бизда мумкин эмас,— деб уни тасдиқ қилади Мулла Обид,— лекин тажриба учун бирор гектар кучсиз ерни синаб кўриш керак эди.

Ярим соат чамаси фурсат ичида тўртинчи бўлтак кўздан кечирилади. Бунда ҳалигидек кучсиз уватдан яна иккитани Мулла Обид дафтарига тиркаб олади. Катта йўлни кесиб кўчанинг нариги бетига ўтадилар. Йўл устида ерга ўрнатилган икки қулоч чамаси ёғоч бошига қоқилган тахтада:

«Четан» колхозининг бешинчи рақамли бўлтаги. Ишловчи ўспиринлар билан ўн тўққиз, ер йигирма бир «га» деган ёзув кўринади. Бунини кўздан кечирган Мулла Обид «хотин-қизларни ҳам кўрсатиш керак экан» деб ўйлайди.

Етти бўлтак экинларини кўздан кечириш Мулла Обиднинг «шартномани тўлдиролмай шарманда бўлмасак...» деган хавфини йўқотади, Усмон полвоннинг сўзига қараганда, агар учинчи чопиқ билан сувдан урдирилмаса, бир десаткадан юз, юз ўн пуд пахта олиб

бўлар эмиш. Дуруст, боягидек ер кучсизлигидан кўтирила олмай қолган ерлардан етти бўлтакда тўққиз жойни Мулла Обид дафтарчасига қайд қилиб олади. Лекин бундай кучсиз жойлар ҳаммаси бўлиб тахминан ўн беш гектардан ортиқ эмас. Усмон полвон ва Карим оталарнинг сўзларига қараганда, буларни ҳам ўнгалтириб бўлади, ахвол унча хавфли эмас. Айниқса, бу жойларга тўртинчи, ҳатто бешинчи чопиқни ҳам аямаслик керак, дейдилар.

Шундай, бу кунги кўриқ Мулла Обидни бояги васасадан қутқарганидек, бундан кейинги иш тартибларини ҳам очиқ кўрсатиб беради. Кечиктирмасдан учинчи чопиққа ўтиш, ундан сўнг, агар экин тўртинчи чопиққа сўз бермай турган даражада ўдағайлаб кетса суғориш, орқасидан машина каби ишларни давом эттириш. Усмон полвон фикрича, ёввойи ўт босиш хавфи ҳам учинчи чопиқдан сўнг битади. Чунки, ёввойи ўтлар қутурадиган вақт июнь ойидир. Ҳолбуки, бутун июнь ойи «Четан» ерлари кетмон ва машина остидан қутулмай, ёввойи ўтлар нобуд қилина берадилар. Бу орада ғўзалар ўбдан ўсиб, шох-шаббалаб гул ҳам кўрсатиб қўядилар, июль ойида ёввойи ўтлар битади, кўкармайди деб бўлмаса ҳам, бироқ энди улардан ғўза учун хавф йўқ, ўдағайлаб кетган ғўза июлда кўкарган ёввойи ўтларни бўғиб ўстирмай қўяди.

Етти бўлтакни кўздан кечириб чиқиш учун беш соат чамаси вақт кетади. Гузарга қайтиб, бияларни Мирвали бангини топирадилар. Мулла Обид идорига томон борар экан, Мирвали банги бақиради:

— Сизни Татар уйига таклиф қилди. Қайтса олдимга кирсин деди.

— Ўзи қачон қайтди?

— Ҳозир қайтди,— дейди Мирвали ака,— кирсангиз, нах фаранги шўрванинг устидан чиқасиз.

Мулла Обид илжайиб, Берди татар томонига бурилади, ҳамроҳлар билан хайрлашади.

Мирвали айтганча Мулла Обид «фаранги шўрва» товоққа сузилаётган пайтда кириб боради. Татар хурсанд бўлади.

— Қайнонанг суйган,— дейди,— экинларинг қалай, хурсанд бўлиб қайтдингми?

— Чакки эмас, сизнинг ишлар-чи?

— Меники ҳам жойида,— дейди Татар Мулла Обиднинг олдига шўрва қўяр экан,— ўртоқ Рафиқов сенга салом айтди.

— Саломат бўлсин,— дейди Мулла Обид,— менга шўрвани кўп сузгансиз, мен ҳали уйимдан ҳам овқатланаман. Бир озини сизнинг товоққа қайтарай.

— Йўқ, керак эмас. Бу шум декчани сен ҳазил ўйлайсанми,— дейди Татар,— яна икки кишини тўйдирарлик шўрва бор, қани нонни тўғра... Бу кун мен жуда ҳам теримга сиғмай қайтдим, тунука масаласи ҳам ешиладиган бўлиб қолди. Энди сен одамдан ўктамлик қилсанг бас!

— Тунука топдингиз?

— Топдим,— дейди Татар мағрур,— ўртоқ Рафиқов агар пахтага зарар бермасангиз, ишни бошлай берингиз, мен тунукани оталиғингиз Ильич заводидан бердираман, завод қўлида бир вагон оқ тунука бор, деб айтади. Фақат, илгари техник чақириб план ва смета тузиш, неча пуд тунука керак бўлишини билиш зарур экан.

— Хўп... сара бўпти.

— Пошшоликнинг заводига юз, икки юз пуд тунука ҳеч гап эмас-да,— дейди Татар,— денгиздан бир челак сув олгандек гап... Ҳа, айтганча, ўртоқ Рафиқовга сенинг танача масалангни ҳам гапирдим. Жуда ҳам маъқул кўрди, яхши фикр, тездан қўйларга айрибошлангиз, кечиктирмангиз, дейди. Фақат таначалар зотли бўлсин, бозордан тўғри келганини ола бериш ярамайди, дейди, сотиладиган зотли таначалар ўзимизнинг қишлоқдан ҳам топилиб қолади, кеча Рашидбойнинг боласи бир ярим яшар зотли таначам бор деган эди.

— Ҳа, зотли таначаларни топиш қийин эмас.

— Бунда ҳам ўзинг бошқаларга намуна бўла оласан,— дейди Татар шўрвани хўр-хўр ичиб,— ўзингда ҳам швед сигирининг таначаси бор.

Мулла Обид бош қашинади...

— Бошингни қашима,— деб кулади,— тенг егани тангри суйибди...

— Бир гап бўлар...

— Бир гап бўлар деб думдор қилма,— дейди Татар,— хўп бўлади деб айт.

Мулла Обид иккиланади...

— Хотиним кўнмасмикан... Сигир қиламан, деб ўлиб юрган эди.

— Хотинингни кўндир... Сен колхозга ўрталарни тортишда зўр қаҳрамонлик кўрсатдинг, энди бир тана-

ни...— деб кулади Татар ва мавзунн бино устига бу-
ради,— энди бино учун одамни қачон берасан?

— Учинчи чопиқдан кейин.

— Илгари эмас?

— Илгари мумкин эмас.

— Учинчи чопиқни қачондан бошлайсиз?

— Унинчидан сув бермакчи бўлдик. Чопиққа ўн
бешдан илгари келмас.

— Биринчи июлгача одам беролмайман дегин-чи?

— Беролмайман... Лекин шунда ҳам кўп киши
эмас.

— Нега кўп киши эмас?

— Учинчи чопиқдан кейин кучни бир нечага бўла-
миз, бу кунги кўрик шунн кўрсатади,— дейди Мулла
Обид,— хотин-қизлар тўртинчи чопиқ лозим бўлган
баъзи жойларда чопиқни давом эттирадилар, бир туркум
аъзолар суғоришда қолдириладилар, иккинчи туркум
буғдой ўроғи ва хирмонга жўнатиладилар, учинчи қисм
ҳозиргача бизда йиғилган гўнг ва ариқ қазилганда
чиққан лойқаларни гўнг талаб ерларнинг тепасига
аравалаб таший бошлайдилар. Тўртинчи қисмни ик-
кинчи ўрим бедага солиш керак. Бешинчи қисм сиз-
нинг бинога...

Татар бошқаларга бир нарса демаса ҳам, гўнг ва
лойқа ташиш тўғрисида эътироз қилади:

— Гўнг одатда куз ва баҳорда ташилади, ёзда та-
шиш... Бунингга мен қўшилмайман.

Мулла Обид сўзини эшитмайди, Татар иккинчи қай-
та такрорлайди.

— Ёзда йиғилган гўнг ва лойқани мен ҳам кузда
ташиш фикрида эдим,— дейди Мулла Обид,— бироқ,
кузда гўнг ва лойқа ташишга қўлимиз тегмас экан.
Биринчидан биз кузда ҳамма кучни теримга бериб,
тезда ерни кузги ҳайдашга бўшатишимиз керак, бу
жиҳатдан кузда ишчи кучимиз етмайди; иккинчидан,
кузда ҳамма от-арава пахта ташишга банд бўлиб, гўнг
учун от-арава ҳам тополмаймиз. Пахтадан кейин қўш...
Қўкламга қолдиришни эса, маъқул кўрмайман, кўк-
ламда ҳам бизни ташиш учун гўнгимиз ва бундан
бошқача ишларимиз ҳам бўлади. Масалан, баъзи чала
кучсиз ерларга бирор минг арава ранг солиш фикрим
ҳам бор.

— Ранг нимаси, қаёқдаги машаққатларни ўйлаб
топасан,— дейди Татар,— ўзимиздаги гўнг етишмай-
ди дединг, лойқага ҳам кўндик; энди ранг...

— Бари бир етишмайди,— дейди Мулла Обид,— Усмон полвонлар ҳозирча ғўзага ҳар қанча юқори баҳо берсалар ҳам, лекин менинг кўнглим тўлиқирамайди, кўп ерларимизни ғўнгламасак бари бир «эски тос, эски ҳаммом». Бизга кўп ғўнг керак, ғўнг топмаганда ҳалигидек чоралар керак.

— Қеласи йил ҳукумат ерни кучайтирадиган дорини кўплаб берар эмиш.

— Берса солишга жой топамиз,— дейди Мулла Обид,— бу йилги олган дори беда учун мужарраб бир даво экан. Шу дори солинган ўн гектар беда жуда ҳам тирсиллаб кетди. Ҳукумат берадиган дориларни келаси йил қолмиш бедаларга соламиз. Хўп... Бизга у ёқни қўя туриб, ўзимиздаги имкониятларга қараш керак. Яхши ўйласак, ўзимизда имконият кўп. Масалан, сигирли, қўйли аъзоларнинг рўзғоридан ҳар йил минглаб арава ғўнг чиқарсак мумкин. Ҳолонки сигир ғўнглари таппи, қўй қумалоқлари қий қилиниб ёқилади. Биз шуларга бир чора кўрсак эди... Мен бу тўғрида идорага маъруза қилмоқчиман.

Татар хохолаб кулиб юборади:

— Сенга ғўнг савдоси тегибди,— дейди кула-кула,— таппи ва қий ёқишни ҳам манъ қиламан дегин!

— Чора йўқ, манъ қиламиз!— дейди Мулла Обид,— биз қий ва таппи ёқувчиларга ўтин берсак манъ қила оламиз. Яхши ўйлаганда, бунда кулатурган гап йўқ; баъзи районларимизда киши ғўнгидан ҳам фойдаланадилар деб эшитаман. Агар биз чинлаб деҳқончилик қилатурган бўлсак, ҳали бизга ҳожат ўраларимизни юза қазитиш тадбирига ҳам эҳтиёж тушса керак!

Татар энди кулмайди. Мулла Обиднинг қаршисида енгил ўйлаш зўр бир камчилик эканлигини ҳис қилади...

7. ҚУЁШ БИЛАН ҲАМ КУРАШАМАН

Учинчи июлнинг тонг салқини букунги қуёшнинг туғуши олдида узоққа чидаб боролмайди. Ёқимли салқин ва нафис эсаётган тонг ели, оқ тутун ичида барқ уриб чиқаётган қуёш ҳаракати билан нафас олиш учун ёқимсиз илиқ бугга айланади. Эрта билан бирор соат тинган сув каби шаффоф ҳолда турадиган ҳаво ҳам бугга тутилган ойнадек хира тусга киради... Суви кўллаш орқасида сизот — изза ҳолига келган, теваригини барди, саломалик ўтлари босган, поёнсиз ғўза-

номлар орасидан айланиб оққан ариқ устларидаги чивинлар тоқатсизлангандек. ғивирлаша бошлайдилар. Ёнғоқ остида ўчоқ қазиб, ўн кетмон тупроқ тортиш билан манглайи терчиган Юнус ота кетмонига суяниб нос отар экан, ўз-ўзига:

«Букун кабоб пиширсак ҳам бўлади», деб сўзланиб қўяди,— Аваз, сен отингни чиқарган бўлсанг анови тутга боғла, аравани бўшатма — турсин, илгари икки челақ сув олиб кел-чи! — Аравага озиқ-овқат ортиб келган Аваз отни тутга келтириб боғлагандан сўнг, шотига боғланган иккита челақни келиб олади.

— Сувни челақлаб ташиб юрмайлик,— дейди Аваз,— қайтишда ўрик тегига сув очиб келаман.

— Жуда яхши,— дейди Юнус ота оғзидаги носини туфлаб,— сувни тезроқ келтир, ўчоқнинг лойига ҳозир сув керак бўлади.

Иккиси шу сўзни сўзлашганда ернинг этагидан бир тўда елкасига кетмон қўйган йигитлар кўринадилар, йигитларнинг орқасида от олдида катта бир самоварни ўнгарган яна бир отлиқ ҳам кўринади.

Юнус ота ўчоқни тозалаб, қозонни ўчоққа хомаки қўндирган пайтда, йигитлар ёнғоқ тагига етиб келадилар-да, тарс-турс қилдириб елкаларидаги кетмонларини ерга ташлайдилар.

Уларнинг уч-тўртталарини истисно қилганда, кўплари деярли олди очиқ қалами ятак, қалами иштон кишиб, оёқларида кўн этик, бошларига ҳар турли дўппи кишиб, белларини бир метрдан мўл қилиб кесилган, яхшигина кирлаб сарғайган хом сурп билан боғланлар.

Кўпчилик йигирма билан қирқ орасидаги йигитлар бўлиб, орада уч-тўртта қирқ-эллик, ҳатто олтмишга яқинлашган бир мўйсафид ҳам кўринади.

Улар кетмонларини ерга қўйгандан кейин, сўз қўйишгандек белбоғларини ешиб, манглайларини шу белбоғ билан танғий бошлайдилар.

Орадаги икки-учта яланг оёқ ёшларнинг бириси бўлган йигирма икки-йигирма уч ёшлар чамалик бир «беўхшоқ» йигит Юнус отанинг ёнига келади ва энгашиб ўчоқ ичига мўралайди.

— Ўчоқни қотирибсиз, ота,— дейди тақдир қилиб,— чопиқни битирган кунимиз ўхшатиб бир палов дамлаб, иккита «мўйсафид»дан чақирадиган бўлиб-миз!

Қозон теварагини тупроқ билан тўлдираётган Юнус

ота илжаяди, унинг онда-сонда чукуртак бўлиб қолган тишлари кўриниб кетади:

— Агар бугун қизил саллани олсанг, албатта.

«Беўхшоқ» деганимиз ҳақиқатда ҳам қўпол, суяги йўғон, қадди қисқа, яъни бўйидан олиб энига урилган боши беҳад катта, кишига қараган пайтда, айниқса, ёш болаларни — қўрқутарлик даражада ғилай, филники каби йўғон ва тўмтоқ оёқли, қўллари ҳам оёғига яқин бир сифатда. Юнус отанинг бояги жавобидан кейин йигит тўмтоқ қўлларини юмруқ ҳолига қўйиб, тишини қичирлатади, ғилай кўзини «даҳшатли» ҳолга киргизади:

— Оламан, албатта оламан! — дейди ва теварагига аланглаб ўзидан олти қадам нарида бир ярим метр чамаси қизил сатинни бошига чўлғаб ётган чуваккина ва афтидан улугсимонлик кўриниб турган бир йигитга қарайди.

— Қизил саллани берасан, оламан!

Бошига қизил салла чўлғовчи йигит жавоб ўрнига илжайиб қўяди.

— Оласан! — деб пичинг отади Юнус ота, — қизил салла деб етти йигит йиқилди, сен саккизинчи қурбон бўлмасанг яхши эди!

— Самоварни ол, каллахом! — дейди отда келиб тўхтаган бўлтакбоши — Ислом новча.

«Беўхшоқ» йигит нима ҳам демоқчи бўлиб турганда, сўзи бўлтакбоши Ислом новча томонидан бўлинади, самоварни олиб четга элтиб қўяди.

«Беўхшоқ» йигит, яъни бўлтакбошининг таъбирича «каллахом»нинг асл исми Розик бўлиб, фавқулоддароқ яратилганлигидан бўлса керак, унинг шахсига анчагина лақаб тўқиганлар. Сийлаган киши уни ўз исми билан «Розик» деб атайдди. Бировлар «каллахом» деб чақиради, учинчилар «пўлағур», тўртинчилар эса тўғридан-тўғри «кўр» деб хитоб қилади. Лекин «ғилай» деб уни ҳеч ким атамайди. Эҳтимолки, Розикбойга нисбатан «ғилай» сўзини «ҳайф» ёки «эсиз» ҳисобласалар. Бу лақабларнинг Розикнинг ўзи томонидан қарши олинишига келганда, бундай лақаблардан чумоли чаққанча ҳам ранжимайдди, балки табиатига «қўшимча» тариқасида бағишланган қизиқликларидан озгина ишлатиб қўйишга рухсат берилганлигини сезади.

Розикбойга тақилган лақаблардан «пўлағур» сўзининг унинг яратилиш сифатини яхши гавдалантирган.

ликдан, биз ҳам бундан сўнг уни «Пўлағур» деб юртамиз.

Пўлағур самоварни олиб қўйгандан сўнг, белидаги рўмолини силлиқ тахлаб манглайини боғлайди. Олди очиқ ятакнинг кўкрак тўғрисига тақилган боғичларини бир-бирисига келтириб боғлайди. Сўнгра қисқа, семиз келагини шимариб, кетмонини кўтарганича қизил саллални йигитнинг олдига келади:

— Имонингни ўгуравер, Бадал!— дейди Пўлағур кетмонини ерга қўйиб ва сонинг бошига юм-юмалоқ мушти билан гурс этиб уриб қўяди,— ё бўлмаса оёғини ўй!

Пўлағурнинг бу сўзидан ёш-яланг хохолашиб, кексалар илжайишадилар.

Бўлтакбоши — Ислом новча кетмонини қўлига олиб, ҳаммадан ярим газ юқори турган қадди билан ғўзанинг устига келади. Унинг орқасидан бошқалар ҳам эргашадилар. Кейинги суғориш билан анчагина кўтарилиб қолган ғўзанинг ҳозирги кўлагали жойлари бир қадар лой, беш-олти одимгача серхато ва қисқароқ бўйли кўринадилар. Қолмиш ғўзалар эса кўз илғамай сойга тушиб кетгунча олтмиш-етмиш сантиметр чамаси дуркун ўсган ва аксар тупларнинг қуйи бўғимларида сарғиш-пушти капалак қўнган каби гуллар кўринади.

Бу ерлар лойроқ, кетмонга ёпишади!— дейди бўлтакбоши ва беш-олти қадам ғўзадан ташлаб ичкарига боради,— шундан бошлайлик, қолдирилган ғўзаларини кечки пайт бошлаймиз.

Бўлтакбоши нашали уват ёнидаги чет қаторига ўтиб, ўзининг ён қаторига Пўлағурни чақиради:

— Қани, каллакдор полвон, менинг ёнимдаги эгатга; сиз Бадал қаҳрамон, каллакдорнинг ёнидаги қаторга; сиз ўртоқлар, ўз қаторларингизга жойлаша беринглар.

Пўлағур бўлтакбошининг ёнига, унинг ёнига Бадал келиб тушади. Бошқа қаторлар ҳам колхозчилар билан тўлиб, йигирма қадар эгат эгалланади.

— Бир, икки, уч... мен билан ўн тўққиз! Тўғри. Қани, оғалар, бошладик! Қаллахом, сепламага йўл йўқ! Бадалбой, сиз ҳам эҳтиёт бўлинг! Кесаклар ушалсин, ўтлар ўлсин, бўғузлар тўлсин... Кетмонни томирдан қочириб юрутасиз, башарти бир қатордан зарарланган бирор туп ғўза кўринса ҳисобга олмайман!

Пўлағур қўлига туфлар экан, кўзини ола-кула

очиб, қаторнинг бошига қараб олади ва «шарманда қилма» дейди-да, кетмон ташлайди. Бошқалар ҳам чопиққа бошлайдилар: кетмонлар олдин-кетин кўтарилиб туша бошлайдилар. Тарс-турс, чақ-чуқ этган товушлар чиқиб, юқори кўтарилган кетмонларнинг йилтироқ сиргига тўқунган қуёш нури ялт-юлт чақнаб туради. Пуштадаги қуруқ тупроқлардан озроқ чанг бурқиб кетмонлар билан ўйнашади ва теваракка тарқала бошлайди. Чопиқдан чиққан жойлар силлиқ манзара ола борадилар.

Пўлағур бир оз шошинқираган ҳолда тарс-турс кетмон уради. Бадалнинг кетмони у қадар шошиб тушмаса ҳам, бироқ ҳар бир кетмон керакли жойга тушиб, бир тупни икки-уч кетмонда саришталаб боради. Ҳар иккисининг чопиғига кўз қирини ташлаб борган бўлтакбоши бир вақт кетмонига суяниб тўхтайди.

— Сен, каллахом, чопиққа бир оз чала кўринасан, кучинг бекорга сарф бўлмоқда,— дейди бўлтакбоши,— кетмонни мўлжаллаб ташла: биринчи кетмондан ўт ўлсин, кесак ушалсин, томир бўшалсин ва шу тупроқ билан нариги ғўзанинг бир ёқ бўғози ҳам тўлсин. Иккинчи кетмонда бериги бўғоз тўлиб, учинчи кетмонда чала қолган ўринлар қумлансин. Онда-сонда учраган катта кесакларни кетмоннинг муҳраси билан бир урда, кетавер! Ҳозир Бадал билан баравар бораётган бўлсанг ҳам, бироқ узоққа чидолмайсан, негаки, бирнинг ўрнига икки куч сарф қилмоқдасан.

Пўлағур ишлар экан, бўлтакбошининг сўзини тинглайди. Чунки «душман» ҳазил эмас, бир қадам ҳам олдинга жўнатиш «фалокат» келтиради...

— Тўғри!— дейди Пўлағур,— ишимнинг пўлқилиғини ўзим ҳам пайқаб қолдим!

Чопиқчилар кулиб юборадилар.

— Балли!— дейди бўлтакбоши,— сенда Бадалнинг икки кучи бор, бироқ ҳадис йўқ. Кетмонни ҳаммавақт юқори кўтариб бир қўнуқда тушурма; кесак кўчира турган бўлсанг, баланд кўтар-да, ўрта дамини ишлат, қумлашда миёна кўтариб ўнг даминигина ишлат, керак бўлмаганда сўл дамини ишлата кўрма! Ана, ана, тамом!

— Оббо...— дейди ишдан тўхтаб Бадал,— таълимнинг ҳаммаси бу кунга йиғилиб қолган экан-да, хўжайин!

Бўлтакбоши илжайиб қўяди.

— Мақсад, сенлар тушунганча қиморбозлардек,

бир бирларингдан ўтишдан, ҳунарни яшириб ютушда эмас,— дейди бўлтакбоши,— колхоз учун уста чопиқчилар керак, чопиқни ўз вақтида битириб олиш керак; мен буни ҳаммавақт сўзлаб келаман. Тўғрисини айтганда, Розикбой бу турганларимизнинг ҳаммасидан ҳам зўр, бироқ, чопиққа келганда ҳунари йўқ. Агар шу каллахом чопиққа роса уста бўлса, бир кунда икки маркалик иш қила беради. Бу нима деган сўз? Агар чопиққа омилкор бўлган Розикбой биз билан ўн беш кун иш қилса, ози икки гектар ерни ортиқ ишлаб, мана шу турганларни бир кун илгари ишдан бўшатади. Иккинчи ёқдан чопиқни ҳам ўз вақтида бажаришга имконият беради.

— Икки кишилик марка ҳам олади денг, Хатиб домланинг ола сигири ҳам шуники, денг!— дейди Пўлағур.

Колхозчилар кулишадилар.

— Ўзаро мусобақа керак,— дейди давом қилиб бўлтакбоши,— шу билан бирга, билган ҳунарни бир-биримиздан яширишимиз яхши гап эмас. Тўғри келган сайин бир-биримизга тажрибаларимизни ўргатишимиз зарур!

— Қойилман, улуғим? — дейди Пўлағур кетмон ташлаб,— ғаламусга одоб беринг, ғаламусга!

Чопиқ давом қилади. Мусобақачилар кўпчиликни орқада қолдириб олдинлайдилар. Қуёш бетини ердан кўтарилган оқ туман қоплаб лойқатади. Тиқ этган шамол юрмай, нафас олишни қийинлаштиради, чопиқчиларнинг манглайларидаги рўмоллари тер билан ҳўлланса ҳам, ҳали сиқиб ташлайдиган даражага етмайди. Этлироқ йигитларнинг якак елкаларида бирмунча тер нишонлари кўринади.

Ислом бўлтакбоши манглайига теришиб қолган терни бармоғи билан сидириб ташлагач, олди очиқ яктагининг икки барини елпитиб қўяди.

— Аваз, ҳооой!

— Ҳовв!

— Отларни пастга тушириб, беда анғизига боғла, қайтишингда ўша тарафдаги қўрғонлардан товоқ-коса йиғиб кел! Ҳозир самоваринг қайнаган бўлса, бизга бир қумғон чой дамлаб кел!

— Хўп!

— Бормисиз, улуғ! — дейди Пўлағур, лекин ўзи чопиқдан тўхтамайди,— халқумлар қуриди-ку!

Мусобақачилар бошқаларни ўнлаб одим орқада

қолдирадилар. Ҳар иккиси ҳам барабар бормоқдалар, ора-чора Пўлағур бир-икки одим олдинласа ҳам, буни Бадал сизди дегунча бир чираниб етиб олади.

Пўлағур кутмаганда Бадал ишдан тўхтаб манглайидаги рўмолини ечиб бет ва бўйин терларини артиб елпинади. Липпасидан носқовоғини чиқарар экан:

— Тўхта, каллахом, нос отиб оламиз!— дейди.

Пўлағур қулоқ солмайди.

— Носинг нимаси, мен носни ташладим,— дейди,— кўзинг тиндими?

— Қўймайсан, кўр!— дейди орқадан аллаким.

— Қўймайман, букун Бадалингнинг ийиғини чиқараман!

Бадал носқовоқни нари-бери оғзига тўкиб, қўлига кетмонини олади:

— Бадални шоширди! Бадални эсанкиратди!

— Бўш келма, Бадал! Савалай бер, Розик!

Бадалнинг бояги тўхталишида Пўлағур уч-тўрт одим олдинлаб қолади. Бадал эса етиб олиш учун ҳамма ҳунарини сарф қила бошлайди. Иккисининг ҳаракатини ва чопиқ сифатларини кўздан кечириб турган бўлтакбоши орқадан қичқиради.

— Сепламага айланмангиз, йигитлар, сен, каллахом, бояги таълимни эсингдан чиқарма!

Пўлағур орқасига қарамасдан жавоб беради:

— Таълимингиз тошга битилди, улуғ!

Қумғонда чой келиши билан оғзидаги тупуги қуруган чопиқчилар чуғурчуқдек қумғонга ёпишадилар. Ҳар ким пиёлани илгари тўлдиришга шошилади. Бироқ мусобақачилар жойларидан қўзғалмайдилар.

— Сизлар ҳам чой ичиб олинг, йигитлар! — дейди бўлтакбоши.

Мусобақачилардан жавоб бўлмайди.

— Улар ҳали ёш,— дейди кулиб чол колхозчи,— уларга чойдан ҳам юз суви керак!

— Букун Бадал қизил салладан ажралди-ёв.

— Йўқ, ажралмас,— дейди кечаги кун Бадалдан енгилган Соҳибтой. — Бадал чапдас.

— Қанча чапдас бўлса ҳам, бир ҳафтадан бери курашиб чарчаган!— дейди чол колхозчи,— беш қадам ўзидан ўтказдими, бу энди бўлмайди деган гап.

— Бадал чўзилиб қопти, кечаги дабдабаси йўқ.

— Кўринг, биздан хили қув экан, Жалил!— дейди ўтган кун Бадалдан енгилган Раҳимберди, — бу итдан

туққан кўр, Бадалнинг мазаси кетган кунни жуплаб беллашди.

— Мен сўзларингга қўшилмайман!— дейди орқа-роқда чой ичиб ўлтурган чандиқ йигит,— хунасаннинг илиги тўла, ундан кейин, букун чопиқ йўлини ҳам анча ўрганиб олди.

Бир пиёладан чой ичиб, ҳалқумни ҳўллаб олган чопиқчилар ишга тушадилар.

Бадал Пўлағурни қувлаб боради. Пўлағур ўзига етказиш ўрнига билъакс ундан аста-секин узоқлашади. Ҳар иккиси ҳам ўбдан терлайди. Айниқса Пўлағурнинг яктаги сувга солиб олгандек шалаббо бўлади. Шалап-шулуп қилиб халақит бера бошлайди.

— Ешсам қутуламанми!— деб ҳайқиради бир вақт Пўлағур ва яктагини ечиб чопилган пуштага иргитади. Иштонини липпа уриб, яна кетмонга ёпишади, орқадагилар кулишадилар.

— Офтоб уради!— дейди бўлтакбоши.

— Эй, мен бугун офтоб билан ҳам курашаман!

— Жони савил, қизиталоқ!— деб кулади чол колхозчи.

— Экавинг келиб чой ич! — дейди бўлтакбоши.

Бир оз жавобсиз чопиқни давом эттириб борадилар. Пўлағур ишлаб турган ҳолда орқасидагидан сўрайди:

-- Чой ичамизми, шерик?

-- Ичсак ичамиз!

Иккиси қумгон ёнига келади. Пўлағур бир пиёла-ни Бадалга қуйиб иккинчисини ўзига солар экан, Бадалга манглай остидан мўралайди.

— Тобинг қалай, шерик?

— Яхши.

— Саллани уринтирмай топширсанг дейман?

— Топширишга ҳали вақт бор.

— Анави кетмонларингни бир-биридан туриш фарқига ҳам қараб қўй.

— Беш қадам нари-бери билан бир жойга боролмайсан.

— Хўп, носингни ол бўлмаса.

Чойни пиёлаларни ғўза кўлагасига қуйиб нос чекишадилар. Пўлағурнинг қуёшда қуйиб мис рангига келган елкасидан ва манглайдан тер қуйиб турадир. Бўйин томири тез-тез ташқарини туртиб бурун катаклари нафас олиб чиқарганда сиқилиб, керилади. Ба-

далнинг чакка томирлари ўқлоғидек ташқарига туртиб, кўзи қон қуйилган каби қизариб кўринади.

Пўлағур оғзидаги носни туфлайди, қўлига чойни олиб оғзини чайқайди.

— Сен Бадал, иним, боя бир янглишдинг.

— Нега янглишдим?

— Иш пайтида нос чакиб янглишдинг. Занталоқ носни чакканингдан кейин чўллатади, бир нарсасанг кишини абгор қилади. Сен нос чакиб олгандан кейин мен арвоҳингга фотиҳа ўқиб қўйдим. Кейин ҳар қанча уринсанг ҳам менга етиб келолмадинг, қайтага судралиб қолдинг. Агар мен чой ичишга кўнмасам, пуштада ўлиб қолган бўлар эдинг... сўкма, сўкма даюс, сенга ўхшаган одам тарашлар, кўр Розикни аҳмоққа ҳисобласалар ҳам, лекин, мен сенга ўхшаш хом даюсга қирқ йил дарс бераман!

Иккови икки пиёладан чой ичиб олгунча эрмак учун «ширин-ширин» сўкишиб оладилар-да, яна кетмон кўтариб ишга тушадилар.

Тахтанинг қадди бир юз эллик метрлар чамаси бўлиб, ёноққа келиб битади. Ёноқдан эътиборан сойга тушгунча кўндаланг эгатли алоҳида тахта бошланади, эгатнинг охири яқинлашган сайин Бадалнинг кўзи Пўлағурнинг қаторига туша бошлайди. Чунки Пўлағур Бадалдан ўн одим чамаси илгариларган.

Орадан яна ўн беш дақиқа чамаси фурсат ўтиб, Пўлағур Бадалдан ўн икки одим илгари кетган ҳолда ўз ҳиссасини битиради ва ҳеч нарсага қарамай яланғоч елкасига кетмонини қўйиб, чопиқчиларнинг нариги ёғидаги янги қаторга юради ва ёқимсиз қилиб:

— Савлатингга, ғайратингга қойилман!— деган ялани айтиб қўяди, гўё бу билан ўзининг муваффақиятига жар солади. Қолхозчилар кулишадилар.

— Қаллаҳом бажо,— дейди чол колхозчи.

— Бажолигини айтишга ҳали вақт эрта!— дейди бўлтакбоши.

Бўлтакбошининг бу сўзи мақтов кутиб турган Пўлағурга унча ёқмайди:

— Етти ярим газлик соянгиз бу ёққа оққандами?— дейди Пўлағур ва янги қаторни чопи бошлайди.

Пўлағурнинг сўзи ҳаммани хохолашга мажбур қилади. Чунки Пўлағур «етти ярим газлик соя» деб бўлтакбошининг узун бўйидан киноя тўқийди.

— Уббо, тўймағур, улугни олди!

— Олганда ҳам ёмон тишлади.

Бир неча вақт кулги ораси узилмай туради. Исломбойнинг ўзи ҳам кула-кула ишлайди.

* * *

Пўлағур янги қаторни Бадалдан ўттиз одим илгари битириб, Юнус отанинг олдига — қозон бошига келади. Манглайини тангиган хом сурпини ечиб, устидан челадаги сувни қуюди. Сиқиб ташлагач, манглайини янгидан танғиб олади. Қозондаги аста-секин қайнаб турган ошга узоқдан мўралаб «меникени серқатиқ қиласиз!» дейди ва Бадал келаётган қаторнинг ёнига, ўзининг букунги учинчи қаторига тушади.

Негадир, ҳозир чопиқчилар орасидаги боя давом этган чақ-чақ ва борди-келди гаплар битиб, ўртани бир жимлик қоплаб олади. Мусобақачилардан бошқаларнинг кетмонлари, суви озайган обжувознинг пойкўбидек саланглаб-саланглаб ерга туша бошлайди. Улар иккинчи қаторни яримлатаёзганда бу саланглаш яна бошқача тус олиб, баъзан юқори кўтарилган кетмонлар алжиб бир-бирисига тарақ-туруқ тўқиниб ҳам кетади. Кетмонлар тўқинишгандан кейин ўзаро олағовур, кулги ва гап бошланади.

— Мастмисан,— дейди кетмони тўқинишганининг бири иккинчисига.

— Маст эмасман, дўлда ҳеч гап қолмади.

Бўлтакбоши буларнинг сўзидан илжаяди ва Юнус отага ҳайқиради:

— Буларнинг жанжалини эшитасизми?!

— Эшитиб тураман,— дейди ота тишсиз оғзини илжайтириб,— ошнинг ўтинини яқинда тўхтатдим, бир оз совиса қатиқлайман!

Исломбой чопиқчиларга ўзларини озгина «тетик» тутишга тавсия қилиб, «сув бўйигача» сал қолганлигини айтиб ўтади.

Яна бир оз чопиқ боргандан сўнг Юнус ота ошга чақиради. Мусобақчилардан бошқалар Аваз сув сепиб кигиз тўшаган ўрик соясига бирин-сирин келиб ўтира бошлайдилар. Аваз уларга кўкчай бериб туради. Исломбой елпина-елпина қозон устига келади. Ош чама-сини ва пиширишни синаб қарагандан сўнг, мусобақачиларни чақиради:

— Бас энди, ошга чиқинглар!

Исломбой кигиз ёнида қўлини ювар экан, Пўлағурнинг бояги пайрови эсига тушиб кулади.

— Қаллахомнинг мендан аччиғланганлиги тўғри, букун Бадалнинг мазаси йўқ.

— Мазаси қочди, деб айтдим-ку.

— Энди ҳам мазаси қочмасинми, етти кундан бери бир ярим патта ишлаб келади!— дейди ёнбошлаб ётган чол колхозчи.

Мусобақачилар ҳам ишдан чиқадилар. Бадал қизил саллани бошидан олиб ўзини елпиб келади. Орқада келган Пўлағур манглай рўмоли билан яланғоч баданини артиб, терини қуритади.

— Ҳа, Бадал, маза жўқпа?— дейди Соҳиббой.

— Маза қочди!— дейди Бадал бошини чайқаб.

«Даъвогар»нинг ўз оғзидан чиққан «маза қочди» сўзи билан Пўлағур диринглаб юқори сакрайди ва отдек кишнаб юборади. Колхозчилар кулишади.

— Уббо, ҳаромқотқурай!— дейди Раҳимберди,— Бадални енгдингми?

— Бу ҳали ҳисоб эмас,— дейди Исломбой,— лоақал юз одим олдинламаса мен ҳисобга олмайман.

— Хўп, хўжайин, хўп,— дейди Пўлағур,— кечки пайт колхознинг новча муфтиси (кулги) мендан икки юз одимни ҳисоблаб олсин, фақат ҳозир меним номини иккита, ошимни уч товоқ қилишга фатво берса бас!

Аваз колхозчиларга биттадан нон улашиб чиқиб бўлтакбошига ҳам битта нон бериб ўтади. Навбат Пўлағурга етганда Аваз бўлтакбошига қарайди:

— Тўймағурга иккита нон бер, Бадалга ҳам иккита!— дейди Исломбой.

Чопиқчиларга бир товоқдан ош берилади. Тўрт кишига товоқ етишмай, икки пиёласи бир товоқ ҳисобидан улар ҳам тинчитилади. Биринчи навбат ош ичилиб, иккинчи қайта ош сузилади. Лекин буниси биринчи товоқ каби тез бўшамайди, чопиқчилар, кўпроқ иссиқ ош билан айқириб чиққан терларини артиб туришга мажбур бўладилар.

Пўлағур иккинчи товоқни бўшатиб, нонни ҳам еб битади.

— Фақирники учтами, хўжайин?— деб астагина товоқни кўтариб Исломбойга қарайди.

Исломбойдан «уч товоқ» жавобини олиб, товоқни Авазга узатади:

— Жуда ҳам тўлдирма, буниси ўзи итлик!— дейди. Гур этган кулги кўтарилади.

— Шошма, Аваз ўғлон!— дейди Пўлағур,— жазни

сал ортиқроқ ташла, домла Розикохунга десанг ўзи билади!

Чопиқчиларга яна ярим товоқдан ош тегади. Ошдан кейин бир пиёладан чой ичиб оғзини чайқагандан сўнг, дарров ишга тушадилар. Чунки, яна икки соат чамаси ишлагандан сўнг қуёш тик кўтарилиб, кун ўбдан қизиққандан кейин ҳаммалари ишдан чиқиб икки соат ухлаб оладилар. Шунда улар тилаганча чой ича биладилар.

Қуёш қизигандан қизиб боради. Кўкдаги қушлар учишдан тўхтайдилар. Ғўза устида учиб юрган оқ-сарик капалаклар ғўза бағрига кириб яширинадилар. Чумоли ва чигирткалар ҳам кесак ва ўтлар остига кириб олишга мажбур бўладилар. Теваракни оғир бир сукунат қоплаб олади. Аммо жимликни колхозчиларнинг ер ва кесакка тўқинган кетмон товушлари бузиб туради.

Қуёш тиғи баданга ёсмиқ ойнадан ўтган каби жазиллаб тўқинади. Шамол йўқ. Кетмоннинг кўтарилиб тушишидан ҳосил бўлган шамол ҳам иссиқ буғ бўлиб димоққа киради. Айниқса, ҳозир кўпроқ бурқий бошлаган чанг тағлайни қақратиб чопиқчиларнинг йўталиб олишга, тамшаниб тағлайни намлаб туришга мажбур қилади. Йигитлар дам-бадам тўхталиб елпинадилар. Манглайларидан фавқулодда қуйиб турган терни артиб рўмолларини сиқиб ташлайдилар. Этиклиларга унчалик сезилмаса ҳам, яланг оёқларга қизғин кесакда узоқ босиб туриш мумкин бўлмай қолади. Тез-тез бир ўриндан иккинчисига сакрай бошлайдилар.

Мусобақачилардан Пўлағур ўзининг учинчи қаторини битириб, тўртинчини ҳам яримлатади. Бадал эса учинчи қаторни битириш олдида, бошқаларнинг учинчи қаторни битиришларига ҳали анча вақт бор.

Барча ҳозир мўлжалли чопиқни битириб олишдан бошқани ўйламайди. Гапиришга ҳам тоқат йўқ. Чунки оғиз елимланиб, тупуклар қуриган, тўғрисини айтганда гап тинглаш ҳам кўнгилни беҳузур қилади. Мана шундай бир вақтда, ҳеч ким кутмаган ва ўйламаган бир пайтда, Пўлағур ашула қилиб юборади. Ҳамма чопиқчиларни кулдириб, ёки кулишга мажбур қилиб Пўлағур ашула айтади.

Қоплаганинг сомонмей, хоним,
Чопиқчилар омонмей, бегим...

Узоқ қир ҳам Пўлағурни жавобсиз қолдирмайди.

Чопиқчилар Пўлағурнинг намоийшкорона ашулаларига кулибгина жавоб берадилар, бу ҳақда ёнларидаги билан фикр олишиб турмайдилар. Чунки, қуёш ҳозир золимона тўн кийиб, колхоз далаларини мажбурий сукутга юборган.

Ўз қаторларини битирган чопиқчилар сўзсизгина кетмонларини елкаларига қўйиб, шилқиллаган ҳолда ёнғоқнинг тагига жўнай бошладилар. Самовар теваригига пиёлаларга қўйиб совутилиб қўйилган кўк чойдан икки-учни бўшатгандан кейин, келиб кийиз устига ястана берадирлар.

Мусобақачилар кўпчиликдан бир оз кейин қоладилар.

— Сенлар ҳам ишингни тўхтат!— деб бақиради бўлтакбоши.

Бадал кетмонини пуштага юмалатиб, ёнғоқ тагига жўнайди.

Пўлағур ҳануз ўзининг «макки-чакки» ашуласини айтиб, бориб етишга ўн одимча қолган тўртинчи қаторини битиришга интилади.

Бадал бошидаги қизил саллани олиб Пўлағурнинг йўли устига ташлайди.

Ислом бўлтакбоши йўл устида Бадални бир пиёла ярим совутилган кўк чой билан кутиб олади:

— Балли, йигит, саккиз кунга чидадинг-а, ич чойни!— дейди. Колхозчилар ҳам Бадалнинг саккиз кун ичида кўрсатган қаҳрамонлигини тақдир қиладилар.

— Одам пўлат эмас!— дейди чол колхозчи.

Бир оздан сўнг қизил саллани бошига ўраб яланғоч Пўлағур ҳам келади. Яланғоч аъзоси мисдек қизариб, ёмғирдек оқаётган тери иштонига тўкилиб сингади. Иштони эса сувга солиб олгандек тер томчитиб туради.

Исломбой уни ҳам кўк чой билан қаршилайди:

— Бу кун Бадални енгдинг, каллахом!— дейди бўлтакбоши,— бироқ сен уни, етти кишини енггандан кейин енгдинг. Бадал чарчаган эди. Шунинг учун биз уни сендан енгилган ҳисобламаймиз... Башарти сен саккиз кишини енгсанг, Бадални енгган бўласан; а, шундай эмасми, ўртоқлар?

— Тўғри, шундай!

— Хўп! — дейди Исломбой ва қўлига яна икки пиёла чой олади,— оғайнилар! Биз букунги сингари мусобақалар билан колхозимизнинг бошқа бўлтакларидан анча илгариди бормоқдамиз. Бу, албатта, ора-мизда шунинг сингари мусобақачиларнинг давомидан бўлса керак. Ҳозир бизнинг кўп бўлса тўрт кунлик чопиғимиз қолди. Шу чопиғни бир кун илгари битир-сак, аввало ўзимизнинг, ундан кейин колхозимиз «Че-тан»нинг, учинчидан мамлакатимизнинг фойдаси бў-лади. Мана шу туфайли мусобақани давом эттиришни тилаган ўртоқ ўрнидан туриб келсин-да, менинг қўлим-даги кўк чойни олсин, бугун эмас эртага «каллакдор рўйнатан» билан (кулги) қўл олишсин!

Бўлтакбошининг Фирдавсий таъбирича кетган «кал-лакдор рўйнатан»и бошида қизил салласи, яланғоч тани ва ҳўл иштони билан сўл қўлини чап биқинига тираб, ўнг қўли билан бўш пиёлани ғоз ушлаб, ғилай кўзини кўкка қаратган ҳолда олдинга томон уч-тўрт қадам босиб келади. Ҳозирги ўз ролини жойида адо қилган Пўлағурнинг ҳаракатидан колхозчилар қотиб куладилар. Кулги ораси анови кун Бадалдан енгил-ган Носирбой ўрнидан туриб, бўлтакбошининг қўли-даги чойни шимириб ичади ва шу ҳолда унинг устига «каллакдор рўйнатан» етиб келиб, гўё шер каби ғур-қираган товуш чиқаради:

— Эртага мен билан панжалашатурган сенми?!

Носирбой ҳам бўш келмайди:

— Мен! Номим Насир сайёри Самарқандий.

Яна кулги кўтарилиб, колхозчиларнинг кўзлари-дан ёшлар чиқади.

Икки соатгина вақтга колхоз болаларини ишдан қочирган қуёш ўт тўнини кийиб, ер юзига олов пуф-лайди. Ғўза устлари оқ тугунли кўринишга кириб, барглари ҳам този итнинг қулоғидек шалпаяди. Узоқ-узоқдан боя кўкариб кўринган ғўзалар ҳозир оқ тутунга бурканиб, кўз илғамайтурган ҳолга кела-дилар. Оқ тутуннинг устроқлари қуйидан ўт ёққан-дай яллуғ бериб турадилар. Негадир ёнғоқ дарахти-нинг танасидан атрофлаб сув сизиб туша бошлайди. Тартибсиз ҳолда чўзилиб ухлаган колхозчиларнинг ҳам чаккаларидан сув сизади... Теварак тинч. Ўт-тиз-қирқ қадам наридаги кичкина чакалак ичида йигитларнинг уйқусига халақит бермаслик учун Юнус ота шитирлатмасдангина чўпчак териб юрий-ди...

8. АҲМАД ТОҒА УЧ ОЛМОҚЧИ

Қолхознинг полиз экинлари тўғрисида аъзолар орасида хурсандчилик хабарлари юрийди.

— Бир ҳафтанинг ичида қовун-тарвузга оғзимиз тегар экан!

— Жонвор қовун жуда ҳам яхши бўпти-да, ҳар қайсиси бир путлик!

— Бошқа экинларимиз ҳам чакки эмас, мен шу ахлатларни гўнгдан қолишмаганлигига ҳайрон бўлиб қолдим!

— Жўхорининг бир оз бўйига ўсиб новча аҳмоқ бўлганини айтмасанг, бизнинг бу йилги деҳқончилигимизнинг сира ҳам камчилиги йўқ!

— Янги ер тўқайлик қилди-да, шунда ҳам икки минг путдан кўтарамиз!

Бироқ аъзолар орасидаги бу хурсандчилик, идорадан розилик узоққа бормади. Буқун-эрта қовун еймиз, деб оғзининг сувини оқизиб турган аъзолар орасида идора номига келишмаган бир хабар юриб қолади. Гўёки идора аъзолари ўзаро яширинча битишиб, қўшни совхозга уч минг қовун сотиб, бир кечада палакдаги қовунларни йўқ қилиб қўйган эмишлар. Бу хабарни эшитган аъзолар полиздан сир олиб қайтиш учун кишилар йўллайдилар. Таассуфки сир олгали полизга борганлар хабарнинг тўғрилигини, тарвуз омон бўлса ҳам, қовун палакларида пишмаган сапчадан бошқа нарсга кўрмаганликларини келиб сўзлайдилар. Баъзиларга полиз қоровулларидан Қалқўзининг: «Хўжайинлар буюради, биз уздик, мужик аравалар келди, биз ортиб бердик» деган сўзи, айниқса, кўпчиликни ҳайрон қилиб қўяди. Масалани енгилроқ ўйлайтурган аъзолар идорага хиёнат юклашдан ҳам тортинмайдилар.

— Мен ҳам айтдим, буларинг нега бунчалик кўп учун жон ачитади деб... Энди билсам жон ачитишнинг ҳикмати бу ёқда экан...

Содда тушунган аллаким эски мақолни ўқийди:

— Тулки айтган: «Бир балоси бўлмаса шудгорда қўйруқ на қилур?»

Пулағурга ўхшаш девкорлар ҳам аччиғланиб қоладилар:

— «Йигитнинг кучи эшакнинг ели» экан-да! Қани идора ҳазм қилиб кетсин-чи...

Ислом бўлтакбошига ўхшаш ўйлаб, оғир ҳаракат

қилувчилар, ўз кишиларининг алангаланган олови-га сув сепиб турадилар:

— Ҳовлиқиш ярамайди, ўртоқлар!— дейди Ислomboй ўз қўл остидаги боягидек аччиғланганларга,— идора ҳозиргача ҳамма ишни бир маслаҳат юзасидан қилиб келмакда, шунчалик иш қилиб келган бир идора уч мингта қовунга ўғирлик қилсинми, худой урди-ми?! Айниқса бутун аъзолар эрта бириси кун қовун еймиз, деб кўз тикиб турган қовунга... Йўқ, ҳовлиқмангиз, бунда фойдали бир сир бор!

Учинчи чопиқда ҳам уч кун орқада қолиб Мулла Обиднинг газабига учраган иккинчи бўлтакчилар ай-ниқса «ўч олиш» фурсати келганлигини унутмайдилар. Бу бўлтак дафъатан бир иш қилолмаса ҳам, аъзолар йиғилишини кутади. Аъзолар учинчи чопиқдан сўнг гўнг ташишга, бинога, суғоришга бўлиниб кетганлар, ҳар кун кечки пайт улар ўз қўрғонларига қайтадилар... Бу бўлтакнинг Мулла Обиддан айниқса алам еган кишиси Аҳмад тоға идорага ҳужум учун енг шимаради, ташкилотчиликка киришади. Бирмабир қўрғонларга қадам ранжида қилади:

— Идоранинг ўғирлигини тутдик,— дейди Аҳмад тоға,— мен ўғри бошини ҳам яхши биламан: Обид кетмоннинг худди ўзи бу ўғирлиқни уюштирган! Мен унинг ким ва қандай киши эканлигини Абдужалилбойдан, Хатиб домладан эшитганман қонганман... Энди бизга раис бўлган бу ўғри етмаса ўзини порсо, кўпнинг иши учун жон ачитувчи кўрсатиб, вақти келганда кишига изо беришдан ҳам қайтмайди... Изойи мўъмин ҳаром, деганлар... Қани энди фурсати келганда биз ҳам изо бериб кўрайлик, ўзи пиширган ошнинг мазасини тотисин! Қоровуллар ўз оғизлари билан уч мингта дейдилар. Йўқ, мен бунга ишонмайман. Қоровуллар ҳам «оғизланиб» беш мингга уч минг кўрсатмакдалар. Мен бундай «нағма»ларга ўбдан яхши тушунаман. Ер тагида илон қимирласа биламан. Мени «Илоннинг ёғини ялаган Аҳмад тоға» дейдилар. Ахир уч десат жойдаги сойнинг тошидек қовунлар қани, кимнинг жипига кетди. Шундай, сен ҳозир ҳовуз бўйига бор, шу ерга йиғилаётибдилар. Ҳаммамиз бирга идорага борамиз, ўғриларнинг оёқ-қўлини боғлаймиз, ундан кейин... Ундан кейин колхозга кимни раис, кимни идора кўтаришни ўзим биламан.

Биз Аҳмад тоғанинг бошқа сўзларида қанчалик ҳақиқат борлигини яхши билмасак ҳам, унинг Мулла

Обиддан ранжиб, «Вақти келганда кишига изо беришдан ҳам қайтмайди...» дейишини бирмунча ҳақли кўра-миз. Мулла Обиднинг Аҳмад тоғага гарчи «Изоин муъмин ҳаром» бўлса ҳам изо берганлиги аниқ. Биз бу изо тафсилотини бу ерга нақл қилиб ўтмасак, ўқув-чимиз шубҳада қолар.

Аҳмад тоғалар бўлтагининг иккинчи чопиқда тўрт-беш кун орқада қолганлиги юқорида ёзилган эди. Бу орқада қолиш Аҳмад тоғаларда учинчи чопиқда ҳам воқиъ бўлади. Мулла Обид бу бўлтакнинг орқада қо-лиш сабабини ўрганмоқчи бўлиб, Аҳмад тоғалар бўлтагига кутмаганда елкасига кетмон кўтариб ке-лади ва «сизга ҳашар учун келдим» деб, оддий аъзо-лар қаторида чопиққа тушади... Мулла Обиднинг ку-тилмаганда «ҳашарга келиши»дан бўлтак аъзолари фавқулоддалик изламайдилар. Чунки, Мулла Обид ўзининг бўш вақтини тўғри келган бир бўлтакнинг чопиғига бағишлови оддий иш ҳисобланади. Мулла Обиднинг ўз ораларига келиб қўшилиши билан кунда-ги иш кайфиятларига айтарлик бир ўзгариш киргиз-майдилар. Айниқса, Аҳмад тоға Мулла Обидга суян-гандек, яна ҳам талтайиб кетади, ўн кетмонда бир ёзилишга боради, кетмон кўтарганда ҳам гўё суви оз обжувознинг пойкўбидек аранг ҳаволантириб ерга ту-ширади, Мулла Обиднинг келишидан шумланган бўл-такбоши Ҳамдамбой бир неча қайта Аҳмад тоғага танбеҳ қилса ҳам, у парвосиз талтая беради, унга қа-раб бошқалар ҳам кетмонни лақиллатадилар. Мулла Обид бу ҳолга уч соатча чидаб бора олади, Аҳмад тоға билмадик ўнинчи маротабами ёзилгиси келиб четга чиқади. Шунинг кутиб тургандек Мулла Обид ҳам унинг орқасидан боради... Аҳмад тоға бўлса уч-тўрт дақиқа ўлтиргандан кейин, ўрнидан қўзғалиб тузатина бошлай-ди. Шу вақтда Мулла Обид Аҳмад тоға ёнига келиб ўтирган жойига қарайди... Шудгорда бир томчи ҳам нам кўринмайди...

— Бу ерда нима қилиб ўтирган эдингиз?— деб сў-райди ғазабли Мулла Обид.

Аҳмад тоға кутилмаган ҳолда довдирайди...

— Ёзилдим.

— Қаерга ёзилдингиз?

— Мана бу ерга...

— Кўрсатинг, қаерга?

Аҳмад тоға шошиб, шудгор кесакларини титкилай-

ди... Натижада кесак остидаги табиий намдан бошқа асар кўрсатолмайди...

— Уят керак!— дейди заҳарханда билан Мулла Обид,— уч соатнинг ичида санаб бордим, ўн қайта пешобга келдингиз... Шу ҳам инсофми? Уртоқлар, бу ёққа келингиз!— деб Мулла Обид чопиқдагиларга ҳайқиради. Ҳамдамбой бошлиқ ўнлаб киши иккисининг олдига югуришиб келадилар. Мулла Обид уларга ўзининг таъқибини сўзлаб аҳволни англатади. Келганлар кулишадилар. Аҳмад тоға қизаради...

— Қасалман,— дейди Аҳмад тоға довдираб,— мен сизга айтишга уялдим, сўзагим бор...

— Баҳона топилди!— дейди Мулла Обид гижиниб,— ётқизиб кўриш керак. Ётқузинг Пиримқул, Эгамберди!—Томошабинлар энди кулмайдилар, чунки Мулла Обиднинг кўзида ўт ёнади... Ҳамдамбой Мулла Обиднинг елкасига қоқиб, нариги ёққа бошлайди.

— Ҳамма айб сизнинг ўзингизда, Ҳамдамбой,— дейди Мулла Обид орқага тисарилиб,— иккинчи чопиқда тўрт кун кейинда қолдингиз, учинчида яна... Ичингизда бундай муғамбирлар бор экан, идорага хабар бермайсизми, биз бундай муғамбирни орамиздан ҳайдамаймизми? Бўшлик, кўнгилчаклик ярамайди, Ҳамдамбой! Кўнгилчаклик билан бир муғамбирни йнгирмага етказгансиз, сизнинг ҳамма одамларингиз ҳам астойдил ишламайди!

Ҳамдамбой гуноҳни ўз устига олиб узр айтади. Мулла Обид бир оз босилиб қўлига кетмон олади. Бошқалар ҳам ишга тушадилар. Аҳмад тоға гарчи «касал» бўлса ҳам, астойдил кетмонга ёпишади...

Тушлик овқатга ундаб занг чалинади. Биринчи зангдаёқ кетмонни ташлайтурган колхозчилар ер остидан Мулла Обидга мўралаб, сўзсизгина чопиқни давом эттира берадилар. Аҳмад тоға ҳам «касали»ни унутати, чамаси «оғриғи» ҳам бояги Мулла Обиднинг ғазаби билан унутилади... Мулла Обид ишдан тўхтаб бошқаларни ҳам тушлик учун тўхташга буюргач, кетмонни ташлайдилар.

Агар сиз маъракада фалокат босиб йиқилиб кўрган бўлсангиз яхши ҳис қилгансиз: йиқилишдан ҳар қанча оғриқ ва мертилиш кўрсангиз ҳам, сиз буни унча ҳис қилмайсиз. Бу вақт сизга жуда ҳам ёмон ҳис қилинатурган нарса теваракдагиларнинг сизни турғизиб қўйиш ўрнига завқланиб-завқланиб кулиши ва

сизнинг аъзонгизнинг оғригидан эмас, уятдан бош кўтаролмай қолишингиздир.

Аҳмад тоғанинг бундаги ҳоли ҳам йиқилганининг ўн баравари бўлади. Сиз маъракада йиқилсангиз, оғриғи билан бирликда уяти ҳам беш дақиқалик гап. Ҳолбуки, Аҳмад тоғанинг кулги ва номуси кундан-кун бу бўлтакдан нариги бўлтакка нақл қилинади, умумлашади. Ҳатто колхозчилар орасида зарбулмасалга айланади. Ишга ялқовлик қилган кишини ёш-қари барабар — «касалмисан!» деб масхаралайдилар. Пўлағур ва Мирвали бангига ўхшаш ҳангома ошиқлари ҳатто Аҳмад тоғанинг афтигаёқ қайси ерда учрашмасинлар ва муносабати бўлсин, бўлмасин бари бир «касалингиздан тузалиб кетдингизми?» деб теваракдагиларни хохолашга мажбур қиладилар.

Шундай, Аҳмад тоға Обид кетмондан «изо» чекади, бир эмас, икки маротаба «изо»ланади. Мулла Обиднинг колхозга раис кўтарилиши олдида «намоз ўқийди» деб айблаганда Аҳмад тоғага Рафиқов озгина изс берганмиди?

Аҳмад тоға фурсатни қўлдан юбормайди, ўғри ушлаб эмас, ушланган ўғрилاردан биринчиси Обид кетмон билан ҳисоблашиш соати етганлигини ҳис қилиб шодланади.

Қўшни бўлтаклар билан бирликда ўз ёнига ўттизлаб колхозчиларни йиғиб олади, буларга бошлиқ бўлган ҳолда олов вақтларида идорага томон юрадилар. Ҳамдамбой алланарсани баҳона қилиб йўлда ажралиб қолади, бунини Аҳмад тоға сезмайди.

Уч-тўрт кундан буён асоси қўйила бошлаган клуб биноси ичида «ўғрибошилар» айланиб алланарса тўғрисида маслаҳатлашмоқдалар, яъни Мулла Обид, Берди татар, Мирсоат, саркотиб Умарали... орада бир неча усталар ҳам бор.

Шундай норозилик намоёишини илгаридан кутиб турган бўлсалар керак, Мулла Обид билан Татар бир-бирларига қараб негадир илжайишиб қўядилар. Берди татар келувчиларни қаршиламоқчи бўлгандек, янги ишланган девор устига чиқиб олади.

— Марҳамат меҳмонлар! — дейди Татар.

Намоёишчилар бошлиғи Аҳмад тоға олдинга чиқади:

— Булар полизимиздаги қовунни ўғри урган деб эшитганлар, шунга идорадан маълумот билгали келганлар! — дейди тоға.

— Шундайми, ўртоқлар? — деб кўпчиликка му-
рожаат қилади Татар.

— Шундай!— деган товушлар эшитилади.

— Хўп,— деб кулади Татар,— қовунингизни ўғри
олмаган, ammo идора ўғирлаган...

Аҳмад тоға халққа қарайди ва эшитдингизми де-
ган каби бош иргитиб қўяди.

— Аҳмад, сен гапни англатгунча ғаламислиқ қил-
ма!— деб жеркади Татар,— ўртоқлар, Аҳмад билан
кейинча имлашасиз, шунгача мендан ўғурлиқ маъно-
сига тушунинг: кўшнимиз ғаллакор совхози ишга яроқ-
сиз топилган ўн еттита от ва тўртта ҳўкизни сотмакчи
бўлган экан. Ҳар бир отга етмиш беш сўм ва ҳўкизга
юз сўмдан нарх белгилаганлар. Бундан хабар топган
хўжалик мудиримиз: аъзоларимиз учун қишлиқ эт ва
мой керак, бизда эса ем-хашак кўп, деб шуларни сотиб
олиш тўғрисида идорага маъруза қилади. Маълумин-
гиз, идорада ақча йўқ, шу билан бирга аъзоларимизга
қиш учун эт ва мой зарур. Идора узоқ ўйлаб турмай,
«аъзоларнинг қовунларини сотиб от ва ҳўкизлар-
ни олишга» деган қарор чиқаради. Мардонбойга сав-
до қилиб олиш, бай пули бериш учун ваколат бериб,
совхоз идорасига юборилади. Мардонбой от ва ҳў-
кизларни сотиб олиш билан барабар ақча масаласини
ҳам енгил ҳал қилиб қайтади: ўроқда ишлаб турган
совхоз ишчилари учун қовун керак экан, ўн етти от ва
тўрт ҳўкизнинг ақчаси минг олти юз етмиш беш сўмга
минг уч юз пуд чамаси қовун бермакчи бўлиб битишади
ва шу куннинг ўзидаёқ совхоз аравалари полизга ке-
либ қовунни олиб кетадилар. Дона ҳисоби билан уч
минг эллик қадар қовун узилади. Шу йўсин ҳозир биз
қиш учун йигирма бир бўрдоқили ёки ўрта ҳисобда уч
юз эллик пуд этли бўлиб қоламиз, яъни ҳар бир тўрт
аъзога бир мол... Энди аъзоларимизни «буни нега
биздан бир оғиз сўраб қарамадинглар?» деган савол-
ларига келаман. Тўғри, аъзоларимиздан, албатта, ри-
золик олиш керак эди: чунки қовун уларники, бунда
идоранинг ҳақи йўқ эди. Бироқ биз идора аъзолари
бу молларни жуда ҳам арзон, аъзоларимиз учун жуда
ҳам зарур фаҳмладик, бундан ташқари савдомиз тез
битиб, идорамизнинг умумий мажлис чақиргунча сав-
дони тўхтатсак, моллардан ажрайтурган кўриндик-да,
идоранинг қарори биланоқ ишни битирдек... «Ўғирлиқ»
шундан иборат, ўртоқлар, биз «ўғирлиқ» қилган бўл-
сак, ўзимиз учун эмас, умум учун, «Четан» оиласи

учун қилдик. Агар бизнинг бу ўзбошимчалигимизга қаршиларингиз бўлса, чиқиб сўзласин... Яна шуни ҳам ўйлаш керак, боболар ёз турмушининг енгиллиги тўғрисида «уч ойлик қўкча бойлик» деганлар. Тўғри, бу уч ойлик, яъни қўкча бойликни биз қовун емасак ҳам ўтказа оламиз. Аммо совуқ қишни этсиз ва мойсиз ўтказиш анча қийин. Биз шу ёқни ҳам ўйладик. Ундан кейин, ҳозир бизнинг икки десат тарвузимиз етилиб туради, букун-эрта шуларнинг пишиғини узиб, ҳар бир аъзога ўн пуддан тарвуз тақсим қилиш қарорига келдик. Мулло Обид қовоқнинг пишиқларини ҳам узиб тарқатамиз, иккинчи қайта солгани ҳам қишлиғимизга етади, деган таклифни қилмоқда. Демак, ҳар бир аъзога ўн пуддан қовоқ ҳам тақсим қила оламиз! Ана энди ўртоқлар, сўз навбати сизга!

«Ўғри»ларнинг қўл-оёғини боғлагани келганлар учун натижа кутилмаганча бўлиб чиқади, аччиғини қайраб турганлар бўшашадилар, айниқса Аҳмад тоғанинг тупуги оғзида қолади. Яна баҳарҳол ётиб қолгунча отиб қол мақолига суянади:

— Ҳар нима бўлганда ҳам аъзолардан бир оғиз сўз сўраш керак эди, Берди!— дейди,— биз қовунни молга алишамизми, ўзимиз еймизми, нима бўлганда ҳам биздан сўрашларинг керак эди!

— Сенга ўхшаш нафси ёмонлар албатта кўнмас эди,— дейди Татар,— биз сенинг қовун еб сўзагинг зўрайишадан қўрқдик-да, сўрамасликни мувофиқ кўрдик!

Умумий кулги кўтарилади, Аҳмад тоға қизаради...

— Ҳазилинг билан бир ёғлиқ бўл!

Татар кўпчиликка мурожаат қилади:

— Аҳмаднинг сўзини қўя беринг, агар бу тўғрида норозилигингиз бўлса, ўз оғзингиз билан сўзланг!

Орадан Салимсоқ Ирисбой ўғли сўзлайди:

— Идоранинг айрибоши жуда маъқул, бизнинг отамиз ҳам бунчалик яхши иш қилмайди,— дейди Салимсоқ,— бизга баъзи оғайнилар жуда ҳам бошқача қилиб айтдилар.

— Нима деб айтдилар?— деб сўрайди Татар.

— Идора қовунни кечалаб оширган, деб тушунтирдилар!

— Ким ўзи?

Солимсоқ астагина Аҳмад тоға томонга қараб олади...

— Ахир, юртчилик эмасми, билган топиб сўзлайди, билимсиз қопиб... дегандек...

— Биламан,— дейди Татар,— бундай иғвогарликни сендан бошқа киши қилмайди, Аҳмад!

Аҳмад тоға тонади...

— Сен тонсанг, тонмасанг сенинг феълинг менга маълум... Сен колхоз идорасини ҳам ўзингга ўхшаш «ёввойи» ишларни севатурган деб ўйлайсан! (Умумий кулги.) Сенинг айниқса раисимиз Обид кетмонга шалтоқ отмак учун пайт қидирганингни ҳам биламан. Аҳмад, илгари тарқоқ бўлсак, энди бирлашдик, бир колхоз оиласининг аъзолари бўлдик. Оила бошлиғимиз бўлган Обид кетмон ўз болаларини тўғри йўлга солиш учун аччиғ, сучук сўзлар ёки муомалалар қилар экан, ҳар қайсимизнинг ҳам ихлос билан бўйин эгишимиз, у кўрсатган нуқсонларимизни тузатмоғимиз зарур. Агар биз тушунсак Обид кетмон колхозчиларнинг меҳрибон отасидир, балки, отамиздан ҳам юқорироқдир. Чунки, ўйлаб қараш керак, бизнинг оталаримиз болаларини сигирли қилиш учун шу чоққача қайғуриб кўрганмидилар. Ҳолонки Обид кетмон колхоз раислигига ўтирган кундан бошлаб сигирсиз колхоз аъзоларининг қайғусини чека бошлади. Келаси йил сизлардан йигирма беш кишини сигирли қилиб қўйиш учун ҳозир йигирма уч танача сотиб олди. Дуруст, у таначаларни эркак қўйларга алиштирди-да, дерсиз. Лекин бу ёқни ҳам яхши ўйлангки, агар Обид кетмон бизнинг эски оталаримиздек бўлганда қўйларни тузлаб олиш қайғусини чекар эди! (Кулги, «тўғри!» товушлари.) Обид кетмоннинг яна бир яхши сифати: ўзининг сигир қилиш учун боқиб юрган немис таначасини ярамас бир қўйга алиштиришга рози бўлди! Бу нима деган сўз?— Бу мендан кетса — колхозчиларимга деган сўз! (Чапак, «яшасин» товушлари.) Энди сен, Аҳмад, бузуқлиқни ташла, инсофга кел, сен ҳам мана шу турган ўртоқларингдек тўғрилиққа ўрган! Билъакс хотирингда яхши ушлаки, яна колхозга зараринг тегишда давом қила берса, биз сенинг камбағаллигингни сийлаб туролмаймиз, кетингга тепиб колхоздан ҳайдаш биз учун унча оғир келмайди!

Аҳмад тоға ўзини оқлаш учун ҳаракат қилади, унинг сўзига қулоқ солувчи бўлмай, кўпчилик тарқалишга интилиб қолади.

— Тўхтангиз, ўртоқлар!— дейди Мулла Обид билан нима тўғридадир сўзлашаётган Татар, ҳамма тўх-

талади,— эскича мақолда «касалининг тузаласи келса, табиб ўз оёғи билан келади» дейдилар. Шунга ўхшаш бизнинг қулуб касалимиз ҳам тузалатурган бўлиб қолди. Усталаримизнинг эрталик ишлари учун бино ичига гишт ташиш керак бўлиб турган эди, биз шу гиштни кимлардан ташитишга ҳайрон эдик. Қисқаси шуки, сиз ҳаммангиз бир соат ғайрат қилсангиз анави тепа остидаги майдондан беш-олти минг гиштни бино ичига киргизиб берасиз, занбалларимиз тайёр, ўртоқлар!

Ишдан чарчаб чиққан колхозчилар кутилмаган бу таклиф қаршисида дум қидириб қулоқдан ажраган қабилида бир-бирларига кулимсишиб қарайдилар. Орадан аллаким бақиради:

— Бизни бу ерга мажбур қилиб келтирган Аҳмад тоға ташиб берсин!

Ҳамма кулиб юборади, теvarакдан «тўғри!» деган товушлар эшитилади.

— Албатта, Аҳмад тоға ишнинг бошида бўлади!— дейди Татар кулиб,— лекин Аҳмад тоғанинг иғвосига лақиллаганларни ҳам биз гуноҳсиз ҳисобламаймиз!

Яна кулги бошланади. Аҳмад тоғани ўзаро шилта-лайдилар.

Ҳаммалари икков-икков занбал кўтариб гишт ташишга киришадилар...

9. ҚЎЛИНГНИ БЕР, ОШНАМ!

Ҳукумат буғдой солиғи хирмондан тўланади. Солиқ чиқиб кетгандан сўнг, қолган буғдой икки минг юз эллик бир пуд. Усмон полвоннинг айтишига қараганда бу йилги буғдой яхши бўлмаган. Муштумзўрлар экиб қолдирган арпадан ҳукумат солиғи чегирилиб, холис тўққиз юз пуд ораларида ҳосил колхоз омборига ташилиб олинади. Янги очилган ердаги жўхори юқори даражада ҳосил бермайди. Чамаси, ер ости сизотининг нами ҳали зовурларга сизиб битган эмас. Бундан ташқари шўр таъсири ҳам бор. Нима бўлганда ҳам бир минг беш юз пуддан мўлроқ жўхори кўтарилиб, Усмон полвон маслаҳати билан жўхори ўрнига шалғам ва турп экилади. Усмон полвоннинг фикрича, агар бу ерга келаси йил пахта экилатурган бўлса, тезроқ шўрдан аритиш керак. Шўрни аритиш учун эса, сувни кўп талаб қиладиган шалғам ва турп экиш энг яхши чора эмиш. Баъзилар шўрхакда шалғам бўлармикан,

деб шубҳа изҳор қилсалар ҳам, «жуда бўлмади деганда беш минг пуд шалғам ва турп оламиз, ердан шўрни ювиб юбориш эса бизга фойда бўлиб қолади», дейди Усмон полвон.

Аъзолар янги буғдойга жуда ҳам толиқишиб, бай-байлашиб етишадилар. Меҳнат куни жиҳатидан олдинда борган зарбдор аъзоларга етти ярим пуддан, қуйида қолганларга беш пуддан, чопиқ ва бошқача ишларда иштирок қилган хотин-қизларга уч пуддан буғдой бўнак тарқатилади. Сигир учун кураш олиб борган Хандон опа сингари зарбдор хотинлар ҳам беш пуддан буғдойга илинадилар.

Кўпдан буён дон йўқлигидан ишсиз ётган тегирмоннинг бирваракай ҳар уч тоши ҳам ишга киради, тегирмон хизматчиси Эгамберди ака арава миннишдан тўхтаб, тегирмонга тушади.

Аъзоларга буғдой барабари қовоқ ҳам тарқатилганликдан рўзғорларда қовоқ сомсанинг бозори юриб кетади.

Колхоз экинларини кўздан кечириб юрган район экин комиссиялари «Четан»га ҳам келиб, пахта ва бошқа экинларни, хўжалик ишларини икки кун юриб кўздан кечирадилар.

«Четан»нинг пахтасига райондаги олдинда борган «Файзулла Хўжаев», «Охунбобоев» номли колхозлари қаторида баҳо берадилар. Аммо, ички хўжаликнинг пухталиги, сигирсизликка қарши олиб борилган кураш, бинокорлик, қишлиқлари учун бораётган ҳозирлик ва бошқалар жиҳати билан «Четан»га район бўйича биринчи деган баҳони берадилар.

Бу баҳони олган идора, айниқса, Берди татар жуда ҳам талтаяди, белини ушлаб у ёқ-бу ёққа юрунади:

— Биз ёлғиз пахтани ўйлаб, бошқа томонни салқа ташламаймиз!— дейди,— биз ишнинг кўзини биламиз!

Комиссия ўзининг тузган актида «аъзоларнинг хусусий фойдаланишлари учун берилган ярим таноб ерни умумлаштириб экиш район колхозлари орасида кўрилган биринчи ва энг маъқул иш» деб кўрсатади, иккинчи ўринда «...колхоз меҳнат куни қабул қилиш, хотин-қизлар кучидан фойдаланиш орқасида катта муваффақиятларга эришган, шу муваффақиятлар жумласидан куз ёки келаси баҳор вазифаларидан санолиб кучайтиш талаб этган қитъаларга гўнг ташиш

ишининг бир қисмини ҳозироқ битириб қўйганлигини кўрсатилса бўлади» деб ёзади.

Енгил табиатли кишилар учун берилган яхши баҳо аксар зарарли бўлиб чиқади, мияни шишириб ишдан янглиштиради. Аммо ақлли кишилар мақталсалар мия шишиш, талтайиб кетиш ўрнига ҳушёр тортадилар, ўзларидан камчилик излайдилар.

«Четан»чиларда ҳам шу сўнгги ҳол воқе бўлади. Комиссиянинг яхши баҳосидан ҳушёр тортиб, навбатда турган терим қайғусини чека бошлайдилар. Район бўйича умумий биринчи терим куни, деб ўнинчи сентябрь белгиланган. Шунгача яна ўн кун бор.

Ҳосил ёмон эмас, бу йилги Тиктепа пахталарида касал кўринмайди. Аҳмад тоғалар бўлтагида шира касали кўринса ҳам, агроном Федосов тезда касалга қарши дори сепдириб, бошқа уватларга ўтказмай қўяди. Бунинг устига бу йилги пахтакорликни ҳам оз деб бўлмайди. Демак ишни ўйлаб, пухталаб бошланмаса, октябрнинг оёғигача теримдан қутулиш қулай эмас.

Рафиқовнинг сўзига қараганда Ильич заводида ишлаган уч смена ишчилар уч дам олиш куни теримга ёрдам бермоқчилар. Аммо, Мулла Обид бу ёрдамга суяниб қолғуси келмайди. Ҳарҳолда колхознинг ўзидан ҳам муҳим бир ҳозирлик керак, деб ўйлайди.

Бешинчи сентябрда идора билан бўлтакбошиларнинг қўшма мажлислари бўлиб, мажлисда «теримга ҳозирлик» масаласи кўрилади. Бу тўғридаги ўзининг маърузасида Мулла Обид бундай деб сўз бошлайди:

— Биз колхоз тузилгандан бу ёққа жуда яхши ишладик, деб мақтана олмасак ҳам, ишламадик дейишимиз ҳам тўғри бўлмайди. Биз шу чоққача «қимирлаган қир ошар» қабилида қимирлаб келдик. Шу қимирлаш натижасида пахтага қилган шартномамиздан уятлик бўлмасга умид туғилди. Мен уятлик бўлмасликка «умид туғилди» дедим, чунки ҳали бизнинг терим деган катта масъулиятли вазифамиз бор. Агар биз бу тўғрида чинлаб ўйламасак, яна бизни уят кутади. Эшитишимча баъзи ўртоқлар ишнинг энг зўридан қутулдик, энди теримни бўлса йилдагича хотин-қизлар ҳам бажара оладилар, деб гапирар эканлар. Лекин бу фикр жуда ҳам нотўғри, юзакидир. Хўп... бир кўзни очиб қарайлик: бултурги йилларда биз пахтани жуда кўп эккан бўлсак, еримизнинг учдан иккисига эккан эдик. У ҳам бўлса яхши ишланмаган, ҳосилсиз шалоқ ғўзалар эди. Бу йил эса еримиз-

нинг тўқсон беш фоизи пахта, ҳамда жуда яхши бўл-маса ҳам, ўртача ҳосил берадиган пахта, демак, биз терим тўғрисида бултурги якка хўжаликдаги каби хотин-қизларга ишониб қола олмаймиз. Бу йилги теримда эркакларимиз ҳам иштирок қилишга мажбурлар. Баъзи ўртоқлар биз бу йил теримга шаҳар ишчиларидан ва мактаб болаларидан ёрдам оламиз, деган умид билан ишга енгил қарамоқчи бўладилар. Менга қолса, бу умид ҳам унча пухта эмас. Биз шаҳардан келадиган ёрдамга ишонайлик-да, яна гўёки ёрдам олмайдиганларча ўзимиз ҳозирлик кўра берайлик, демакчи бўламан. Хўп... бизнинг ҳозирлигимиз устига шаҳардан ҳам ёрдам келиб қўшилсин. Бу «нуран ало нур», яъни биз теримдан икки кун илгарироқ қутуламиз-да! Агар ҳозирлик кўрмай шаҳарни кутсак шаҳардан ёрдам чиқа бермаса, худди тўёнага ишониб қўй олмаган, тўйчи каби тўй қозонини тўнкаришга мажбур бўламиз (кулги, «тўғри!» товушлари), хомта-малик билан қолсак, шубҳа йўқ, аввало ёз бўйи қилган тоат-ибодатларимиз барбод, ҳукумат олдида ўзимиз уятлик, бу бир ёқдан. Иккинчи томондан, эндиги ҳавога унчалик ишонч йўқ, қордек оқариб очилган пахтага ширр этиб ёмғур ёгса, биринчи нав пахтамининг иккинчи ва учинчи навга тушиши, ақчадан зарар қилишимиз — бу иккинчи томондан.

Учинчи яна бир зараримиз борки, бу зарар келаси йил ҳосил билан алоқадордир. Агар биз теримни вақтида бажармасак, ерни бўшатмасак, кузги ҳайдовга етиша олмаймиз, бу эса оқаваси келаси йилларга келтадиган, келаси йил ҳосилини ҳам пастлаштириб юборадиган учинчи зараримиздир. Қисқаси, юқорида санаган зарарларнинг олдини олиш учун букунги мажлисимиз терим учун аниқ ва маъқул йўл кўрсатиши лозим, деб биламан...

Бу тўғрида иккинчи сўз Берди татарга берилади.

— Мен «теримга ҳозирлик» аҳамиятини ўртоқ раис яхши англатди, деб ўйлайман,— дейди Татар,— шунинг учун терим аҳамиятларига тўхталиб турмай, ҳозирлик масаласига ўта бераман. Менга қолса «ҳозирлик» деган сўз эртага енг шимариб ҳаммамизнинг теримга туша беришимиз эмас, илгари мана шу енг шимаришнинг баракали томонларини ўйлаб олишдир. Еттидан етмиш яшаримизнинг енг шимариб теримга тушишимиз масалани текис ечишга кифоя қилмайди. Чунки, етти яшардан етмиш ёшларимиз теримга текис туша

оламизми, албатта йўқ. Ахир, ярим аъзоларимизда сигир бор, қўй бор дегандек буларга қараш, соғиш учун бир одам керак. Ҳаммамиз деярли ҳар кун бир қошиқ иссиққа муҳтожмиз. Демак, қозон қайна-тиш учун ҳам рўзғорга киши керак. Ҳар қайсимизда сут билан тарбияланадиган жўжиқлар бор, уларни ташлаб кетиб бўлмайди. Менга қолса ҳозирликдан мақсад шу томонларни бир маротаба кўздан кечириш, терим баракасини учуратурган шу монеларнинг ку-чини кесишдир!— дейди Татар ва Мулла Обидга му-рожаат қилади,— ўртоқ раис, ҳозирлик деганингиз-дан муродингиз шу эмасми?

Икки қўли билан икки қулоғини қоплаб сўз тинг-лаган Мулла Обид жавоб беради:

— Шу, лекин сиз бир қисмини сўзладингиз!

— Менинг ақлимга келгани шу томони бўлди,— дейди Татар кулиб,— агар рухсат қилсангиз бу тўғри-да ўз билганларимни сўзлайман.

— Ҳўп... сўзлангиз, эшитамиз!

— Менинг ақлимга шундай келадики,— дейди Та-тар давом қилиб,— аввало сигирли, қўйли аъзолари-мизнинг масаласини ҳал қилишимиз керак. Қандай ҳал қиламиз? Фикримча, теримни баракали ўтказиш учун сигир, бузоқ ва қўйларни терим ўтгунчалик бўлтак-лардаги отхоналарга топшириш керак.

Чамаси Мулла Обид сўзни яхши эшитмайди:

— Қаттиқроқ, мен эшитмадим!

Татар бояғи сўзни қайтадан айтиб, баланд овоз билан давом қилади:

— Бу топшириш сигир-бузоқлар билан терим ўт-гунчалик хайрлашиш эмас, хотин-қизлар ўз сигирла-рини вақти-вақти билан бунда соғиб, сутини сутчига шу ернинг ўзидан бериб турсинлар, демоқчиман. Бу-нинг фойдаси шундаки, хотин-қизларда сигир, бузоғим оч қолди, соғиш вақтим ўтди деган илинж бўлмайди. Уларни боқишни отхона сойисимиз адо қилиб тура-ди... Энди иккинчи монегга ўтамиз: бу эса қозон қайна-тиш монеидир. Колхозингиз юз тўрт хўжаликдан ибо-рат бўлса, ҳар кун бир қозон ош учун бир хогининг энг ози уч соат вақти исроф бўлади, демак, юз тўрт хўжаликдан уч юз ўн икки соат вақти зое, ёки иш кунини бизнинг шароитда ўн соат ҳисоблаганда ўттиз бир ишчи кун!

Ҳамма бирдан кулиб юборади, Усмон полвон Та-тарга сўз қотади:

— Татар дейман, сен булгахтр бўлдингми?

Татар давом қилади:

— Энди биз мана шу баракасизликдан қутулиш йўлини қараймиз: биз етти бўлтакда етти қозон қайнатсак, ҳар бир қозон учун эмас, эрталабдаги чойга, тушликка, нонга, кечлик ошга бир киши кифоя, жами етти қозонга етти киши... Демак, биз бу ёқдан йигирма тўрт киши фойда қилдик (чапак), маълум бўлдики терим ўтгунчалик биз етти бўлтакка етти қозон қуриб, хўжаликлардаги қозонларни сувга ташлашимиз керак экан. Энди учинчи баракасизликка келамиз. Идорадаги рўйхатга қараганда, юз тўрт хўжаликда ўттиз бир нафар эмадиган жўжиқлар бор. Бу ўттиз бир жўжиққа ўттиз бир она овора. Биз мана шу оворагарчиликдан арзон қутула оламизми? Масалан, ўттиз бир она ўрнига тўртта тажрибали она берсак, ўттиз бир жўжиқни идора қила олмасмилар? Фикримча, идора қила оладилар. Шаҳарда «детясла» деган бир уй бўлар экан, бунда ишчи хотинларнинг эмизикли болалари боқилар экан. Ишчи хотинлар ишга кетар вақтда эмизикли болаларини шу уйга топшириб, агар хоҳласалар ишдан чиққандан кейин болани олиб кета олар эканлар. Биз ҳам нега вақтинча шундай қилмаймиз? Бизда муштумзўрлардан қолган деразали уйлар бор. Шу уйлардан бир-иккисини оқартириб ускуналасак, жўжиқлар сонига қараб эмизик сотиб олсак, яхши, тоза, қуюқ сутдан тайинласак... жуда осон, демак, бунда ҳам энг ози йигирма беш ишчи фойда қиламиз. Теримга ҳозирлик тўғрисидаги менинг фикрим шу. Хатоларим бўлса ўртоқлар кўрсатсинлар!

Татар олқиш остида жойига ўтиради. Раис бу тўғрида сўзловчи борми, деб сўрайди. Усмон полвон сўз олади.

— Мен Татарнинг таклифларига тамоман қўшиламан,— дейди полвон,— шу билан бирга Татар ҳозирликнинг ҳаммасини айтиб битирмади, деб ўйлайман. Бинобар жиҳат ҳозирликнинг бошқа томонларидан гапираман: ҳукумат кўприклар тузатилсин, деб буюрганига уч-тўрт кун ўтса ҳам, биз ҳали бу жўнда қимирлаган эмасмиз. Ҳозирлик жўнига бунини ҳам тиркаб қўйиш керак, ундан кейин, терилган пахталарга қанор керак. Пунктдан кўпроқ қанор келтириб қўйиш зарур. Ундан кейин, хўш, терилган пахталарни қанорлаб йигиб қўйишга бизда омбор йўқ. Қанорланди дегунча, хўш... Араваларга ортиб, жўната бериш керак. Бино-

бар жиҳат Мардонбойнинг зиммасида от-араваларни та-
мом тахт ушлаш бор, деб биламан... сўзим та-
мом!

Усмон полвон ҳарчанд-да раис — Мулла Обидга сўз-
ни эшитдириш учун кучаниб сўзласа ҳам яна муваффақ
бўлолмай, таклифларнинг баъзи қисмини иккинчи
қайта Мулла Обидга эшитдириб чиқади. Раис му-
зокара ва таклиф учун яна талабгор сўрайди. Сўз-
ловчи кўринмагандан кейин ўзи сўзга чиқади:

— Хўп... ҳозирлик жўнида Татар ҳам, Полвон ҳам
яхши айтдилар,— дейди,— биз уларнинг таклифини
қабул қилсак бўлади, хўп... энди шу таклифлар қато-
рига мен ҳам бир нарсани қистириб ўтаман. Хўп... биз-
да деҳқончиликнинг ҳар бир жўнига бир кунга кесил-
ган иш меъёри бор. Лекин теримга йўқ. Теримга ҳо-
зирлик қаторида бир кунлик миқдор белгиланса, деб
таклиф қиламан. Ҳозирликнинг ҳаммасини айтдик,
деб ўйлайман. Агар унутилган жойлари бўлса оғайни-
лар ўртага ташласинлар!

Мажлисда бир оз тафаккур, изланиш бошланган-
дан сўнг янги таклиф кўрина бერмайди. Раис савол-
ларга рухсат беради.

Мардонбой:

— Менинг саволим Татардан: теримга чиқувчилар-
нинг сигир ва бошқа молларини боқишда ем-хашак
идора ҳисобида бўладими, ёки мол эгаларининг ўзла-
риданми?

Татар:

— Моллари билан ем-хашакни ҳам бирга келтир-
синлар дейиш ишга анча хараж беради. Шунинг учун
идоранинг ўзи бериши керак, деб ўйлайман.

Мардонбой:

— Бу ҳолда молсиз аъзоларнинг ҳақларига зомин
бўлмаймизми?

Татар:

— Зомин бўлмайлик десак, аъзолар ўртасида бў-
линадиган жўхорию ва палакларга ўхшаган хашак-
ларни тақсим вақтида теримда моли боқилган аъзо-
ларнинг хашагидан чегриб қоламиз.

Мардонбой:

— Жуда яхши. Энди сиздан иккинчи савол: етти
бўлтақда етти қозон қурилса, қозоннинг... масаллиғи
кимнинг ҳисобидан бўлади.

Татар:

— Ҳозирча қозоннинг масаллиғи идора ҳисоби-

дан бўлиб, колхоз даромадини бўлган вақтда идора теримчиларнинг ҳақларидан чегриб қолади.

Мардонбой қаноатланади. Савол учун Ислом бўл-такбошига сўз берилади.

Исломбой:

— Хўжалик мудир и ўртоқ Мардонбойдан сўрай-ман: қирдан қишлоққа сомон ташиган вақтда бир ара-вамизнинг тўғини синиб далада қолган, деб эшитган эдим. Шу арава қирда қолиб кетдимми?

Мардонбой:

— Келтирганмиз, ҳозир тузатилиб туради.

Исломбой:

— Сиз пахта ташиш учун нечта от-арава бера ола-сиз?

Мардонбой:

— Қирқгача от-арава бера олсам ҳам, бироқ бу ортиқчалик қилади. Агар биз терим кунлари ҳар кунига етти юз эллик пуд пахта чиқара олсак, бунга йигирма-ўттиз от-арава кифоя қилар, деб ўйлайман. Ортиқча от-араваларимиз қирдаги сомонлар билан бундаги қуруқ бедаларни ташишда давом қиладилар.

Саволлар тўхтагандан сўнг Татар, Усмон полвон ва Мулла Обидлар таклифи асосида қарор қабул қилина-ди. Бир кунлик иш миқдори деб, тўрт пуд пахта териш белгиланади. Иш миқдори белгилангандан кейин, ҳар бир бўлтакка тарозу ва қабул қилиб олувчи белгилаш эҳтиёжи туғилади. Қабул қилиб олувчи белгилаш бўл-такбошиларга ҳавола қилинса ҳам, ҳар бир бўлтакка тарозу бериш бирмунча оғир кўчади. Чунки колхоз қў-лида бешта тарозу бор, яна икки тарозу топиш керак. Тарозу топиш, қанор келтириш, қозонлар қурдириш каби ишлар Мардонбойга топширилиб, ҳозирликнинг бошқача ташкилий ишларига комиссиялар сайланади.

* * *

Сигир-бузоқни вақтинча отхонага топшириш, идора-нинг қозонига қаноат қилиш умум томонидан қарши-ликсиз қабул қилинса ҳам, чақалоқларни яслаларга топшириш баъзи оталарга, айниқса, оналарга оғирроқ кўчиб, тихирлик кўринади. Бола боқишга белгиланган хотинга «агар боламнинг бурнини қонатсанг, сочингни бирам-бирам юлиб оламан» деб таҳдид қилиб қўювчи ёш келинлар ҳам кўрилади.

Ҳолибо бўлтакбошилар томонидан бўлса керак,

аъзоларга бир хабар тарқатилади: «Геримдаги ҳар бир иш кунига ярим пуд ун берилади» ва «совринга қўйилган ўн бир сигир масаласини теримда кўрсатилган қаҳрамонлик ҳал қилади».

Бу сўнгги ташвиқот терувчиларга қанчалик таъсир берди, уни билмасак ҳам, лекин биринчи кун теримга иштирок қилган хотин-қиз, ёш-яланг ва эркаклар бирликда юз саксон етти киши орасида бирмунча тартибсизлик бўлиб кечади. Ҳар ким пахтанинг серҳосил қисмига киришга интилади, ернинг кучсизлиги орқасида кам ҳосилроқ бўлиб қолган қисмларга белгиланганлар «биз бунда иш ундиролмаймиз» деб ишдан бош тортадилар. Бўлтакбошиларнинг сўзига қулоқ солмай, серҳосил томонга оғиб кетадилар. Серҳосил жойга белгиланганлар «биз ўзимизга топширилган чегарага сизни йўлатмаймиз» деб қаршилиқ қиладилар. Орада сўкиш, тартибсизлик, жанжал қўзғалади. Бу ҳол етти бўлтакнинг ҳаммасида ҳам кўрилганликдан биринчи кун терим баракасиз ўтади. Идора бу тўғрида «илгари ҳаммани баравар ёки серҳосил жойларга, ёки кам ҳосил ўринларга белгилансин» деган дастур беради. Шу билан иккинчи кундан бошлаб жанжал орадан кўтарилади, ишга барака киради.

Теримдаги зарбдорлар ҳам шу иккинчи кун ўзларини кўрсатадилар, тўртинчи бўлтакдан кўпдан бери сигир учун ўзини зарбдор эълон қилган Хандон опа юз тўрт кило ёки олти ярим пуд пахта теради, учинчи бўлтакдан Бибимаржон опа юз бир кило, Қўзибой исмли йигит тўқсон етти кило, бешинчида ҳануз Пўлағур билан Бадалбой ораларида мусобақа давом этиб, Пўлағурнинг тўқсон уч кило, Бадалбойнинг тўқсон икки ярим кило пахта терганликлари эшитилади, ҳоказо. Бошқа бўлтакларда ҳам шунинг каби зарбдорлар учрайдилар. Энг пастда қолганлардан еттинчи бўлтакда бир қиз бола йигирма уч кило, биринчи бўлтакда кўзи яхши кўролмайдиган бир чол йигирма тўққиз кило пахта терадилар. Умуман олганда биринчи кун терими тўрт юз саксон бир пуд, иккинчи кун терими етти юз эллик пуд, яъни юз саксон етти теримчи ўз меҳнат кунини тўлдириб, тўққиз пуд миқдори орттирган бўлади.

Теримнинг бешинчи куни Ильич ишчиларидан юз йигирма ишчи юк автомобилларга ўтириб ёрдамга чиқади. Букун ишчилар ёрдами билан терим суръати жуда ҳам юқорилашади. Бироқ, бу ёрдамнинг аҳамияти терим томонидангина бўлиб қолмайди. Қолхоз аъзоларининг

руҳи кўрилмаган равишда юқори кўтарилади. Букунишчи-деҳқоннинг бузилмас иттифоқи: оғайничилиги гавдаланиб кўринади. Икки томондан нутқлар айтилади.

Еттинчи кун шаҳардаги Луначарский номидаги ўрта мактаб ўқувчилари ёрдамга чиқади.

Биринчи терим ўн бир кунда битиб, колхоз планининг саксон икки фоизини ҳукуматга топширади. Мулла Обид ва Берди татарларнинг оғизлари қулоқларига етади. Чунки, улар биринчи теримда олтмиш фоиздан ортиқ пахта беролмасмиз, деб чамалаган эдилар.

«Қизил Ўзбекистон» газетасининг биринчи бетида «Қизил тахтага» сарлавҳаси остида «Четан»нинг муваффақияти, Мулла Обид ва колхоз зарбдорларидан яна уч кишининг расмлари босилиб чиқади.

— Шартномани бир ярим баравар бажара олар эканмиз!— деб илжайди Мулла Обид.

Шодлигидан дунёга сиғмаган Берди татар Мулла Обиднинг қўлини сиқади:

— Қўлингни бер, ошнам, биз ишнинг кўзини биламиз,— дейди ва икки қўли билан белини тутамлаб, у ёқ-бу ёққа юринади...

10. ҲИСОБ

Газета мухбирига Берди татар:

— Октябрь байрамига ҳамма пахтамизни териб топшириш устига ғўзапояларни йиғамиз ва кузги ҳайдовга киришамиз!— деган бўлса ҳам, лекин ваъда устидан батамом чиқолмайди. Октябрь байрамига планни юз қирқ олти фоиз бажариб, очилган пахталарни топшириб битирсалар ҳам, ғўзапояларни суғуриб битира олмайдилар, очилмаган кўсаклар чаноқдан суғуришга муҳтож бўлади.

Октябрь байрамида «Четан»чиларнинг эрлари дала-ни ғўзапоядан тозалаш, хотин-қизлари ва болалари эса кўсак чувиш билан машғул бўлиб, бу маъракадан аранг ўнинчи ноябрда қутуладилар. Кўсак пахтаси ҳам топширилиб, план юз қирқ саккизга минади. Берди татарнинг дўпписи яна арава!

МТСдан бу ўртада кузги ҳайдов учун энг илгари трактор сўраган «Четан» бўлади. Дарҳол, МТС бир эмас икки тракторни патиллатиб «Четан» даласига йўллайди. Бу ёқдан «Четан»нинг ўзи ҳам гўё кўкламдаги каби ўзидаги кучни сафарбар қилади.

Бир ёқдан икки трактор, иккинчи ёқдан ўттизта сўқа,

учинчи томондан кўнгли қолмасин учун уч-тўртта омоч ер бағрини ёра бошлайдилар. Энди бу қадар куч қаршисида «Четан» даласи чидасин-чи.

Тўртинчи кун биринчи ҳайдов битади, бешинчи кундан иккинчи ҳайдовга ўтилади.

Иккинчи ҳайдов бир оз бўшашинқираб давом этади. Бунга икки нарса сабаб бўлади. Биринчидан, тракторлар еттинчи кун ўз вазифаларини битириб қайтиб кетадилар. Ёз бўйи ишлаб, колхознинг ўз от ва ҳўкизлари жуда ҳам чарчаган, тагин ҳам Мардонбойнинг уларга диққати, пахта теримидан суён отларнинг ҳар кун етти қадоқдан ёрма жўхори еб туриши жонга ора киради, шундай ҳам бўлса, иккинчи ҳайдовда от ва ҳўкизлар силтангланадилар. Мардонбой додга келади:

— Иккинчи ҳайдов билан ишни тўхтатиш керак, ҳали пунктдан буғдой ташиниш хизматлари ҳам бор. Йўқса, мен бу молларни кўкламгача одам қилиш кафилини ола олмайман!— дейди.

Идора ҳам Мардонбойнинг додига қулоқ солишга мажбур бўлиб, йигирма учинчи ноябрда аранг иккинчи ҳайдовдан қутуладилар.

Мардонбойнинг дод-фарёдидан сўнг баъзи орриқ ерларга аравалаб гўнг тўқдирмоқчи бўлиб турган Мулла Обид ҳам кўкламгача тил қисишга мажбур бўлади.

Аксар колхозчиларимизда ҳисоб ишлари биринчи январга, баъзан ундан ҳам кечикиб колхозчиларни ранжитиб қўйиш кўп кўрилмақда. Ҳолбуки, «Четан» бунда ҳам биринчилиكنи олади.

Пунктдан келтириладиган буғдой, ун каби ишлар билан овора бўлмаганда, «Четан» биринчи декабрдаёқ ҳисобни тугатган бўлар эди. Ҳалиги сабаб орқасида ҳисоб ўнинчи декабргача чўзилиб боради.

Четанчиларни кўтариб юборган нарса пландан ортдирилган пахтанинг пудига-пуд буғдой олинишидир. Асл нормадан ташқари шу ҳисоб юзасидан минг центнердан ортиқроқ буғдой олинади. Колхознинг ўзи эккан буғдой билан бирга қўшиб, орадан колхоз фонди учун ўн фоиз чегирилгандан кейин, қолмиш буғдой меҳнат кунига қараб бўлинади; ҳар бир меҳнат кунига етти ярим кило буғдой тўғри келади!

Энг пастда қолган аъзоларнинг мавсум бўйича иш кунлари бир юз етмиш кун, бир кунда бир ярим меҳнат кун ишлаб ўтказган, зарбдорлардан айниқса уч кишининг меҳнат кунлари юз ўн кунларгача қувалаб тўрт меҳнат кунигача олади, миёна зарбдор ҳисобланган бир

Пұлағурнинг ўзи бир юз қирқ пуд ораларида буғдой олади.

— Бўлиб қолдинг, наҳс!— дейди Мирвали банги,— етти отангнинг ўраси ҳам бунчалик буғдойни кўрмаган!

Хотин-қизлардан энг қуйидагилар етмиш кунгача меҳнат кунига ёзилиб, энг юқоридагилар жумладан Хандон опа ва Қурбонбибилар бир юз етмиш кунга ҳақ оладилар.

Пахта ақчасидан ҳам фондга ажратилгач, меҳнат кунига уч сўм йигирма тийиндан тўғри келади.

Пұлағурнинг бир минг бир юз сўм ақча олишини эшитган Мирвали банги яна унга даҳл қилади:

— Бунча пул билан қаерда ухлайсан, хунаса!— дейди,— лекин битта ароқ олиб бермасанг қўймайман!

Ҳа, айтганча Мулла Обид ва баъзи идора аъзоларига меҳнат кунини белгилаш тўғрисидаги умумий мажлис қарорини унутганмиз: умумий мажлис бир оғиздан Мулла Обиднинг меҳнат кунини ҳар кунга бир ярим симкор қилишга, Мардонбой ва Татарларникини биру чорак ҳисоблашга қарор қилади. Аммо Берди татар ўзи тўғрисидаги имтиёзга қарши чиқади:

— Қадршуносликларинга раҳмат, ўртоқлар!— дейди,— Мулла Обиднинг қадрига етдинг, менга шу бас. Мен бўлса якка йигит, бола-чақам йўқ... Менга ярим кунлик ҳақ берсаларинг ҳам йил ўн икки ой шум дек-чам қайнай беради. Мен ярим кундан ортиғини сенларга тортиқ қиламан, оғайнилар!

Мажлис Татарнинг ҳимматига таҳсин қилиб олқишлайди, баъзи кўнгли бўшроқ аъзолар унинг «бола-чақам йўқ...» сўзидан кўзларига ёш оладилар. Сўнгра мажлис Татарнинг ўз хоҳишича мавсум бўйига ярим кунликдан иш ҳақи беришга қарор қилиб, қарор ёнига шуни ҳам тиркаб қўйдиради: «Ўртоқ Шодиев муҳтожлик чекадиган бўлса, колхоз фондидан ёрдам берилсин».

Татарнинг ҳиммати Мирвали бангига ўхшамай тишини ғижирлатиб, бир неча қайта «боҳиммат аҳмоқнинг» кўзини учратишга ва «гир!» деган ишоратни қилишга ҳаракатланса ҳам, бироқ бунга муваффақ бўлолмайди. Мажлис охирига етиб, тарқалиш вақтида Берди «аҳмоқни» қойий бошлайди,

— Сен, яхлит аҳмоқ экансан!— дейди,— Бек берганини бетига қарама, деганлар... хўп, деб ола бермайсанми, жуда олишга ақлинг етмаса, менга бир қараб қўймайсанми?

— Олиб нима қиламан,— деб кулади Татар.

— Уйланмасмидинг, тўй қилмасмидинг!

— Мен энди уйланмайман.

— Ҳа, ҳез очдингми... Хўп, уйланмаганингда сенга пул керак бўлмасмиди, жуда ортиқчалик қилганда қиш бўйи ичмасмидик, эй уйинг куйсин, аҳмоқ!

Татар Мирвалининг аздаҳидил хафа бўлишидан қотиб-қотиб кулади:

— Сен бунга тушунмайсан, жинни,— дейди,— фирқамиз эҳтиёждан ортиқ дунё йиғмасликка буюради!

Мирвали банги бир оз ўртоғига тушунолмай қараб туради...

— Саҳобаман дегин... Эсизгина, вой-вой шунча бугдой, шунча пул!— дейди ва тарс этиб сонига уриб қўяди,— бари бир менга берў бўлдинг, менга битта ароқ олиб берасан, аҳмоқ!

Татар ваъда бериб қутулади.

Ўн бир бош соврин сигирни кимлар ютганлиги ҳам эълон қилинади: эрлардан Ислом бўлтакбоши (ўзининг сигири бўлганликдан ёмон сигирни яхши сигирга айрибошлаб олади). Ҳошим Султон ўғли, Қарим Салим ўғли, хотинлардан: Хандон опа ҳам бир сигирни ўзиники қилиб, эрига: «Энди тайёр сигирни ҳам етаклама, худо ўлим берсин шалтоққа!» деб жекринади ва ўзи қўлидаги хивич билан қашқа сигирни аста-аста урган бўлиб: «Жонвор, жонвор, сенга етишгунча не жафоларни тортмадим» деб орқадан ҳайдаб кетади. Шунга ўхшаш Қурбон опа ҳам сигир етаклаб, ёзи билан сигирни соғиб ичса ҳам, бироқ натижани ўйламаган лаванд аъзолардан яна бирини қақшатади. Хулоса, сигирлар биринчилigni олган ўн бир зарбдорга ўтиб, шу чоққача сигирни соғиб келганлардан фақат Қосим шайтонгина зарбдорлик билан сигирни ўзида қолдиришга муваффақ бўлади.

Аъзоларнинг ўз истеъмоллари учун экилган майда экинлар ҳам чакки эмас. Мулла Обидга қолса «бўлар-бўлмас», аъзоларча «жуда яхши» ҳосил олиниб, тақсим вақтида, зарбдор, меҳнат куниси ортиқ деган фарқлар қилинмайди. Чунки бунда ўзи қандай ишлаган бўлмасин, ҳарҳолда ярим танобнинг ҳосилига эга деган қарор қабул қилиниб, шу асосда ишловчи сонига эмас, рўзгор-аъзо сонига текис тақсим қилинади. Бошқа майда экинлардан қатъи назар, кўзга кўринадиган тақсим ҳар бир аъзога ўн икки пуддан картошка, шу чоққача еб келгандан ташқари саккиз пуддан тарвуз,

тўққиз пуддан қовоқ, уч пуддан пиёз, аъзолар жўхоридан тамалансалар ҳам бунга идора кўнмайди, отларнинг еми учун деб ўзида қолдиради.

Тайёрланган беда билан сомон колхознинг молларига етарлик бўлганликдан жўхорию ва палак каби хашақлар аъзоларга барабар тақсим қилинадилар.

Ўзапоя тақсимидан кейин навбат бўрдоқига боқилиб келган ўн еттита от ва тўртта ҳўкизга етади. Айниқса, қирқ кундан буён ҳар кун ўн қадоқ жўхори берилиб, кеча-кундуз беда кўрпасига боғланиб боқилган бўрдоқи отларни кўрганда аъзолардан ҳар бирининг ҳам оғзининг суви келади. Кўринган биров Мардонбойдан: «Молларни қачон сўясиз», деб сўраб қўйишни эсдан чиқармайди. Ниҳоят, гўшт тақсимотига ҳам навбат етади. Гўшт тақсимидан илгари тунукаси қоқилса ҳам, дераза-эшиқлари ҳали қурилиб битмаган янги клуб биносига умумий мажлис чақирилади.

Давлат гўшт солиғи назарда тутилиб, тўртта ҳўкизни шунга атаб сақлаш, аъзолардан тасдиқ этдирилади. Молларни сўйганда, тортганда, тақсим қилганда қараб туриш учун етти бўлтақдан етти нафар комиссия сайланиб олинади.

Ўн етти отнинг эти, мойи, қазиси дегандек, икки юз саксон пуд ораларида тош беради. Шундан йигирма олти пуди нуқул мой. Отларнинг бунчалик мой қилиши аъзолардан ҳар кимнинг таҳсинига мужиб бўлиб, ўз улушини тамом олишга қарор қилган Татарга қарши Мирвали банги яна қизишади:

— Эй, сен саҳобайи киромсан,— дейди Банги,— от гўшти миттифақан алай¹ сенга ҳаром... анови гапда тарки дунё қилганингча бундан ҳам кеч, авлиё!

Татар кулади.

— Кечсам ҳам бўлар эди, Мирвали,— дейди Татар,— лекин бундан ўз ҳақимни олмасам кўр бўламан...

— Эй, сен анови тўғридан бир маротаба басир бўлишинг бу ерда турган гап, Берди!

Гўшт, мой аъзо ададига тақсим қилинади, ҳар бир аъзога икки ярим пуд гўшт, ўн қадоқ мой тўғри келади. Орадан сўлпи чиқиб қолган бир ярим пуд гўштининг аъзолар ризоликлари билан бир пудини Мулла Обидга

¹ Муттафақин алайҳ — мусулмонларнинг ёки мусулмон мужтаҳидларнинг умумий иттифоқи билан.

ва ярим пудини Мардонбойга орттириб берадилар. От қазисига айниқса ўч бўлган Мулла Обид аъзоларнинг бу ҳимматидан жуда ҳам хурсанд бўлади.

11. КЕНГАЙИШ

«Четан»нинг биринчи йилини кўздан кечирганлар унинг келаси йилларини ҳам шунга қиёс қила билурлар, шуниси борки, «Четан» бир ерда музлаб қолмайдди. Форсидаги каби «соли нек аз баҳораш маълум» — йилдан-йил ўсади, тажрибаси ва кучи ортади, молижони, ободончилиги кўтарилади. Саводсизлиги йўқолади. Район бўйича эмас, Ўзбекистон бўйича энг обрўли намунавий колхозлар қаторига кўчади. Районга Ўзбекистон марказидан келган меҳмонларга районнинг рўқачи бўлиб қолади.

«Четан» ўзининг иккинчи ёшида ҳар бир гектар учун ўн тўққиз центнер пахтага шартнома қилиб, шартномани йигирма бир центнер, ёки юз ўн фоииз бажаради. Учинчи ёшида йигирма икки центнерга қўл қўйиб, йигирма беш центнер ёки юз ўн фоииз, тўртинчи ёшида йигирма олти центнер шартнома қилиб, планин тўқсон беш фоииз бажаради.

Кичкина бўлса ҳам бу тўртинчи йилдаги муваффақиятсизлик колхоз қурилгандан буён бу теваракда кўк-рак кериб келган «четан»чиларга оғир таъсир қилади. Дуруст, гектарига ўн икки центнер шартнома тузиб, шуни ҳам тўлдира олмаган қўшни «Пахтачи» колхозни ҳам ҳеч нарсани кўрмагандек айқириб юрийди. Бироқ, чапанча қилиб айтганда «баданда одамгарчилик бўлиши зарур»га ўхшайди.

Мана шў чапанча одамгарчилик «четан»чиларда жуда ҳам кучли, уч йилли муваффақият уларни жуда ҳам мағрур ясаган.

Ўзлари гектарига ўн икки центнерни ҳам бажара олмай уялмаган «пахтачи»лар гектарига йигирма уч центнер пахта топширган «четан»чиларга «сиз ҳам шартномани тўқсон бешда қолдирибсиз» деб кулишдан уялмайдилар. Бу номуссизлик «четан»чиларнинг етти яшаридан етмиш яшаригача ичдан ғазабга келтиради.

«Четан»чилар бу ғазабни муштлашиб, ёки оғзаки вайсаб бостирмайдилар, уларнинг ғазаб бостиришлари бошқа йўлда бўлади.

Пахта топширилиб битгач, дарҳол дала гўзапоядан тозаланади. Ҳеч нарсага, ҳатто даромадни тақсим қилишга ҳам қарамасдан катта-кичик баравар ерни ҳай-

даш ва кўп жойларни гўнглаш чорасига киришадилар. «Четан» қурилгандан буён фақат Мулла Обиднинг орзусидагина келган ерларга тепа рангларини тўкиш шу муваффақиятсизлик йилидагина амалга татбиқ қилинади. Олтмиш от-арава (чунки колхознинг тортув кучи кейинги икки йилларда ўсган) гўнг, лой ва тепа рангида ишлаб, ноябрнинг оёқларида колхоз еридан эллик фонзи кучайтирилади, устига уч қайта кузги ҳайдов ва қавс суви берилади. Ғазабга келган аъзоларнинг бурунлари сўррайиб қолган ҳолда, кузги ҳозирликдан қутуладилар.

Ўчакиш тўғрисида келганда Берди татар жуда ҳам ўрай. Мулла Обид — идора аъзолари билан маслаҳатлашади-да, теваракдаги тўртта колхозни мусобақага чақириб мурожаатномалар ёзади, жумладан «Пахтачи»га ёзган қоғозини бу ерга кўчирамиз:

«Қўшнимиз «Пахтачи» колхозига

Ўртоқлар! Бизнинг аъзоларимиз келаси йил учун гектарига ўттиз центнерга шартнома тузмоқчилар. Шу муносабат билан биз қўшни колхозларимизни мусобақага чақирмоқчимиз, жумладан сизни ҳам, албатта, сизнинг биз «четан»чилар билан барабар норма олишга қудратингиз етмаганлигини яхши биламиз. Шунинг назарда тутиб, сизга ўн беш центнер таклиф қиламиз, ўзимизга эса ўттиз центнер. Қабул қилсангиз, тезда хабарлашингиз, шартнома ёзамиз!

Четан раиси: *Мулла Обид Даврон*
Ячейка котиби *Берди Шодиёев*.

Бошқа колхозларга ёзилган қоғозлар ҳам шу мазмунда бўлиб, фақат уларнинг нормалари «Пахтачи»никига қараганда бирмунча юқори, «Четан»никига қараганда кўп паст.

Бу чақирувга «Пахтачи» жавоб бермайди. Аммо «Қаҳрамон», «Янги турмуш» ва «Бизнинг давр» колхозлари қабул қилиб, жавоб қайтарадилар. Фақат улар ўз нормаларини бир оз ўзгартириб кўрсатадилар. Масалан, «Қаҳрамон» ўз ерининг кучсизлигини баҳона қилиб, нормасини йигирма икки центнер бўлишини сўрайди, «Бизнинг давр» йигирма, «Янги турмуш» ўн саккиз бўлсин деб жавоб беради. «Четан»чилар кўниб шартнома ёзадилар.

«Четан»чиларнинг бу жасорати район партия қўмитаси ва район ижроқўмларига эшитилиб, улар томонидан «агар «четан»чилар ўз ваъдаларининг устидан чиқсалар, биз бир трактор ҳадя қиламиз!» деган ваъдани берадилар. Бу ваъда «четан»чиларни яна ҳам уйғотиб юборади. Идора аъзоларининг эмас, ҳатто, умум аъзоларнинг кўкламга етиш учун уйқуси келмай қолади.

* * *

Шу тўрт йилнинг ичида қишлоқнинг маорифи, оқартиш ишлари, соғлиқни сақлаш эҳтиёжлари дев қадамлар билан илгарилайди.

Район маорифи колхозлашишнинг иккинчи йилида клуб қаторига етти йиллик мактаб биноси ишлаб беради. «Четан» бу теваракнинг олдинги колхози ҳисобланганликдан маориф ўзининг энг тажрибали ва зарбдор муаллимларини келтириб беради. Колхоз болалари юз фойиз мактаб билан таъмин қилинадилар.

«Четан»нинг ўзи аъзоларининг соғлиғи учун кичикроқ бўлса ҳам мактаб биноси қаторига шифохона бино қилади. Район соғлиқни сақлаш бўлими ҳафтага икки кун келиб туриш шарти билан бир ўзбек доктор беради ва шу бионинг бир хонасига кичкина дорухона очади.

Ишчи моллар, сутли ҳайвонлар касаллари ҳам назардан четга қолмайди. Ҳафтада бир кун, эҳтиёж тушиб йўқлаганда ҳаммавақт келиб турадиган мол доктори ҳам белгиланади.

«Четан»га қолганда район кооперация идораси ҳам ўзининг дўлворлигини қилолмайди. Учинчи йил шифохона қаторига ёнида омборчаси билан махсус кооператив магазини бино қилади. Дўкон мудирига марказий омонат кассасидан қишлоқ омонатларини сақлаб бериш вазифаси ҳам юкланади.

«Четан»нинг ўзи ҳам клуб биноси ва шифохона иморати билан тўхтаб қолмай, учинчи йилида колхоз эҳтиёжи учун зарур ҳунарларни ўзига йиғарлик катта бир устакхона ёпади.

Тўғри, «Четан» марказлашган отхона ва оғилхона бино қилишда бирмунча кечикиб, фақат тўртинчи йилдагина бу бинога энг шимаради. Бу кечикишнинг бошлича сабаби беда каби чўпларни осонгина бўлтакларнинг ўз отхоналарида қолдириш, йиғилган гўнгларни бўлтаклардан олиб далага чиқаришнинг ўнғайлиги бўлади.

Аъзоларни саводли қилиш тўғрисида ҳам «четан»чилар орқада эмас. Мактаб муаллимларининг ғайратлари орқасида ҳар йил уч ой қиш мавсумида «саводсизликни битириш» маъракалари ўтказилиб келмоқда, бу йилги ҳисобда ўн беш фоиз эркаклардан ва йигирма беш фоиз хотинлардан саводсизлар кўрсатилади.

Берди татарнинг партиявий ташвиқоти ҳам ёмон эмас. Колхоз янги тузилганда бутун қишлоқда тўрттагина партияли бор эди. Ҳозир эса, йигирма уч партияли ўртоқ ҳисобланади. Унинг ташаббуси орқасида комсомоллар ячейкаси ҳам ташкил этилган. Алҳол комсомолларнинг эр ва қиз аралаш қирқ етти аъзоси бор. Булардан ўн иккиси бу йил шаҳарга ўқишга жўнатилган. Комсомолларнинг деворий газеталари, театру тўғраклари, мусиқа дасталари фаол ишлаб туради. Колхозга ёшлар кучидан фойдаланишда комсомоллар фаол иштирок қилганларидек, ташкилотдан четдаги ёшларни ишга уюштиришда ҳам катта ёрдам бермоқдалар. Айниқса комсомоллар масъул котиби Ҳасан Раҳмат ажойиб ўтли бир ёшдир. Ўзи бултурги йилдан буён колхоз идора аъзоси бўлиб, идоранинг баъзи муҳим кенгашларида кутилмаган фикрларни ҳам айтиб юборади. Устига қўйилган ҳар қандай оғир вазифани муддатидан илгарироқ бажариб, ўзининг бу хусусияти билан Мулла Обиднинг тақдирига ҳам сазовор бўлади. Мулла Обид уни «телеграф» деб атайдди. Лекин, Мулла Обидга ёқмаган томонлари ҳам йўқ эмас. Унинг ҳар кимнинг олдида ҳам худони, динни инкор қилиб, бошқаларни ҳам худосизликка чақириши колхоз қарияларига, айниқса, Мулла Обидга ёқмайди. Бундай фурсатларда Мулла Обид унга «ҳа шум!» деб қўяди. Берди татар Мулла Обиднинг олдида Ҳасаннинг сўзига кулиб ўтирса ҳам, Мулла Обид нарилашгандан сўнг Ҳасанни койийди:

— Сен бола, одамига қараб ташвиқот қилишни билмайсан,— дейди,— қарияларга, айниқса, Обид кетмонларга сен у тўғрида таъсир қилолмайсан. Аксинча, ўзингдан бездирасан, ўғлим!

Ҳасан Татарга бўш келиб турмайди:

— Сиз муросачисиз!— дейди,— биласизми, раисингиз лотинчага ҳам қарши, уч йилдан буён лотинча саводини чиқаролмайди!

Татар бошини қашийди...

— У ёғини сўрасанг, шу чоққача хотинини ҳам очмайди!— дейди Татар,— сен қизини очиқ қўйиб мактабда ўқитганига шукр қил!

Ҳасан нима учундир кутилмаганча бир оз ўзини йўқотиб туради. Бир нарсага тушунгандек Татар илжаяди...

— Шундай, ўғлим!— дейди Татар давом қилиб,— сенинг ҳам Обид кетмон билан тотув битирадиган юмушларинг бор... Шунга ўхшаш колхознинг ишлари ҳам усиз ўхшамай қолади... Тушундингми, ўғлим?!

Ҳасан тушуниб қоладими, ёки бошқа нарса уни сукутга мажбур қиладими, ҳарҳолда бу тўғрида ортиқча баҳслашмайди.

Мулла Обиднинг тана боқиб ғунажин қилиш, ғунажинни қочириб сигирга айлантириш усули колхозга икки ёқлама фойда етказади. Биринчидан, ҳар йил сигирсизлар ўртасида мусобақа давом қилади, иккинчидан, йилдан-йил аъзолар орасида сигирсизлик битиб, хўжаликлар тўя борадилар. Учинчи йил учун ҳам Мулла Обид фақат совлиқлар билан бир қўчқорни олиб қолиб, бултурги эркак қўзилардан етишган шишакларни сотади ва пулига ўн икки бош танача олади. Шу йўсин тўртинчи йилдан ўтганда аъзолардан тўқсон фоиз сигирли, ҳар бир аъзо сутчиликдан келадиган маълум даромадга эга бўлади. Шу тўртинчи йилда аъзолардан йиғиладиган сут, қатиқ, сузма ва сариқ ёғларни сотиш учун шаҳарда сутчилик дўкони очилади.

Сигирсизлик нуқсони орадан кўтарилади. Қолмиш ўн фоиз аъзолар Берди татарга ўхшаш бўйдоқ ва такасалтанглар бўлиб, сигир боқишни ўзлари тиламаганликларидек, бунга уларнинг шаронтлари ҳам мусоида қилмайди. Шу йўсинда орадан сигир эҳтиёжи кўтарилиб, ўзга хил совринга эҳтиёж туғилади. Айниқса, шу бешинчи йил, яъни ўттиз центнердан «давра» кўтарган йил ўзаро мусобақани кучайтиришни, «қуруқ сўз қулоққа ёқмас» деганча мусобақани «хўллашни» тақозо қилади. Бу тўғрида идора анча бош оғритиб, ҳар ким ҳар турли таклифларда бўлади.

— Бизда эҳтиёждан ортиқ, ғунанга ўтишга яқин турган зотли тойлар бор!— дейди Мулла Обид,— биз бу йилги совринга шу тойлардан бешини белгилайлик.

Баъзилар дон — ғалла қўйишни таклиф қиладилар. Татар бу кейинги таклифга қўшила олмайди.

— Айниқса, бизнинг аъзолар учун доннинг у қадар қизиғи йўқ,— дейди Татар,— меҳнат важи билан энг орқадаги аъзомизда ҳам эллик пуд ғалла бор. Шу ҳолда ғалла билан мусобақани қизита олмаймиз. Мусобақани қизитиш учун аъзоларда орзу қўзғата турган нар-

са керак. Фикримча, Обид кетмоннинг ғунон той қўйиш таклифи жуда маъқул. Шуминан бирга ғунон той барчани баравар қизиқтира турган нарса эмас. Ёш-ялангларнинг қулоқларини тиккайтирса ҳам, ўрта ёшликлар учун қизиқарли бўлмайди. Мен ёшлар учун Мулла Обиднинг таклифини қабул қилишим бараварида ўрта ёшлар учун яна бир таклифни қилиб ўтаман. Мен мусобақада биринчилиكنи олган беш хўжалик учун бешта янги ҳовли бино қилиб беришни таклиф қиламан. Кулмангиз ўртоқлар... Тўғри, менинг таклифим устдан қараганда бир даражада кулги ҳам туюлади. Иккинчи томондан идора учун оғирлиги ҳам йўқ эмас. Бироқ, шуни яхши ўйлашимиз керакки, биз колхозчилар қинғирқийшиқ, соғлиқ ва турмуш учун номувофиқ қўрғонларда бундан сўнг яшай олмаймиз. Коммунистлар фирқасининг раҳбарлигида меҳнаткашлар қураётган социализм турмуши ҳам шу кунгача яшаб келинган эски қўрғонларни ёқтирмайди. Ана шу ёқни ўйлаганда ҳам менинг таклифим социализм томонидан колхозчиларга буюрилган истиқбол вазифасидир. Менинг таклифим қабул қилинганда, мана шу истиқбол вазифасига биз бу йилдан бошлаб киришган бўламиз!

Мирсоат ва Ҳасан Раҳматлар Татарнинг таклифини чапак билан қаршилайдилар. Кексалар эса бирмунча ўйланиб қоладилар.

— Илгари янги ҳовлининг тарҳини билишимиз керак,— дейди Мардонбой,— ҳовлида ҳовли бор; масалан баъзи ҳовлига ўн минг сўм ҳам камлик қилади, баъзисига уч-тўрт минг сўм кифоя. Сиз таклифингизда қандай ҳовли демоқчисиз?

— Жуда ҳам жонинг чиқмасин Мардон,— дейди Татар кулиб,— жилла менинг ертўламга ўхшамаса ҳам (кулги) ундан кўра берироқ... Масалан, ўртача бир рўзғор учун соғлиққа мувофиқ, рўзғор эҳтиёжларини ўтарлиқ ҳовли демоқчиман. Яъни дераза ва эшикли, таги тахтабанд, усти тунукали икки уй, бир ошхона, бир оғилхона ва бир хашакхона — тамом!

— Янги усулда?

— Албатта, янги усулда,— дейди Татар,— негизи ўн қаторгача пишиқ ғишт, юқориси хом ғишт.

— Тевараги иҳота ва дарвозали ҳам денг-чи?

— Йўқ! — дейди Татар,— янги ҳовлига дарвоза, иҳота девор керак эмас, агар бу жуда лозим бўлса, иҳота ўрнига тут сингари дарахт экиб бериладир.

Бино тўғрисида Мардонбой билан Татар қишлоқ-

нинг энг яхши билимдонлари ҳисобланади. Шунинг учун бошқалар бу тўғридаги баҳсни иккисига ташлаб, ўзлари тинглабгина ўлтурадилар.

— Мен қондим,— дейди Мардонбой,— сиз айтган биноларга эҳтимол чамамиз келиб қолар. Чунки кўп ускуна ўзимиздан чиқади. Аммо бизга оғир томони ҳам йўқ эмас. Масалан, тунука. Сўзингизга қараганда ҳар бир ҳовлига оз деганда эллик пуд тунука керак, беш ҳовли учун икки юз эллик пуд. Агар биз тунукани ҳукуматнинг қатъий баҳоси билан ололсак, идора учун ақчаси ҳеч гап эмас. Бозордан оладиган бўлсак, идора ўпурилади!

— Сен ҳаммавақт ваҳима билан яшайсан,— дейди Татар,— ҳозирги масала тунука устида эмас, идора менинг таклифимни қабул қиладими, йўқми? Қабул қиладиган бўлса, тунука кейинги масала. Сен клуб биносида ҳам шунинг сингари ваҳимага тушган эдинг. Ҳолбуки, клубнинг тунукаси «Ильич»чилар томонидан осон ҳал қилинди.

— Биз «Ильич»чиларга энди ҳам эркалик қила олмаймиз.

— Яхши, қила олмаймиз,— дейди Татар,— «гадойга бир эшик ёпиқ бўлса, иккинчиси очиқ» деган мақолни эшитганмисан?

— Хайр, мана тагин мажлис билади!— дейди Мардонбой ва Мулла Обидга мурожаат қилади,— сиз бизнинг баҳсимизни яхши эшитдингизми?

— Эшитдим,— дейди астагина Мулла Обид.

— Эшитган бўлсангиз, Татарнинг таклифига сиз ҳам бир нарса денг!

Мулла Обид бир оз сукут қилиб ўлтуради.

— Ҳукуматдан тунука тополмасак, эски тунука ярамайдими?— деб Татарга қарайди.

— Нега ярамасин,— дейди Татар,— лекин бу энг сўнгги чора бўлади.

— Биз у ёқдан тунука чорасини қилолмасак, эски тунука оламиз. Шаҳарда ҳукуматнинг янги бино солиши учун бузилаётган хусусий ҳовли эгалари кўчириб олган тунокаларини жуда арзон баҳога сотар эканлар.

Мулла Обиднинг бу сўзидан кейин ҳар икки таклиф товушга қўйилмоқчи бўлади. Бироқ, Ҳасан Раҳмат «менда ҳам бир таклиф бор» деб раисга мурожаат қилади.

— Фикримча, ўртоқ раис билан Берди отанинг таклифларига мажлисда майл кўринади. Мен ҳам ҳар икки

таклифга жуда тарафдорман. Лекин бизнинг мусобака таклифларимиз бир оз нуқсонли, деб биламан. Маса-лан, биз ғунонлар билан от ҳаваскори ёшларнинг кўнглига ўт соламиз, янги ҳовлилар билан катта-кичикларнинг юрагига ўт ёқамиз, аммо, ишлашда эрлардан қолишмайтурган хотин-қизларни нима билан қизиқтирамиз? Мен хотин-қизлар учун ҳам бир нарса белгилашни сўрайман.

Бу таклиф олдида Мардонбойни яна ҳам ваҳима босиб кетади:

— Бизнинг совринга қўядиган нарсаларимиз кичкина буюмлар бўлаётгани йўқ, менга қолса, учинчи таклиф идора учун оғир,— дейди ва раисга мурожаат қилади,— илгариги икки таклифнигина товушга қўйишингизни сўрайман.

Берди Татар сўз олади:

— Ҳасан топиб гапиради, ҳақиқатан биз хотин-қизларни унутганмиз. Мардонбой, бизда зарбдор ўнтагина деб ўйлайдими? Бултурги ҳисобда биз йигирма уч зарбдор ҳисоблаб, совринга қўйган сигир етишмагандан кейин, қолганларни ақча билан мукофотлашга мажбур бўлдик. Мен Ҳасаннинг таклифига қўшиламан, кичикроқ нарса билан бўлса-да, хотин-қизлар учун ҳам мукофот белгилайлик.

Бу тўғрида ҳам талай тортиш боргандан сўнг, охирида бешта қўл машина белгиланиб, Ҳасан Раҳматнинг таклифи ҳам товушга қўйиладиган бўлади. Алоҳида товушга қўйиш натижасида Мулла Обиднинг ғунон таклифи, Татарнинг ҳовлиси бир оғиздан қабул қилиниб, Ҳасан Раҳматники бир қарши билан ўтади.

* * *

Минг тўққиз юз ўттиз учинчи йилнинг кўклами «четан»чилар томонидан шу чоққача қўрилмаган бир ғайрат, яқдиллик ва зўр ҳозирлик билан қарши олинади. Бу фавқулодда аҳволга балки юқоридаги мукофотларнинг ҳам таъсири бўлгандир, лекин бизга қолса, уч йилдан буён тева-рак колхозчиларга сўз бермай келган «четан»чиларнинг тўртинчи йилда тўқсон беш фоизла қолиши, вақтинча бояги мағруриятнинг синиши сабаб бўлади. Бу даъвомиз умуман, деярли «четан»чиларнинг «бизга мукофотдан ҳам илгари обрў керак, ўттиз эмас, ўттиз беш центнер билан кетган обрўни қайтарамиз!» деб сўзлашларидан англашилади.

Ернинг йилдагича беш-олти эмас, етти ва баъзи бўлтакларда саккизгача ҳайдалишини, чигит экишни ўн бешинчи апрелдаёқ бажарилишини кўрган Усмон полвон ёқасини ушлайди.

— Буларга бир бало бўлдим, кўзикиб қолмайликда,— дейди.

Мулла Обид у қадар таажжубланиб турмайди.

— Бу колхоз менлиги!— дейди.

Татар бу ҳолни бошқача таъбир қилади:

— Ўртоқ Сталин айтганча колхозимиз большевиклашади!— дейди.

Бу таъбирлардан қайси бириси тўғрироқ — бунда бизнинг ишимиз йўқ. Аммо қизиги шундаки, бу йил идора чопиқ, суғориш каби ишларни ташкил қилиш; иш битдими, орқада қолдими, ҳар кун кўздан кечириш тўғрларида бош оғритмайди. Фақат Мулла Обид ва Усмон полвонлар (ҳосилот комиссиясининг учинчи аъзоси Қарим ота бу йил қиш чиқар олдида вафот қилган) доим дала кезиб, экинлар устида кенгашига бериб турадилар.

Учинчи чопиқ йилдагига қараганда ўн кун илгари — бешинчи июлда битади. Пахтанинг тупи кичкина дарахт ҳолига кириб, баъзи тупларида қирқ-эллик гул ва шоналар кўриниб қолади. Эски иримлардан қутулиб етмаган баъзи бўлтаклар, шунингдек фавқулоддароқ ўсган қитъаларга хода қадаб, ходанинг устига исириқ боғлаб қўядилар. Идора бундай иримларга қарши курашиш учун эҳтиёж сезмаса ҳам, баъзи бўлтакларда кўрилаёзган тартибсизликларга қарши курашишга мажбур бўлади.

Баъзи бўлтакларда кичкина дарахтликка томон ўсган ғўзаларга тўртинчи чопиқ бериш ҳаракати кўрилади. Ҳолбуки, бундай ғўзаларнинг ичида одам юриб кетмон ўйнатиш эмас, итдан мушук қувлатиш ҳам гуллар учун зарарлидир. Дарҳол идора бу тартибсизлиkning олдини олиб, бўлтакларга «ҳосилот учлигининг рухсатидан ташқари ғўзаларни тўртинчи чопиш мамнуъ» мазмунли қоғозлар ёзади ва ҳосилот учлиги дала айланишига чиқади. Тўртинчи чопиқ лозим кўрилган жойларга рухсат берилади. Ортиқча аъзоларни олиб, буғдой ўроғига жўнатилади.

Қисман Мардонбой, айниқса, Татар ёз бўйи Туғлуқсувининг бериги ёни (клубнинг қатор рўбарўси) билан бир-бирига тиралиб солинаётган беш ҳовли биноси устида айланиб юрийдилар. Баъзан ҳовлиларнинг тарҳи

ни чизиб берган техник келиб туради. Техник чизган тарх бўйича ҳар беш ҳовлининг киши турадиган хоналари бир-бирисига тиралиб, нариги томондаги бинолар (клуб) ва бошқаларга ўхшаш тушади. Уйларнинг даромади ва деразалари кўчадан қурилади. Аммо ҳовлиларни бир-бирисидан ажратувчи ҳар икки уй бошини ичкаридан кесиб тушган ошхона, оғилхона бинолари бўлади. Техник ҳар икки уй остини ертўла қилиб ишлатади. Дон-дун ва музлайдиган буюмлар учун бу яна ҳам яхшироқ бўлади. Ҳовлиларнинг ярим ишланган бўлишига қарамай, ҳозирги кўринишларидан Тиктепага алоҳида бир ҳусн берадиганга ўхшайди.

Тунукани кооперация ёки бошқача йўл билан ҳукуматдан олиш имконияти кўринмайди. Айниқса, бу йилги йилларда кучайиб кетган давлат бинокорлик ишлари бунга мусоада қилолмайди. Идора эски тунука топиш фикрида.

* * *

Теримни ҳар қанча маъқул ташкил қилган ва зарбдорликка зўр берган билан ўз вақтида бажара олмаслик кутилади, чунки ҳосил кўп. Мулла Обиднинг фикрича теримчилар бир пайкални ўзидаёқ, бир-бир ярим иш кунини тўлдириб, иккинчи пайкалга ўтолмайдилар. Шу ҳолда иккинчи ва учинчи теримни ўз вақтида бажара олсалар ҳам, биринчи теримни удда қилолмаслар, дейди. Чора нима? Бирдан-бир чора — райондан биринчи терим учун кўпроқ ҳашарчи сўраб мурожаат қилишдир.

Терим олдида районга ва колхоз оталиги «Ильич»чиларга мурожаатномалар ёзилади. Ҳозирча улардан жавоб йўқ.

12. СОЦИАЛИЗМ ҲИДИ КЕЛАДИ

Умуман, деярли инсонларда бир табиат бор: бизга бир нарса қизиқ бўлиб кўринса, шунда биз ҳамма нарсани унутиб, шу қизиқлиққа томон интиламиз; бошқа эҳтиёжларимиз, ҳавасларимиз ўзларининг илгариги аҳамиятларини йўқотадилар, йўқотмаганларида ҳам, маълум қизиқлиққа етишда бирор воситага айланадилар. Фикр, хаёл, иш шу «қизиқлиқ» доирасидан четга чиқмайди. Бу ҳилда бошланган давомли «қизиқлиқ» ёки гоё аксар «висол» билан натижаланади. Бироқ, «висол»

биз кутган завқни беролмайди, ёки бериб битиролмайди. Чунки унинг ўрнини бошқача бир «қизиқлиқ» келиб олгач, бизнинг бояги қизиқлиқдан олинадиган завқ учун тайёр диққатимизни шу ёққа буриб юборган бўлади.

Биз юқоридаги ҳолни айниқса «четан»чилардан очиқ ўқиймиз: бултурги кичкина муваффақиятсизликдан сўнг, уларнинг каттадан-кичигидан гоё ёки қизиқлиқ шу муваффақиятсизликни зўр бир муваффақият билан босиб юбориш бўлиб қолади. Бу «қизиқлиқ» йўлида колхознинг Берди татарларининггина эмас, ҳатто бир вақтларда «тепса тебранмас» бўлган Аҳмад тоғаларнинг ҳам уйқуси ўчади. Қизиқлиққа томон сеҳрлангандек жалб қилинади. Ҳатто, бу қизиқлиқ йўлида ҳаддан тажовуз қилгонини ҳам сезмайди. Масалан, баъзи жойлардаги пахта учун зарарли бўлган тўртинчи чопиқ каби бу «оғриқ», «четан»чиларнинг ўз бошларидагина қолмайди, қўшни колхозлардан учтасини ҳам шунга мубтало қилади. Натижада уларни ҳам районнинг олдинги колхозлари қаторига кечирганлигини ўзи сезмайди.

— Гектарига ўттиз икки центнер пахта!

Лекин бу ғалаба завқини «четан»чилар татиб битира олмайдилар. Завқ олиш ўрнини бошқа бир «қизиқлиқ» келиб босади.

— Ҳукумат ўз ақчасидан сарф қилиб, колхозчиларга тўй ясар экан... Тўй ўн кун давом этиб, дунёдаги ҳамма нав ошлар, ҳамма хил ўйинлар, ўйинчилар, отлиқ ва яёв пойга улоқлар барчага баравар сарполар...

Ғалаба завқи унутилади. Ҳамма бирдан тўйгача кузги ҳайдовдан, гўнг ва рангдан қутулиб олиш ҳажрига тушади. Янги «қизиқлиққа томон» интилиш бошланади...

* * *

Кузги ҳайдов ва гўнг одатдагидан беш кун чамаси илгари битади. Район тўй учун «Четан»га йигирма беш минг сўм пул беради.

Татар ҳовлиларни битирган бўлса ҳам ганчига ақча тополмай юрийди. Идора топширилган пахта ақчасини банкдан олгунча унга пул беролмаслигини билдиради.

Татар тўй ақчасидан икки минг сўмга хиралик қилади. Идора ҳам тўй кунларига янги ҳовлиларнинг тамоман қўлдан чиқиши учун қулоқ қоқмай икки мингни беради.

Аъзолар ёз ўтиб кийим-кечакка, кўрпа-ёстиққа қарай олмаганлар. Барчанинг яктак-иштони, тўн ва чолвори лавак-лавак бўлган, этиклардан пайтава осилиб юрийди. Аксар дўппилар тепчиғидан қирқилиб, пилтаси кўриниб туради. Идора тўй кунини белгилаб, тўйга атрофдан меҳмонлар таклиф қилишдан илгари аъзоларни ва уларнинг бола-чақаларини кийинтиришга қарор қилади. Селпо дўконига келиб тушган ўн той газлама, икки юз пальто ва ўзбекча тўнлар, ич кийимлари, беш юз пардан ортиқроқ оёқ кийимларини уч куннинг ичида аъзоларга тарқатиб битиришга буюради. Клуб ва бошқа биноларни янгидан оқартиришга, қишлоқ кўчаларини, рўзгорларини тозалашга, ахлатларни маълум жойларга чиқариб тўкишга қарор қилади. Тўй учун лозим бўлган сўқим, қорамол, улоқ учун бузоқ ва эчки, паловга гуруч, нишолдага шакар ва ҳоказо нарсаларни тайёрлаш учун комиссиялар белгилайди.

* * *

Район бўйича тўй ҳозирлигини илгари битирган «Четан» бўлиб, учинчи декабрь кечқурунга тўй расми кушо-дида иштирок қилишни сўраб, районга таклифнома юборадилар. Теваракдаги ўнта колхоздан ва ильиччилардан ҳам меҳмонлар чақирилади.

Райондан хабар топиб келган Мардонбой расмикушоддан Ўзбекистон марказидан келган ҳукумат вакиллари, бир неча ёзувчи ва шоирлар ҳам иштирок қилишларини сўзлайди.

Расмикушодда иштирок қилувчилар уч юзлаб киши чамаланади. Клуб биноси бунга кифоя қилса ҳам четдан келадиган юзлаб меҳмонларни ётқизиш учун жой ва уларга кўрпа-ёстиқ масаласи бир оз ишқал кўчади. Узаро ўйлашгандан кейин, меҳмонларни кечаси кутиш учун уларни аъзолар рўзгорига тақсим қилмоқчи бўладилар.

Расмикушод бўладиган кун идора кимларни нима билан мукофотлантириш тўғрисида бўлтакбошилар билан бирликда кенгаш мажлиси ўтказиб, зарбдорлардан номзодлар белгилаб, икки соат обора бўлади.

Кундуз соат иккилардан эътиборан меҳмонлар кела бошлайдилар. Меҳмонлар клуб чойхонасига жойлаштирилиб, белгиланган йигитлар томонидан кутилиб турадилар.

Кечки пайт райондан мукофот трактори ва бир ара-

ва ҳар турли тўн, хотин-қизлар кийимлари, тикув машиналари, оёқ кийимлари ва шуларга ўхшаш буюмлар келиб, Мардонбой аравакаш билан юборилган рўйхат бўйича омборга тушириб олади. Мукофот трактори ҳаммага маълум бўлса ҳам аравадаги буюмлар очиқ ангилашилмайди.

Шундан бир оз кейин район партия қўмитасининг масъул котиби Қаримов, район ижроқўм раиси Бўриев, марказ вакили Ҳамидов, икки шоир, яна бошқа ўнлаб меҳмонлар автомобиллар билан етиб келадилар. Колхоз идораси уларни истиқбол қилиб қаршилайди.

Тарафайн бир-бирлари билан танишиб кўришгандан сўнг, марказ вакили идорани бу йилги зўр муваффақият билан табрик қилади.

Меҳмонлар қишлоқнинг қизил байроқ ва қоғоз гуллар билан ясатилишидан кўра янги биноларга қизиксиндилар. Ҳеч нарсага қарамасдан бирма-бир шу беш йил ичида солинган янги биноларга кириб юрийдилар. Уларга айниқса кечагина ганчдан чиқиб, ҳозирча фақат дераза ойналари солинмаган янги ҳовлиларнинг тарҳи, кўркемлиги, турмуш учун қулайлиги жуда маъқул бўлади. Бу ҳовлиларни бу йилги мусобақада ютган зарбдорлар учун бино қилинганлигини эшитган Ҳамидов Мулла Обид ва Берди татарларнинг қўлларини сиқади.

— Менинг учун янгилик, яшасин чин колхоз оталари!— дейди.

Бошқа меҳмонлар ҳам иккисининг қўлларини сиқадилар. Айниқса, Татар дунёга янги келгандек терисига сиғмайди, боши айланиб мастдек бўлади.

Аксар Берди татар билан ҳазил сўқадиган Қаримов янги бинолар томошасидан сўнг ўртоқларини Берди татарнинг ертўласига бошлайди:

— Юринг ўртоқлар, энди Берди аканинг ўз «кошона»сини ҳам кўрамиз.

«Кошона» маъносига Бўриевдан бошқалар тушунмайдилар. Татар қизаради ва Қаримовни кўзи билан «шарманда қилмасликка» имлайди. Қаримов қулоқ солмай меҳмонларни «кошона»га бошлаб кетади...

Ҳамидов Татарнинг «кошона»сидан жуда ҳам мутаассир бўлиб қайтади. Шоирлар ҳам Татарнинг «кулбайи вайрона»сидан илҳом оладилар.

«Кошона»дан қайтгач, меҳмонлар расмикушод тўғрисида кенгашиб оладилар. Идора томонидан тузилган рўзномага баъзи нарсалар қўшадилар.

Кеч соат саккизда клуб биноти колхозлардан кел-

ган меҳмонлар, колхознинг ўз аъзолари, очиқ хотин-қизлар билан лик тўлади. Ўтиришга жой тополмаганлар йўл устига кийиз тўшаб, чойхонадаги каби ўтириб оладилар.

Клуб саҳнасига катта стол қўйилиб, усти қизил сатин билан ўралган, тевараклаб стуллар терилган. Орқадаги декарацияда Маркс, Энгельс, Ленин, Сталин — инқилоб раҳбарларининг расмлари жонли каби қараб турадилар. Айлана клуб деворлари турли шиорлар ёзилган қизил сатинлар билан зийнатланган. Саҳнанинг иккинчи муюшида дарахт каби зўрайиб, олтмиш-етмишлаб ғўзаси очилган икки туп пахта деворга ўрнатилган. Кўриниш маданий шаҳарнинг катта бир биносини эслатса ҳам, электр ўрнига катта лампалар ёқилганлиги бир оз кўринишга совуқлик беради. Баҳарҳол йигирмалаб осма чироқлар клубни яхши ёритиб турадилар.

Саҳна эшигида Ҳамидов, Каримов, Бўриевлар кўринадилар. Кучли чапак кўтарилади... бошқа меҳмонлар ҳам киргандан кейин, энг орқада Мулла Обид ва Берди Шодиевлар кўринадилар. Бу иккисини кўрган халқ олқишни жуда кучайтади, бора-бора ўрнидан туриб кетади...

Мулла Обид четроққа бориб ўтиради, Татар раёсат курсисига келиб қўли билан халқ олқишини бостирмоқчи бўлади, халқ баттарроқ кўтарилади...

— Ўртоқлар! Бу кунги тўй мажлисимизни олиб бориш учун,— дейди қичқириб,— раёсат сайлашимиз керак, бу тўғрида таклифлар бўлса, рухсат...

Олқиш босилади, таклиф учун Ҳасан Раҳмат сўз олади:

— Ўртоқлар, мен раёсат учун ўн икки кишини таклиф қиламан.

— Бошқа таклифлар ҳам борми,— деб сўрайди Татар,— бўлмаса яна сўз Ҳасан Раҳматга.— Ҳасан Раҳмат номзодлар кўрсатади. Татар ўз томонидан Ҳасан Раҳматни таклиф қилади.

Номзодлар бир товушдан раёсатга сайланадилар, халқ ичида ўтирган Рафиқов раёсатга борар экан, колхозчилар уни кучли равишда олқишлайдилар.

— Ҳозирги мажлисимиз раислигини олиб боришни мен ўртоқ Ҳамидовга таклиф қиламан.

Барча бирдан чапак чалади. Ҳамидов раисликка ўтиб, мажлисни очиқ эълон қилади.

Ҳамидов рўзномани ўқишдан илгари ғолиб колхозчиларни бу кунги тўй билан марказ номидан табрик қи-

лишга туради. Ўзининг ўн беш дақиқага чўзилган табригида «четан»чиларнинг ғалабасини ёлғиз ҳосилни юқори кўтаришдагина эмас, қишлоқ турмушини ҳар жиҳатдан ҳам юқори кўтаришда, деб кўрсатади.

— Шунинг учун, ўртоқлар,— дейди Ҳамидов,— сизнинг қишлоғингиздан социализм ҳиди келади! (Кучли олқиш.) Мен қишлоғингизга келиб кирганда димоғимга социализм ҳиди келди (олқиш), мен бу қишлоқ эскича Тиктепа эмас, «Ленинобод» аталишга лойиқ ва бу улуғ исмни қозонишга ҳақ олган экан, дедим, (кучли олқиш билан ҳамма ўрнидан қўзғалиб кетади. Берди Татар — Яшасин Ленинобод, деб қичқиради, халқдан ҳам шундай товушлар жавоб қайтаради; Ҳамидов сўзини давом эттиради) шунга ўхшаш колхозингизнинг ҳам улуғ раҳбар — Сталин номини олишга лаёқати бор.

Яна олқиш, яшасин, «Сталин» колхозини, деган товушлар.

Ҳамидовнинг таклифидан сўнг, Берди татар юқоридagi таклифларни қарорга киритиб кетишини сўрайди. Товушга қўйишда халқ бир оғиздан қўл кўгаради, орқасидан бир неча дақиқагача олқиш давом этади.

Табрик учун иккинчи сўз — район партия қўмитасининг масъул котиби Каримовга берилади. Каримов ўз табригида: «Колхозингиз районимизнинг большевик колхозини ва обрўсини, иккинчи беш йилликда бу обрўни жуда ҳам юқори кўтарасиз деб ишонаман!» дейди.

Довомли чапак билан қаршиланган Рафиқовнинг колхозчилар томонидан бунчалик ҳурмат кўришига ҳатто марказ вакиллари ҳам таажжубланидилар.

— Илгариги Тиктепа ва ҳозирда Ленинободнинг беш йил орасидаги тафовути менга маълум,— дейди Рафиқов,— энг илгари қоронғи қишлоғимизга бунчалик фарқ бағишлаган ўртоқ Сталинга, темир партиямизга биз меҳнаткашлар миннатдорлик кўрсатишга бурчлимиз! (Кучли олқиш ораси ҳурматан ҳамма ўрнидан туради.) Ундан кейин манови колхоз зарбдорлари қишлоқ меҳнаткашларининг ақлли оталарига ҳам зўр миннатдорчилик!— деб Мулла Обид, Берди татар, Мардонбойларга ишорат қилади. Халқ олқишлайди, Рафиқов давом этади,— ўзбекчада «қарс икки қўлдан чиқади» деган мақол бор. Колхозчиларимиз ақлли оталарининг сўзига қулоқ солмайдиган «бебошлар» бўлсалар, Обид кетмонлар қўлидан ҳеч нарса келмас эди. Бинобарин, мен собиқ «четан»чи оғаларим ва иниларимга ҳам миннатдорчилик айтаман. «Ильич»чилар саломини етказаман.

Меҳмонлар олқишлайдилар, колхозчилар ерга қарайдилар.

Сўз район ижроқўмининг раиси Бўриевга берилади, Бўриев табриқдан сўнг, колхозчиларга мукофот тракторини тақдим этиб, Мулла Обидга район ижроқўми томонидан ёзилган трактор ҳужжатини тақдим қилади, Олқиш кўтарилади.

— Ўртоқлар!— дейди Бўриев,— Район ижроқўми сиз қаҳрамонлар учун турли саруполар, хотин-қизларга тикув машиналари ҳадя қилиб келтирган эди. (Олқиш.) Ва шу мажлисда сизларни мукофотлантирмоқчи эди. Бироқ, идорангиз «букун биз ўзимиз тайёрлаган мукофотлар билан баъзи аъзоларимизни мукофотлантирамиз, эртага қолмиш аъзоларга сизнинг ҳадяларингизни тақдим қилиш учун алоҳида йиғилишамиз» деган жавобни бердилар. Ҳар ким ўз рўзғорига омил деганча, биз ҳам идорангизнинг фикрига қўшилишдик. Аммо, ҳозир идора аъзоларингизга баъзи арзимас ҳадялар тақдим қилмоқчиман!

Олқишдан сўнг Бўриевга икки бўғжома сарпо келтириб берадилар. Бўриев бўғжамадан ҳисорий беқасамдан тикилган бир тўнни олиб Мулла Обидни чақиради. Мулла Обид келиб тўнни кияди (олқиш), иккинчи шунга ўхшаш яна бир тўнни Берди Шодиевга, учинчиси Усмон полвонга, тўртинчисини Мардонбойга, хулоса, идора аъзоларининг барчасига ҳам бирма-бир тўн кийдириб чиқади. Мулла Обид бошлиқ ҳамма идора аъзолари ҳайитга ясанган улфат ҳолига кирадилар. Олқиш бошланади. Бўриев кичкина бир қутини олиб, ичидан телефоннинг қулоғидек иккита нарса олиб, яна жойига солади ва Мулла Обидга тақдим қилади.

— Колхоз қаҳрамонининг қулоқсиз юришига биз рози эмасмиз!— дейди.

Тақдим қилинган нарсага тушунган шаҳарлик меҳмонлар чапак чаладилар. Аммо, бу ёқдаги халқ, ҳатто Мулла Обиднинг ўзи ҳам бу нарсага тушунмайди.

— Ўртоқлар,— дейди кулиб Бўриев,— чамаси бизнинг бу сўнгги ҳадямизга тушунмаган кўринасиз. Бу нарса қулоқсизлар учун ишланган асбоб, буни ҳар қандай қулоқсиз киши таққанда ҳам энг аста товушларни эшита олади.

Энди кулги аралаш умумий олқиш кўтарилади. Бўриев келиб қулоқлиқни ўз қўли билан Мулла Обиднинг қулоқларига кийдириб қўяди... Мулла Обиднинг қулоғидаги ўн саккиз яшар карлик бирдан зойил бўлади,

Мажлисдаги тиқ этган товушни эшита бошлаган Мулла Обиднинг кўзига таажжуб аралаш табассум ўрнашади. Бунн кузатиб турган халқ яна қарсак билан клубни кўтаради.

— Эшитишимга қараганда,— дейди Бўриев,— бу фалокатни ўртоқ Обид кетмон бундан ўн саккиз йил илгари Рус-герман фронтида, жаҳонгирлар муҳорабасида орттирган. Букун ўн саккиз йилдан кейин, бу касал Шўролар ҳукуматининг қўлида очилди...

Олқиш, кулги, яшасин Шўролар ҳукумати!— деган товушлар...

Раис рўзнормани ўқийди:

— Иккинчи масала колхоз зарбдорларини мукофотлаш... бу ҳақда сўз ўртоқ Берди Шодиевга.

Берди татар устида беқасам тўн билан олдинга чиқади, олқиш қўзғалади. Илгари колхоз номидан бирам-бирам ҳамма меҳмонларга ташаккур ва раҳматлар айтиб чиққандан кейин асл масалага ўтади:

— Ўртоқлар, маълумки биз бу йилги мусобақамизга беш ҳовли, беш ғунон ва бешта тикув машинасини белгилаган эдик. Ҳозир мана шу мукофотларни ўз эгаларига тақдим қилмоқчимиз (олқиш). Мен бу тўғрида бир неча оғиз сўз айтиб ўтмоқчиман. Ҳозирги мукофотларимиз маълум зарбдорларга берилганликдан баъзи ўртоқларнинг кўнглига буларда ўртача ишловчилар ундан қолса ялқовлар ҳам бор экан, мазмунли фикр келиши аниқ. Лекин, ўртоқлар, бизда ялқовлар йўқ, бизнинг зарбдорлардан кейинда ишловчиларимиз ҳам бошқаларнинг зарбдорларидан юқорида турадиган (олқиш), энди ўртадан зарбдор фалон, деб фарқ ажратиб туришимиз, зарбдорларни мукофотлашимиз бизда вақтинча бир масаладир. Нечукким, биз бошқа зарбдорларни сигир билан мукофотлаб тўртинчи йилда ҳамма аъзоларимизни деярли сигирли қилиб қўйганимиздек, букун баъзиларни янги ҳовли, баъзиларни от ва тикув машиналари билан мукофотлар эканмиз, иккинчи беш йилликда аъзоларнинг ҳаммаси деярли янги ҳовлилар, миниш учун отлар билан мукофотланишда шубҳа йўқ! (Зўр олқиш.) Мен бу ўринда агарчанди йўлдан четга чиқсам ҳам улуғ раҳбаримиз ўртоқ Сталинга ғойибона икки оғиз ташаккур айтиб кетмоқчиман.

— Ўртоқ Сталин! Сенинг раҳбарлигингда колхозимиз большевиклашмоқда, аъзоларимиз бойиб бахтли турмушга ўтмакда (зўр олқиш), ўртоқ Ҳамидов айтган-

ча бизнинг Ленинобод қишлоғидан социализм ҳиди келади. (Узоқ олқиш.)

Татар олқиш босилгунча бир оз кутиб туради.

— Мақсадга келамиз. Бизда ҳар бир бўлтакда деярли меҳнат кунини бир ярим, икки бажарган ўн чоғлиқ қаҳрамонлар бор. Умуман олганда улар бир-бирларидан озгина фарқ қиладилар. Етишмаслик қурсин, биз букун ўнта ҳовли бино қилмаганимиз учун пушаймон емакдамиз. Англашилган бўлса керак, ўнта зарбдорларимиз бир-бирларидан фарқли эмаслар. Биз ҳовли тўғрисида узоқ ўйлагандан сўнг орадан шу фарқни чиқардик. Бизда ўзи ўрта ёшли бўлса ҳам ёш зарбдорлар билан барабар ишлаган ўртоқлар бор. Уларнинг ёшларига нисбатан йигитлардан қолишмаганликлари таҳсинга лойиқ. Шунга кўра биз ҳовлиларни кекса зарбдорларга бермакчи бўлдик! (Олқиш, «тўғри!» товушлари.) Қолган бешта ёш зарбдорларга бешта ғунонни (Олқиш, «жуда маъқул!» деган овозлар), бешта тикув машинасига бизда маълум зарбдор хотин-қизлар бор! (Олқиш.) Биз ҳозир бошлаб янги ҳовлиларнинг калидини ўз эгаларига топширамиз.

Раис Ҳамидов рўйхатни ўқиб қичқиради:

— Колхоз зарбдорларининг отаси Мулла Обид Даврон ўғлига клубнинг қаршисидаги биринчи ҳовли!

Мулла Обид ўрнидан тургач, бинони жуда ҳам кучли олқиш босади, Мулла Обид келиб калидни қўлига олади.

— Биринчи бўлтакдан Исобой Қарим ўғлига иккинчи ҳовли!

Исобой халқ ўртасидан ажралиб саҳнага чиқади. Калидни олар экан, олқиш ёғилади.

— Учинчи бўлтакдан Нўъмон Рустам ўғлига учинчи ҳовли!

— Бешинчи бўлтакдан Алибой Обид ўғлига тўртинчи ҳовли!

— Тўртинчи бўлтакдан Ҳожи Муҳаммад Очилди ўғлига бешинчи ҳовли!

Иккинчи навбатда ғунонлар ҳам эгаларига тақдим қилинадилар. Жумладан, Пўлағур ҳам қашқа ғунонга эга бўлиб, ғилай кўзи яна ҳам «даҳшат» касб этади. Мирвали банги «қашқани илдингми кўр, яна бир ароқ қарздор бўлдинг» деб сўкади.

Учинчи навбатда зарбдор хотинларга тикув машиналари тақдим қилинади. Эрлар орқасида ўлтирган хотинлардан Ғулмон опа, Хандон биби, Хоним Султон, Биби

Маржонлар уяла-уяла келиб, машиналарни кўтариб кетадилар. Бешинчи машинани олиш учун раис «Фотима Холмирза қизи» деб чақиради. Иккинчи қайта чақиришда хотинлар тўпидан «ўзи бунда йўқ!» деган жавоб бўлади. Сирга тушуниб ўтирган Берди татар ер остидан кулиб Мулла Обидга қарайди. Мулла Обид буни фаҳмамайди.

— Фотима опа касал бўлса керак,— дейди кулиб Берди татар.— Фотима опа томонидан машинани мен қабул қилиб оламан.

Меҳмонлар орадаги «сир»га тушунмайдилар... Фотима опанинг машинасини Татар қабул қилиб олгандан сўнг, кейинги сўз Мулла Обидга берилади. Халқ билан бирга раёсатдаги меҳмонлар ҳам узоқ чапак билан Мулла Обидни қаршилайдилар.

Мулла Обид беқасам тўн кийиб, яна ҳам зўрайиб кўринган улуғ гавдаси билан саҳнанинг олдига юриб келади...

— Арзимаган муваффақиятимизни арзатиб бизга тўйлар қилиб берган, тўйимизни ўтказиш учун ўз вакиллариини юборган большевиклар фирқасига, Шўролар ҳукуматига колхоз номидан миннатдорчилик қиламан! (Олқиш.) Тўйимизни биргалашиб ўтказиш учун келган ҳамма меҳмонларга, колхозчи қўшниларга яна раҳмат! (Олқиш.) Фирқамиз ва Шўролар ҳукумати бизни уялтириб бунчалик сарпо, ҳадялар тортиқ қилиши мени, менинг колхозчиларимни яна катта ғалабаларга судрашига шубҳам йўқ. (Олқиш.) Мен колхозчиларим оtidан янги ғалабаларга қадам қўйишга меҳнаткашлик ваъдамни бераман! (Зўр олқиш.) Боя ўртоқ Берди татар, «Колхозимиз большевиклашди...» дегандек бўлди. Лекин менга қолса, ҳали большевиклашгунча йўқ. Нега десангиз, биз шу йилгина гектаридан ўттиз икки центнер пахта бердик. Бу эса «колхоз большевиклашди» дейишга ҳали вақт эрта эканлигини кўрсатади. Мен бу даъвомни исбот қилиб чиқаман. Хўп... мен бир йил бир таноб жойга пахта экдим, кузга бориб шу бир танобдан олтмиш пуд пахта олдим. Бу нима деган сўз? Бу шундайки, бир гектарига уч юз пуд ёки... ёки эллик центнер бериш керак, деган гап. Лекин нафсамбирни айтганда бу ҳам мақтанадиган гап эмас. Мен бултур бир китобча ўқидим. Нариги районда Мавлон полвон исмли бир колхозчи бир гектардан тўрт юз эллик пуд пахта олган. Хўп... бу нима деган гап?— бу колхоз большевиклашгунча йўқ, деган сўз бўлади. Шунинг учун арзимаган

нишимизга ҳукуматнинг бунчалик тақдир қилишидан мен уялиб тураман, колхозчиларим отидан сўз бераманки, иккинчи беш йилликда биз лоақал ҳосилни эллик центнерга олиб борамиз! (Кучли олқиш, халқдан «сўз берамиз» деган товушлар.) Хўп... энди бойиганлигимиз устига келаман. Биз якка хўжалик даврига қараганда талай бойидик, ҳар қайсимизда эллик-юз пудлаб ғалламиз бор, қорнимиз тўқ. Ундан ташқари ҳар қайсимизда сигир, қўй дегандек, моллар ҳам йўқ эмас, ҳолбуки, сигирларимиз отига сигир, ҳар куни икки хурма сут олган билан сигирли бўлганлик чиқмайди. Бизга чин сигирли бўлиш учун ҳосилни бояги даражаларга кўтариш лозим (зўр олқиш), хўп... ҳосилни юқори кўтаришнинг шартларидан бири яхши, кучли отларга эга бўлишдир. Ҳолонки, бизнинг отларимиз сонига кўпайган бўлса ҳам, ишга келганда чидамлари йўқ. Биз от наслини тузатишда ҳам ҳали бир иш қилмадик. Биз бу ёқдан ҳам мақтана олмаймиз. Хўп... биз эндигина бешта янги ҳовлига эга бўлдик. Ҳолонки, бизнинг аъзомиз юз ўнлаб ҳисобланади... Қисқа сўз: аъзоларимизнинг бойидик, большевиклашдик, социализмга чиқдик, деб талтайишларига ҳали вақт эрта, ҳали биздан келаси йиллар зўр қаҳрамонликлар кутади, ўртоқлар!!

Давомли олқиш остида Мулла Обид жойига бориб ўтиради! «Яшасин раисимиз» деган товушлар эшитилади.

Ҳамидов Ҳасан Раҳмат билан сўзлашиб олгандан сўнг ўзаро чувуллаша бошлаган халқни тинчитади.

— Ўртоқлар, сўз Ҳасан Раҳматга берилади!

Ҳасан Раҳмат кулимсиган ҳолда саҳнанинг олдига келади:

— Қишлоқ комсомоллари ўзларининг «ҳунар»ларини ҳурматли меҳмонларга арз қилмоқчилар!

Ҳар томондан «сўраймиз» деган товушлар эшитилади.

— Биз қишлоқ ёшлари ўз «ҳунар»ларимизни арз қилишдан илгари кичкина узр ҳам айтиб ўтамиз,— дейди Ҳасан Раҳмат,— бизнинг шаҳарлик шоирларимиз ёки қишлоқ турмушини билмайдилар ёки билишни тиламайдилар... Шунинг учун биз ўз турмушимизни нафис, қишлоқилар учун англашиларлик қилиб кўрсатилган адабиётга муҳтож бўлиб келамиз. Тўғри, шоирларимизнинг шеърлари, ҳикоялари, дostonлари кўп, бироқ, улар бизнинг завқимизга, эҳтиёжимизга ёт, биз улардан сариқ чақалик фойдалана олмаймиз! (Ойнак таққан икки меҳ-

мон шоир қип-қизариб ерга қарайдилар.) У томондан умидсизланганларимиздан кейин ноилож биз қишлоқ ёшлари билар-билмас коллектив равишда ўзимизга ёқимли, сингишли оҳанг билан шеърлар-куйлар тўқиймиз. Ҳозир биз ўша ўзимиз тўқиган байтлардан бирисини ҳурматли меҳмон ўртоқларга тақдим қилиш билан барабар, нодонлиқ орқасида кечган хатоларимизни афв қиларлар, агар жуда ҳам аччиғлансалар бизни эмас, манави шоирларни сўкарлар, деб умидланамиз! (Олқиш, кулги.)

Икки ойнакли шоир жуда ҳам ўсал тортиб ерга қарайди. Ҳасан Раҳмат раёсатдаги меҳмонлардан столнинг икки биқинига ўтишни сўрайди. Раёсат четлангандан кейин, саҳнанинг ўртасига бориб икки биқинидаги эшикка ишорат қилади. Ўнг томондаги эшикдан бошдан-оёқ қизил бархитдан қисқа кийим кийинган олти нафар йигитчалар чиқиб, халққа қўл кўтариб таъзим қиладилар (олқиш). Улар чиққан томонларига қатор чизилгандан кейин, сўл эшикдан олти нафар бошдан-оёқ қизил шоҳидан кийинган дўндиқ қизлар чиқиб, булар ҳам халққа қўл кўтариш билан таъзим қиладилар.

Кучли олқиш ораси булар ҳам йигитчаларга қарши чизиладилар. Ҳар икки томон ораси узук ярим довра шаклини олади. Икки ўртага Ҳасан Раҳмат бориб киради.

Ҳасан Раҳмат йигитчаларга ишорат қилади. Йигитчалар ёқимли бир оҳангда ўқийдилар:

Йигитлар

Сталиндан етди бизга ушбу хабар:
«Беш йилликда ялқовликдан қўйманг асар!»
Биз бахтлимиз, чунки бизга фирқа раҳбар,
Меҳнаткашга саодат бу билсак агар!

Қизлар

Меҳнат — дилбар, бизлар унинг шайдосимиз
Вазифасин англаганлар аълосимиз!
Бахтнинг қуши бизга томон қанот қоқди,
Камбағаллар кулбасига чироғ ёқди.

Йигитлар

Шунда барча ўнга боқди, сўлга боқди,
Кўк юзидан «ишга!» деган чақмоқ чақди.
Меҳнат — дилбар, бизлар унинг шайдосимиз
Вазифасин англаганлар аълосимиз!

Юзлар қизил, кийимлар шай, нодон деманг,
Сўзлар ўткир, чақчақи кўп чапан деманг.

Қизлар

Қуши булбул, атрофи гул чаман деманг,
Мероси мўл, отаси бойнечан деманг.
Бизда, ўртоқ, сув ўрнига сутлар оқар,
Хумлар, ёмлар, ғаллалардан тўлиб тошар.
Қулун кишнар, кўзи ҳимлар, кўйлар маърар.

Йигитлар

Чунки бизга оталиқдир Берди татар!

Ҳаммалари

Меҳнат — дилбар, бизлар унинг шайдосимиз
Вазифасин англаганлар аълосимиз!

[Олқиш, Татарнинг юзида мағрур бир кўриниш...]

Қизлар

Ўн йигитга арзир менинг опам Хандон,
Қайси зарбдорлардан қолар Биби Маржон?
Ўз эрини йўлда қўйди холам Ғилмон!
Мақташ учун арзимасми хоним Султон?

Йигитлар

Меҳнат — дилбар, бизлар унинг шайдосимиз
Вазифасин англаганлар аълосимиз!
Баҳор етса қизил гуллар тақар қизлар,
(Қизлар гул тақадилар)
Яшнаб гулдек юракка ўт ёқар қизлар.
(Қизлар уяладилар)
Чанг чалинса ишга қараб оқар қизлар,
Шунинг учун йигитларга ёқар қизлар.

Қизлар

Чунки бизлар меҳнат элин лоласимиз
Яъни «Четан» гулзорининг раъносимиз!
[Кучли ва давомли олқиш...]
Бизнинг план бу йил ўртоқ ўттиз неччи!
Оринг бўлса енгинг шимар, бизга ет-чи!
Ёлқов эсанг бетинг кўрмай кет-чи-кет-чи!

Йигитлар

Ҳайфдир сенга белбоғингни еш-чи-еш-чи!

Ҳ а м м а

Обид кетмон колхозининг аъзосимиз!
Момик отлиқ оқ олтиннинг дарёсимиз!

Зўр олқиш... Қиз ва йигитчалар халққа таъзим қилиб, кўздан йўқоладилар. Бироқ, олқиш босилмайдн...

Халқ иккинчи қайта қуйлашни сўрайди. Йигитча ва қизлар иккинчи қайта қуйлашга мажбур бўладилар.

Берди татар «биз бу томондан ҳам чакки эмасмиз» дегандек қилиб, мағрур талтайиб ўтиради. Қулоқлик кийиб четроқда ўлтурган Мулла Обид ер остидан қуйловчи қизлар ичидан ўз қизи Зайнабга «хўмрайиб» қарайди...

Битди¹

¹ Шояд, иккинчи беш йилликдаги Обид кетмонлар муваффақиятини давом эттирсак,— Ёзувчи.

КАЛВАК МАҲЗУМНИНГ ХОТИРА ДАФТАРИДАН¹

Ҳажвий қисса

Эй боши бўш донолар, эй қовоқ кийган диндошлар,
вой мусулмони комиллар!

Замона охир бўлди: кўб беҳуда ишлар чиқди. Шаро-
рат пешаларнинг ишлари авж олиб бизнингдек фақир-
лар хор бўлди. Кийимлар қисқариб, сочлар узайди;
эркаклар хотун, хотунлар эркак қиёфасига кирдилар.
Барчадан ақл кетди; ҳамма гумроҳ; борар йўлидан, қи-
лар ишидан адашди; уламоға ҳурмат, ёшларга шафқат,
ўғлонларға муҳаббат йўқ! Бас, буларнинг барчаси охир
замон аломати бўлмай нима бўлсун?!

Тунов кун икки чоракли салла бошимда, юз битта-
лик тасбеҳ қўлимда, маллачопон эғнимда кўча-бакўча,
гузар-багузар кезиб охирзамон ишларини бирма-бир то-
мошо қилур эрдим. Мишиқ-тупуги оқган болагиналар
ярим белдан лой кечиб ит урушдириш билан машғул-
лар, кўриб зиёда завқим келди:

«Эй гўдаклар, дедим,— биз ҳам бир вақтларда шун-
дай эдик, энди ўтуб кетти ўша замонлар»,— дедим. Ёш-
лиқ бир подшоҳлиқ; ўйноғони қоладир шу гўдаклар-
нинг!

Шу йўсинда болалик кунларимни эслаб борур эрдим,
орада нима бўлди-ю, олдимдан лўп этиб милтиқ кўтар-
ган бир ўрус чиқиб қолди, кофирнинг зеҳни койимасун,

¹ Бу асар «Муштум»нинг 1923—27 йил сонларида давомли бо-
силган. Айрим боблари «Қизил Ўзбекистон» газетасида ҳам чиқ-
қан. (Ред.).

деб йўл бериб четроққа туруб эрдим, ҳалиги бадбахтнинг оғзидан «Ассалому алайкум» чиқиб қолмасуними?.. Бошда «Мазақ қилдиёв бу кофир!» деб ўйладим-да, менга қараб келаётгани учун «кофирнинг саломига жавоб жойизми, йўқми?» деган шубҳада қолдим. Қарасам, менга қўлини узатаётгидир. Поилож қўлимини бериб башарасига қарадим. Тавба-тавба, ўзимизнинг қуйи маҳаллалик Абжал сариқ!

— Ҳа, Абжал, чўқиндингми, шапкани қанчага олдинг?!— дедим. Тегги мусулмон боласи эмасми, бир оз қизорди.

— Йўқ, тақсир... милисияларга яқинда шунақа кийим беришди,— деди.

— Ахир бутхонада бергандир, берса ҳам!— дедим.

Кулди. Демак, худда сирнинг устидан чиққонман. Мендан ўн одимча узоқлашиб кетган эди, кўнглимга бир гап келиб, уни тўхтатдим:

— Азтойдил бўлдингми, ёки шунчаки замонасозлиқми?— дедим.

— Ҳазиллашманг, тақсир!

— Уялма, Абжал, бу вақтда тириклик тошдан қаттиқ, бола-чақанинг ташвиши кишини қайси кўйларга солмайдир...— дедим.

— Ҳа, тақсир!— деди.

— Яширинча бўлса ҳам номозингни ўқи, чўқангонингда ҳам ичингдан «худоё ўзинг кечир...» деб тур, қани бўлмаса бир «таждиди имон» қилайлиқ! Лоилоҳа илло...

Бечора теваракка олонглаб калима айтди. Ул кетгандан сўнг мусулмонларнинг ҳолига ниҳоятда афсус қилиб йиғладим:— оҳ,— дедим, бу кофир мусулмонларнинг бошига нималар солмади,— дедим.

Бозорга қараб борур эрдим. Енимдан худда қўғирчоқнинг боласидек ўрусча кийим кийиб ёсонгон, қўлида чўққанинг терисидан ёсолгон нарсасига китоблар солгон 12 ёшор чомолиқ бир қиз бола шипиллаб ўтиб кетди. Ўз-ўзимга, тўхта-чи, шу мочағар билан бир сўзлашай, деб:

— Тўхта, қиз!— дедим. Тўхтади.

— Қоёққа борасан?

— Мактабга!

— Мактабинг қаерда?

— Шу яқинда.

— Отин ойинг борми?

— Бор.

— Отин ойингнинг эри нечта?

Мазмунни отин ойиси оғзини пишиглаб қўйғон шекилли жавоб бермай ерга қаради. Мен ҳам сўзни айлантирмай ичимдан «етти-саккизта бордир» деб ўйладим. Қизи тушкур жажмондеккина экан. Ҳайфки бузулгон-да...

— Уруснинг инжилини ўқиябсанми?— деб сўроғон эдим, бунга ҳам жавоб бергуси келмади. Энди ўзига яраша гапдан гапурай деб, сўрадим:

— Эмчагинг олмадек бўлуб қолибдир: ўйнашинг ҳам борми?..

Қизи тушкурнинг ҳали қитиқ пари ўлмаган экан: юзини чирт ўгуриб: «Ху, соқолинг кўксингга тўкулсун!» деб қаргади ва йўлига югуриб кетди. Ўйлаб қизнинг аслини билдимки, онаси юқоридан тавба қилиб тушган ҳаромзодалардандир ва отаси ҳам ...лардандир. Бўлмаса, тухумдаккина қизини шу бошидан инжил ўқутуб, бузуқчиликка қўярмиди? Ва шу боланинг топиб келган пулини баҳузур еб ўлтурармиди?.. Асли бузуқ, тинат бузуқ, тавба дейтурган замон, биродарлар!

Шундай анвои — турлик фитна-фасодларни кўра-кўра бозорға етдим. Ўйлаб қарасам, бозорда анчагина юмушларим бор кўринади: дукчидан кампирга бир нечта дуг олишим керак; наваранинг қўлиға ўн-ўн бешта кўзмунчоқ, бел оғриғим тўғрисида Самад ҳаким билан кенгаш, ажалга омон берса, ундан кейин — шаҳарни сайр ва саёҳат...

Ҳайтовур дукчи ошнамнинг ўзи бор экан. Қўришиб сўрашдик. Имоматдан тушканимни эшиткан экан, кўнгил кўтарган бўлиб:

— Қул ўлмас, ризқи камимас, домла, бу маҳалла бўлмаса нариги маҳалла; еттининг оши бўлмаса йигирманики!— деди, кулишкан бўлдик.

— Ҳа, айтканингиздек ҳали ҳам бир кунимиз ўтаётибди, бахтимизга кампир бор экан, ипу иплиқ қилиб рўзғорни тебратиб турубдир,— дедим. Ёхши хотун билан ёмон хотуннинг таъриф-тавсифини қилишдик. Ошнам, хотунлар тўғрисида машойиҳларнинг айтиб кетганларидан ўқуди:

Ёхши хотун саҳар туруб,

Чархини товлар, дўст беданам.

Ёмон хотун саҳар туруб,

Учоғини ковлар, дўст беданам.

Ёмон хотунго кумоч бериб,

Қорниго тепсанг, дўст беданам.

Ёхши хотунго шакар бериб,

Лабидан ўпсанг, дўст беданам...

Содоғаси кетай машойихларнинг. Ниманки айтибдирлар, ҳаммаси ҳам пурҳикмат-да!

Ёхши дугдан иккитасини тонлаб олиб, салламга қистирдим, бағдаз хўшвошлошиб атторликка кетдим.

* * *

Атторликда Мулло Берди деган бир ошнам бор; ўзи беҳад донишманд, ақли расо, илми сифоҳигарчиликнинг, илми сиёсат ва илми ҳикматларнинг борчосидан ҳиссаманд одам. Буларнинг устига алҳол газнит ҳам ўқийтурғон бўлибдур. Каминани начанд фурсатлардан бери зиёрат қилмоғон эрди, бағоят хурсанд бўлуб дарҳол чой-нон қилди.

— Камина охират илмига, сиз дунё илмига моҳир-сиз; қани газнитингиз ҳам бор экан, илми сифоҳигарчиликлардан нима хабар?— деб сўрадим.

Ушбу ҳафт иқлимда бўлуб турғон кўб катта ҳодисалардан хабар бериб, худда кўриб келганлардек қилиб сўзлади. Фақирнинг қувван муҳофизам озроқ, шунинг учун бу ерда фақат эсимда қолган хабарларининггина нақл қилурман.

Гермоннинг юртида большевой тойифаси пайдо бўлуб, халқни кўб бесаранжом қилур экан; шунинг учун ул вилоятда бир қадоқ нон саксон минг туман бўлубдир; халифани Румнинг сарбозлари инглизларни билоди Румдан суруб шаъни-шавкат ва фатҳи-нусрат, асьаса ва дабдаба бирлан Истамбул шаҳарига кириб, барқарор бўлубдирлар; Ёпон кофирнинг бутун мамлакатини ер ютуб, подшоси аранг осмон вофурунда қутулиб қолибдир; бутун оламдаги кофир зоти ушбу кеча-кундузларда ниҳоятда бесаранжом бўлиб, аммо атроф ва жавонибдаги мусулмонлар беҳад фаровон фароғатда умр гузаронлиқ қилиб, тинчгина савдо-сотик, олди-берди қилур эканлар.

Ўзимизнинг юрт сўроб турғон амалдорлар аҳволотидан савол қилиб эрдим, дўкон ижараси билан правой қоғозни ошириб юборғонларидан дуру дароз шикоят қилди ва яна ушбу кунларда ҳамма маҳкамаларда ўзимизнинг туркона она тили билан иш қилаётғонларидан хабар берди.

Ҳа, энди ўзимиздан ҳам булохтир, десатнай, ашжирнай, сакратар ва кофиралилар етушуб қолди-да, деб ўйласам ҳам, кўнглимга: «Она тилини маҳкамаларда ишлатиш жойизмикин, йўқмикин» деган шубҳа келди.

Аммо бу масала тўғрисида бир ўзга вақтда китоб кўрмакчидирман. Бағдаз Мулло Бердиннинг олдидан хўш-вошлашиб, чит бозориға юзландим.

Эй, баракалла! Эрвит дейсиз-да, худда Эрвит! Юрт гамини егувчи савдогарларимиз қайта бошдан чит бозорини баайни фобрикон қилиб юборибдирлар, фобрикон! Худо зиёда қилсун чирманда¹ деган бир пул чиқибдур. Ўзи ниҳоят бақувват эркан. Агар толиғ ёрлиқ қилиб, қўлда бир-икки чирмандангиз бўлса чит бозорида «гижданг!» Йўқса жаннатда кўриш бору, ейиш йўқ. Ҳий, ҳий, ҳий, тавба!

Гузарим исполковнининг² ёнида тушган эди. Шу чоқда гажирнай³ от қўшилган резинка арава келиб бўсоғада тўхтади. Аравадан иккита арманинамо пирсиён башара йигитлар тушуб эрдилар, фақир улуғларимиздан бўлмоғой, деб тавозуғ қилдим. Бировининг кўзи оғригон бўлса керак, ойнак тополмай қолпоғини бурнининг устига кийибдир. Бу ким, деб сўроғон эрдим, «садирнишин»⁴ дедилар. Аммо иккинчисини биринчи кўришдаёқ таниб олдим. Агар ёнглишмасам, бу киши мен билан бир жанозада учрошқон ва ўзи аллақайси маҳаланинг имомни эди, яъни фақир билан ҳамкасб одам. Эшитишимга қорогонда илми ҳам фақирнинг илмига ета-қўпа бўлса керак. Бечоранинг толеи ёрлиқ қилиб, имомати устига исполковнига қойиммақом ҳам бўлубдир.

Ҳар кимарсада толе бўлсун — ҳеч кимарса фақирдек биргина имоматдан ҳам қувлониб, кўча-кўйларда бесару-сомон бўлмасун!

Исполковнининг олдидан Хадрага қараб юрмоқчи бўлгон эдим, «лоп» этиб, бир иш эсимга тушди-да, Маҳсидўз маҳалласига томон бурулдим.

Сабаб бурилиш шундан иборат: марҳум Микалай оқ подшоҳнинг хазинасида чаҳорёрлардан қолгон бир Мусҳафи шариф бўлур эркан. Микалай подшоҳ ушбу Қаломи шарифга бениҳоя ихлосманд бўлуб, бир минг беш юз сарбоз билан мазкурнинг муҳофазасига кўшуш қилур эркан. Вақтики мастравой деган халойиқ бепарҳезлар бош кўтариб, орода кўб жанги жадал юз бериб, неча одам ўлуб ва неча нафар мажруҳ ва маъюб бағда

¹ Червон(ец) — пул.

² Исполковни — ижроком

³ Гажирнай — козёний.

⁴ Садирнишин — раҳбар.

зон ўшал мастровой деган халойиқ бепарҳезлар ғолиб бўлуб, барча тахт-бахтларни қўлга олиб, ва яна ул фитначилар ичидан болшеби деган яна бир бепарҳез чиқиб, ва яна мастровойлар билан бениҳоят қаттиқ жанг қилиб ва мағлуб айлаб ва яна оқ подшоҳнинг қизига уйланиб, бағдазон тахтда барқарор бўлгон эрди. Ана ўшал жангда бизнинг Тошканд уламоларидан Абдулвоҳид қори деган бир уламойи забардаст болшеби ботирнинг жиловида юруб, дуойи зафарни доимо ўқуб ва яна болшеби подшоҳга дамида қилур эркан ва яна болшеби ботир жухуд қориге айтиб эрканки, агарда ушбу жангда зафарёб бўлсам, нимаики тилагинг бўлса берайин, деб. Вақтики, болшеби зафарёб бўлуб, бағдазон Абдулвоҳид қоридан сўробдирким, нима тилагинг бор?—деб. Дафъатан қори домла бетоқат ва саросима бўлуб, бағдаз қўл кўтариб ширин сўзлар билан дуога тил очиб ва яна бандаликини бажо келтириб сўрабдирки, камина қулингиз давлатингиз кўланкасида беташвиш Тошканднинг тўю маърака, гап-у гаштак, иситмасовутмаларида иштирок қилсам, деб ва яна иккинчи тилагим булдурким, хазинадаги Мусҳафи Усманийни берсангиз ва фақирингиз олиб боруб, Тошканд уламо ва мусулмонларига туҳфа ва ёднома қилсом деб, болшеби подшо дарҳол домланинг тилагини қабул айлаб, ёрлиғ ёзуб Тошкандга йўллабдур.

Фақирнинг Қуръон тўғрисидағи билганим шулдир ва яна бу ўринда нимани билган бўлсам шуни ёздим. Воллоҳи аълам биссавоб.

* * *

Мазкур Калом шарифнинг зиёрати кўбдан бери кўнглимга ўрношқон эрди ва шунинг учун Маҳсидўз маҳалласига қараб йўл солгон эрдим.

Борчағо маълум бўлса керак: Маҳсидўз маҳаллада кўб олий гиштин фабриконлар бор ва яна Каломи шариф ҳам шу ерда, деб эшитдим.

Бир фабриконнинг ёниғе етуб эрдим, эшикдан бир хунасан мушкил соч қўйгон бедин чиқуб келди. Дийдор номуборакига кўзим тушгач, имоним қирқ газ нарига сапчиб, дарҳол калима келтириб тўхтадим. Занталоқ бедин такаббуруна ҳаракатлар билан поприскасига ўт беруб, уён-буёнго аланелар эрди. Замонасозлиқ учун:

— Идраска!— деб қўл кўтариб, ичимдан «Лаънатул-

лоҳи алайҳ» дедим. Фақирдек бир содда муллонинг ўрус забонида сўзлаша билганимга таажжубланди шекилли, бошдан-оёқ Маҳзум поччангизни кузатиб чиқди. Тўхта, дедим: ўрус динига кирибсан, билурмикинсан ўрусчани ёки ман дедим, ичимдан. Бағдазон ҳамият диниям қўзғолиб кетиб, «идраска»нинг устига асл мақсадимни ҳам қўшиб юбордим:

— Куд а Инжил, топоринш? (Қуръон қаерда, ўртоқ?)— дедим. Фақирни бу балоғати лисонда кўргач, ҳа, довдирамас экан, занталоқ, бедин! Оқарди, кўкарди, аммо бир оғиз жавоб қайтарса-чи!.. Камини бу бадбахтнинг сиррини ҳў билиб олғоним устига, ўзини ҳам ёхшигина ўсал қилдим. Дуруст, ўрус тилидан лоақал фақирча баҳраманд бўлса, ўрусча кийиниб чўқунсун-да!..

Бағдазон бечоранинг ҳолига раҳмим келиб, хижолатдан чиқармоқчи бўлдим ва табассум қилиб дедим:

— Мусҳафи Усманий қаерда?

Бу сўзимдан боёғи ўрусчанинг маъносига тушунди, хижолатидан арақ ичканлардек қизорди ва яна ўзини такаббуриликка солиб кулди ва сўради:

— Ўрусчани қаерда таҳсил қилдингиз, тақсир?

— Ўрус забонини билишга таҳсил керакми? Баназди улимо таҳсил якаст: Наҳвиллисонилаб. Масалан, бизнинг маҳилладаги Эш қийшўқ яканчи ҳам ўрус тилини суидек билидир, аммо ул ўрус тилини таҳсил қилғон эмис. Ўрус тилини билмакчи бўлғон одам чўқинуб бутхонага чиқиб юрмай, ҳалиги Эш қийшўқ билан икки кун ҳамсуҳбат бўлса бас!..

Бечора кўб лоҳаз бўлуб қочқоли жой тополмай қолди, камолот ва заковатимга таҳсин ва офаринлар ўқуб, фақир билан баҳслашганига пушаймон бўлди.

— Мусҳафи Усманий қаерда, деб сўрадингиз-ов, тақсир?

— Ҳовва,— дедим.

— Мен қаерда эканини яхши билмайман, ана шу мушпадаги бинога кириб сўрасангиз-чи!

— Бу бино ўзи қанақа жой?— деб сўрадим.

— Қироатхона, Маҳкам қори деган бир мубошири ҳам бор, шунги учрашингиз,— деди.

Тўнгуздан бир ўн одим узоқлашиб эрдим, фақирга ашадди бир қаҳ қаҳи рўй берди:

— Эй, нодон-нодон; ҳайф санинг ўткан умрингга, ҳайф санинг бошиндоғи сочингга, бу оғзиндоғи по-присканга; совлатинг бўлса ышак ҳуркитадир, аммо дунё

ва охират илмидан бир зарра баҳранг йўқ эркан: ҳайф санга, лаънат сандек фарзандни вужудга келтирган ота-ононга,— дер эрдим.

Эй биродарлар! Агар ўзларингизда андак фаросат, андак илм бўлса ўйлаб кўрингиз, бул малъун манга нима деди ва деганига ўзи тушундими, азбаройи худо?!

Қироатхона — иборатдир тиловати қуръон қилотургон жойдан; Мулло Маҳкам қори — иборатдир ҳофиз бўлгон зотданки, ўшал қироатхонада доим улвақот тиловати қуръон қилсун. Бу даюсни қаранки, ўзининг оғзидан чиққан иборатга тушунмайдир. Ваҳолонки, айтган иборати каминанинг саволимга жавоби босавобдир.

Бас бадурустки фақирга зиёрат муяссар бўлди: Абдулвоҳид қори домлонинг имонларини худо саломат қилсунки, бунчалик дин йўлида хизмат кўрсатиб Болишбекдан қуръонни сўроб ва яна келтуруб ва яна қироатхона очуб ва бир қорийи мураттабни бунга мутасадди айлабдирлар. Бинобарин ул зоти шарифга барча мўъминлар изҳори миннатдорчилик қилсолор керак.

Бағдазон салавот айтиб, тиловатхонанинг эшигига етдим. Ойнабандлик икки қанот эшиги бор эркан, биринчисидан кирдим. Ичкаридан бирмунча саллалик ва салласиз одамлар кўриниб, кафшимни ешиб, бағдазон ичкарига кирдим ва саросимага қолдим; атроф ва жавонибни девдек-девдек катта суратлар босубдир, туппа-тузук одамлар ўрус курсинга ўлтуриб газнит ўқуйдилар. Қўб ҳайрон бўлуб муллонамо, одамшаванда бирисини бориб туртиб: «Нима гап?» дедим. Ҳайрон бўлуб менга қаради. Қўл узотиб эсон-соғлиқ сўраша кетдим. Бечора ҳамон ҳайрон эрди. Сўзни иккинчи томонга бурмасам бўлмайтурсон кўриниб, «Тиловатхонанинг мубошири Мулло Маҳкам қори қаердалар?»— деб сўрадим, ичкарига ишорат қилди.

Аммо ажаб бир иш воқеъ бўлди. Фақир адашиб ўзга жойга кириб қолибманов, деб ўйлаган эрдим, бироқ, Мулло Маҳкам қорининг шу ерда бўлиши ажаб бир ҳодиса бўлуб чиқди. Қиришимни-да, қайтишимни-да билмай миям қотуб, ниҳоят киришга қарор бериб равон орқалиқ ичкарига кирдим. Тилсимотдек бир жой эркан, рафларга анъвои турлук китобларни уюб ташлабдирлар. Ҳайрон ва саросима қараб туриб эрдим, ичкари томондан бир заифанинг товши эшитилиб, сесканиб, орқамга қайтдим.

— Оҳ, — дедим, — булбепарҳезларнинг сўзларига

инониб бир мўъминнинг хонадонига кириб қолибдир-
мин,— дедим.

Шул замон ичкаридан кўзимга бойбаччалардек бир
йигит кўринди. Дарҳол «узур!» деб орқамга қайтмоқчи
бўлдим. Йигит етуб келди ва: «Нима юмушингиз бор
эди?» деб сўради.

— Банда бехато бўлмас, бойбачча, беҳабар хона-
донингизга кириб қолибдирман!

Йигит кулди. Ўзи бениҳоят боадаб эркан:

— Бу ер хонадон эрмас — қироатхона, сизга нима
керак эди?

Камина хижолатдан қутулиб, бойбачча бирлан кў-
ришдим, бағдазон сўрадим:

— Мулло Маҳкам қори шу ердамилар?

Йигит борлиқ ишораси бериб, фақирни илгарига
бошлади. Бордим, нима кўрай, бурчакда ажаб бир но-
занин қиз... Курси берди, ўлтириб фотиҳа ўқудим, бил-
димки бул нозанин бойбаччанинг ўйнаши эркан. Икки
ошиқ хилват қилғон фурсатда камина кириб қолғон
эрканман. Бағдазон Мулло Маҳкам қорини сўрадим.
Нима ишингиз бор, деди. Ишим ўзларида, дедим. Бой-
бачча табассум қилуб: «Фақир Маҳкам қори бўла-
ман»,— деди. Бу йигитнинг боадаб бўлғонидан ҳам
дуруст одам, деб ўйлоғон эдим. Аммо ўйнош қилиши бўл-
са ўзига, чунки эчки ҳам ўз оёғидан, қўй ҳам ўз оёғи-
дан осиллодир. Бағдазон Мусҳафи Усманийни сўрадим.
Бизда йўқ, деб жавоб берди. Мусҳафи Усманий маҳка-
ман шартия деганининг қўлида эркан, пўлод сандиққа
солуб соқлор эканлар.

Фақир ниҳоятда ҳайрон бўлуб қолдим, барча меҳ-
натларим зоеъ кетди ва яна Мусҳафнинг зиёратига му-
шарраф бўлолмадим. Шул замон таассуф ва надомат
ичида Мулло Маҳкам қори инимиздан савол айладимки,
бул жойни қироатхона, деб тасмия қилишдан мурод
нимадир ва яна бунчалик китобларни жамъ айлаб ва бун-
чалик ускина-дастгоҳлар қуруб ўлтиришдан нима фой-
да бордир, деб. Ҳамма саволларимга бирма-бир жавоб
берса ҳам аммо бул ишларга ақл қосирим бовар қил-
май мутаҳайюр бўлдим.

Дуруст, бунча китобларни йиғуб, одамларга ўқутуб,
ўқуғонининг бадалига чизи бир маблағ олинғонда ҳам
эрди, фойдаси бор эркан, деб билар эрдим. Аммо чизи
олмасдан эрта-ю, кеч бир неча одамлар овора ва сар-
гардон бўлуб, китобларни урунтириб ва яна супуриб-
сидириб ва печка қолоб ўлтуришдан нима мақсад

бор?— Фақир бул ишга тушунолмадим ва бошқа оқил кишилар ҳам бул ишни ҳўб ўйлаб кўрсунлар!

— Қандай китобларингиз бор, фақир ҳам ўқусам жойиз, яъни имкони борми?— деб сўрадим.

— Китоблар ҳисобсиз, тақсир, ҳар бир кимарса учун кутубхонамиз очиқ!

— «Шарҳи виқоя»нгиз борми?

— Йўқ, тақсир.

— «Шарҳи Мулло Жомий?»

— Йўқ.

— «Маслаки муттақин?»

— Йўқ.

— Бас, сизда нима бор?

— Бизда ҳар бир китобдан бор.

— «Далоили ҳайрот?»

— Йўқ.

— «Қанзили Хусайин?»

— Йўқ.

— «Нурномаи шариф?»

— Йўқ.

— «Қимёи саодат?»

— Йўқ.

— Йўқ-йўқ-йўқ! Бас, бул китобларингиз қуруқ қозғозларми?

— Йўқ, тақсир, булар сиз сўроғондан бошқа хил китоблар, масалан, илмий, фанний, диний ва дунявий.

— Бўлмаса бобийман денг-чи — китобларим жадид-мажит китоблари денг-чи...

— Йўқ, тақсир, китобларимиз мусулмонча. Ўзимиз ҳам бобий эмас.

Шул вақтда беҳад қаҳру ғазабим келиб кетди, ҳар бир туким бир ханжари обдор бўлди, бир наъраи раъдивор тортиб мусулмонларни озғурмоқда бўлгон шул жадид китобларни ағдариш-тўнтариш қилуб кўчага чиқориб ташлагим келди. Шул замон рафнинг устига кўзим тушди, кўрдимки бир қуён бола очибдир ва шул жониворга узоқ фурсат қараб қолуб, ғазабим бир андак пасайибдир. Бағдазон бадбахтдан сўрадим:

— Агар сиз башарти жадид бўлмасангиз, бундаги девсират суратлар нимадир? Башарти, алҳол намоз вақти шуруъ қилуб, ушбу жойингизда адоий салат қилмоқчи бўлсам, аммо тўрт тарафим сурат бўлса... ва ёки сизнинг мазҳабда бул гап жойизми?!

— Масжид ёқин, тақсир!

— Башарти, таҳоратим танг қилгон бўлса, ёки ушбу

жойдан бошқа ерга чиқуб намоз ўқуш хавфлик бўлса; аммо сизнинг тиловатхонангиз нопок китоблар ва газитлар ҳамда бутлар билан тўла бўлса, бул тақдирда нима қилурсиз!..

Аммо бул жой тиловатхона эрмас эркан, шайтонхона эркан!

Ғазабим боргон сайин аланга олур эрди, бул жойда узоқ қолишни маслаҳат кўрмай, сўзига ҳам қулоқ солмай чиқуб кетдим. Тошқориға чиқсам кафшим йўқ, ундан-бундан сўросам аҳадди дуруст жавоб бермади, ниҳоят танг бўлдим. Қоровул чақиришни ҳам билмадим, милиска ҳам тополмадим. Билдимки бу ишни қилгон ҳалиги қоридир. Китобларни текинга ўқитаман деб, одамлари орқолиқ фақирдек содда одамларнинг кафшини ўғурлор эркан, аммо бундай палид бир жойға киришимни арвоҳлар ҳам ёқтирмоғон бўлсалар керак. Бо ин ҳама кафш кетди. Маҳсичан қолдим. Кўчанинг чети билан битта-битта юруб уйга жўнадим, аммо йўлдоғилардан кўб хижолат чекдим...

Харки хонад дуо тамаъ дорам,
Зонки ман бандаи гуноҳкорам.¹

Асл нусхасига тўғрилаб кўтардим, деб фақирил ҳақир:

Мулло Жулқунбой.

Ва яна узоқ-яқин дўстларимизга махфий қолмоғойким домлонинг саргузаштлари дуру дароздир, фурсати билан қолгонларини ҳам кўтарсамиз керак.

ТАРЖИМАИ ҲОЛИМ

Падари марҳумимиз Шош шаҳрининг забардаст уламоларидан Мулло Мирзасаримсоқ Охунд домлаи Ҳожи́л ҳарамайн алшарифиндирлар. Марҳум падари бузруквор алломайи замон ва машҳури жаҳон бўлуб, ул жанобнинг халқи тадрисларидан беҳисоб уламо ва фузалолар етушиб, баъзилари қозилик мансабига ва баъзилари мударрислик мартабасига ва кўблари имомат ва мактабдорлик ҳам энг аднолари аъзайимхонлик касбига — мушарраф бўлубдирлар. Алҳол бўлса ул

¹ Таржимаси: Кимки дуо ўқиса, мен тамаъ қиламан, чунки мен гуноҳкор бандаман. (Ред.).

жапонининг шогирдларининг кўблари пири бадавлат бўлб уйга кириб қолғондирлар.

Марҳум бузруквор Бухородан хатми кутуб қилуб келганларидан сўнг Қамбар ясовулбоши деган бир амалдор ўзининг Махинабону отлиғ хушрўй қизини тўю томошолар билан падарга назр тортибдир. Бағдазон ул покдоман бирлан нечанд фурсат умр гузаронлиқ қилсолор ҳам, аммо фарзандлари бўлмабдур.

Падар бул боисдан бениҳоят малулхотир бўлуб, дойим зори ва тазарруъ айлаб, худойи таолодан бир фарзанди солиҳ талаб қилур эрканлар. Шул аҳволда неча фурсатлар ўтуб ва яна бузруквор кўб мазоротларни тунаб ва яна жонлиқлар сўйиб, ниҳоят хомтолош айлар эканлар, падар қирқ беш ёшга борғонларида худойи таолонинг раҳми келиб фақир, волидаи марҳуманинг раҳмларида қарор толибдирман.

Алоҳзалқийс тўққуз ой, тўққуз кун ва тўққуз соат ўтуб, рўзи душанба ярим кеча вақти ойнинг ўн тўртинчи куни моҳтобоннинг айнаи тўлишган замонида ёруғ дунёга барқ уруб, қадам ранжида қилинубдирман. Дўстлар шод, душманлар ғамкин бўлуб, падарибузруквор дарҳол ҳазрат Боҳоваддин йўллариға етти нон худойи қилубдурлар. Доя бўлмиш хотун фақирни ердан олуб, йўргакламоқчи бўлғонида камина чирқираб, гиря оғоз қилуб, асло йиғидан тўхтамоғонимдан, падар сезибдирларки, фарзандлари бежиз эмасдир. Чунки ул доя бўлмиш даллаи маккора ва нопок бир хотун бўлуб, фақир бул нопокни ёқтирмабдирман. Бағдазон ул жаноб фақирни ўз қўллориға олгон эрканлар, дарҳол гирядан тўхтаб падарга табассум қилубдирман...

Бағдазон фақирнинг тарбиятига кўшуш айлаб, етти кечамни эсон-омон ўтқуриб, саккизинчи куни бешикка солубдирлар. Аммо ўн биринчи кечамда бир оз чалиглаб ўтубдирким, алҳол бул маънининг асорати каминада боқийдир, яъни такаллум қилғонимда «қиҳ-қиҳ» қилуб ва яна «мош» дейиш ўрнига «бош» деб, минни айта олмайдирман. Бамисоли ҳазрати Мусо алайҳиссаломнинг «син» ўрнига «шин» этканларидак ва яна фақир волидаи марҳумага осойиш бермай, доим-улвақот фиғон ва зорий қилур эрканман. Бул боисдан сабаби вужудлар бениҳоят паришонхотир бўлуб, ҳукамо ва кексалардан чора сўроғонларида фақирға кўкнори бермакка кенгаш берибдирлар. Бағдазон бирмунча кўкноридан ҳалво пишириб каминага истеъмол қилдирғонларида фақир қум босқондек фароғат қилиб, зори ва фи-

гондан тўхтабдирман. Аммо ўпкам амиркон маҳсидек гижирайтурғон бўлбдир.

Фақир шу йўсун икки йил комил бешикда сирилиб ёта-ёта «атта жий, анна оппоқ» дейтурган такаллумга тилим гўё бўлғони ҳолда бошқалардек бешикдан қутулиб эрка чикибдурман. Аммо назир бошим кесак қисқон қовундақ қийшиқ бўлуб ва яна жовдирлоғон кўзим қассобдан эт олуб, боққол бирлан муомала қилотурғон даражага етубдир.

Эрка чикқон кунимдан бошлаб эмчакдан чиқуб, нон кавшашни таълим олубдирман. Фурсати келганда волидан марҳума: «Боламнинг чайний-чайний жоғи узулди», деб ҳолимга тараҳхум айлаб, лўмба-лўмба нон чайнаб, оғзимга солур ва фақир ҳам филққа-филққа ютар эрканман. Ул замонда падари бузрукворнинг давлатлари кўланкасида нон важҳидан беармон бўлуб ва яна эртадан-кечгача нон бирлан ҳамнишин эрканман. Аммо фақирнинг қорни кундан-кунга ғовлағон торбуздек ўсиб, бул маънидан падар бирлан волида «боламиз қорин сола бошлади», деб бениҳоят хушнуд бўлар эрканлар.

Алқисса, фақирни томоқ босқонлиғиданми, ҳайтовур, беш ёшғоча оёғим чиқмобдир. Бул боисдин волидан муҳтарамайн паришон ва дилгир бўлуб, чорасига киришиб, фақирга ғалтак арава муҳайё қилибдирлар. Аммо фақир ғалтакка тутунғоним замон гурс этиб ортим билан ерга йиқилур ва ғалтак арава ҳам фақирга табиатсозлик қилгондек иккинчи томонго ағнор эркан. Бундан сўнг каминани бир саватга солуб етти эшикка олуб кириб, «Оёқсизга оёғ борми?» деб сўрабдирлар, «Оёқ бор!» деганлари билан ҳам мақсад ҳосил бўлмай, қимирламасдан фароғатда ўлтура берибман.

* * *

Олти ёшқа кирганимда (буниси эсимда бор) ўлтура-ўлтура ўзим ҳам зериккан бўлсам керак: ниҳоятда эҳтиёт бирлан деворларни ушлаб, андак-андак сайр ва саёҳат қилишқа бошладим. Бул маънидин волидан муҳтарамайн бисёр хушнуд бўлиб, дарҳол бир эчкуйи бодрафторни¹ бўғузлаб ва унинг қонидан бир сопол табоққа солуб, фақирнинг оёғимга сурдилар. Бағдазон мазкур эчкуйнинг борча сўнгак-саёғини бир қозонго солуб

¹ Чопоғон эчкини.

фақирнинг «оёғ тўйим» учун ҳамма қариндош-уруғлари-
мизни чоқирибдирлар.

Қудрати илоҳий бирлан, ўшал кун иттифоқо оёғим-
га ғойибдан бир қуввати кириб, ҳатто ўчоқбошиғача
саёҳат қилиб ва яна қозонда пишиб турган этка кўн-
лум кетубдир. Волидан марҳума дарҳол бир устихони-
ки серғўштни олуб, фақирнинг қўлимга тутқозғонлари-
да ўшал ўчоқ бошидаёқ, жойимдан силжимаи пок-по-
киза тановул қилибдирман. Ва яна иштаҳом айни
жунбушқа кирган экан, яна қозондоғи бир устухонни
кўрсатиб, олуб беришга ишорат айлабдирман.

Худо волидани раҳмат қилсунки, фақирга бениҳоят
меҳрибон эрдилар. Дар он раёйимни қайтармай уни
ҳам қўлимга тутқозғонларида иштаҳойи тамом бирлан
буни ҳам тановул айлаб ва яна қуруқ суякни қайтадан
қозонга тошлобдирман. Аммо бул вақт ўз оёғим бирлан
қайтуб кетишга қудратим етмай, тўйго келган бир за-
фанинг муованати бирлан базўр манзилга етуб олуб-
дирман. Аммо оёғ тўйимга йиғилғон хотунлар фақир-
нинг кўнглумни олмоқ учун қўюнларида, чўнчакларида
нок, қурт, туршак ва шуларга ўлшаш анвоъи турлук
неъматлардан келтирган эрканлар: этагимни, қўлимни
ва тўппимни мазкур ноз ва неъматлар бирлан тўлдир-
ғонларида бориға бозор қилуб ва яна ниҳоят сароси-
малик бирлан шошуб-пишуб борчосидан андак хўрак
қилибдурман.

Бағдазон меҳмонларга айни шўрбо тортилғон фур-
сатда фақирго сассиғмеъдалик юз бериб ва яна юра-
гимда бир боди пайдо бўлуб ва яна қулдир-қулдир де-
ган овозлар эшитилуб, бул ҳодиса бора-бора кўнгулни
беҳузур қилишғача етуб ва яна кўзларим олайиб беҳуд
бўлиб қолибдирман. Бул замон тўйимиз азоға айланиб,
шўрба-шўрбада, эт-этда қолуб, ким кинначига, ким дом-
лаға югуруб, аммо фақирнинг ҳам оғзимдан, ҳам ортим-
дан хилт ва сафролар кета бошлаб, бош ёстиққа етуб,
ўзим беморлик даражасига борибдирман.

Бул ҳодисани ҳар ким ҳар нарсага йўйиб, биров
кинна кирди деса, биров ҳасан урди, деб ва яна учин-
чиси нарса тегди деганда тағи бириси кўзикди, деб.
Аммо ўша тўрт эҳтимолларнинг борчасининг чоралари
кўрилганда, яъни, кинна солдирилиб чиллаёсин қилди-
рилиб, кўз тумор тақдирилғонда ҳам бир фойдаси кў-
рилмай, фақир шу касалим билан олти ой чамаси кўб
қаттиқ риёзат чекиб ётиб қолдим. Бул касалим асноси-
да чўб-устихон бўлуб, озиб, самоварнинг ичидан кўри-

интурган ажива аксдек бўлиб, кишилар ҳазар қилатур-
гон даражаларга етуб, меъдам хазимадан қолуб, таом
ботмай, аммо эндиликда волидан муҳтарамайн фақирни
юрмасданоқ тинчгина егулигимни еб, ўлтуришимгагина
рози бўлгон эдилар.

Аммо бул касали хавфнокдан андаккина соғлака
бошлогонимдан сўнг табиатим ниҳоятда нозиклашиб,
ундай-бундай гаплар қулоғимга ёқмай, эгри деган ҳам,
тўғри деган ҳам, гуноҳкор бўлуб, аммо бул феълим
падарга ниҳоят хуш келиб, фақирни «Инжиқ Маҳзум»,
деб хитоб қилур эдилар. Ва лекин волида бул маъни-
дин рози бўлмай, фақирга жинлардан хабар бериб, гоҳ
ажиналар ҳикоясидан сўзлаб хархаша қила бошлогон
замонимда «Ана келди!»— билан товушимни ўчураб
эдилар. Аммо камна жинлардан бисёр қўрқор эрдим,
қорайиб тургон девор ва ёғоч кавакларининг ичига ҳам
шу жинлар ваҳмаси билан боқолмас эрдим. Бир кун
эмаклаб бориб кийизнинг тагидан нимадир олмоқчи
бўлгон эрдим, «лоп» этуб бир ажина чиқуб қолмасун-
ми ўтакам ёрилуб биғиллаб йиқилдим. Бир вақт юзим-
га сепилган совуқ сув билан ўзимга келиб кўзимни
очсам, ажина ҳамон менга қараб турубдир. Дарҳол
ўзимни волиданинг бағирларига олиб қолдим.

— Ҳа, нима бўлди?

Фақир ажинага ишорат қилгон эрдим, волида қаҳ-
қаҳа бирлап кулиб, ажинани қўлларига олдилар. Фа-
қир динқат билан қоригон эрдим, волиданинг тароқдан
чиққан сочлари эркан. Аммо фақирнинг алҳол ёшим эл-
ликдан ошқон бўлса ҳам ажиналардан бисёр қўрқодир-
ман. Бул бонсдан кечалари ёлғиз юролмай ва яна бир
ўзим ҳам ётолмайдирман. Ва лекин ҳар кимга ҳам
инсу жиндан ҳазар қилмоқ лозим ва лобуддир.

Алқисса каминага бирмунча қувват кириб, оҳиста-
оҳиста ҳожатимга бориб келатурган бўлдим; бора-бора
йўлакларга чиқуб касб-ҳаво қилор даражага етдим;
гоҳ останада ўлтуриб кўчадаги болаларнинг ўйинла-
рига томошо ҳам қилур эрдим. Аммо болалар орасида
бирор турлук жанжал ва тўполон чиқса, орада мушлаш
бошланса фақир чирқираб йиғлогонимча уйга қараб
чопор эрдим. Гарчи болалар ўзаро ўйноб ўзаро ёқолош-
салар-да, бунда фақирнинг фойда ва ё зарарим бўлма-
са-да, аммо камина бисёр сулҳпарвар ва жанжалларга
тобим йўқлиғидан бул ишни қилур эрдим, деб ўйлай-
ман.

Фақирнинг ёшим саккизга кириб, андаккина қад-

димни ростлаб олғон эрдим, сабаб вужудлар ҳам «бола-
миз ўсиб-унди» деб қувонғон эрдилар. Бул орада
фалокат босиб, фақирга иситма арз бўлиб, бир неча кун
ғингишиб ётқонимдан сўнг ҳар бириси туршакдек-тур-
шакдек бўлуб, чечак тошуб кетмосунми...

Камина беҳуд бўлуб ўзимдан кетибдирман; воли-
дан муҳтарамайин ҳам «боламининг тағи қандай кўр-
гулуги бор экан!» деб ҳўнгу-ҳўнгу йиғлашибдирлар.
Кундан-кунга ҳолим оғурлашур эркан, ул жаноблар
фақирдан умидларини узиб, қўлларини ювиб, қўлтиқла-
рига уриб, халтаи кафанларимгача ҳозирлаб, ҳар бир
ишга муҳайё бўлуб турибдирлар. Аммо ўн биринчи
кун, худойи таолонинг қудрати бирлан фақирга атса
келиб, кўзимни очибдирман. Рухсиз таналарга жон ки-
риб, суюнч-қувонч бошланибдир. Дарҳол етти қадок
буғдойдан қўғурмоч қўғуруб, ажиб бир хурсандликлар
қилибдирлар. Баъд тадриж-батадриж фақирнинг гулла-
рим тўкулуб, ўн еттинчи кунда салимул аъзо бўлуб,
туруб ўлтуратурган бўлдим.

Лекин бул чечак деган нимарсанинг ажаб бир ҳусн
бузатурғон хоссаси бўлур эркан. Агарда ўзингизга ҳам
чечак чиққон бўлса сезарсиз: мисоли юзингиз ғалвирак
бодом... Аммо фақирнинг юзимда баъзи «чандиқ»лар
ҳам ҳузурга келгани учун гўёки ҳусни Юсуф бизда
хотима топди... Агар сиз бир ҳовуч ториқни юзимизга
қаратиб сепсангиз-да, бир донга ерга тушса биз мина-
ват...

* * *

Вақтики, фақир кўз кўриб, қулоқ эшитмаган анвоъи
турлук амрозлар бирлан тўққуз-ўн ёшларга етдим ва
андак ўзимни бул бевафо дунёнинг иситма ва безгакла-
ридан, сассиқкекирдик ва юрак буруғларидан форигбол
ва холи кўрдим. Бағдазон худойи таолога шукурлар
айтиб, доимо волиданинг олдиларида камари хизматни
берк боғлаб даст алифлом турар эрдим.

Падарнинг муҳаббатлари каминага бисёр эрди. Фа-
қирнинг одоб ва заковатимдан ниҳоятда хушнуд ва ҳар
замон муборақ қўллари билан орқомга уриб навозиш
бисёр қилур эрдилар. Ва яна гоҳо ул жаноб рўйимол-
лари бирлан оғзимго оқуб тушаёзгон бурнимнинг обия-
тини покиза айлаб ва бул маънига бирмунча панд ва
насиҳат ҳам қилур эрдилар.

Шул аҳволда волидан меҳрибонимизнинг бағрилари-

ди қогозда асролган қантдек парвариш топар эрдим. Кунлардан бир кун, фақир волидан марҳума бирлан «чорий-чамбар» ўйнаб ўлтурғон эрдим, падар мул маъиндан ранжийда хотир бўлуб меҳрибончилик қилдиларким: «Махдумнинг бўйи чўзулиб қолди, эмди андак-андак сабақ бошлосунлар»,— деб. Бағдазон фақир волидадин сабақ олуб, бениҳоят фойзиёб бўла бошладим.

Бул миёнада падари бузруквор фақирнинг қўлимни ҳалолламоққа ҳаракат айлаб ва яна қўлларида дунё ваҳҳи каминанинг кори хайримга кофий бўлмоғони учун боғимиздан қирқ беш тул дарахт сотуб ва яна бу маблаг ҳам озлиқ қилуб, боз боғимиздан бир андак ер ҳам фурухт айлаб, бағдазон кори хайрни бошладилар.

Фақирнинг тўйимго жамиъи оламдин уламо ва фузалолар, давлатманд ва зукколар чоқирилғон эрдилар¹. Бир неча кунгача юртдаги жамиъи хотунларга бир пут зиғир мойидан ош берилиб, аларни жамиъи таом ваҳҳидин сероб ва мамнун қилинди. Бағдазон тўрт донгунон қўйни забиҳ айлаб ва яна ботмон биринч ва шул миқдор сабзи бирлан уч қозон ош дамлаб жамиъи қурту қурмисқаларга табақ-табақ ош берила бошланди. Кўча бошидан тортиб то манзилимизгача шаҳарнинг казо-казолари саф боғлаб асо ушлаб келган-кетгани кузатиб турар эрдилар. Тўй, бисёр шукуҳлик эрди. Ош ҳам фақирдек беҳад ширин бўлғон ва мойи ҳам шилқилли эрди. (Аммо бул замондаги тўй қилаётқонлар ушбу тўйимиздан ибрат олсалар кўп яхши бўлар эрди.) Камини кимхоб ва духоба саруполарга ўролуб ёсонғон эрдим, бошимга ажиб бир нафис салла ўрогон эрдим, ҳар ким камини томошо қилур эрди.

Алқисса тўй асносида баъзи бир беҳирадлар фақирга дағал муомала бирлан ҳазил-мutoяба қилур эрдилар ва яна айтар эрдиларким, «Махдумга бир ароба қайроқ буюрилди. Болта бирлон кесамизми, арра бирлан...» Агарчандики бул гапларга бовар қилмас эрдим ва илло кўнглимга кўб хавотир ўрношқон эрди ва яна асноий забиҳ, яъни хатна замонида атрофимга йиғилғон гўдакларнинг башарти тигнинг заҳрига чидолмай гиря оғоз қилмас қаҳқаҳа қилишларидан беҳад ховотирда эрдим.

Бағдазон ош хитомига етуб фақирни чекка ўринга олуб бордилар. Фақирнинг атрофимга кўб бемаъни йиғитлар йиғилғон эрдилар, яккаш мазкур бир ароба

¹ Домьянинг «жамиъи оламдин» деб юборишлари муболағи гухандир. Буни аҳли донишлар онгласалар керак.

қайроқ бирлан бир қанча аррадан дам урар эрдилор, фақир бўлсам бениҳоят хавф-ҳаросга тушор эрдим. Бағдазон ул ҳаромзодалар бир чилимга банг (дар истилоҳ фиръавннинг тезаги) тўлдириб чекишдилар ва яна фақирга ҳам тақлиф қилдилар, камина бул маънига ризолиқ бермагонимда ҳаромзодалардан бириси айдиким: «Эй махдум, агар бул тақлифга рози бўлмасангиз аснотий суннатда шарманда бўлурсиз»,— деб. Аммо фақир қабул қилмадим, зўрлаб эрдилар, гиря оғоз қилдим.

Аммо бир ҳаромзода бангнинг тутунидан оғзига йиғуб бағдазон фақирга дамида қилур эрди. Фақир, аснотий суннатни кўб мулоҳаза қилур эрдим. Ҳаромзодалар айткандек гаплар вуқуъга келса кўб ёмон бўлур эди. Бул хавф-ҳарос бирлан агарчандики фиръавннинг тезаги бўлса ҳам бангдан бир андакни истеъмол айлаб кўрмоқчи бўлдим. Бениҳоя аччиғ эрди, андак-андак қақир-қуқир қилиб тортдим. Бул фурсатда йигитлардан бири қўлимга муштгумдек набот тутқузди ва яна «бекор ўлтурманг, тақсир», деб меҳрибончилик қилгон эрди, беандоза хурсанд бўлуб мазкурни эрмак қилуб ўлтурдим. Ва яна бириси бирмунча магиз инъом қилди. Ул таррорлар фақирни бениҳоят сийлар эрдилар.

Иштаҳойи тамом бирлан набот ва магизларни таповул қилуб тугаткан эрдим, фақирга ажаб бир ҳоле юз берди. Нафасим оғзимга тиқилиб келгандек бўлур эрди, кўзимга ажаб бир нимарсалар кўринур эрди. Бул фурсатда ул таррорлардан бири фақирга табассум қилуб ва яна бармоқларини кўрсатиб: «Бул нечта, маҳзум?» деб майнабозлик оғоз қилур эрди. Фақир бул замон ул набот ва магизларнинг банг билан олуда қилингон бўлғонини онглар эрдим. Зиёда маст бўлгон эрдим, кўзим одамларни илғамас, ҳушим бошимдан учкан эрди. Аранг-аранг қулоғимга чилдирманинг дангир-дунгир қилган нағмаси кирар эрди, ул таррорлар фақирни бул аҳволга солуб, ўзлари ажаб бир хурсандлик қилиб рақс айлар эрдилар. Бағдазон фақир, бангнинг асорати билан беҳуд бўлиб қолибдирман...

Бир замон кўзимни очсам, бошимда волида бирлан падар пик-пик йиғлаб ўлтурибдилар. Фақир улардан аҳвол сўрадимки, бул йиғининг боиси нимадир ва яна тўйлар тинчлик бирлан ўтдими, деб. Ул жанобларнинг сўзларидан маълум бўлдики, фақирнинг суннати бажо келтирилибди, аммо камина ўшал банг асорати бирлан беҳуд бўлуб йиқилғонимдан буён тўрт кеча-кундуз миёнасида беҳушона ётар эрканман, бул беҳушлик ўшал

фиръавининг тезагининг хосияти эркан. Бо ин ҳама фақир зиёда хурсанд эрдим, зероки, ул бангнинг асорати бирлан гўдакларнинг таънасинин қутулиб ва яна аснотой хатнада гиря қилиш бу ёнда турсун андак бетоқатлик ҳам вужудга келмабдир. Аммо ул икки меҳрибон бениҳоят андуҳ тортибдирлар. Ва яна тўйлари азага айланибдир.

Бағдазон фақирнинг аҳволимдан хотиржамлик айлаб, падари бузруквор фаройиз машқ қилуб кори хайрга масруф бўлгон маблағни ҳисоблаб кўрган эрдилар, йиғилгон тўёналар бирлан жамъул-жамъи тўрт юз сўлкавой Микалай оқчаси чиқим бўлубдир.

АВВАЛИ ИЛМ КАДОМАСТ, ОХИРИ ИЛМ КАДОМАСТ

Алқисса бағдаз тўй волиданинг пинжларидан чиқмай ул муштипардин шаб-рўз сабақ ўқур эрдим. Фақирнинг зеҳним бениҳоят эрди. Бинобарин олти ой миёнасида алиф-бени батамом ёдлаб чиқдим. Бағдазон «абжад»га тушуб, буни ҳам шул фурсатда хатм қилдим ва яна «Ҳафтияк» бошлаб, «озодлигим» учун падари марҳум волидан муҳтарамага бир кўйлак ва бир лозимлик чит олуб бердилар. Бир йили комил деганда «Ҳафтияки шариф»ни ҳижжалаш тариқасида тамомлаб, бағдазон «Каломи шариф» бошладим. Алоҳозалқийёс «Чоҳор китоб», «Сўфи Оллоёр», «Хўжа Ҳофиз»ларни гоҳи волидан ва гоҳи падардин ўқуб ёшим 16—17 ларга етди.

Бағдазон бузруквор фақирга меҳрибончилик қилдиларким: «Эмди саводингиз чиқди, баъадалаям мадрасага борурсиз»,— деб. Алқисса фақир учун янги саруполар тикилди, бағдазон рўзи душанба, бағдаз нонушта шул тариқада ёсондим:

Оқ сурфдан ёқосига ироқи жияк тутулгон кўйлак, олти газ сурфдан кенг-ковул иштон, оқ сурфдан кашта тикилган белбоғ ва яна бурун артиш учун гул тикилган рўймолки, буни белбоққа қистиргон эрдим. Бағдаз устимдан бухори бичиқ оқ-сарик олачадан тўн, кафш-маҳси, оқ дўппи... Аммо салла олиш падари марҳумнинг ёдларидан фаромуш бўлгон эркан, бинобарин, агарчандики, фақирга номуносиб бўлса ҳам ул жанобнинг қарийб ўн беш газлик дасторларини ўрадим (ўшал вақтгача амомага зарурат тушса волидан марҳуманинг даканалларини чулғор эрдим).

Шул тариқа шукуҳ бирлан қўлтуғимга «Қофия» қистириб, падарнинг орқаларидан батамом виқор, тамкин, тавозиълар бирлан бир-бир босуб борар эрдим.

Қўй-гузарлардаги халойиқлар гоҳи падарга ва гоҳи фақирга даст алифлом ўрунларидан туруб, салом берар эрдилар. Ва яна бир-бирларига айтар эрдиларким, бул муллобачча қайси боғнинг гули ва қайси алломанинг ўғли ва яна бул муллобаччанинг юзидан илму урфон нурлари ҳувайдодир, деб...

Алқисса, мадрасага етдик. Жамиъи муллобаччалар фақир маҳзумларнинг истиқболимга чиқуб, иззат-икром бирлан падарнинг дарсхоналарига тушурдилар. Фақир бузрукворнинг ёнлариға ўлтурдим, муллобаччалар тева-рагимизда ҳалқа олдилар. Бағдаз дуойи фотиҳа муллобаччалар тарафидан муҳайё қилингон, дастурхонлар ёзилуб, чой бирлан андак-андак тановвул қилгон бўлдиқ ва яна ул дастурхондаги неъматларни падари марҳум йиғуб-теруб қутилариға саранжом қилгонлари баъдида фақирга китобни очмоққа ишорат қилдилар. Бузруквор уйда экан чоғимда китобнинг қаеридан ибтидо қилишимни баён қилгон эрдилар. Бинобарин, фақир беистихола «Аввали илм»ни очдим. Каминанинг заковатимдин борча муллолар ангишти таҳайюрни дандони тафаккур-га олуб бордилар...

Бағдаз аузибисмиллоҳ, падар ўқудилар ва фақир эргашдим: «Агар шахсий гўядка, аввали илм кадомаст ва охири илм кадомаст.... жавоб: мегўямки аввали илм шинохтан оллоҳ таоло аст ва охири илм гузоштан ҳамаи амриҳоаст...» Падар аввали илм бирлан охири илмнинг таърифини қилгонларидан сўнг фақирнинг ҳаққимға дуо қилинуб, биринчи дарс хатм бўлди.

Аммо бузруквор шул миёнда ҳалқада ўлтурган мутаваллига юз ўгуруб мутояба тариқасида айтдиларким, маҳзумға вақф вазифасини авсат бирлан берурсизму аъло бирланму, деб. Мутавалли одоб бирлан табассум айлаб жавоб бердиким, аъло бермасак бўлурму, деб, бағдазон падар мутаваллининг ҳаққиға дуо қилдилар...

Агарчандики таснифотимизнинг бул жузъий мундоғ мабҳасинг ўрни эрмас эрди, илло мазкур бўлгон ул илм баҳсининг файзиёб бўлуб, фақирнинг қоним лойқаб ва яна ул ҳаромзодаларнинг илм деб юрган нимарсаларининг ҳақиқатини ошкора қилмоқ муддаосида бирмунча қалам тебратмоқчи бўлдим.

Бул фитна замонида жадид бўлуб ва яна соч қўюб юрган ҳаромзодалар илм деб кўб бемаъни нимарсаларни айтар эрканлар. Ва яна табиёт деган илмларға кўб катта эътибор қилур эрканлар. Ул бемаънилар ерни юмалоқ деб, давойи беҳуда қилгонлари баробарида оф-

тоб қаерда, юлдузлар неча дона, гиёҳлар нимадин пайдо бўлгон, раъд нима, ой неча куйди-ю, ер нима боисдин қимирлади, деб таажжуб қилур эрканлар.

Аввало шулки, ул ҳаромзодаларнинг илм деб юрганлари мазкур аввали илм бирлан охири илмга алоқаси бўлмогон хаёли фосидлардир. Бас, батаҳқиқ уларнинг даъволари фосид ва ботилдир ва шу нарсаларни илм деган киши шубҳасиз кофирдир. Аз баски илмнинг таърифин «ду қисм»¹го йиғуб «аввал-охир» бирлан тамомлабдирлар, аммо «се» ва ё «чор» демабдилар.

Иккинчи шулки, жайробия² бирлан табиётларни ҳар бир киши било машаққат қилса бўладир. Аммо машаққатсиз қилингон илм — илм эрмасдир. Зероки, илм бемаънони машаққатдир ва яна бизнинг туркида, «илм таҳсил қилмоқ игна бирлан қудуқ қазини бирдур», деган гап ҳам бор. Масалан, ул бемаънилар айтадурларким, Арабистон дунёнинг қайси тарафидадир, деб. Алжавоб инасткн, аввало оташ аробага ўлтурасиз, еўнгра Адаега бөрурсиз, бағдазон Манбай², бағдазон Шони шариф, бағдазон Попур, сўнгра бедав халқининг юрти, бағдаз бевосита Арабистон!

Башарти ул ҳаромзодалар айтгандек, ер юмалоқ бўлса ва яна доимо чархфалакдек айланиб турса, нима бўлур эрди, одамларнинг оёқлари осмондан келиб (худоё тавба) ва яна дарёларнинг суви ҳар тарафга тўкилиб, тўфон бўлмасму эрди? Ва яна ул аҳмоқлар ернинг курралигини қаердан кўрдилар. Сони шулки, офтоб оламтоб бўлса бешак-шубҳа тўртинчи осмонга михлангандир. Гиёҳлар нимадан пайдо бўлгон? (Аҳмақнинг катта-кичиги борму.) Гиёҳ илдиздан чиққон, илдиз уруғлиждан пайдо бўлгон, гиёҳ деган зот ёғмурдан баҳра олодир... Шу ҳам илм бўлдимур?!

Юлдузлар илмига келгонда, ул ақлсизларга фақир савол берсамки,— соқолимнинг туки нечадир?— деб, бас, нима дер эрдилар.

Ойнинг куйиши бирлан ернинг қимирлаши бўлса ўшал ҳаромзодаларнинг гуноҳи касофатдандир. Ул озгонларни ер ютмаса, юзлари қаро бўлмаса, фақир асло рози эмасдирман. Бас, маълум бўлдики, жайробия деган гаплар илм эрмас, ботилдир. Таснифотиимизда ул ботил илмларнинг ҳақиқатини бирин-бирин очиб борсоқ керак.

¹ Жайробия — жуғрофия — география.

² Манбай — Бомбай.

Алқисса, мадрасадаги беш йиллик умримнинг ҳосили ушбу эрди. Бдон асадаколлоху фиддорайн ки калимоти араб барсе қисмаст: исмаст, фиаласт, ҳарфаст. Исм ҳамчун ражуд; фиал ҳамчун зараба; ҳарф ҳамчун мин, ан, ило...

Зараба — мози; заряд мард дар замон гузашта... Язрибу — музораъ; мезанад он мард дар замони оянда...

Аз фиал иштиқоқ бо ин тариқа мебошад:

Зараба, язрибу, зорибун, мазрубун, изриб, лизариб, лотаариб, ламязриб...

Исм барсе қисмаст: сулоси, рубои ва хумоси. Фиал барду қисмаст: сулоси ва рубои... Аммо ақсоми исм ва фиал аз ҳафт қисм берун нест, саҳиҳаст ё мувоаф, ё мисол, ё ажваф, ё ноқис, ё лафиф, ё мултови. Саҳиҳ онастки...

Ҳарфи иллат барсе қисмаст: алиф, ё, вов,

Алкалимоту лафзун вузеъ лимазнан муфрадөн ваҳеа... ал-эъробу махталафа охируху бхи лиадулла алалмаъони алмўътавирати алайхи. Ваанвауху рафъун ваънасбун важаррун фаррафъу...

Аммо илм денгизига шўнғигон эрдим ва яна фақирни қори жамоа қилган эрдилар. Шериклардан ҳеч бирида фақир бирлан муколама қилишга ҳад йўқ эрди, баҳслашганларни дарҳол авомилдан, наҳдан мисол келтируб мулзам қилур эрдим. Бурун Мулло Салимсоқ Охунднинг маҳдумлари бўлуб, иззат кўрган бўлсам, эмдиликдаги кўргулуқларим ўз ижтиҳодимнинг самаралари эрди, деб фикр қиладирман.

Алқисса таҳсил ҳафтада уч кун эрди: шанба, якшанба, душанба; аммо сешанба куни ҳар бир жамоанинг ўз олдиға гаплари бор эрди. Биз ҳам ўз жамоамиз бирлан гап қилгон эрдик. Фақирга падари марҳум бир ҳужрани хослатиб берганлари учун кеча-кундуз мадрасада истиқомат қилур эрдим.

Бизнинг жамоада Муҳаммад Қарим отлиқ бир навжувон бўлур эрди. Узи бениҳоя хушрўй ва закки табъ ўғлон эрди. Фақир ўшал Муҳаммад Қарим барнони бисёр дўст тутар эрдим. Мазкурсиз фақирдин таом ўтмас эрди. Ва яна бошқа пешқадам муллолардан торғуб то фаррошгача уни дўст тутар эрдилар. Ҳатто падари марҳум ҳам мазкурга табассум қилуб боқар эрдилар ва

яна дарсхонада ёлғуз қолгон фурсатларида чой қуйди-
риб ичганларидан воқиф эрдим. Алқисса, Муҳаммад
Каримни дўст тутқучиларга қарши бисёр рашким келур
эрди, аммо шуниси ажаб эрдик, ул нозанин аксар вақт
фақирдин безонғлаб қочар эрди. Фақир бўлсам бу
важҳдан бисёр малолхотир бўлуб, ҳар турлик чоралар-
ни кўрар эрдим. Ва яна ҳар турлук баҳоналар бирлан
унинг ёнига яқинлашар, азбаройи шул Муҳаммад Ка-
рим барно учун ош дамлаб, уни ўз ҳужрамга таклиф
қилгонимда, башарти таклифимни бажо келтурса шод-
лигимдан дунёга сиғмас, агарда келмаса ош ҳам фа-
қирга заҳар бўлуб аччиғимдан қозони билан фаррошга
тутқазар эрдим...

Сешанбалик ўлтуришимизнинг бири эрди. Жамоа-
мизнинг барчаси ҳам ҳозур бўлуб дастурхон ер эрдик.
Муҳаммад Карим навжувон фақир бирлан амакбаччаси
Мулло Маъруфнинг орамизда ўлтуруб амакбаччаси бир-
лан суҳбатлашур эрди. Фақир бир неча савол берган
эрдим, илтифот қилмай Мулло Маъруфдан юз ўгурма-
ди. Бениҳоят хўрлиғим келиб ўз-ўзимга дедимки, бул
қандай инсофким, Мулло Маъруф бирлан ҳамҳужра
бўлса ва яна кеча-кундуз ул ноинсоф бирлан ҳар тур-
лук ишлар қилуб суҳбат айласа, аммо фақирнинг саво-
лимга жавоб бериш уён турсун ҳатто юзини ҳам кўрсат-
маса... Бағдазон ғазабим аланга олуб баланд овоз
бирлан айдимки: «Эмди сўзнинг бақиясини ҳужрада
сўзлашурсиз!» деб. Бу сўздан Муҳаммад Карим навжу-
вон дарғазаб бўлуб фақирга қаради:

— Бу ерда сўзлашсак нима-ю, ҳужрада суҳбатлаш-
сак сизга нима ғам?

Фақирнинг ғазабим яна аланга олди:

— Шунча ишларни қилуб яна баҳслашгали уялмай-
санму?..— дедим.

Мулло Маъруф қўрқоқроқ бир йигит эрди, биноба-
рин хароснок бўлуб қолди, аммо Муҳаммад Карим кўб
қизишқон эрди...

— Ман қандай уёлғулук иш қилдим?!

— Мулло Маъруф бирлан ҳужрада қилгонларингиз-
дан тонасанму, мадрасадек бир жойда бул иш жоизму.
Бул қайси мазҳабда бор, сан ҳаромзода ҳали қараб
тур!..— Бениҳоят ғазабланган эрдим, ораға мулло бач-
чалар келиб тушдилар, «қўйинг-қўйинг, шайтонга ҳай
беринг, махдум!» дейишдилар. Мулло Маъруф бўлса
бисёр бўшошғон эрди. Бағдазон сирт бериб ўлтурдим.
Эмдиликда ул навжувон каминага илтижо қилгондек

тез-тез боқар эрди ва лекин фақир димоғ-фироқ бирлан терсаяр эрдим.

Алқисса фақирнинг бул тадбирим бениҳоят жойгир бўлуб бул соатдин бошлаб ул париру каминага андак ром бўлганнамо эрди. Бо ин ҳама ул шаккар гуфторга қотқали агарчандики талабгор эрдим. Илло сир бой бергали нафсим бовар қилмас эрди. Шул аснода орага бир «баҳс» тушуб «ялин» феъли сулоси мазидму рубои мужаррадму деган муколама бошлануб ҳарким ҳар нимарса дер эрди. Ул шаккар гуфтор ҳам баҳсга оролошуб айдиким сулоси мазид, деб. Бул замон фақир ул нигорга қараб айдимки, — (лонусаллиму). Он сарвқад савол кардики исбот? Ман дар жавоб баонгар гуфтамки дар асл феъл он «яло» аз қисм лафифаст аммо бо нун таъкид мушаддада «ялиянна» шавад маънойи айн фиал музориъ бо нун мушаддада иностки (албатта дўст мешавад он марддор замон оянда) аз ин тақрир равшан ва болутф он нигорханда кард, аммо ёрон дигар баман таслим ва таҳсин кардандир.

Ушбу ҳангомадин сўнг Муҳаммад Қарим навжувон фақирга беандоза лутф карамларини чизи дариф тутмас, доим-улвақот ҳужрамдин кетмас ва беижозат киши бирлан сўзлашмас эрди. Фақир ошиқи зор нотавон ҳам ҳамиша ул ҳўбнинг кўнглини олмоққа кўшуш қилур ва энвоъи турлук нозу неъматлар бирлан зиёфат айлар эрдим.

Алқисса, ул ҳўб ҳам фақирга кўнгил боғлаб нозу карашмалар бирлан ҳар бир амирларни бирор ошиқ бўлса «етса мол, етмаса жон», деб доимо ҳар бир фидокорликка муҳайё эрдим. Киши сийлаганнинг қули деганларидек, ул ҳўбларнинг султонни, мулло Маъруф бирлан ҳамҳужралик аълоқасини узуб фақирнинг ҳужрамда истиқомат қила бошладики, бутун мадраса бул маънидин бесаранжом бўлгон эрди. Аммо падари бузрукворнинг туфайлиларидин фақирга бир сўз-айтқали ҳеч кимда жасорат йўқ эрди. Гоҳи волидадин ва гоҳи падардин чизи маблағ ҳосил қилуб рўзгоримнинг шамъига сарф айлар эрдим ва яна ишқим тугён қилгон миёналарда беихтиёр ул ҳўбонга:

Дорам умиди аз шумо,—

байтини ўқур эрдим. Шул тариқа ошиқ бирлан маъшуқ дунё ишларидин Мосуво бўлуб умр гузаронлиқ қилур эрдик...

Алқисса, икки калима сўзни ул фитна ангиз мулло Маъруфдин эшитингким, ўшал мажлисдан бошлаб, фа-

қирга улур кина сақлар эркан, аммо ул танноз ҳужрам-га кўчқандан эътиборан ул чаённинг кинаси яна ҳам аланга олгон эркан. Ва лекин фақир соддалавҳ бул маънидин жиддан хабарсиз юрар эрдим. Кунлардан бир кун ул наммом фурсатини топуб падари бузрукворга фақир бирлан ул бегуноҳ ҳаққида бўлмагон бўҳтонлар, шаънимизга нолояқ тухматлар арз қилубдир. Дарҳол ул зот дарғазаб бўлуб ўзлари фақирнинг ҳужрамга қадам ранжида қилубдирлар. Бул аснода икки ошиқ айни ширин суҳбатда эрдик. Саросималик бирлан салом бериш уён турсун ҳатто ўрнимиздин туришни ҳам ёдимиздан чиқоруб қўйдик.

— Чиқ ҳозир, падарлаънат!— дедилар ул бегуноҳга ва яна фақирга юз ўтуруб айдиларким, бул нима деган расволиқ? Каминанинг тилим тағлайимга тортилгон, бир сўз дейишка қудратим қолмогон эрди. Ул жаноб ҳам фақирга қабиҳ бир назар бирлан қараб турар эрдилар. Гўёки итдан қўрққан мушукдек титрар эрдим. Бузруквор шул аҳволда узоқ қараб турғоч, ҳеч бир озор бермай чиқуб кетдилар. (Камина урарларми, деб зиёда қўрққан эрдим.)

Алқисса, ул наммом ҳаромзоданинг касофати бирлан сарви равонимдан жудо бўлдим. Яъни шул куни ул ҳўбларнинг султони мадрасадин қувлонгон эрди. Камина ошиқи зор қанотимдан айрилуб қолгон эрдим. Кечалари зор-зор йиғлаб ул инсофсизнинг ҳаққиға дуон бадлар қилсам ҳам аммо фойдаси йўқ эрди.

* * *

Алқисса, падари марҳум фақир фарзанди ноқобилларининг мадрасадаги кирдикоримдан волидан мушфиқага шаммаи нзҳор айлаб, бул маънидин бисёр малули хотир бўлгонларини баён қилгонларида волида ҳам фақирларидан андик ранжибдирлар. Бағдазон малолатни кўнгилдан чиқориб фарзандларини бул балияддин оёод айламакликка кўшуш қилиб ул икки меҳрибон балиттифоқ фақирнинг бошини икки қилишға қарор берибдирлар.

Ушал кундан бошлаб ул мушфиқа атроф жавонибга азбаройи совчилик учун юрганларида фақирга мувофиқ ал-табъ бир нозанин топилмас эркан. Аммо топқонларида ул қадир ношунослар фақирнинг баъзи жузъий айбларимни сўзлаб ва яна илм урфонимдан қатъи назар рад қилур эрканлар. Бағдазон узоқ жойлардоғи

«суклик» кишиларнинг қизларидан умид узуб, ўз ёқинларимизнинг қизлориға борғонларида ул бадкирдорлар қам соғзи сассиқ, кўзи ғилай, юзи чўтир, боши қийшиқ», деган жузъий айблар билан жавоб берар эрканлар. Аммо узоқ-бегона одамлар фақирни «куёв кўрар» воситаси билан тамошо қилуб бағдазон айнаган бўлсалар, бул кейинги аблаҳлар фақирни кўриб мулоҳаза қилмасданоқ ўшал хирадсизликни қилур эрдилар.

Алқисса, бул маънидин волида бирлан падари марҳум зиёда тангликка келиб, узоқ мулоҳаза қилғонларида волиданинг кўнгилларига бир андеша тушуб, бул маънини падарга айтганларида ул жаноб ҳам мувофиқ кўрибдирлар. Бағдазон биздан узоқ бўлғон бир хонадоннинг ажиб бир париваш нозанин қизининг совчилиғиға бориб ва яна қизнинг ота-онасиға падарнинг ким бўлғонлиқларини ва каминанинг кимнинг пушткамаридан бўлғонлиғимини ва яна ҳусн-жамолим, ҳадди камолим, илм-урфон ва сучук сўзларимдан шамаи баён қилуб, уй-жойимизни ва яна лозим кўрсалар, фақирни қам тамошо қилуб келишга таклиф қилубдурлар. Аммо бул таклифдан фақирнинг асло хабарим йўқ эрди. Алқисса, куёв кўргали келгувчи хотунларға баъдаз зиёфат қўшнимизнинг ўғли бўлғон Мулло Субҳонқулини фақирнинг авазимда кўрсатканларида аларга бениҳоят марғуб кўриниб ва яна бир неча кундан сўнг жавоби босавоб берибдирларким, тезроқ тўйни бошлайлик ва яна фотиҳа қилғоли кишилар юборилсун, деб.

Алқисса, каминанинг пешонам очилуб токи ородоғи бузуқи ҳаромзодалардан қайин ота бўлмишимизға фақирнинг ҳақимда бузўқи сўзлар етмасин ва яна биткан иш йитмасун деб, дарҳол тўйни бошлаб юборилди, аммо камина ул нозаниннинг тавсифини эшитуб, зиёда хурсанд ва ғойибона ошиқи беқарор бўлғон эрдим: шул аҳволда тинчлик ва осойишталик бирлан тўйлар саранжом тонуб, алқисса, никоҳ кун қўш сурнай ила мадрасадаги жамиъ муллобаччалар ҳамроҳлиғида қайин отамизнинг уйларига бордик.

Баъдаз никоҳ фақир гўшангага кирган эрдим, ҳовлидаги бир ҳужрада ажаб бир бесаранжомлик юз бериб, бир заифанинг фарёд ва фиғон қилғони эшитилиб қолди. Фақирдан тортиб никоҳдаги борча одамлар бул жонсўз фарёддан зиёда таваҳҳумга тушган эрдик. Бул фарёд бирмунча фурсат қулоғимизға кириб турди. Бағдазон ош тортилиб андин сўнгра фақирға заррин чопон ва яна жиғалик салла келди. Қийиб ва яна буродарлар-

нинг дуоларини олуб, қайин отамизнинг уйларидан чиқдик.

Аммо мазкур фарёд-фиғон тўғрисида ёр-дўстлардан сўрошиб билдимки, ул беҳирад ақли кўзида бўлгон қайин отам фақирни никоҳ асносида кўриб, бечора қайин онамни беҳуда ҳақоратлар айлаб ва яна: «Сенинг кўруб ёқтиргон куёвинг шу бўлдим, қизингга эр топилмагонму эрди?»— деб ул мазлумани итдек урган эркан ва фарёд-фиғоннинг сабаби ҳам шул эркан.

Бул маънидан фақир зиёда маҳзун бўлиб ва яна ўз-ўзимга хўрлигим келиб, муножот қилуб айдимки: «Эй парвардигоро, фақир, бандан хосингда нима ҳикмат бор? Бул беҳирад бандаларингнинг жазоларини ўзинг бергайсан!» деб.

Бағдазон хонамизго келиб баъзи урф-одатлардан сўнг хотунлар ҳамроҳлигида ул хўбон ҳам етуб келди. Андин сўнгра янгалар фақирни ул нозаниннинг ёнига ундаб эрдилар, камина ҳам бул таклифга ижобат қилдим. Аёлларнинг «тортишмачоқ» деган одати ҳасанаи пурҳикматлари баъдида ул тўтиқушга камина лочини баланд парвоз човут қилуб, кўтариб бағримга босуб хотунларнинг қий-чувлари ичида ул хўбон билан фақирга хослонгон гўшангага олуб кирдим.

Алқисса, ул нозанин юзини фақирго кўрсатмай бурчакка қисилиб нима боисдандир зор-зор йиғлар эрди. Фақир бул маънидин дилгир бўлуб ва яна йигитлик томирим ҳаракатга келиб, бир хезланиш билан ул парирўининг юзидаги пардани олуб ташладим ва яна кўрдимки, юзи ўн тўрт кунлик ой: қалам қош, қаро кўз ва яна маммаси ҳам чиқмоғон, 12—13 ёшлордоғи бир нозаниндир. Аммо фақирга етти ёт-бегоналардек адоват бирлан хўмройиб ва яна девордан бир ёриқ топса ҳузуримдан қочиб кетиш ҳаракатларигача қилур эрди. Ва яна зор-зор йиғлар эрди.

Янгалари ҳарчанд насиҳат қилсалар ҳам бовар қилмас эрди.

Билдимки, ул нозаниннинг бундай беҳуда ҳаракатлари азбаройи ёшлик ва гўдаклигидандир. Чунки фақир завжидан андак бад ҳаракатлик, андак ёмонлик алҳол ўтган эмасдир.

* * *

Аммо, бир неча кундан сўнг билдимки, каминага хотун олуб берган эмас эрканлар, билъакс, бир бадбахт, бир беңдрок гўдакни азбаройи нозанинлиғига қизиқуб,

нима бўлса ҳам ўғлимизго ярар, деб олуб берган эрканлар. Ва лекин тамоми уч рўз ҳамнишинлик баъдида зиёда тангликка келган эрдим. Агарчандики, гўдак эрди илло — худраъй, худбин, одобсиз бир мочахар эркан. Аммо никоҳ асносида қайин отамизнинг хотўнига айлаган муомаласидаёқ бундай золим, беандиша падарлаънатининг фарзандидан хурсанд бўлмоқдин умидимни узиб қўйгон эрдим. Дарвоқеъ бул мулоҳаза дуруст чиқди. Ул итбачча бир рўз мутакаффил йиғлаб юрди, иккинчи шаб, яъни зафоф шаби¹ йиғидан тўхтаб каминанинг муомалаи шаръиларига куч бирлан мудофаагача иқдом қилуб ва яна ожиз келгач, фақирни анвоъи таҳқиромиз сўзлар бирлан тақдир ва тақбиҳ айлаб яна эшикка қараб қочмоқчи бўлғонида янгаларнинг базўр: «Тут-тут! Ушла-ушла!» деб қилгон ҳужумлари баъдида аранг уйга олуб кириб ва яна ёлиниб-ёлпоғлонғонимда ҳам бир мурод ҳосил бўлмай, кўб бесаранжомлик ва шармандаликлар юз бериб. волида йиғлаб, фақир ғазабланиб, падар йўлаккача келиб-кетиб, баҳарҳол бул кечани амал-тақал навъи қилиб кечирган эрдим.

Учунчи шаб агарчандики, ҳама рўз уйдаги катта-кичиكلар ул сакбаччага панду насихатлар баён қилгонларида ҳам яна кечаги бесаранжомликини бадтарроқ қилди. Ҳатто фақирнинг шаънимга нолойиқ моляъниларни айтса ҳам камина сукут қилуб ром қилишнинг кўшушида эрдим. Аммо хинзирбаччанинг асло эпка келишига ақлим бовар қилмай бошлогон эрди. Алқисса, тўртинчи кун уйдагилар ул мочахарни бир азайимхон домладин ўқутуб ташламоқ андишасига тушуб, бирор адоватпешанинг сиҳрига дучор бўлуб, эрига муҳаббатсиз бўлдуму, деб забардаст бир домлого ўқутуб «эзиб ички» ва «тутатқи» ва «тумор»лар олуб ва яна фақирнинг ўзим истезмол қилдирғонимда ҳам бир фойдаси кўрилмай танглигим зиёда ошди.

Бул тадбирларнинг жамъидин ноумид бўлуб, алқисса, ёр-дўстлардан маслаҳат сўроғонимда улар ҳам бул маънидан таажжубга тушуб, аларнинг ичидан бириси фақирдин сўрадики «сиздан қўрқодирму» деб. Ман «йўқ» деганимда яна савол қилдики, уруб кўрмадингизму, деб. Мен Ҳамиша ёлинув гоҳи оғзаки даваралар қилғонимни сўзлогонимда ул киши кулди ва айдиким, «хирс мулло мешавад аззарби чўб», эй Маҳзум, бул

¹ Қўшилиш кечаси. (Ред.).

тариқа лавандлик ва лабдирлик бирлан хотун ушлаб бўлурму, яқинан билингизки шул йўсун муомала қилсангиз хотундан ажрәлүб ва яна оёғ өсти бўлурсиз. Башарти ул мочахарни хотун қилмоқ муддаонгиз бўлса, ўшандоқ бадҳаракатлик қилүб сизга қўпол сўзлар айтқан фурсатда айбини кўрсатиб шундоғ урингки, ҳатто тавба қилүб қилмишларидан пучшаймонлиғини икфөр қилгунча қўймай, деб. Алқисса, бул маслаҳат каминага бисёр писанд бўлди. Дарвоқеъ алҳолгача ҳар бир чоряларни кўрган бўлсам ҳам ва лекин бул тадбири бөписандани қилмоғон эрдим.

Шул куни уйга желиб анинг ёнига бориб, жўрттага бағри ширин сўзлар бирлан ишқибозликлар оғөз қилгонимда ул баттола қадими тундлиғини қўймай тескари қараб эрди, дарҳол фурсатни ғанимат билиб, тарсаким билан андоғ урдимки, азбаройи шиддати зарбимдан гарангсиб муккасича йиқилди. Алқисса, «ёмонлиғингдан тавба қиласанму йўқму», деб гоҳи оёғим бирлан, гоҳи қўлим бирлан андоғ урмоққа олдимки, дунё бунёд бўлиб хотун боласи эр кишидан мундай калтак еган бўлмаса керак. Ул мочахарнинг фарёд-фигониға ҳовлидаги болачақалар югуришиб уйга кириб, ул баттолани чанғалимдан қутқориб олмоққа ҳарчанд кўшуш қилсалар ҳам аммо фақир асло куч бермай айни қон чиқмас ерини чоғлаб, мазкур шиддат билан зарб берар эрдим ва яна ул адабсизга ҳар замон: «Тавба қилдингму, сакбачча?» дер эрдим. Алқисса, калтакнинг зарби билан тамом ҳолдан кетиб, ҳатто фарёдга ҳам оғзи келмай, ниҳоят ул мочахардин «тавба қилдим» сўзини бир-икки бора ўз қулоғим бирлан эшитгач, бағдазон шул кўйн қолдириб кўчага чиқуб кетдим. Бир неча соатдан сўнг қайтиб кирган эрдим, ани ҳушсиз равишда кўрпа-ёстиқ қилиб ётқизилғон ҳолда кўрдим. Аммо оғиз теваракларида андак қон аломатлари ҳам намоён эрди. Ва яна волидининг юзларидан паришонлик зоҳир эрди. Шул вақт волида маҳзун товуш бирлан айдиларким, «Сенга хотун олүб бермай ўлай, бировнинг қизини ўлдирдинг, жувонмарг!» Гарчи бул сўздан фақирга бир оз ваҳима тушган эрди, илло одамгарчиликни қўлдан бермай, «мундай сакбаччани ўлгани дуруст», дедим.

Билдимки, калтакнинг зарбидан оғзидан бирмунча қон ташлаб ва яна муғомбирлик билан ўзини ҳушсизликка солүб ётар эркан. Шул миёналарда падар ҳам мадрасадин қайтүб келиб, бул жаҳл ишидан зиёда паришонхотир бўлүб, фақирдан зиёда ранжиб, «бизларни

ерга қаратдинг, бунинг ота-оналариға нима деб, жавоб берамиз», деганларида камина жавоб бердимки, ўзи муғомбирлик қилуб ётибдир, деб. Аммо падарнинг ташвишлари ортиб ул адабсизнинг пешонасидан ушлаб ҳол сўраб эрдилар, кўзини очса ҳам аммо муғомбирлик бирлан жавоб бермағонида падарнинг яна ваҳималари зўрайиб дарҳол ўзлари ҳақимга югуриб кетдилар.

Ҳақим келиб томирини кўриб ва яна турғузиб, ўтқузиб кўкрагини кўтариб ололмоғони ваҳждан «кўкраги бир оёлат ейибдир, кўкка қаратиб тинч ётқузилсун ва тез-тез кепак қиздириб кўксига қўюлсун», деди.

* * *

Алқисса, эртаси кун бул хабар анинг отосига етиб, дарҳол ул ҳаромзода беандиша «сакчашм» бўлғони ҳолда етиб келди. Қизининг бул аҳволда ўз жазосини тортиб ётқонини кўриб, беандоза хашимгин ва дарғазаб бўлғон эрди. Аммо падар ул келган аснода уйда йўқ эрдилар. Фақир анга салом бериб эрдим, жавоб бермай тарки суннат қилиб ва яна қизининг ҳолини билиб, фақирдин дурушт овоз бирлан савол қилдики:

— Бун қайси итдан туққон урди?— деб. Одобни қўлдан бермай дасти алиф лэм жавоб бердим:

— Фақир!— деб. Бул жавобдин анинг ғазаб ва сакчашмлиги ортиб, тевадек бўкириб савол берди:

— Санга нима гуноҳ қилди?— деб.

— Гуноҳини сизга айтишдан шарм қилурман!..

— Қизимни бул аҳволга қўйишга санга ким ҳақ берди?

— Шариат!

— Шариат?!

Ҳаромзоданинг кўзлари ўтдек ёниб, ўзи қабиҳ суратга кирган эрди. Алқисса, жавоб бердим:

— Қизингиз фақирнинг шаръан хасмимдир, бае, ўз хасмимни ҳар турлук йўллар билан тасарруф қилсам ва яна одоб берсам жойиздир,— деб. Аммо каминанинг бул шаръи жавобимдан хили сукутга бориб бағдазон ёқинимга келиб савол қилди:

— Шариатнинг қайси китобида?

— Борча китоби мутақаддиминда!

— Қайси китобида, дейман?

— Аҳли илмга қўлингизни пахсо қилманг, ноинсоф бўлурсиз...

— Мана ноинсофлик!— деб фажъатан ул кофир

фақирнинг юзимга андоғ бир шапалоғи урдики, камина гарангсиб қолғон эрдим. Алқисса, устимга итдек ҳужум қилуб, яна бир неча зарб берган эрди, уйда қий-чув қўпиб, волида устимизга югуриб келдилар. Бул миёнада ул золим яқинда турғон болтаға қараб югурган эрди, фақир фурсатни ғанимат билиб, «дафъи қазо аз қабли вукуъ» сўзига амал айлаб, кўча томонға қараб қочдим. Лекин ул ҳаромзодаи бедин орқамдин тамоми бир суръат билан қувлаб келур эрди... Алқисса, ул золим тарафидин бешак даражаи шаҳодатга етишмокимга ақлим етиб, араиғ кўчага чиқдим, бағдазон бор овозим бирлан: «Дод, мусулмонлар, бормусан!» деб бонг уриб ҳамон фирорда эрдим. Алҳосил катта кўчага қадар чиқиб орқомға қарадим, ҳойтовур ул ҳаромзода кўринмай, бағдазон нафасимни ростлаб, худога шукурлар айтиб, оҳиста-оҳиста мадраса сари равона бўлдим.

Алқисса, мадрасага бориб, падарга воқеани баён қилғонимда ул жаноб ҳам мазкур ҳаромзода ноинсофдин тарсида бўлуб, алҳол ҳовлига борғондин бормоғонни беҳроқ деб, кечгача мадрасада бўлдимиз. Бағдазон падар ёнлариға бир неча забардаст муллобаччалардан олуб уйга келдик. Келсак, эшик остида волида пиқ-пиқ йиғлаб ўлтирибдирлар. Ҳол-аҳвол сўроғоннинг баъдида маълум бўлдики, ул ҳаромзода фақирни тутолмай ноумид бўлиб ва яна баланд овоз бирлан во-вайлолар айтиб, атрофига бисёр одамларни йиғиб, фақир бирлан падарнинг шаънилариимизда бўлмоғон бўҳтон ва ифтироларни тўқуб, бағдазон бир ароба келтуруб ва яна қизини каминанинг хасмин, яъни манкуҳам эрди, ани мазкур аробаға ётқузуб, фақир завжидан бенжозат ўз уйига олуб кетибдир. Ва лекин камина бул зўрлиқдин бисёр андишага тушуб қолдум. Падар ҳам бениҳоят паришон бўлғон эрдилар. Алқисса, падар бирлан дуру дароз ўйлашиб, бирор чорасини тополмай, нисфи шаб эллибоши бирлан юрт огосини чақириб келиб, маслаҳат қилуб кўрганимизда уларнинг сўзларидан маълум бўлдики, иш кўб катта фасодга айланибдир ва яна тезлик бирлан ул ҳаромзодани бул қилғон беҳуда ҳаракати юзасидин шарнатга чақирилмаса бизларнинг коримиз харобга айланур эркан. Дарҳол юрт огоси бирлан падари бузруквор қуйи маҳалладаги Мулло Шамсиддин муфтига мазҳар ёздирғоли кетдилар. Аммо ҳамма шаб борча лозим тадбирларни саранжом айлаб, бағдазон хотиржамлик бирлан ухлоғон эрдик.

Алқисса, эртаси кун бағдаз ноништа падар бирлан

биргалашиб, қозининг уйларига бориб, мазкур маҳзари шаръини ушлағонимизда эшони қози маҳзарни ўқуб, қўб яхши ёзилибди, аммо муддаи алайҳингиз кеча аробада қизи бирлан келиб, мазрубанинг жароҳатларини кўрсатиб, сизларнинг устларингиздин ёздириб кеткан эрди, бинобарин сизлар кечга қолибсизлар, деганида бизлар бениҳоят саросималикда қолдик. Падари бузруквор қозидан эндиги тадбирни сўрагонларида ул қози ислом жавоб бердиларким, агарда шаръи шариф ҳукмига сўролгонда албатта сизларга қўб жарималар тушади ва лекин сизлардек зотларнинг ишларини албатта безарар қилғоймиз ва яна бул важҳидан хотиржамъ бўлғойсизлар, деб. Алқисса, қози исломнинг ҳақлариға дуо қилишиб, ул зотнинг ҳузурларидин чиқор воқтда падари марҳум ёнлоридин бирмунча пул чиқориб узотқон эрдилар, эшони қози «ҳожат эмас эрди-ку, хайр энди, сизнингдек кишиларнинг пулини табаррукан оламиз», деб мазкур ҳаққи хизматонани астагина ёнларига солдилар. Аммо бул маънидин бизларга хотиржамълик юз берган эрди.

Алқисса, орадан бир ҳафта ўткандан сўнг мулозим фақирни истаб келганида эшони қозининг таълимотлари, бирмунча оқча бирлан мулозимни «уйда йўқ эркан», деб қайтаргон эрдик. Алоҳозалқийёс уч-тўрт чоқириқларга ҳам шу ёнглиғ радду бадал воқеъ бўлди. Аммо ул сакбаччанинг ўшал олгон зарбидин сиҳҳат тополмай ётқонини эшитуб турар эрдик. Аммо бул маънидин бизларга бисёр ташвиш ортор эрди.

* * *

Аммо юрт оғосининг кенгаши бирлан ул сакбаччанинг амлок рўзгоротини қўшниларникига торотиб, уйини шипшийдам қилиб қўйгон эрдик. Зероинки, ул мочахарнинг отаси бўлгон ҳаромзода Абужаҳл мингбошидан одам олиб келиб, уйини хатлатишдан ҳам тоймас эрди. Ва лекин бул ақл падари бузрукворга бисёр писанд бўлгон ва яна юрт оғосини дуойи хайр қилгон эрдилар.

Алқисса, бизлар бул жиҳатдан саранжомимизни олиб, ишнинг оқибатини кутуб турғонимизда, Абужаҳл ҳаромзоданинг томонидаги одамлар падарга хабар берибдиларким: «Қудонгизнинг авзоъи бузуқ, сизлар муурофаага ўлтурмай қочқонларингиз важҳидан қудонгиз қизининг олгон жароҳатининг Ботиршин дўхтурга кўр-

сатиб ва яна ул дўхтурнинг тазкираси бирлан ишни акражнайни¹ сутга бериб, сизларни жатта жаримага тортмоқчидир»,— деб.

Аммо бизлар ул ҳаромзоданинг бунчалик гавирлигини билмаган эрдик. Бул хабарни падар эшитканлари замон уйга югуриб келдилар ва ул жаноб бисёр бесаранжом ва беҳаловат бўлиб ва яна ташвишга тушуб, фақирга итобомиз сўзлар билан хитоб қилдиларким: «Сан ҳаромзода фарзанди ноқобилнинг жатингга² қоладурғонга ўхшайман. Кексайган кунларимда менга акражнайни сути нима эрди? Қофирнинг судя пристуфи бирлан баҳсу жавоб қилиш осонму? Қофир шариятни билмаса, йўл-йўриққа тушунмаса, закўн китобига қараб рия-ю, андишасиз шартта Сибирга ҳукм қилса, нима қилур эрдинг? Ва яна бул тақдирда эшиткан одамлар нима дейдилар; кимсан, фалончининг ўғли хотунини уруб, Сибирга кетибдир,— ҳайф бундай фарзанд ўстурғонга, демасларму, бул кунингдан кўра ўлганинг яхши эмасму?»

Аммо фақир сукутга кетиб жавоб бермас эрдим, падарнинг барча сўзлари ҳақ ва рост эрди. Алқисса, обдийда қилиб, падарга жавоб бердимки: «Фарзанди ноқобилингизнинг ҳақиға нима десангиз оздир, нима қилсалар соҳиби ихтиёр ўзларидирлар..»

Алқисса, шул кун кечаси эллибоши бирлан юрт оғосини чоқириб келиб, падар улар бирлан дуру дароз кенгаш қилиб, алҳосил натижада сулуҳ-салоҳ йўлини кўзлаб, эртаси кунига ул ҳаромзода гаврнинг уйига эллибоши бирлан юрт оғоси боротурғон бўлиб ва яна азмойиш олиб, ҳалигидек жанжал акражнайнига чиқотурғон бўлса битикчилик тариқасида ишни бартараф қилатурғон бўлдилар. Эртаси кун улар борғонларида ул ҳаромзоданинг ўшал нопок мақсади ҳақиқат чиқиб ва яна фақирнинг ҳақимда анвоъи беҳуда дўқлар айтиб, суҳандарозликлар қилибдир. Дуру дароз гуфтигўлардан сўнг «отонг яхши, ононг яхши» қилиб ул гаврни бо ин тариқа битикчиликка кўндирибдирлар! аввало фақир хотинини талоқ қилғойман, соннул сакбаччага тегишлик рўзгорот, ҳамчинин кийим-бошларни бекам-кўст топширғойман, аммо бунга қарши ул ҳаромзода ўзининг даъвосидан кечар ҳам маҳрни талаб қилмас.

¹ Окружной, округ суди.

² Ж а т — жатингга қолдим; касофатингга, ёмонлигингга, шумлигингга қолдим.

Бул маънига падари бузруквор дарҳол ризолиқ бериб бириси кунӣ фақир қозихонага тушиб талоқ хатисани бердим ва яна бир аробага молларини юклаб жўнатдим. Бул аснода волида фиғон кўтариб каминани маъюсият босқон эрди.

Хулласи калом, бул биринчи уйланишим анвоъи ташвиш ва тўполон бирлан баайни тушдагидек бўлиб ўтди, икки миёнада етти юз сўлкавой Микалай оқчоси дод деб кетди, фақирнинг оғзим ошқа етмасдан, бошим тошқа тегди. Онадан туғма бева бўлиб қолдим, баҳарҳол ишимиз безарар эрди.

Алқисса, кўрпа-ёстиқни кўтариб мадрасага йўртдим, қайта бошдан эски ҳужрамни ясатиб мадрасада истиқомат қила бошладим. Бу миёналарда «Шамсия»нинг мантиқ баҳсига қаттиғ берилган эрдим ва яна «Мухтасари виқоя»ни тамомлаб «Шарҳи виқоя» бошладим. Фақирнинг машғулоти фақат шулардан иборат бўлмай, бўш вақтларимда кофияхон болаларнинг бир нечасига мукаррирлик ҳам қилур эрдим. Бевалим унча сезилмас эрди, падарнинг тазъйиқотлари бурунғидан кўб юмшогон, илгаригидек ҳар бир моляъни гапга ишона бермас эрдилар. Аммо иккинчи тарафдан волидан муҳтарама тинч турмай фақирни уйлантириш қасдида эрдилар. Башарти қиз топилмоғон тақдирда эри ўлган ва ё эридан чиқгон мусулмони қобил жувон бўлса ҳам майли, деб камина ризолиқ билдирган эрдим.

Аммо тақдирнинг тақозоси бирлан икки йил чамаси бева юрдим ва лекин юқорида мазкур бўлгонидек, кўб умрим мадрасада ўтиб, бинобарин бевалик унча билинмади. Алқисса, тақдир соати сўқиб, фақир учун теглик бир жойго уношилди, ўзи эри бирлан муро са қилолмай ажралишқон эркан.

Қуда бирлан бўлгон тўй шарт-шароитлари осонлиқ ила битиб, тўй кунлари ҳам белгуланганида бирдан падар бетобланиб қолдилар, маразнинг ибтидосида бизларнинг бепарволик қилиб, кўрпа-ёстиқ қилғонларининг бешинчи кунда ул жаноб ниҳоятда бетоқатликка тушиб, алқисса, камина ҳакимга югурдим. Ҳакимнинг муоянаси баъдида маълум бўлдики, падар зотилжон бўлгон эрканлар, дарҳол ҳаким енгини шимариб қон олиш ҳаракатига тушди. Ва лекин во афсуски, вақт ўтган эркан, падарнинг томирлари бир томчи қон бермай, бениҳоят андуҳимиз ортиб, алқисса, ҳаким таваккулга буюриб жўнади. Вақт битиб қа-

во етган эркан, ул жаноб алломаи замон обрўи мадорисон пешвойи мусулмонон шул кечаси бу дунёи фонига видоъ қилиб, ул дунёи боқиға рихлат этдилар.

* * *

Падар жаннатмакон вафотлари билан неча юзлаб толиби илмларни дарёи файз осорларидан маҳрум қилдилар, ҳар бир эшиткан кимарса: «Во дариғ, шундай қутби замондин айрилибмиз»,— деб фарёд чекар эрди, бул хабар мадрасага етиши бирлан ундаги жамиъи катта-кичиклар бел боғлашиб югуришиб келдилар ва яна кечаси бирлан такфин таҳжиз чораларини кўриб, ўз киссаларидан тўн ва йиртишлар муҳайё қилдилар. Жаноза учун шаҳардаги борча мадрасаларга хабар берилган эрди. Алқисса, уламо, фузало, ағниё, шоҳу ва гадолардан жамоати азим йиғилди, ҳар кимга ўз қадру қийматига қараб тўн ва йиртиш эҳсон қилинди, жанозани ҳазрати қози домла ўқудилар ва тамомий иззат-ҳурмат бирлан ул жанобни дафн қилинди; бағдаз дафн халойиқ анбарни бурда-бурда қилиб талоб кетдилар, азбаройи табаррук, деб.

Фақир бузрукворнинг борча расм, тағзияларини тамом обрў бирлан адо қилишга бел боғлогон эрдим, масалан, етти, йигирма, хатми, қирқ ва ҳоказоларни ул жанобнинг ўз мартабаларига қараб бажо келтирилди. Илло, тўйга отолгон оқчалар таъзия бирлан саранжом топиб, шул сабабдин тўй тўхталиб қолгон эрди. Фақир бўлсам падар бул дунёдин нима олиб кетдилар, деб инъом-эҳсондан чизи оқча дариғ тутмогон эрдим. Алқисса, мадрасанинг бош мударрислигига, яъни бузрукворнинг мақомларига домла Солиҳ маҳзум таъйинланиб фақир шул жанобдан дарсимни давом қилдирдим. Илло, етимлик асар қила бошлогон эрди. Зероки, уй-рўзгороти каминанинг зиммамга тушиб, аммо фақир даромадим маълум эрди, яъни вақфдин бошқа тўрт пул йўқ. Бул вақф ҳам аъло бирлан бир йилга 65 сўм эрди. Иккинчи тарафда тўрт ойдан берли бечоралар каминанинг фурсатимни кутиб ва лекин оқча важҳидан ҳайрон эрдим.

Алқисса, тўй тўғрисида волида бирлан маслаҳатлашиб ниҳоят, боғдин бир танобини сотишга қарор бердик.

Бағдазон тўй жўнашди, эсон-омон тўйни ўтказдик, аммо бул иккинчи хотундан ниҳоят хурсанд бўлдим,

агарчандики, сайиба эрди, илло эр-кўрган мўъмин-мусулмон эр ҳурматини бажо-келтиргучи оқила ва болиға бир покдөмон эрди.

Эндиликда хотун важҳидан хурсандчилик бўлди, магар рўзгор важҳида сиқилдим. Падарнинг тирикларини фақирнинг давлатим эркан, тоинки, маҳалла имоматига ўтуб олғунимча кўб абгорчиликларни кўрдим, таҳсилдин ҳам футур кетди, яъни бирмунча дуохонлиғ ҳамда баъзи йигит-ялангларга иссиқ-совиқ қилиб беришлар бирлан овора бўлиб қолдим. Агарчандики, шаҳарда катта азайимхонлар кўб, фақирдек янги рўзгорларнинг қадр-қиймати йўқ эрди, илло «қул ўлмас, ризқи камимас» деганларидек, ушбу баҳона бирлан нави тириклик ўтиб турди. Маҳалла имоматига тайинлонғонимдан сўнг ишлар бир андак ўнглонғондек бўлди, ўзим ҳам дуохонликни кутиб ўлтирмай мадрасага бориб, дарсимга киришдим. Падарнинг вафотларидан сўнг учулончи йил таҳсилда ақойидни тамомлаб таҳзиб қилдим.

Худойи таоло уйланганимнинг учунчи йили бир ўғил ато қилғон эрди. Садҳайфки, пешонага сизмай бир ёшига етиб, айни суйгунчи бўлғонида қизамиқ деган касал бирлан қазо қилди. Бешинчи йили яна бир қиз ато айлаб, аммо бул ҳам ёшлой дунёдин ўтиб, бул миёнада волида ҳам дорилфанодин дорилбақога риҳлат қилдилар. Қўлдан келганча иззатларини бажо келтириб кўмдим. Учинчи фарзанд Улмасбиби агарчандики, ожиза эрди, илло умри бирлан берган эркан, ўтган йили 16 ёшида домла Саидхўжа Охундиннинг набираларига тўю томошо бирлан узатдим. Фақирнинг кўзимнинг оқ-қораси бўлган фарзандим фақат шул ожизадир. Алҳол кампир ҳам қариб қолди, ўзим ҳам кексайдим, лекин кўнгил қаримас эркан. Эбини топсам бирорта ёшроқ хотунга уйланиш хаёлим ҳам йўқ эрмас, лоақал қаригон кунларимда бирорта ўғлим бўлар эрди-ку, деб ўйлайман. Бу тўғрига кампир ҳам рози: «Ўзингиз топиб, ўзингиз уйлансангиз менга нима, боқишни ҳам ўйлаб қўйинг!»— дейди.

Бул ўйлоғонларнинг борчаси ҳам осонлиқ бирлан вужудга чиқар эрдими, магар болшавой деган ҳаромзодаларнинг касофати бирлан биз уламолар мадрасалардин ҳайдаламиз, бизлар учун мадраса эшиклари беркилди. Аҳли илмнинг ҳаққи шаръиси бўлғон вақфлар бепарҳез жадидларнинг қўлига ўтиб бизнингдек уламо-аҳли илмлар кўча-кўйларда сарсон бўлиб қол-

диқ. Бул бепарҳез жадид ҳаромзодалар мадрасаларнинг ўзи бирлан қаноат қилмай ҳатто тумшуқларини маҳалла-қўйнинг қозониға ҳам тика бошладилар. Маҳаллалардин ҳам жадидлар чиқди. Жумладан, фақир маҳалладаги бир неча янги бобий, жадид палидларга ёқмай, алар фақирнинг мақомиға янги жадид имом тайинлаб, аввало мадрасадан қувлонгон бир аҳли илмни охирда имоматдан ҳам маҳрум қилдилар. Олло-таоло жазоларини берсун. Ҳозирги касбим фақат дуохонлик бўлиб қолди. Аммо дуохонлиқ орқасидан кун кўриш бисёр қийин. Зероки, дуохонлиқдаги шуҳратим ҳалойиққа унча ошкора эрмасдир. Шул кеча-кундузларда уйга кириб, эшикка чиқишдан ўзга гап йўқ. Худо кампирнинг хайрини берсунки, чархи бирлан жонға оро кириб турибдир. Йўқса, бир аҳли илм соиллик қилур эрдиму?! Наузонбиллоҳ!»

Маҳзум домланинг хотира дафтарининг биринчи қисми шу тавом бўлди. Хотира дафтарнинг биринчидан сўнг киратурган қисми «Муштум»нинг № 16-17 ҳам 18-нчи сонларида намуна тариқасида ёзилиб ўтилган эди. Домланинг эндиги хотиралари агарда худо домланинг ажалларига омон берса ҳамда «Муштум» ўқуғучиларига малол келган бўлмаса, ўшал илгариги тариқа ёзилиб борилаур. Биринчи қисми асл нусхасига мувофиқлаб кўтариб битирдим.

Жулқунбой

КАЛВАК МАҲЗУМДАН

Бухоройи Шариф билодида фақирнинг ота қадрдон бир ошномиз бўлаур эрди, ўзи бисёр алломан замон ва яна садот наслидан эрди. Аммо дарсгўйлик касби бирлан машғул эрди ва лекин шул фурсатларда ул азизга ҳозирги дорил ҳукумат ҳаромзодаларидан кўб заҳмат ва аламлар етубдир ва яна миёнада ул бепарҳез ҳаромзодалар ул бечора Мулло Аброрхўжа ҳожи-ул ҳарамайн буроदारимизга беҳад зўрлиқлар қилубдирлар. Фақир бул замонанинг ҳукуматдор бўлгон ҳаромзодаларига хайрон бўлурманким, бир бегуноҳ одамнинг фарзандини закунчи қилурман, деб ва яна хирсхоналарга зўрлиқ тариқасида ўқушга юбориб, кўб бесаранжомлиқлар қилур эрканлар. Ва яна ул ҳаромзодалар фикр қилмас эрканларки, бизнинг бул ислом мамлакатларида закунчи ўруслар

бисёрдир. Бас, бирор зақун айтмак эҳтиёжи тушганда ўшал аҳли кафара зақунчиларининг биттасига бир андақ маблағини бериб, зақун айтдирилса иш халос, наинки Мулло Аброрхўжа ҳожи мударрисдек кишиларнинг фарзандларини зўрлиқ тариқасида Тошканд ва Мастқўф хирсхоналарига жўнотиб ва яна бир мусулмонни андор ташвишларга қўйиб. Сони шулки, ҳукуматдорликка етишган амирларнинг таомили боин тариқа бўлмас, аввало фуқородин таноиб ва зақот тариқасида солиқ олғойлар; сони, мамлакатнинг муҳофазати учун бир лак, икки лак сарбоз соқлоғойлар; учлончи, раиятнинг осойишига кўшуш қилғойлар; чоҳорум, умурий диния, масалан, мадраса ва вақфларни ўз соҳибларига топширғойлар; панжум, номоз, рўза, зақот, яъни аркони исломнинг назорати ваҳҳига бир раис забардастни муҳтасиб таъйинлоғойлар ва яна бул муҳтасибнинг ужрасида ҳукуматдин бўлғой: шашшум, улуламир бўлмиш форигбол айшу ишратда бўлғой, башарти пирликка етишган бўлса, уламолар бирлан суҳбат тутқой. Амирларнинг вазибалари мана ушбулар турур, нучукким, ўтмиш султон-салотин, ҳоқон-ҳавоқин, яъни Норбўтахон, Олимхон, Умархон, Ботирхон, Маъдалихон, Шералихон, Худоёр ва Маллахонларнинг таомиллари ушбу эрди. Аммо фуқарога мундоғ зулмини раво кўрмас эрдилар.

Ва лекин ул азиз қадрдонимиз бул зўрликдан бисёр ранж тортуб Бухоройи шарифнинг ижроиясига бир ариза бериб, аммо ул бепарҳез ҳукуматдорлар илтифот қилмоғонларида мазкур аризанинг нусхасини фақирга пўчтавойдан юбориб, мадад сўрабдир. Аризанинг нусхаси ушбу турур (айнан):

«Бухоройи шариф ижроиясига»

Ҳазрат Шайхи Шамсиддин кулол Раҳматуллоҳи алайҳ авлодларидан Мулло Аброрхўжа ҳожи мударрис эшон пир набиралари Мулло Асрорхўжа Садур ўғли тарафидин камоли эҳтиром ила ҳузурингизга арз шулким, дуоғўини дунё тирикликда бир ўғлим бордирким, исми Хўжа Муҳаммад Боқи, умри гўё сабаби тамом ҳаётим ва асос маишат рўзгорлигим ушбу ўғлимни ҳузуримга бўлурга вобастадир. Биз фақирни касби деҳқончиликдир. Ун саккиз нафар кабир-сағир нонхўрдирмиз; ҳаммамизга шул ўғлимни саъй ва кўшуш билан бўлғон сабабдир, бозор ва харид фрухт шул бачани ихтиёрида эрди. Бул ожиз нотагон дуо-

гўй аз ул дар умури дунёким иштиғол эрдук. Ҳозир-да мазкур Хўжа Муҳаммад Боқи хонаи дар ҳукумат тарафидин амр беруб, Тошкандга ўқутмоқ учун юбордилар. Басад ажз маълум қилдук ва аҳли ҳукуматларга ҳам хўб маълумдур. Бул маъни бутун фақир дуогўйни маъюс этиб, ниҳоят андуҳ ва маҳзунликда қолдим. Алҳамдиллalloҳ жаноб азиз ва муҳтарам сиодатпаноҳ гулшанларни фаҳмида қилиб, шукри бадаргоҳ қозиюл ҳожот этиб, умид ила маъруза қилурманки, қодиру нофазлҳакимдурлар. Амр қилсаларки, қойториб олиб фақир нотавонни хурсанд қилиб, бизга топшурсалар топқой нафс ҳақларинда икки живорзот шарифда дуо хайриятларин қилурман, илоҳи олло-таоло мақсудот ва муродот дорин некизни ҳосил қилсун, омин, баҳаққи раббил оламин ал фақир, ал фақир, ал фақир».

Эй қалам тебратувчи азиз қадрдоним, Бухоройи шарифда мундоғ бепарҳезлар ҳукуматдорликка миниб сизнингдек аҳли илмларга озор берган бўлсалар уларнинг ҳам жазоларини бергучи қаҳҳор зулжалол эгам бордир. Аммо бизнинг Тошканд шаҳрида ҳам ўшал Бухоройи шарифдаги бепарҳез ҳаромзодаларнинг бир тойифаси ҳукуматдорлик қилодирлар, ул ҳаромзодалар бундаги сиз ва бизга ўхшаш аҳли илмларнинг фарзандларимизни зўрлик бирлан хирсхоналарда за-кўн ўқутиб, занона сочлар қўйдириб ва яна кўтоҳ кийимларга одатлондириб, фисқу фасодга ривож берадилар, биз аҳли илмлар бўлсоқ уларга қарши сўз айталмай гўшаларда зор-зор йиғлаб маишат қилурмиз. Аммо бундаги фисқу фасод ашаддий даражага етди, болшавой хотунлар пайдо бўлиб, кўчаларда эркаклардек барахна юрубдурлар ва яна ёш қизларни йўлдан оздириб хирсхоналарга бошлайдирлар; шарму ҳаё йўқ, парҳез йўқ, бу ҳодисалар ҳаммаси қиёматнинг аломатиму, деб бисёр қўрқадирман.

Бо ин ҳама фақир ул ҳаромзодалар ила азбаройи мурасасозлик учун «ҳа-па» қилиб, пурс-порслар бирлан навъи тириклик қилурмиз. Аммо ёзгон маърузангизда ул фосиқларга саодати дорайн талабида бўлгонлигингизнинг маъносига дарҳол воқиф бўлиб, мурасасозлик тариқаси айтилган, деб билдим, илло ул бепарҳез ҳукуматдорларга саодати дорайн талабида бўлмоқ куфр бўлур эрди ҳоказо аҳли куффорга ва лекин мусулмон фарзандидан чиқгон муртадлардан жаҳаннам оташи ҳам ҳазар қилур эркан. Аммо маъ-

рузангиз бисёр фасиҳ ёзилгон эркан, ўқуб ҳузурлар қилдим. Башарти ул ердан бирор иложининг имкони бўлмоғон бўлса, фақир бул жонибда чизи ҳаракат қилиб кўргайман ва яна «Муштум» китобининг мусаннифи бирлан ҳам андак алоқамиз бордир. Бул маънида унинг бирлан ҳам суҳбатлашгаймиз. Аммо маърузангизни бул ердаги ҳукуматдорларга ушлаб юриш бисёр хавфлик кўринадир, зероки, ул ҳаромзодалар андак сабабини айтиб дарҳол қамоққа олмоқдин ҳам тоймаслар, баҳарҳол аёлманд одамга тинчлик ғаниматдир. Оллоҳи таоло сиз қадрдонимизга сабр бериб, ул зolimларнинг жазоларини берсун, омин, баҳурмати — қитмир, қитмир, қитмир.

Камина домла маъбужур мулаққаб ба Калвак Маҳзум ибн Мулло Салимсоқ Охунд мударрис марҳум Шоши (Нақшбандий).

Бу мақола аслида Маҳзум тоғом томонидан Мулло Аброрхўжа домлаға ёзилгон бир мактуб эди. «Қалам учи» бериш ваъдаси билан мактубнинг бош томониға бир муқаддима ёздириб ҳам Мулло Аброрхўжанинг маърузасини айнан кўчиртириб олдим ва «Муштум»га юбордим. Агар мувофиқ кўрсангиз, ўқувчиларингизға тақдир қилурсиз. Ва яна махфий қолмасунким, домланинг «хотира дафтари»ни бир неча кундан бери йўқотиб қўйиб, тополмай юрибман. Топқон кунимдан бошлаб, бурунғича ҳол-қудрат кўчириб турарман.

КАЛВАК МАҲЗУМДАН ИДОРАМИЗГА ОЧИҚ ХАТ

(Имлоси ўзгартирилиб босиладир)

Алиф — алиф салом ва паёмларимиз баъдида сиз баланд мартабалик «Муштум» китоби мусаннифи буродаримизга етуб андоғ маълум ва равшан бўлсинки, алҳамдилиллоҳ, биз дуоғўйлари бул жонибда сиҳҳат ва саломатлик даражасида барқарордирмиз, аммо ул жонибдаги сиз мусанниф буродаримизнинг дуойи жониларини салот хамса¹ олдида борий таолодин талаб айлаб турмоқдамиз.

Бағдазон сизга сўз шулки, чоп қилдираётқон «Муштум» китобингизнинг бир неча жузъиларига фа-

¹ Салот хамса — беш вақт намоз.

қирнинг назарим тушди. Аммо китобнинг гоҳи жузъи-ларида фақирнинг таснифотлари ҳам бор эркан. Мулло Жулқунбой жиянимиз фақирингиздан беижозат таснифотларимиз баъзисидан сиз ҳурматлу буродаримизга нусха кўтариб берган эркан. «Зар қадрини заргар билар — чилангар нени билар» деганларидек, фақирнинг қадримга сизлардек донишманд мусаннифлар етмаса, каминанинг имоматимни ҳам кўралмаган маҳалла бўрсуқлари етсуларму. Қўб яшанг, буродар фақирнинг таснифотларимни писанд айлаб китобингизда нўғой босмаси билан чоп қилдирсиз.

Аммо таснифотимдаги имло-ишоларимга бир андаккина халал етганлигини кўрдим, бул маънидан кўнглига бир андак қудурат етди; сўзларнинг ёнига «ҳе» қўюб, «бе» қўюб ёзишдан ва яна сот, зот, итқи, изғи, зе ўрунларига ўзга нимарсалар битишдан мурод нимадир? Башарти бул замондаги саводсиз одамларнинг беҳирад ва бендрок бўлгонларини назарда тутуб, таснифот учун бундай қилгон бўлсалармукин ёинки ул соч қўйгон калтадум ҳаромзодалар бул маънига ҳам зақун чиқордиларму ва яна зақун чиқоргон бўлсалар ул беҳирадларнинг қоршисиға бирор зақун айтиб мағлуб айлаб бўлмадим; башарти мусаннифнинг ўзлари зақун айтишдан ожиз бўлгон бўлсалар, Ибонуфдек бирор адвакатга бир-икки сўлкавой бериб, зақун айтиролмадиларму, баҳарҳол бул ишга қўб ғайрат керак эрди.

Иккинчи сўзимиз шулки, таснифотларининг исмини «Муштум» деб аташ фақирларича писанд эрмасдир. Хусусан ул китобда уламо ва фузалоларнинг сўзлари бўлгондан сўнг «Муштум» деган бемаъни гапнинг ўрнига «Ибратангиз» ёки «Маслаки муттақини соний» деб тасмия қилсалар бениҳоят марғуб бир тасниф бўлур эрди ва яна таснифотингиздаги сурати қабиҳаларни ўзингиз жўрттага тортдирасизму¹ ёки китобингизга қоғоз тоғолмай ноиложликдан шундай суратлик қоғозларнинг оқ томонига чоп қиласизму? Башарти бул тақдирда узур воқеъ бўлиб сизга ҳам, бизга ҳам ҳеч боки бўлмай гуноҳ ёки нуфр хавфи йўқдир ва илло тонгла рўзи қиёматда ул сурати қабиҳларга жон бериш биз бандаларнинг қўлидан келадирган иш эрмасдир. Фақир, ўз таснифотларим чоп қилингон жузъи-

¹ Бу ерда Маҳзум ўзининг «Муштум»да босилган суратини (карикатурани) айтмоқчи. (Ред.).

ларни уйимда соқлошдан ҳароснок бўлуб, аввало мазкур жузълардаги сурати қабиҳаларни бирмунча сув бирлан ювиб тошламоқчи бўлгон эрдим, аммо кет-казиш бисёр қийин бўлди, бағдазон сиёҳ бирлан ул қабоҳатларнинг пеншоаларига «лоши-лоши» деб битиб, суратлик ҳолатдан чиқориб қўйдим. Агарчандики, фақирнинг кўнглум шундай суратларга эътиқод қилмоқдан пок бўлса ҳам, баҳарҳол эҳтиётти шарт ва ўзингиз ҳам бизнингдек, аҳли илмларнинг нарҳезига қойилдирсиз, деб ўйлайман. Яна сизга илтимос шулдирки, башарти бундан кейин ҳам каминанинг таснифотларимдан қўлингизга етишуб чон қилмоқчи бўлсангиз зинҳор ўшал суратлик томонга босмоқдан эҳтиёт қилингиз, зероки, бул маънидан кўб ташвишга тушуб қолдим.

Бағдазон арз шулки, камина имоматдан тушуб қолгонимдан берли бениҳоят дилгирдирман, эрта-кеч қилатурғон ишим уйга кириш, эшикка чиқиш — бундан бошқа гап йўқ, бул маънидин волидангиз ҳам кўб танглик изҳор қилуб, фақир бирлан ҳар кун юқорикуйи сўзलोшиб каминани ранжитиш даражаларига ета бошлади. Аммо бул иш иккимизнинг ҳам охиратимиз учун яхши иш эрмас. Эндиликда фақирга ўғуллик қилуб ўшал ёқинлардан бўлса ҳам бирор имоматдан ўрун топуб берсангиз ва илло кўб тангдирман, башарти имомат топилмаса маҳкамаларга мирзабоши бўлиб киришга ҳам розидирман. Бул тақдирда фақирнинг бисёр омилкор, корчолон ва чапдаст эрконими ва яна ўрус забонидан ҳам бирмунча баҳраманд бўлгонлигимни, мирзабоши лозим бўлғон маҳкамага ёхшилоб уқдирарсиз. Бул маънилардаги кабарларни Мулло Жулқунбой жиянимизга айтсангиз, ул фақирга еткузар, деб қиссан кўтоҳ қилдим.

*Домла маъбужур муллақоби Калвак
Маҳзум ибни Салимсоқ Охунд Шоший.*

Ва яна махфий қолмоғойким, шу ёқин кунларда туткон нафя рўзаларимиздан бирисини сизнинг уйингизда очуб баъдаз ихтиёр мусанниф буродаримиз билан байтута қилуб қайтқоймиз, агарда ажалга омон берса деб.

Ассалому алайкум,

КАЛВАН МАҲЗУМДАН ХАТ

*Тошпўлат тажанг номлиғ ҳаромзоданинг
куфри баёнида*

(Бир оз кечикиб босилди)

Эй мўмин буродарлар, ривоятда келтурубдурлар-ким, охир замон яқин бўлса фосиқ ва фожир одамлар китоб таълиф қилиб ва ул китобларда фисқу фужудин дам уриб аҳли имонлардин шикоят ва забондарозлиқ қилғойлор, деб алқисса бул замони беамон, дунёи фонининг охири эрмасмуким, жадиди мактабнинг тўққуз ёшлиқ бир шогирди шеър иншод қилиб ва фасоҳати шайтони билан ағниё ва уламони саббу шатама айлаб юрар эмиш ва ҳукуматдор бўлгон ашрофлар бул бемағни гапларни ўз газнитларида чоп қилиб ул саодати манхусада дунёга келгон ҳаромзоди жаҳаннами гўдакга ҳой-ҳуй демас эрканлар. Аммо ул гўдагиким тўққуз ёшда шеър иншод айлаб ағниёни ҳақорат қилубдир, албатта тавба қилса азж-хати сағирлиги мақбул бўлғой ва лекин Тошпўлат рўинатанким тунов кун газнитда бирмунча фисқу фасод сўзлордин ёзиб ва кўп бегуноҳларга забон дарозлиқ билан ҳақорат айтиб азжумла уламодин фақирни ҳам ҳақорат қилгон эрканким, дарҳол камина бир маҳзар ёзиб ул пешвойи шариат қозию ислом ҳузурларига таклиф қилдим. Албатта, мурофаа асносида жавобини берса керакдир, ул бепадар!

Ва лекин ул Тошпўлат ҳаромзода тўғрисида бирмунча ривоят кўриб ул рўинатаннинг ўз феъли атворидин ва яна ўз иқроридан мағно чиқориб мутолаъа юритқон эрдик, наузанбиллоҳ куфрида шубҳамиз қолмади. Андоғким бир кимарса уммул хабоис ичса; хуни бағайри ҳақ қилса; киши молини ўғурласа; улуламирга, яъни ҳукуматдорларга дурушт сўзлар айтса; бир мўминнинг пўшида сирини ошкор айласа ва яна фақирликга сабр қилмаса ва энг ашаддийси уламони алфози қабиҳа бирлан ёдласа ва яна саллани ва тасбеҳни таҳфиф қилса бешакку шубҳа кофир бўлғой. Шул мағнига раддулмухтор ва оламгири фатоволарида, «мансабул уламоа фақад кафара» мазмунида нақллар бор, наузанбиллоҳ. Бас, ўшал Тошпўлат ҳаромзоданинг куфри сарих маълум бўлди. Сони шулким ул газнитда мирзолик қилиб ва яна маданият тараққий бўлиб ўлтургон муъалёф буродарларга одами-

воднинг ақли ажаб ҳайрон қолурким, ул подшоҳи амир ва навоҳиларни ёзиб интишор қилодурғон газнитда Тошпўлатдек хардаҳаннинг қабиҳ сўзини чоп қилиб ва бир неча бегуноҳларни халойиқ наздида рўйбар-замин қилурлар. Бачи маъни? Ва ёким сўз тополмай қолдиларму? Башарти сўз камлик қилғон бўлса, ўшандоғ алфози қабиҳа ўрнига эски газнитчилардек пошшоликдин амалдорларга берилган медаллардин ёзиб турсалар бўлмасму. Аввало ул ҳаромзоданинг сўзида бир маъни борму, фасоҳат борму, балоғат борму ва яна ваъзу ва насиҳатдин амри маъруф нахианл-мункардин чизи ажз мумкинму, ҳоказо. Бул жиҳатларни ул газнитнавислар ҳўб мулоҳаза қилсалар керак эрди.

Ул ҳаромзода забон дарозлиқ қилғонлардин мулла Ҳокимийким, алҳол шаҳри Шошнинг ашроф ва ақиб-бирларининг олди ҳисобланур, синни соли шул жойга етиб бирор кишидин ит эмгани хусусида эшитган эмасдирман. Ўзи бўлса кўб йиллардан буён ҳукуматда барқарор туриб ширинсўзлик ва сучук забонлиқ бирлан ағниёларга алоқа ҳосил қилиб ва яна аларнинг ионалари бирлан ажаб бир таҳсин ўқурлиқ иморатлар бино қилдиким, ақллар ҳайрондир. Аммо ҳукуматда йигирма ширвон, ўттуз ширвон вазифадор бўлғонлар алҳолғача бир сари паноҳга молик бўлолмай ҳар кимнинг ҳовлисида ижорабардор юрибдирлар. Бул ҳама тадбирсизлик касофатидир, ўзларидан кўрсинлар. Мулла Ҳокимнинг алҳол алоҳида тижорати ҳам бор ва яна ганжи ағниёлардин шериклари ҳам мавжуд. Туркийда келтурибдирларким:

«Қўнса давлатнинг қуши бир бедавонинг бошига, Кўргали келгой Сулаймон ул гадонинг қошига».

Аммо ул Тошпўлат ҳаромзоданинг ёнида тўққуз пули бўлмаса ўзининг қилмишидан кўрсин. Ва яна Мирзаҳошим номлиғ тўртта гўдаги бирлан хотунини талоқ қилғон бўлса ҳеч боки йўқ. Шаръан жоиз ва яна закунга ҳам сиғадур, деб масмуъим бўлди. Башарти ул тўртта гўдакка тарахҳум назари бирлан қоролса, шаръиси шулким, қиз оноға, ўғул отоға бўлур. Ва яна қизларга нафақа бериб турилур, холос. Агарчандики, фақир ул бепадар айтганидек, кўб тангдирман, илло кимарсага шикоят қилишдин ор қилурман ва яна алҳолғача рўзгордин чизи фуруш қилғоним маълум эрмас, ҳоказо. Имоматдин ва яна мадраса вазифасидин маъзул бўлғон бўлсам яхшиларнинг

назаридан маъзул бўлгон эмасдирман. Тўй, маърака, жаноза, зиёфат алоҳозалқиёс, башарти Тошпўлатда чизи диёнат бўлса ва яна киши ҳаққидин ҳаф қилса уч йиллик имомат муздумин берсун, илло қарғарман, деб Қалвак маҳзум ёзиб қўлим қўйдим қурбон ойида.

Идорадан: Сиз айтқандек, Тошпўлат ташангининг сўзи кўб бомаъни эрди бо ин ҳама ўзи ҳовирга ҳукуматнинг низомидаги ёлон оёқ бўлгон ваҳҳидин сўзини газетимида босқон эрдик. Агар сўз берса яна босармиз. Зеро замона эфрники, томоша кўрникидир. Ўзлари ҳам андак пайҳаслар керак.

Чичора

ДАРДИСАР

Бир неча айёмларким, фақир дардисар¹ бирлан ранжида эрдим. Мулло Абдусамад ҳақимким, ки бул замондаги аҳли ҳукамонинг пешвоси турур, ҳарчанд муолажа кўшушида ҳабби танакор, ҳабби раммонлардин истеъмол қилдирди, аммо чизи манфаат воқеъ бўлмади. Бул маъни ҳароратдин эрурму, деб бир неча кун агарчандики, тарки суннат эрди, амома истеъмол қилмай, боз дафъи ранж хусулга келмади. Волидангизким, фақирга бисёр меҳрибон эрур, ушбу ранж айёмларида кўб ташвиш чекиб, туркона адвиялардин муҳайё қилиб, алқисса, ноилож фолбинга мурожаат қилғонида маълум бўлибдирким, бул маъни ланин шаётин ва асари инсу жиндур.

Ўшал адвиялар истеъмолида ранжнинг ташдиди ваҳҳидин ҳам ушбу маънини фақир гумон қилгон эрдим. Тафсирда келтурибдирларки, одамизодага уч хил қазо бордур. Аввалинчи нафси ҳарисдур, иккиламчи шаётиндир, учулончи қазойи осмонийдир. Аммо учулончи балодин бани одамга нажот йўқ, дебдурлар.

Алқисса, фолбин дарҳол бир қора қўйнинг бошини пишириб етти қўшнига улошиб ва яна ўшал раиси гўсфанднинг мағзи саридин чизи хомакини ранжийданинг миясига чапласин ва яна ўпкаси бирлан сотқоғлатилсин, деб таълимот берган эркон. Қалла кариди учун фақирда чизи маблағ йўқ эрди, бисёр танглик

¹ Бош оғриғи.

воқеъ бўлди. Алҳамбой маъракасидан кийган сурра пўшакни фрухта борасида маслаҳат солғонимда волидангиз ҳайф кўрди.

Алқисса, билмоқ керакким, тангри таолонинг бироти раззоқдур, чунончи, Сўфи Оллоёрда келтурибдирларким, байт:

Агар дарё тегида бўлса жойинг
Бақона бирла еткурғай худойинг.

Баҳолонки, аҳли куффор ҳам ул парвардигорнинг иноятидин насибадордирлар. Чунончи ушбу рубои маскундаким, алҳол Ўзбекистон деб тасмия қилибдурлар, неча лак аҳли бедин умргузаронлик қилурлар ва яна ул қавми лоюфлихунлардин ҳар рўз ва ҳар шаб оташ ароба бирлан вақон-вақон сарупо бараҳна хўрду калон бул жонибларга азимат қилиб ва андак фурсатларда хўраклик ва пўшаклик бўлиб даражот ба даражот ўшал мағриби заминда умргузаронлик қилғучи фарангилардек кўпас бўлуб кетар эрконлар. Ваҳолонки, биз калимагў аҳли мамлакатлар ул парвардигорнинг чизи марҳаматига як рўз ташна ва як рўз гурусна бо ин ҳама шуким ва зикр илоҳийга забон гўелиқ қилурмиз.

Алқисса, калла хариди борасида таҳайюрда қолиб ва яна кечлик таом важҳига чизи иссиғдин хўрак мавжуд бўлмай тангри таолоға зори ва тазарруъ қилиб, бағдаз ҳуфтан эру хотин кўзимиз уйқуға кетубдир. Моҳи тобон айни ба жониби мағриб мойил бўлиб, фақирнинг кўзим бир овози бирлан очилиб, бошимнинг огриғи андак дафъи бўлибдир. Алқисса, андак фурсат у ён-бу ёнға қудоқ оёқонимда дарбоза жиҳатдин қоқилғон товуш келур эрди: «Ушбу ним шаб фурсатида чоқирғувчи ким эркон ва яна жин ўюни бўлмасин», деб андак таҳаммул қилғон эрдим, боз тақ-тақ овози муқаррар бўлди. Алқисса, кампирни бедор қилиб, азбаройи эҳтиёт учун, бо ҳамроҳи йўлакка чиқиб, эру хотин як овоз «ким», деб савол қилғонимизда, кўча тарафдин одам товуши масмуъимиз бўлиб, бо ин ҳама фақир ояталкурсини дамида қилиб, дарвозани очиб, кўчада бир кишини кўриб, бемаҳал дарбоза қоқишнинг маъносидин савол қилғонимда, улуғлардан бирининг вафотидин хабар берди. Фақир ҳайрон бўлиб айдимки: «Алҳукми лиллоҳ, эрта бирлан жанозага борурмиз»,— деб. Ул одам арз қилди,

марҳум ўзи ўшал наузанбиллоҳ ҳақдин тонгонлардин эрди, аммо ботинда дини исломни дўст тутуб, кабзи руҳ асносида васият қилибдирларким, «агарчандики, махфий бўлса ҳам фақирни жаноза бирлан дафн қилингиз», деб. «Алҳол мурдашўй марҳумнинг такфин қилур, жаноблари таҳорат олуб, дарҳол сари қадам жанозани ўқиб берсалар», деганида камина бул маънига ижобат қилиб ва-ул одамни таҳорат учун андак таваққуфга буюриб, бағдазон биргалашиб кетдим. Азбаройи адовати ваҳҳидин ўшал маҳалланинг имоми ҳам хабар берилмоғон эркан, токим ўзга улуғларнинг қулоғига бу маънидин чизи хабар етмасин, деб. Узоқ-яқин қовми-қариндошларидин қарийб ўн беш нафар одам ҳозир эрконлар, давра ва исқот баъдида аларға амри маъруф наҳйи анилмункардин сухан қилиб ва яна жанозанинг ҳар бир ислом фарзандига хоҳ махфий, хоҳ ошкор фарзлиғидин, аммо фарзи кифоянинг агарчандики, як фарди адо қилса ҳам ўзгалар зиммасидин суфатини баён қилдим. Ва лекин марҳумнинг ака-укаларининг жабҳасидин улуғлик ва яна истаршин десатнайлик ҳувайдо эрди. Эрта бирлан ўшал мансабдор партинайлар тушиб, мунзакон бирлан зақунска қилиб, марҳумни кўмар эрканлар. Алқисса, бағдаз жаноза фақирнинг қўлимға чизи ҳадя бериб узотдилар. Фақир ҳовлига яқинлошқонимда атрофдин субҳ азони масмуъим бўлиб, мазкур ҳадяни тобонға солиб қороғон эрдим, сариғ тамғалик шервон маълум бўлди. Ул раззоқи меҳрибонға ҳазорон шукрлар айтиб, уйга кирдим.

БАЧТУР ЗАМОНА ДУЧОР ШУДЕМ!

Бачтур замона дучор шудем?¹ Ҳай дариг, бул найрангбоз ҳаромзодалар рўз ба рўз аҳли мўъминларни сирапўш қилиб, аз меҳроб амри маъруф наҳйи анилмункар ҳам ваҳимадор бўлди. Эмди бул ноинсоф худобеҳабарлар ўз асқобларини масжид ва хонақоҳларға ҳам жойгир қилибдирларки, фақирдек одамлар беҳабар эрконмиз.

Рўзи душанба бағдаз хуфтан қавмларға амри маъруф наҳйи анилмункардин сўзлаб ва яна ўшал ер ислоҳот деб, амлокдорлардин базўр тасарруф қилинғон заминларни агарчандики, як мушт туфроғини

¹ Қандай замонга дучор бўлдик?

эвасиз тасарруфоти аҳли муъминларга ҳаромлигини оёт аҳодис ва жумҳури уламо қавмлари бирлан исбот қилиб қўйгон эрдим. Алқисса, рўзи дигар бағдаз пешин уйда волидангиз бирлан ўлтургонимда дарбозанинг тақ-тақ урилғони масмуъим бўлиб, ташқаридин хабар олғонимда, бўсоғодин қоровул кўриниб, биронта одам вафот қилдиму ёки Бобоназарнинг маърака ошиға даъват борасида келдиму, деб йўлакдан бир неча қадам илгари борғонимда анга баҳамроҳи шапкапўш милтиқбардор бир бадбуруш милискани кўриб, тамоми ағзо дарларза бо ин ҳама забон дартаваккул рўбарў бўлдим. Ул ҳаромзода деви сийрат камар бандидин бир повускани суғуриб, фақирдин Қалвак Мағзим сизму, деб сўроғонида каминадин «орий» жавобини олиб, сизни раёнисканинг бошлуғи даъват қиладир деганида, ҳароснок бўлиб, уйда киши йўқлигини ва яна ўзимнинг чизи нотоблигимни ҳарчанд узр мақомида пеш келтурдум, асло ул деви сийрат бовар қилмай, закун айтиб, алқисса, ноилож ҳаросида ўшал уфриднамо бирлан йўлга тушдим. Аммо шайтон анвоъи васвос бирлан машғул эрдим. Дам-бадам ул ҳайвон: «Чаққон юринг, домла!» деб милтигини силтаб елкасига олғонида камина «астағфириллоҳ» айтиб чорночор қадам узар эрдим.

Алқисса, арақ-арақ тер босиб ва яна қалб мисли кабутар бачча бетоқат ва беором ул тўдаи саклар жойгир бўлгон буқъага етдим. Ул деви сийрат фақирни бўсоғода девбаччаи дигарга топшуриб ўзи ғоиб бўлди. Бул кашкашон гарданкашон маъносидин ҳайрон ва ҳарасон таҳорат танг қилиб, аммо як қадам силжимоққа ул деви сийрат ва мажҳулиннасаб андишасида эрдим.

Алқисса, ичкаридин ўшал шапкапўш чиқиб, фақирни чоқирғонида «дуойи забон бастии» такрорлаб бир эшикдин кириб, бировидин чиқиб, боз бир эшикни босиб, алҳосил учулончи хонада сандалнишин бир бадҳайкал сарбараҳнага йўлиқдим. Албатта, ҳаромзодаларнинг сардори шул бўлғой деб, мурасасози дасти алифлом таъзим адосидин сўнг, ул сардор «келинг, домла», деб заҳарханда қилди. Шапкапўш орқага қойтиб, фақир ул сандалнишин сори атфи назар қилғонимда ошноға ўхшотиб ва яна ул сардор сандали дигардин ўрин кўрсатиб ўлтурғоним баъдида фақирдин ном-насаб сўради. Жавобдин сўнг ҳайрон эрдимки, бул амалдорни қайси жойда кўргон эрконман, жа-

нозадаму, тўйдаму, маърака ва ё намоздаму? — деб.

Алқисса, амалдор чорпоянинг мурдигардон қутисини тортиб ичидин бир тазкирани олиб, сўрадики: «Гўристон маҳалланинг имоми ким бўлур?» — деб. Фақир айди: «Уч ой бўлди, Гўристон маҳалла имоматини фақир адо қилиб турурман», — деб. Амалдор табассум билан айди: «Ушбу кеча масжидда қавмларингизга кўб яхши амри маъруфлар баён қилибсиз», — деб. Фақир айди: «Ер ислоҳоти тўғрисидаму?» — деб. Амалдор айди: «Орий, башарти сизга бемалол бўлса, ўшал борада ўз оғзингиздин ҳам чизи эшитмоққа муштөк эрдим», — деб. Фақир айди: «Амри маъруф борасида уламоға малолат гуноҳи кабирдир», — деб. Алқисса, кечаги бағдаз ийшо қавмларға сўзлонгон ер ислоҳот борасидаги амри маъруфдин баён қилиб, хоҳ мол, хоҳ мулк алҳосил ҳаққи дигарни эвазсиз тасарруфотининг аҳли мўминларға ҳаромлиғидин, аммо аҳли бадроқлар олса жавоизидин шаммаъи изҳор қилдим. Амалдор фақирнинг фасоҳатнавоз сўзимдин табассум қилиб, сўради: «Бадроқлар ким, деб ўйлайсиз?» — деб. Камина айди: «Бадроқнинг маънойи луғавийси шулдирким, форсийда «бад» деб ёмон, яъни араби ҳабисга айтурлар, «роқ» деб туркийда исми тафзил ва ёхуд сифаийи муболағага келур. Бадроқ, яъни туркийси одамларнинг ёмонроқи, деган сўздир. Азбаски, аҳли мўминлар ҳар ду жаҳон масъуддирлар. Бадроқ фақат ўшал ер ислоҳотини чиқоргон мастиравойларнинг исми хосидир. Ҳаққи дигарни эвазсиз тасарруф ҳалоллиги борасида Инжили шарифда оёт ва аҳодис бўлса керак», — дегонимда ул сарбараҳнанинг чеҳраси бузилди ва яна аптида тундлик зоҳир бўлиб: «Сиз кавантир¹сиз!» — деди. Дафъатан саросима бўлдим. Бағдазон шикастаҳол сўрадим: «Бачимаъни кавантир бўлурман, вақтоки худо йўлиға амри маъруф қилсам ва яна мусулмонларни наҳийи анилмункар қилсам!»

Ул бадҳайкал фақирға мутабассум узоқ фурсат қараб турди. Бағдазон меҳрибончилик қилдиким, «Бу гапингиз бирлан албатта қамалсангиз вожиб эрди, аммо тунов кунги хизматингиз важҳидин ушбу маротабада гуноҳингизни афв қилурман ва лекин минбаъд бундоғ бемаъни гапни масжидда айтманг», — деб. Ушал

¹ Б а д р о қ — батрак.

² Кавантир — кўнтр (контрреволюционер).

моҳазлик фурсатимда тунов кун ним шаб «дардисар» асносида ўқилгон жанозанинг соҳибни ёдимга тушди. «Аҳли дунёнинг жанозадин, аҳли уламанинг зақундин хабари йўқ, адашкан бўлсак кечирурсиз,— деб узр айтдим ва,— яна хизматларингиз ва жанозаларингиз бўлса шабу рўз тайёрмиз»,— дедим. Баҳарҳол ул бадҳайкалдин сикхат-саломат қутилиб чиқдим. Аммо чаҳор такбир жанозанинг хосияти улур эрди. Бул охир замонада ҳар бир аҳли меҳроб, шунингдек, амри маъруфдин ҳазар қилеян, деб қалам тебратдим токи бало ва қазодин омонда бўлғойлар.

ОДАМИЗОДНИНГ АҚЛИ ЕТМАЙДИР

(Калвак Маҳзумдан хат)

Ушбу фитна замонасида кўп гаплар борки, одам-зоднинг ақли бовар қилмайди. Фақир форигбол фурсатларимда жиян келтурган газнитлардин андак-андак мутолаа қилиб, бағдазан ул газнитда битилган норасо сўзлардин таажжубга қолурман. Ул ақли кўтоҳ ва яна саводи норасо ҳаромзодаларнинг битиб чиқоргон сўзларидин чизи истеъфода одамизод фарзандига кўп душвордир. Алқисса, камина тунов кун азбаройи форигболликдан дилгир бўлиб Мулло Ҳомид кафшидўзнинг дўконига чиқиб эрдим. Кўзим бир қитъа йиртиқ қағозга тушиб ва ул қағозда «Қишлоққа юзингни ўгир», деб нўғойи босма бирлан битилган бемағни гапдин билдимки, ҳаромзодаларнинг чоп қилгон газнитларидан эрур. «Қишлоққа юзингни ўгир!»— ба чи маъни? Кўп ҳайрон бўлдим. Бирор қишлоқдин аҳли каромат чиқдиму? Ва яна аҳли диёнатларга рўйи ба қишлоқ фарз бўлдиму? Аммо хотирга бир хавфи тушган эрди,— ул ақли норасо, бобий ҳаромзодалар қишлоқдин бир ўринни муқаддас билиб ва яна намозни шул тарафга ният қилотургон бўлдиларму, деб ва лекин ул палидтабиатларнинг ибодатга сустлиги важҳидин яна кўнгилга ғайри гаплар келур эрди. Боз шулки, қишлоққа чодир хаёл¹ келдиму ёинки қишлоқдин масхарабоз чиқдиму, бо ин ҳама шаҳардаги олий иморатлар, янвои илму ҳикмат ва яна айшу ишратларга қаноат ҳосил қилмасдан бу аблаҳлар босмачихона ва боз айронхўр, яъни офилнишин дар ҳақи-

¹ Чодир хаёл — кино.

қат сари побараҳна мунқарз андоз қишлоқ халойиқидин парҳез қилмайдурларму, деб. Магар бир воқеа боз кўнгилга хутур қилур эди, андоғки фақир даҳанаки дўстлик изҳор қилиб юрган бир афанди бор эрди, ўзи ҳажга бормоғон бўлса ҳам азбарон мактабдорлиғи ваҳҳидин «афанди» бўлғон эрди. Алқисса, ўшал афанди бир неча замон қишлоқда мактабдорлиқ қилиб тез фурсатда шаҳардаги чодир хаёл, масхарабозхона ва яна илму ҳикматларни соғиниб алҳол шаҳардаги бир эллибоши камиссарнинг отбоқарлик хизматига кирганини фақирга изҳор қилғон эрди.

Алқисса, кафшидўз Мулла Ҳомид бирлан ҳарчанд ақллашиб мазкур норасо сўзнинг мазмунига бисёр танглик воқеъ бўлди. Ғараз бул мактубдин шулки, «Муштум» мусаннифи бизларни бул ақли кўтоҳларнинг фикридин огоҳ қилсалар, деб ёзилди.

Муштум: Домланинг ақллари бовар қилмоғонидек, бу масала устида бизнинг ҳам бовимиз қотди. Келаси сонда бирорта эси бутун чиқиб бу тўғрида жавоб ёзса суюнчисига домланинг саллаларидан бир қулочини йирттириб берар эдик.

«ҚИШЛОҚҚА ЮЗИНГНИ ЎГИР!» БАЧИМАЪНИ

(Калвак маҳзум поччамга)

Азизулвужуд, касируссужуд, олиюлқадр маҳдум поччамга чунон равшан ва мубарҳан бўлғайким, зоти олийингизнинг ўн олтинчи адад «Муштум» китобида: «Қишлоққа юзингни ўғир!» бачимаъни?» деб улуг бир иштибоҳлик саволингиз чоп бўлиб, Мовароуннаҳрнинг умумуламо ва фузалолари миёналарида ҳаддан зиёда қил-қоллорға сабаб бўлди. Камина ҳам мазкур соҳибул амомалар зумрасидан бўлғонимдан менга ҳам иштибоҳи кулли воқиъ бўлиб, дуру дароз мулоҳазаларга боис бўлди. Шул манвол узра бир неча кунлар хаёл дарёсига ғарқ бўлиб юрган эдимки, баногоҳ жадидилоюфлихунлардан бир нафари бу оғир мушкилимни осон қилди. Ул жадид ҳам бунда саккиз йил муқаддам ўз аҳлимиздан, яъни соҳиб амомалардан бўлса ҳам, «бадўстон мурувват, бодушманон мадоро», деб айтилган мазмунлик суҳанга амал қилғон бўлса керак, эгнига жомаъи кўтоҳ ва оёғига патинка пўшида

¹ Масхарабозхона — театр.

айлаб «бобий» ҳаромзодалар миёнасиға ихтилот қилиб кетган эрди. Жанобингиз ҳам мафҳум ва мазмуниға қосирлиқ қилгон «Қишлоққа юзингни ўгир!» деган мушкил масъалани, ул маҳмадона шул тариқа ҳал қилди:

«Қишлоққа юзингни ўгир!», яъни: Эй болшовойлар дафтариға ёзилгон хурду калон амалдорлар ва ғайри камсомонлар! Болшовой ҳукумати оқ подшоҳни мақомидан азл қилиб, ўзи тахтға жулус қилгонининг бағдида, жамъи шаҳар ва билодларни ободон қилишға ҳаддан зиёда кўшуш қилдингиз; беадад жадид мактаблар очиб, уларга саводи бурро муаллимлар қўйдингиз; жамиъи фуқаро ўғил-қизларини ўшал аъло ва авсат мактабларга дохил қилдингиз ва уларни осмонға муаллақ қилиб, яъни сакраб-сакраб ўйнамоққа моҳир айладингиз; кўча ва маҳаллаларнинг баланд-пастлик ва чақир-чуқур ерларини ва ҳам кўпрукларини бир зарра қолдирмасдан тузатиб ислоҳ қилдингиз; олий томошахоналар ва тўратўр (театр)ларни ҳеч бир нуқсонотсиз тамомиға еткиздингиз; етим-есир, сару побараҳналарга либос ва таом бериб ўзларингиздан мамнун қилдингиз; ағниёларнинг давлат ва савлатидан, мулла ва эшонларнинг дуойи бад ва кароматидин ҳеч хавф-ҳарос ва андиша қилмасдан уларни шарманда ва сарафканда қилиб зери по айладингиз; умум амалдорларнинг лақабларини тағйир топтирднгиз; ҳоказо ва ҳоказо!..

Энди қишлоққа юз ўгирингиз, яъни югурингиз! Уларни ҳам бир ярим олчинлик кўйлак ва лозимлардан баҳраманд қилингиз, яъни калтадум айлангиз! Янги мактаблар очиб, эр ва қиз болаларни ўқиттириб, мактаб фойдасиға йиғилгон донларни шаҳарга кетириб уйингизга босиб олиб, муаллимларга ўз тишларининг кирини сўрдилингиз! Сигирларга ҳўкиз ва ҳўкизларга бузоқ, деб ном берингиз! Отлиқ кишини эшакка ва эшакли кишини отға миндилингиз! Қишлоққа қадам ранжида қилиб боргонингизда бообрў, оғзи катта шахсларнинг хоналарига меҳмон бўлиб, шул шахсларнинг маслаҳати билан бир тангалик солиқни ўн танга қилиб йиғиб, ортиғини орада бўлиб олингиз! Ҳукумат томонидан берилган отлар, ҳўкизлар ва бошқа деҳқончилик ашёларини фақир деҳқонларга тақсим қилмасдан ўзингизга фойдалиқ ва қорни тўқ одамларга тақсим қилингиз! Сепадирган донларнинг тоза ва покизасини ўз фойдангизга сарф қилиб, деҳқонлар-

га бошқа ярамас донлардан олиб берсангиз ҳам катта илтифот қилғон бўласиз! Ўзингизга доим-ул вақот фойда чиқиб турмоқ учун қишлоқ муштумзўрларини ҳам ҳеч нарсадан қайтмайдирғон бўлис ва овул ижроқўмларини ҳимоя қилингиз! Арақ ва бўза қайнатувчи майфурушларни дўқ қилиб қўрқитиб ўзингизни мазкур шароблар билан сероб қилиб турингиз!

Батрак ва комсомонларга зоҳирда ривож берган бўлиб, орқадан тўсқин бўлишнинг йўлини излангиз! Ҳар вақт махфий ришватчилардан ва ўзингизга аҳл бўлодирғон одамлардан маҳкамаларга сайлаб қўйишга фикр юритингиз! Мана шул тариқа ишларни бажо келтирсангиз маишатингизга аслан ва қатъан ҳалал етмасдан амну омонда даврон сурорсиз!»

Мана махдум почча, ман мазкур жадиднинг ҳал қилғон бу масаласига бир оз қаноат ҳосил қилғондек бўлсам ҳам яна жанобларининг маслаҳатларига мунтазир бўлиб қолдим. Энди қандай маслаҳат берадилар? Ёки, шул болода зикр қилинғон мулоҳазотлар кофе бўлмасмикин ва ёки мазкур жадиддан ҳам маҳмаданароқ бўлғон ғайри бир жадидга ҳавола қилсоқмикин? Ҳарҳолда ўзлари соҳиб ихтиёрдирлар; бандага нима ихтиёр!

Кўчиргучи: Шаккок

ҚИШЛОҚҚА ҚОПИНГНИ ЎГИРИ

Қалвак маҳзум бўлса «Қишлоққа юзингни ўгир!» гапига тушунолмайд кўб ҳайрон қоладир. Тўғриси ҳам махдум поччанинг бунга ҳаққи бордирки, «Қишлоққа қопингни ўгир!» шиори билмадим, қайси бир содда лавҳнинг табъидан чиққондир?! Башарти сиз ўқиғувчининг бир озгина фикри салимингиз бўлса ўзингиз ҳам иқрор этарсиз: елмай, югурмай «Қишлоққа юзингни ўгир!» шиорини майдонга отишдан илгари бунинг амалда татбиқи учун замин ҳозирламоқ керак ва мантиқ пишириш лозим эди. Мантиқ сўзи бизга қолса фарднинг манфаати, манфаат эрса шахснинг оғзидан мой қуйиб бурнидан чиқоришдир. Башарти, ўша содда лавҳларнинг тилаги бизнингдек, аҳли мантиқларни қишлоққа чиқориб биз орқолиқ «аммамнинг бузоқлари»га манфаат еткурмак бўлса, аввало лозим эди: «Қишлоққа юзингни ўгир!» бойчечаги ўрнига «Қишлоққа қопингни ўгир!» шиорини қабул қилиш ва ун-

дан сўнг ҳар биримизни қишлоқдаги катта мансабларга; масалан: ижроқўм, саркотиб, суд, ер-сув, шўъба, милисия бошлиғи, хўжалиқ идора (аммо муаллим белгилаш яна ярамайдир, чунки бу дунёда шундай расво ва унумсиз ҳунар йўқ!) ва бошқа амалларга белгулаб, бағдазон ҳар биримизнинг қўлимизга топилса қоп, топилмаса халта бериб қишлоқларга чиқориш керак эди. Бу тақдирда ҳалиги «қишлоққа юзингни ўгир!» шиори хоҳ-ноҳоқ амалга ошиб шаҳарда қолгон катта гўзимларни ҳам биз каминалар топиб тутқон жойда халталаримиз билан қишлоқ томонга табассум қилдиргон бўлар эдик.

Сўз бир мантиқ устида айтилса киши ҳеч вақт дард қолмайдир. Шунингдек, мен ҳам бу даъвомни «тарихга бир нуқтадан қараш метўдлари» билан ва ҳозирги кунимизнинг туртиб чиқгон фактлари билан исбот қилишга ҳозирман. Мисол учун кечагина бўлиб ўтган бир воқеа:

Кўркўлдак суви ва унинг устига солинадиргон кўпрук; бу кўпрукга деҳқонларнинг эҳтиёжи ва иккинчи тарафда пахтақўм. Ҳалиги иштонсиз деҳқонлар кўпрук солиб чорчоғон фурсатларида пахтақўм эшигига ўн икки дона хари сўраб «шайан оллоҳ»¹ ўқийдирлар. Пахтақўм попирисининг кулини черта-черта: «Худой берсин!» жавоби жалиласини берадир.

Ана, жоним!

Даъвом анови, исботим манови! Фақирнинг куткани оёқ остимдан лўп этти, яъни пахтақўмдек бир идора ҳам аптини четга буриб қопини кенг қилиб, қишлоққа ўгирди!

Демак, яна бир қайта янги шиорни такрор қилайлик: «Қишлоққа қопингни ўгир!»— нажот шунда!

Думбул

«ҚАВОИДУЛ УМАРО»

(Бюрократизм кимга ёқади)

Нодон пастарин одамлар ушбу замондаги баъзи арбоби ҳукуматларимиздин шикоят қилиб айтурларким: «Фалони маҳкаманинг, баланд мақомнинг ҳузурларига кирмак учун изн сўраб уч соату яна фалон

¹ Худо йўлига бир нарса беринг.

дақиқа бўсоғада бекорга кутуб ўлтурдим ва ғайри интизор кишилар ҳам бор эрдилар ва лекин охираламир ҳузуридин «Алҳол фурсатим йўқ, рўзи дигар келсунлар!»— деган фармон бўлди ва яна биз бул саргардонликдин беҳад ранжиб ўз маконларимизга пароканда бўлдик», деб.

Ва яна маҳалламиздин Исҳоқ батрак кеча фақирга шикоят мақомида хабар бердиким, бул кун ҳам ул садирнишинимизнинг боши оғриб, яъни дардисарга мубтало бўлиб ва яна шул боисдин арзи додимни боз айталмай келдим, деб.

Ҳарчи нодон косиб фуқаролардин ушбу мақомда турли шикоятлар эшитурмен ва яна уларнинг бул маънидаги шикояти беҳудаларидин ханда қилурмен. Зеро ул нодонлар илми сипоҳигарчиликдин хабарсиз ва яна «Қавондул умаро» китоби ҳикматларидин баҳрасиздирлар, деб.

«Қавондул умаро»да андоғ келтурибдурларким: агар бир зот мақоми аднодин мақоми аълоға етушса, зинҳор ва зинҳор неъмат қадрини билгай, деб. Масалан, пастарин фуқаронинг саломига илтифот этмагай, улар бирлан дуру дароз суҳбат тутмагай, бир табақдин таом тановвул қилмагай ва ўз ҳузурига киргузмагай ва яна бир зарурат бирлан бар тақдир ўз ҳузурига қабул қилмоқчи бўлса, неча кунлар саргардон айлаб ва яна ўз қадрини билдириб, баъдаз арзи додига етгай, деб. Агарчанди, арбоби ҳукуматдин бирининг қадим вақтларда қадрдон бўлгон дўсти рохиомда учрашиб қолса саломга ёинки каломга тутиш эҳтимолидин ҳазар айлаб юзини четка ўгурсун ёхуд осмонга назора қилсун, яъни ул ҳукуматдор ўзини тағфилга солса маъзур, деб.

Ушбу «Қавондул умаро» китоби қадимул-айёмлардаги жумла подшоҳ ва амирлар, султон ва салотинлар наздида кўп мўътабар эрди ва ул баҳодир Худойронинг бек ва бекзодалари ва яна ул Мекалай оқ подшоҳ марҳумнинг жондорол губирнатўрлари, фурусуф, паласкаминистр ва ҳоказо бадҳайбат, дароз мўйлаб тўралари ҳам ушбу қонунни маҳкам ушлаб ва яна закунга амал қилур эрдилар ва яна алар бирлан ҳар ким қўрқуб, хавфу хатар остида муомала қилур эрди, деб. Аммо ушбу ҳуррият, мардикор, сарадеҳқон замона ҳукуматдорлари орасида ҳам ўшандоғ кўҳна ва лекин пухта қондаларга амал қилғучи арбоблар бор экан, деб бениҳоят хушнуд бўлуб, мазкур шикоят-

кунанда бемаънилар аҳволига табассум қилур эрдим, деб.

Қиссан кўтоҳ, «Қавоидул умаро» китобидин баҳраманд бўлгон ўшал арбобларга сўзим шулки, ул бемаъниларнинг шикоятига қулоқ солмасунлар ва яна алар саргардон бўлсалар ҳам қондан қадима ҳукуматдорлиқ низомларини риоя қилсунлар, тумшугини бир қарич чўзуб ва яна димоғдин ягон-ягон қурт ташламоқ казوليқа арбоб учун жоиз, деб фақир муҳрим бостим, деб:

Калвак Маҳзум — Шоший

ТОШПҲЛАТ ТАЖАНГ НИМА ДЕДИН¹

(Шу яқиндаги бир мусоҳабадан)

Мусаннифдан нонуштага бир-икки оғиз узрнамо эзмалик:

Тошдек қотиб ухлогон эканман. Қўзимни очиб те-варагимга қараган эдим, манзил узоқ, роҳила оз. Ортимга боқсам юқори бир ўринда бобойларнинг «озиқ-лиқ от ҳоримас» деган сўзлари. Яйланиб учмоққа — чайланиб учмоққа² қанот-қуйруқ керак. Билдимки, бу ҳолим билан букумни, эртами Боқи акамнинг мой жувозига ҳам ярамайман. Яъни қош қўяман, деб Эшимқул моховга ошна қилсам-да, ажаб эмас. Шу мулоҳазадарда уч-тўрт кун яхшиларнинг сўзини ҳам эшитайин, дедим. Ёмоннинг яхшиси бўлиб юрғондан яхшининг ёмони ҳам бўлиб кўрайин, дедим. Ҳам сиз ўқуғувчидан беш-ўн кунга узоқлашиб туришни бўйнимга олиб диёри бакрдан қўзғолдим.

Уч-тўрт кунлик бўш вақтимнинг бошим оғримаган кезларини гоҳ Тошпўлат ака билан ва гоҳи Қалвак тоға билан мусоҳабага боғишладимки, кулмасдан ва сўкмасдан ўқиб турмоғингизни айн самимулқалб мар-жудир³.

Жулқунбой

¹ Бу асар 1924—27-йилларда «Муштум» журналида ҳам «Қизил Ўзбекистон» газетасида давомли босилган. (Ред.).

² Яйланмоқ — қанот қоқмоқ маъносиға келади. Болалар аргимчоқ (ҳалинчақ) учганда: «яйланиб учдим, чайланиб учдим, аргамчиларга бойланиб учдим», деб ашула қилади. Чайланмоқ — чоққаланмоқ деган маънода.

³ Тошпўлат аканинг сўзини яхлит ёзғонимиз учун наҳвий ва бошқа хатолар куп, кечирсинлар [Абдулла Қодирий изоҳлари].

ТОШПҰЛАТ ТАЖАНГ НИМА ДЕЙДИ?

(Чапанилар ҳаётидан)

Шу кеча-кундузда куфрлигим жудаям ошди-да... Бу белбоқсизларинг нима қилмоқчи, ахир? Тушунмасам, пирингнинг арвойи!

Кеча маҳаллага борғон эдим, Маҳкам полвон. Биттаси келиб, сизни камасия чақиради, деди. Бордим. Камасияси қўлимга бир носвой қоғозини бериб: сизга етти ярим сўлкавой налоговой келипти, деди. Феълим айнаб кетди: ким айтибди, дедим. Ҳукумат, дейди. Ҳукуматинг ким ўзи, дедим. Олипталиқ қилмай етти ярим сўлкавойни бераверинг, дейди. Вой, дедим, вой, вой сани ўша олипталигингга пес қилай, дедим. Кекирдагингни чўзма-э, тумшуғингга ел тушкур, дедим. Бир нарса қилиб кетинг буни, полвон, дейди.

Етти ярим сўлкавойни жой ростонда оласан, деб жўнаб кетдим. Айт-чи, Маҳкам, шу налоговойи ўзи бор гапми ёки камасияга чойчақа керакмикин, а?

Тузук, Маҳкам! Нима, ман пул қоқябманми?

Чойчақасини ундан-мундан қилиб, таралласини тортиб юрган Тошпўлатинг етти ярим сўлкавойни тагин қайси гўсхўрдан олсин, а? Бобоғимни¹ сотиб берайми? Ёки сайратмамними²? Этигим бўлса-ку ўн беш кундан бери гаравда, чопонни бўлса ўтган кун ўзингни олдингда уч сўлкавойга сотдим. Худой ҳаққи, галавам айнади... Нима, бермасам мени остирармиди шу ҳезалакларинг?! «Саттор!»³ бир тийин берсам.

Ҳой, қизилбош! Чилимингни берасанми, йўқми, ит-эмган?

Қара-қара, Маҳкам! Дўндуқ экан-ку анавинг! Суяги борми, а?— бир пиёла чойимиз бор, ҳов! Итдан туққонинг қарамади-ку! Ҳай, ким, Салим каварнинг боласи эмасми, тўлишипти ўзиям. Сартарош ҳожи кўриб қолса ўлди, дегин!

Бодом қовоқ — юпқа томоқ додимга етсанг-чи... Ҳой-ҳой!

¹ Бир навъ урушқоқ катта хўрозга «бобоғ» дейдилар.

² Сайратма — бедана.

³ Саттор — қиморбозларча қасам калимаси.

Шу замонанинг ишларига тушунсам, худойга сол! Бу нима ўзи? Афанди мактабими? Буним ким чиқарди, а? Анов куним хўрозимни қувлаб кириб қолибман, бир уй жужуқ, салом йўқ, алик йўқ... Ҳаммаси ҳам қўрқоқ! Бобоғим нима деган гап, ахир? «Қут-қут-қут!»—деб болаларнинг олдида ўтса ҳаммаси ҳам қочуб бир бурчакка тўпланибдир! «Вой, дедим,—вой юракларингдан аканг», дедим. Ҳой Маҳкам! Шу афанди мактабиди ўқуғон болаларингнинг юрагиди ўғутим бор йигит бўлади, деб ўйлайсанми? Шу ойимтиллаларинг ҳезалак бўлиб чиқмаса итнинг олдида боғла, мани!

Ит эмган Ҳайдарнинг гапини эшитдингми, ҳали?

Ҳа, дейди, шу афанди мактабиди ўқуб чиққон болалар, дейди, айрапланига тушуб учар эмиш, дейди. Шу айраплани нима ўзи, а? Тушунасанми, ўзинг? Ану бирда учурғон олабайроқ варрагимни кўрган эдинг, а?! Худоё тавба, тўртта кучук болани боғлаб учурибман думига! Анг-анг қилади, қийқуриқ... Бу нима ўзи, бу лаш-лушларингнинг писанд қилсам пирингнинг арвойи! Шошма-шошма, қасамхўр Маҳкам! Қаёққа, қовоққами? Мани ҳам беш пақир-тўрт пақир қарздор қилсанг-чи, ит эмган! Об раҳматидан ичуб қолайлиқ биз ҳам... Худой ҳаққи, ҳукуматингга қойил бўлсам. Бу нима ўзи, қовоқхонами, тиллахонами, а? Фуқараси оқча қоқиб ичсунми? Шу вақтда: ким чин пошшо эди?—десанг, пирингнинг арвойига «Мекалай пошшом», дейман. Қора кўзингнинг айт, дўндиқникини ўйла! Қизил эшигингга шакардек пиваси олти пақир; қизил винаси тўққуз пақир, оппоқ арағи уч оқ та!¹ Қойилман, Мекалай пошшом!..

Истаканинг непочум лублу ма-мажжону,
Истаканга тўлдириб сол! Лублу уважай!

Фиръовнингники ҳам жонга тегди. Кўр-чи, шу беданамни, кеча тўрқовоқдан олдим! Битта-яримтага ишқаб бер, пирингнинг арвойи қочиб бўлса... Салим каваринг нима қиламан дейди, а?—ютуғимни сўрасам тескари қарайди; нима, мани ҳам гўзимат қилмоқчимми? Айт, ёхшилиқча берсун! Чопоқойим келганда наҳ тўнғузнинг боласидек савайман... Худой ҳаққи, шу кеча-кундузда пулсизлигим ошди!

¹ Та — танга.

Азбаройи худо, бошимни шу йўлга тикдим. Откан ошиғим қачон кўрсанг чик-да, хумсо. Қиморингдан чувим чиқа бериб чикига-чирк, деб тикқан пахтанг ҳам ҳеч нима бўлмай қолди. Нон ўрнига кесак тишлаб, ёз бўйи сув ичиб ишлаб оёғида битта чилим қовоққа эга бўлиб ўлтирибман. Ёриғ ёзинг ўтиб лоақал уч-тўрт қадақ нашани ҳам ўмариб ололмадим, ука. Буни ҳам қўябер-ов, манави бўбайдан қолган бир-икки таноб ер устидан ҳам ўша хуш қиморларинг «дов» сўраб ўлтурипти. Уч юз олтмиш уч томирим жунбушка келиб турғон пайтда ҳалиги чолдеворни ҳам «гардкам!»-га бериб юборсам борми, уйдаги кампиринг ўликсиз аззасини оча берсин!

Шу-чи, ука! Санга ўғилбола гапни айтсам, ўзимиз айни одамизод фарзандининг ғариби эканмиз. Юртингда кимсан фалончи бўлиб шунинг орқасида энамга уйланиб бола-чақанинг кафилини олса ҳам фақатла салласининг пашига ишониб кеккайган ўша хумсонг агар падарим бўлса ҳам тўнғиз қўпсин, азбаройи худо, чаккам тиришди! Уёғини сўрасанг каминангга оқ сутини бериб ўсдирган онамга ҳам ишонмай қолдим. Тошпўлатча туғилди, деб суюнган энамни ҳам омбор тегига ёққон учи билан қилғон чўзма-чалпаги урсин!

Қиссан кўтоҳ шуки, «беш-ўн кунлик наша ўмарарман-ов», деб кеча Сарикўлдаги деҳқон оғайниларнинг қўрғониға йўрткан эдим. Борсам Сарикўлинг йиғисиги! Ҳа, дедим — қўрғонларингни бўри бостими, хумсолар, дедим. Худой ҳаққи, Сарикўлингни ҳоли паришонига икки соат томоша қилибман. Ит эгасини танимайди, барисиям калла, деб қовоқни елкасига тўнкарипти. Ҳангамаси нима дегин! Сарикўл мамлакати ҳазти Исойингни қаламрўйига ўтар эмиш, Гарадсканинг камҳез деган битта мушкили ўн етти соат ичида Сарикўл қаламрўйдан бари муҳаммадонинг чиқиб солсин, деб печатини босиб, земламирскаси бўлса жамики ерларнинг хомчўтини чизиб қўйипти. Ҳа, дедим — пошшолиғингни бадрағискага ер бериши аниқ экан-да, хумсо, дедим...

ЙУЛДА

Шошма, -Жўлқин ука, шошма. Қаёққа йўрғалайсан, бозоргами? Чилимни бир сўриб олай-чи, хумсон; ундан кейин биз ҳам сенга ҳамро. Тўхта, ука.

Қалвак тоғанг нима депти ҳали, ўқу-чи, манови гўзиматингни!¹ Гўзиматингни ўқийдурғон ойнагимни кўрпачанинг тагида унутибман, тавба. Санга ёлғон, худога чин, ука: етти дон Ҳафтакни² кушод эзибички қилдим; Чол китобинг³ билан Сўфоқиёрингдан⁴ тўрттаси нуқул варваракка дардарак бўлипти; кампир бўлса пайшанби нонни сира аямас эди — раҳматлик! Шунча борди-келди билан алиф хумсонг ичимга калтак бўлиб кирган бўлса пирингга сол!

Саноул аҳликул ғоббову аббок
Яратти қатратингдин кавсари пок...⁵

Шундан бошқа эсимда қолган бўлса домла-поччангни имоми аъзам урсин. Вой, ўша жазазалик пайшанби нон еган тишингни қоқиб олай сани... қани, ўқу-чи!

Ҳо-ҳо-ҳо — тавба; ҳали камтарингни куфрга чиқарипти дегин-чи. Вой, ўша санга мандат қилиб берганингни ўмарай! Тантимисан ўзинг; танти бўлсанг торт-чи имонимни — кушод етти пут келмаса аздава-жаллага сол. Ман санга айтмайми, шу шапатилмишиндан тожики чиқориб кишини куфр қилодирғон милларингдан⁶ беш пайса имон топсанг итингни олдиға боғла мани. Вой, ўша қози дасторларингни йиғиштириб липпамга қистирай!

Бўлди, ўқума — тоғангнинг чиқорғон гўзиматини; азбаройи худо, мижғов гапга куфрлигим ошади. Йигит бўлсанг мандан икки калима дoston эшит — эшитасанми... Қиссаи кўтоҳ шуки, жанобинг айтгандек қилиб тунов кун мардикор бозорига тушкан эдим — қулинг, қарасанг кетман кўтарган хумсоларинг арофат. Қулинг ҳам қаторға кириб ўлтирдим. Ҳайтовур, мардикор бозорингни ижарага олғон хумсо йўқ экан. Санга ёлғон, худога чин, ука, одамзоднинг юзтаси тўққуз пул: ўзваги, тожиги, маччоси, қозоғи, қалмоғи... борчи етмиш икки жамарғасидан⁷ ҳам топасан. Боҳо олти-та; одам оладирғон хумсонг бўлса анқо. Феълим ай-

¹ Газета.

² «Ҳафтияк»ни (Ред.).

³ «Ҳаҳор китоб».

⁴ Сўфиоллоёр.

⁵ Сўфидан: «Саноул холиқу ғаброу афлок. Яратди қатраидин гавҳари пок».

⁶ Милла — мулла.

⁷ Жамов.

нади, вой, камбағалчиликни чиқоргонни, дедим. Кетманни тагимга қўйиб ўлтирдим. Ёнимда бир безгак; рангини қарасанг сариқ сумалак; бунинг устига эҳи-эҳи қилиб йўталиб ҳам қўяди. Ҳа, дедим; касалингни мардикор бозорида тортасанми, ака, дедим. Ёки бу ерни пошшоликни касалхонаси, деб ўйладингми, дедим. Эй, ука, деди, йўқчилиги қурсин, жўжавирдек жонман, деди. Ўзи деҳқон фарзанди экан, бобойи деҳқон тоза қўллаптилар камбағални! Азбаройи худо, таъбим тирриқ бўлди. Борди-келдимни ҳисоблаб қараган эдим, чўлоқ кетмандан бошқа ҳеч гапим йўқ, ранги рўйига қарасам жуда увол. Сан кет, ака,— дедим. Ана шу букун қанчаки ишласам саники бўлсин, касалингни уйингда торт,— дедим. Безгак хумсонг марҳаматимга сира ишонса-чи. Индамадим. Қаҳрим билан мардикор бозоринг бўйича ёғрин бериб гурс-гурс одим тошлоб бир-икки ўтиб солдим. Ақли кўзида бўлгон бир хумсо совлатимга пўрт учди. Ҳа, дедим, ўн бир кунлик ишингни бир кунда бажариб берайми; ака,— дедим. Етти оқ тага гаплашдик. Безгагингни ҳам шу баҳога сўзлашиб ёнига келдик. Афти башарани кўриш биланоқ хўжайиннинг кайфи учди. Ҳа, дедим, бу хўроз-ку, ака, дедим. Бунингни ранги ўзи туғма; ўнта наърашерингни ишини қилмаса ҳалол тузингга сол,— дедим. Бўлмади, хумсонг жудаям пих ёргон туллак экан. Аранг отанг яхши, онанг яхши билан бир сўлкавойга бахаял иторибман. Бордиқ. Ҳайтовур хўжайин жониворинг бизни ишка солиб ўзи бозорга жўнаб солди, касофатингни салқинга чўзилтириб ўзим кушод кетманнинг оловини чиқордим. Хумсо асргача егулугини еб ёткан ерида волдираб ётди. Кечқурун баминадор ўн икки оқ тани олиб ўн бирини безгакка узотдим, бир оқ тани ўзим нашамга олиб қолдим, хумсонг ҳали ҳам марҳаматимга ишонса-чи; нукул «ортиқ бердингиз», дейди-я; вой сани эгам чақирсин, дийман.

Кеча кетманни ҳам олти ярим тага сотиб юбордим. Нима, очингдан ўл дейсанми. Ахир уч кунгача киши иш тополмаса нимани ейди?

Ана шу бир извошка бўлиб ўткан кажава қоринни танийсанми, жанобинг? — Баракалла. Ана шу чўлоғинг ким ўзи айт-чи манга? Нечта мачит солди, мадрасадан нечта, а? Ёки топган-тутганини қоринга йиғиб борадими... Вой сани ўша қорнингга шибба қўйиб юборай. Ман санга айтсам, буларингни миридан-сириси ўзим-

ни қўлимда. Агар пошшолиғинг мени тергавскасан¹, деса борми, шу бойларингни энка-тенкасини чиқармасам пирингга сол; худой ҳаққи, қийқуриқ қиламан.

ЙУЛДА

(Кечаги сондан давоми)

— Шу-чи, ука, Тошканингдаги мана деган бойларинг бариси ҳам тирноғимнинг юзида: Бувадахон тўранг, Азимбой кўмиринг, Соиб махсиминг, Азим шайтонинг, Мирхолиқ қийшиғинг, Матишукуринг, Юсуф Хўжанг, Шоолим чўлоринг, янги чиққан Азиз яканчинг; қўй-чи — чит бозорингга кириб ҳам ўлтирмайман. Шу хумсоларинг қайси бир камбағални бошини силади. Ёки махтоп-пахтоб² солиб берганини биласанми? Вой, ўша ҳаммангга ҳам дедим, липпамни қоқай, бойлар!

— Тунов кун Кўктеракка ўтиб қолгон эдим: Азиз яканчинг Лўлимаҳалладаги йўл устига шийпончасини ёпмача қилгон экан. Худой ҳаққи, тўрт томондан туриб томоша қилибман: ўзи бўлса пар ёстиққа Шарвон бибининг ёғ хумчасидек ағнаб ётипти. Вой, дедим, вой ўша мерос бойваччасини хинолай, дедим. Хумсо семизнинг келди-кетдини фақат-ла оқсоқол³ билан суғорар экан. Ана шунисига ман қойил!

— Манави ўтканинг ким ўзи; бошидаги шапкасини қара, ўзи мусулмон фарзандими-а?.. Ҳали юрт сўраб ётқонларинг шулар, дегин! Вой ўша оберган шаҳарингни шолворингга солиб берай. Қовоғини қара, қовоғини: ушла хода ўғриси, хумсон!

— Анов кун шу афанди хумсоларингдан биттаси: қизил тўппини чаккачага қўймача қилиб битта-битта босиб бораяпти. Қушбеги билан қошиқ солишса пирингга сол! Рўмолчани тумшуқчанинг тагига боскан, худой ҳаққи, кўчангда чанг бўлса. Гаврлигим тутди, тўхта-чи, Тошпўлат, дедим. Шу афандини таъбчасини бир тирриқча қилиб қўй-чи; ахир савоби бўлар-ку дедим. Иштонимни липпа уриб кўчанинг қоқ ўртасига тушдим; оёғ акалгини пап-пап қилиб қўйишим бор-ку, дунёни оламингни чанг босди. Ана энди қўлингдан келса афандингни таниб ол! Шу, кўрсанг, оёғни

¹ Терговчи.

² Махтоп — мактаб.

³ Оқсоқол — спирт.

ночолғой ташлаб бораяпман; худда кўрсанг орқамдан дудбўрон очибман, ука. Бирдан кўчада шуштаквозлик. Тўхта, дедим ўзимга: қайси бир хумсонг қулоғи остида қолдийкин, дедим. Шуштак устига шуштак; ўртада ўзимдан бошқа буниса¹ йўқ. Бир вақт қарасанг турпоғингизни ичидан худда Гўрўғли султондек бўлиб ҳалиги афандинг чиқиб келди-ку. Ҳа, дедим; мондаҳо², абскачи³ йўқми, дедим. Хумсонгни авзойи бузиқ:

— Кўчани чангитган ким?— деди. Жуда ит афт.

Бирдан қарасанг, қаҳрим қирқ қадам берига келиб қолмасинми; бургитдек қанот ёзиб устига бордим: — Ман!— дедим.

— Нега чангитдинг?!

— Нима қилар эдинг?!

— Жур раёнга!

— Раён қарзим йўқ! — Қарасам бўлмайдирғон. Шошма, дедим: бўлмаса раёнчабоп бўлиб олай-чи бир, дедим. Яхтакни ешиб кўчага отдим, тўппини моғлайга туширдим. Шип этиб афандингни бўйнига боғлаған пайтавасидан тутдим. Бўлмади, айни боғлайдирғон пайтда одамлар йиғилиб қолди, аранг афандингни чангалимдан қутқаришипти, пирингни арвойи. Вой, дедим, вой, чиқ ўша чанги йўқ. Андирисқанга, дедим. Бу шаҳар, дедим, мусулмон фарзандини манзили, дедим. Уша жийда халта қилиб келган қолдоғочингдан⁴ ўргулай сани, дедим. Ҳой, айт-чи манга; шу ялпи қайтганларингни гарадскага чиқиб кеткани ростми-а?

Хайрми: шошма-чи бўлмаса; йигирма беш фақирингдан қарз бериб тур-чи, манга. Бу кун чой ичкан бўлсам ҳалол пулингга сол! Эртага Наби қизилбошнинг самоварига бир кел-чи, пажалска!

* * *

— Саломалайкум! Э, бормисан, ука; ўра-пўрага тушиб кетмадингми, ҳайтовур? Жуда соғиндим, мани соғинмайсанам, хумпар!

— Худойлиғимни айтайми: шу афандичаларингни биттасигаям қойил эмасман, худой ҳаққи! Бу хумсо-

¹ Буниса — милиция.

² Мондаҳо — ҳорманг (Ред.).

³ Абскачи — обисқ қилувчи (Ред.).

⁴ Янги шаҳарда «Қалдирғоч» маҳалласи бўларди. Бунда бир туркум зиёлилар яшар эди... (Ред.).

ларингдан ҳам ҳасипим совиди; соч ўсдириб ақлни гавравга қўйганми? Хўб деявер; азбаройи худо, янглишсам!

— Шу афандичаларингни биттаси санми? Шойи кўйнакчангни қара! Вой, ўша чўнчакчасига мишигимни қоқай!.. Кулма, худой ҳаққи, куфрлигимни оширасан! Сан халойиқни ҳамманг ҳам тирноғимни юзида: пошшолинг шойи кўйнакка, деб беш сўлкавойини узатдими, симинт¹. Тошпўлат акангни унутасан, худой ҳаққи, унутасан!

— Кулма, дедим, кулма! Сани кулгига ўргатгани айтайми? Мошиначида ишинг бўлмаса Тошпўлат бойваччадан икки оғиз гап эшит! Эшитасанми?— Уқи, манави қийиқ қоғозини; ўқу-чи! Хўб чайна мағзини! Вой, сани ўша налогбоши қилғонни қайчилай!

— Мани-ку, ҳоли паришонимни ўзинг ўбдон биласан; кечадан бери ноништа қилғон бўлсам ҳазрати Жаброилга сол!² Утган кун Набининг самоварида ётиб эдим, камасия чақиради, деди. Бордим. Ҳе йўқ, бе йўқ: қийиқ қоғозини узатади. Ҳа, дедим; пошшолликка энди йигит керак бўптими, дедим. Кулади. Ҳа, дейди, сизга 5 сўлкавой налоговой кепти, деди. А, дедим; баззозликдаги дўконимни барҳам берган эдим-ку, дедим. Бориб ўзига арз қилинг, дейди. Худой ҳаққи, куфрлигим ошди. Қийиқ қоғозини липпамга қистириб тўппа-тўғри налогбошисига бордим. Манга ўхшаш бўйинини эккан хумсоларинг жуда кўп экан. Ҳа, дедим, налогбошинг қайси хумсо ўзи, дедим; устолчада ўлтирган биттасига тўғрилашди. Липпамдагини олиб қўлига бердим. Муни додига ет, пажалиска, дедим. Отингиз нима?— Тошпўлат. Отангизни оти? Эшмурод. Сўраб нима қилди, дегин: Ҳа, дейди, «Сиз Тошпўлат Эшмурод ўғли 5 сўм тўлар экансиз!» Чақаси бўлмасачи, дедим.

— Нима иш қиласиз?

— Бекорчилик.

Шундан кейин монда дафтарини очди.

«Тошпўлат Эшмурод ўғли тегирмончи».

Худой ҳаққи, кулгим қистаб гаврлигим тутди:

— Сиз кўрган тегирмонимни тоши тиниб қолган,

¹ Симинт — сию минуту: дарров, демакчи.

² Ҳазрат Жаброил — ошпаз ва новвойларнинг пиридир. Қорним тўқ бўлса, ош-нон пиширгувчиларининг пири бўлган Жаброилга ҳавола қил, демакчи.

ака! Бир йилдан бери беш чорак ун торткан бўлсам пирингга сол!— дедим.

— Тегирмон тошингизни кафилини олгон эмасмиз!

— Тошпўлат тоғанг ҳам беш сўлкавойингни кафилини олгон эмас!

— Бораверинг!

— Сан ҳам баҳузур ўлтиравер, ука!— дедим.

Оғзимда носим бор эди, башарасига туф, дегим келди-ку, тагин шайтонга ҳай бериб тўппим арава чиқа келдим.

Нима, оч итингни бурнидан ип тақади, деб ўйлайсанми?

Ана шу налогбоши хумсони танидингми? Ану бой бор-ку ахир, Эшонхўжа гупчак деган... Ана шунинг ўғли экан бу налогбоши бўлган хумсонг... оти Неъмон бужир!.. Тош тегирмончининг олдига тушиб унча-мунча шана¹ қилиб юрар эдим. Бирор кун кўриб қолгон бўлса Тошпўлат тоға тегирмончи экан, деб ўйлади-ёв, бу эшбужир! Энди худой ҳаққи, тегирмонига тушмайман. Шу қийиқ қоғозини сан олиб қўй-чи, пирингни арвойи!— Сандан сўраб қолса энди тайбасни тегирмонда қилмайди, деб айт хумсонгга!

Му а л л и ф д а н: *ариза битиб беринг, деб уйимга келгувчи Тошпўлат тоғаннинг ўртоқлари жуда кўпайиб кетди. Ҳатто уйда ўлтириш ва ош-сувга қараш ҳам мумкин бўлмай қолди. Ва аризана висилимни бошқа даҳаларнинг Тошпўлат бойваччалари била кўрмасин, деган хавф ҳам туғилди. Шундан сўнг Тошпўлат тоғаннинг ҳалиги сўзини ёзмоққа мажбур бўлдим.*

Мундан бошқа ўзининг бой тоғасига 9 сўм налог ёзиб тоғасининг гумаштаси ҳам бўлолмаган яна бировга 90 сўм налог соладиргон одатлари ҳам бор эмиш, бу эшбужирнинг...

Ўғиллиги тутиб кетиб, дадасини налогдан дархон қилиб қўймагон бўлса шу-ёв!

* * *

Азбаройи худо, куфрлигим ошти. Савобингни ҳам теги тешик чиқти! Айт-чи манга: бапиржа турдиси² ким ўзи?! Башарти тош-тарози қилсам шу хумсонгни кучи неча пут келарикин?

— Азбаройи худо, шу хумсонгни эшигида ку-

¹ Шана — наша.

² Бапиржа турди — биржа труда.

шод икки ой бўйинимни эгиб нон деганимда кесак гириллайдиргон бўлди. Агар сўзимни тариқча гидрини топсанг қирқ тўрт йиллик имонимга сол! Лоақал трамбойингни ариғиға ҳам кўрагимни уролмадим, ука! Ҳарким ёлгон гапирса ётар жойи ёлғиз, жиян!

Салим сўтагинг¹ том сувоқ қилгон экан, кеча ҳашарга боргон эдим, худой ҳаққи, шу хумсонгни ҳам косаси сира оқармай кетаяпти! Анави йил Тожи ямоқчининг қизига уйланган эди. Хотинчаси тозаям ташлаб берипти. Қарабманки бешта гўдак! Ҳа, дедим бу чувринди баччаларни қаёғдан йиғиб олдинг, хумсо, дедим. Салим сўтагинг кулади. Ҳа, дейди, ҳаммаси ҳам худой берган қулбаччаларинг, Тошпўлат, дейди. Вой, дедим, вой, ўша ўйламай иш қилгон одам фарзандига, дедим. Битта арпа саватинг борми, Салим, дедим. Бўлса, дедим, қама ҳамма жўжаларингни, пуллаб берайин-чи мен сенга, дедим. Худой ҳаққи, Салим сўтакка жудаям оғир бўпти: ёнингни ковласанг оғзини очади, гўдаклари тушкир! Ўзоғи йил хумсонгни иши йирик: тегида от-араваси, ёнида чойчақаси готоп² эди. Шу пул топиб ақл йўқотқон хумсоларингни уриб ўлдирсанг ҳам арзийдир, ука! Бултир шу хумсо Салиминг нима қипти дегин? Битта наҳс босқон билан шерик бўлиб амиркон экипти; фабрикончи ўрусовойингдан беш-ўн сўлкавой пул ҳам олипти. Эсон-омон кузга етиб қанорчасини йиртиғини ямаб турғонида шартта нима бўпти, дегин; урипти ёнғирни-урипти ёнғирни; бир вақт қарабсанки, пахтасининг бари пўристой!

— Нима, ўрисвойингни салапўй³ деб ўйлайсанми? Фируза кўзига оқ оролашмоғон бўлса ҳам дарров ойнагини тақмасдан иложи йўқ хумсонгни! Чўт қоқиб, чўрт-пўртини қипти-да: Салимбай, сеники бари ямониска, ну, карзга тугри⁴,— депти. Иннайкейин қарабсанки, Салимингни войвояги бола очиб, қишиминан жўжаларига от-аравани сотиб едирипти. Энди бу йил бувайи деҳқоннинг арвойига хатми қуръон ўқиб тинчгина ўлтирғон эмиш. Кеча лой тошиб турғонида менга шу ҳасратни қилди, Бу гап ҳалиги Абдукарим ясаб

¹ Сўтак — иш билмас, ухдасиз.

² Готоп — тайёр.

³ Салапўй — слепой — кўр.

⁴ Салимбой, пахталаринг ярамас; ҳарҳолда олгон пулингга тўғри келади, яъни қарзинг йўқ.

ташлаган бешта жўжалардан чиқди-ёв!— Ҳа, дедим, бўлар иш бўпти, энди нашангни баҳузур чакавер, Салим, дедим. Монови жўжаларингни бўлса, дедим, ҳудо йўлига қўявер, дедим.

— Санга ёлғон, худойға чин, ука! Айни лойни ичида кетмонни ночолғой ташлаб ўрдакчасига сузиб турғон эдим, шу пайтда йўлакдан ўзингни хумсоларингдан биттаси кўриниб қолди-ку! Қўлида ўша ўзинг кўрган хилондони, оёғида нағмалик этиги!.. Ҳа, дедим, юртингиз тинчликми, хўжайин, дедим. Салом йўқ, алик йўқ, ҳорма-бор бўл ҳам қўлтиғда... Закун бўйи юриб олдимға келди:

— Бу уйнинг эгаси ким?

Салим сўтагингни жон-пони чиқиб кетди. Безгаги хуруж қилиб, нима деганини ўзи ҳам билмай қолди.

— Сиз одамларни қаёғдан олиб келдингиз?

— Уйидан олиб келдим.

— Нега биржадан олмадингиз?

Салим манга қаради. Ҳашарчилар ҳам томнинг лавидан мўралашиб қолдилар.

— Шу кўриб турғонларнинг ҳаммаси оқибат, ука,— дедим.

— Оқибатинг нимаси?

— Чой чақани ўйламасдан этигинг билан устингдаги бурма кўйнакни ешиб, манним ёнимға тушсанг ана ўшанинг оти оқибат, ука!— дедим.

— Унақа закон сўқма!— дейди.

Худо ҳаққи, авзойим бузилиб, куфрлигим ошти:

— Бор-бор!— дедим,— васиқанг йўқ экан, мирзабоши, афтингга лой сачрайди,— дедим. Лойни пишитмоқчи бўлиб шоб-шуб кетмонни ташлай берган эдим, ўзини четга олди.— Ҳа, дедим, зақун билғонинг билан китоб сўзини ўқимабсан-да, хўжайин,— дедим:

«Ҳашар ишлаб ухлоғонға маҳшар куни азоб ўлмас,

Тайбас қилиб шароб ичсанг яна сенга ҳисоб ўлмас».

Китоб сўзига ҳам қулоқ солмайди хумсонг. Дафтани чиқариб, ҳашарчиларнинг бир-бирисини ярим битта-битта тўй хати қилди. Шуминан давлатингни кўланкасида борчамиз ҳам эрталаб ўша ўзинг билган бапржа турдисига бормоқчи бўлдик. Ана ука, кечаги ҳодиса шу! Ҳозир бапржасига қараб юритаман. Худой ҳаққи, шу замонангни оқибатидан ҳам хафа бўлдим. Ёнингда беш-олти пақир-сақир пулинг бўлса узат-чи, пирингни арвойи!

МАЪЛУМОТ УЧУН

«Мулкдорлар қиё кетди, бадрақлар ило кетди!» — деб бизнинг «бекорчилар қулуби»нинг ёлоноё¹ шоирлари ўзора ҳангома тўқишибдирлар.

Мақсадга ўтмасдан илгари ўқуғувчиға «бекорчилар қулуби» тўғрисида, албатта, қиттағина изоҳ бериш лозим. Бекорчилар қулуби, деганимиз маҳалла ва гузарлардаги чойхоналарнинг замонавий либос кийган исмидир. Ёлоноёғ шоирлар эса ўша қулубларнинг туксиз, қирриқ аъзоларидирким, эртадан-кечгача:

— «Бу бозор камбағалчиликни сотиб, пулига бекорчилик олиб емасам бўлмай қолди!» — сўзи билан умргузaronлиқ қилурлар.

Тумшуғиға тирговуч қўйиб, қўлтиғиға битта-иккита нозанин осқон баъзи рустамнамолардан таваққуъ ўлинурки, сарқадам шу қулублардан бирига марҳамат қилиб, куфрлиги ошиб ўлтурғон Тошпўлат аканинг бир пиёла «оби худойи»сини ичиб кетсинлар. Лекин «оби сурх»¹ билан меҳмон қилмади, деб кўнгилга келтирилмасин. Ахир, Тошпўлат аканинг ҳам орқасиға офтоб тегар, ул ҳам сизни (янги чиқғон) «қирқ газлиги» билан бир кун меҳмон қилиб қолар, шошмоқ шайтоннинг иши!

* * *

Мен маҳалламизнинг «қулуби»ға келиб кирганимда орада қизгин бир музокара давом этиб, мажлисининг раислик лавозиматини муҳтарам Тошпўлат ака адо қилар эди. Масала барчанинг диққатини ўзига жалб этган бўлса керак, ҳалқадан менга илтифот қилғувчи кўринмади. Тошпўлат ака оғзида носи билан бўйин томирини ўқлогидек ўйнатиб айтар эрди:

— Бадрақ хумшоларинг ўжидан тиниб қолди-ёв, бироқ шенлар минан мени пайғамбарим қўш қўлладилар... Туп! (Оғзидағи носини бўйранинг тегига ташлаб давом этди) — Азбаройи худо, таллонлигимни оширасанлар! қашигани тирноқларинг йўқ, сўфиликни қўлдан бермайсанлар! Хулласини айтсам, бадрақларинг сабетскангга эрка ўғил бўлса, сен хумсолар ҳам ўғай онанинг фарзанди эмассанлар. Энди ёлонғоч гап шуки, шу ўлтирғон бекорчи хумсолар ҳам бир ўрам бўлишиб сабетсканинг олдиға борамиз, саломалайкум, хўжайин, биз келдик.

¹ Оби сурх — қизил сув; вино.

деймиз. Хўш, дейди. Бадрәғискангни тинчитибсан, энди бизнинг ҳам додимизга ет, пажалиска, чақасизлиғинг жонга тегди, деймиз. Поврикон очаман, сенларни мастировой қиламан, деб афсун ўқиса кўнмаймиз. Ҳа, нима қилай бўлмаса, ғазначамга ҳар бирингни якта-якта шўнғутиб олсам вақтларинг хуш бўладими, деб, албатта пичинг ўқуйди. Шалтай-балтай керак йўқ, хўжайин, деймиз. Гардани ғавсларингдан ерчани олиб бадрәғискангни тинчитдинг, энди савдогар хумсоларингни дўкон-даскогини ҳам бизга бўлиб берасан; азбаройи худо, пажалиска, деймиз. Биз ҳам, деймиз, санталакатингдан¹ мол олиб бирни икки қилишни хўб биламиз, деймиз.

Тошпўлат тоға гапни шу ерга келтуруб сомёларни кўзи билан сузиб чиқди. Ҳамма унинг оғзига тикилган эди. Тошпўлат тоға руҳланди шекилли, яна:

— Ерни бўлишга кучи етган сабетска хумсонг магазинларни бўлолмайди, деб ўйлайсанми? Азбаройи худо, бўлишга кучи етади, фақатла арзангга қўл қўйиб берса — гатаба!— деди ва носқовоғидан кафига нос қоқиб менга қаради. Табиий, унинг гаплари меним учун кулги эди.

— Бўлмаган гапни сўзлайсиз, тоға!— дедим,— ер бошқа, дўкон бошқа.

Тошпўлатнинг менга қарши авзойи бузилди:

— Сен, гўзиматчи², жим ўлтир!— деб жекирди,— гўзиматингга «ол кетди» ёзиб, ойиға юз сўлкавой гиришингни бил!

— Лекин ҳалиги гапингиз сира қовушмайди,— деб яна кулдим.

Тошпўлат тоға ўрнидан туриб маним ёнимга келди. Оғзида носи бор эди, қўлимдан папкамни олиб очди:

— Қовишдими, йўми, шен қўявур, жиян! Некин «Мағнумот учун» папкангга «туп»лаб қўяман!— деди.

Папкамнинг ичига оғзидағи носини ҳалиги «туф» дейишида ташлаган эди, ҳамма кулишиб юборишди. Мен ўсал тортиб нима дейишимни билмай қолдим.

— «Мағнумот учун» эмиш!

Гўзиматчи

¹ Синдикат, демокчи.

² Газетчи.

Баъзи вақт гапга тушунмаган волидангдан ҳам хача бӯлиб қоласан. Эрта гиш-гиша, кеч гиш-гиша, азбаройи худо, таллон қилади. Ҳа, волида чалиш, ёдино баҳай! Нима дейди, дегин, ука Маҳкам:

— Тўрт қор тушиб томни курамадинг, курагингни кўтариб томға чиқ!

Азбаройи худо, чакана гап, чакана гапга тобим бўлса худойға сол; тўрт қор деганинг нима ўзи, Маҳкам халфа? Ўн марта қор тушиб, томнинг қори бир ярим газга етмасдан қўлимга курак ушлаган бўлсам пирингга сол, Маҳкам тентак! Қучингга баробар келган иш билан панжалаш, чаканаси азбаройи худо, сув очиради, Маҳкам!

— Кампирларингни гапи нуқул ғиди-ғиди,— кучимга баробарлашин, деб ўлтирсанг чакка ўтади, том босади, дейди. Чаккангни ўзи нима, Маҳкам?— Оби раҳмат. Том қуласа нима?— Янгидан солиш!

Кўчага чиқсам, маҳалла тўпалон. Ёдинг баҳай? Букун сайлов! Саккизта камбағал каминангни ўраб опти. Ҳа, нима гап?

— «Сени улуғ сайлаймиз!» Ризойи худо галаванг айнайди:

— Сайлов бошида мўйлов қиладирғон қадимги эллибоши поччаларинг қани? Тожи хўжайин, Беназар ҳожиларинг қаёқда, ахир?

Худо ҳаққи, ҳукуматингни бу ишини писанд қилдим: маҳалладаги ҳамма эллиги-энсизи, домла-помла, Эназар ҳожи Пиназар ҳожи... ке, қўявирчи, бари боовраларингни ўз уйига қамаб, устидан шартта қулп сопти! Агар биттанг омбор-помбордан чиқиб сайловға оролашсанг — депти,— кўравурасан мендан, хумсолар, депти!

Мекалайингни оқ соққа, қора соққа сайлови эсимга тушса азбаройи худо, феълим айнайди; қози поччангминан Бадалмат дўманг лифофа¹даги пулни маҳалла эллигига нима учун берар эди, ахир? Ялатса оқ соққа, ялатмаса қора; шуям энди хумсоликка қўшилдим-а? Вой, ўша дўмовойингминан қози-домлангни бурнига чертай!

Шу қўл кўтардиминан усталчасига ўлтирсам дейман-ку, бироқ Ажавар қорингни чиртинг-пиртингидан чўчиб қолдим, Маҳкам! Санга ёлғон, худоға чин, ука; Ажавар қоринг каминангни терговга тутипти, бафармо-

¹ Л и ф о ф а — конверт.

ни худо бамисоли мункир-накир, ўлдимми десанг огзинг-да носинг бор:

— Кимсан?

— Тошпўлатман.

— Нима иш қиласан?

— Юк орқалайман.

— Хўлеганмисан?¹

— Го ҳўл, го қуруқ деганидек ишқилиб топилғони-ни еб тураман.

— Қимор ўйнайсанми?

— Ҳа, ганақ топилса эрмак-да.

Азбаройи худо, шу замонангни борди-келдисига тушинсам; ҳўл егани нимаси-а, халфа? Тиқилса ҳўл, тикилмаса қуруқ ея бериш-да, а, Маҳкам!

ШАРВОН ХОЛА НИМА ДЕЯДИ?

(Ҳажвия)

— Йилдан-йилга замонани ер ютвотти, айланай эгачи. Эркак-ку эркак, ёш-яланг хотинларниям худо тенг-теппасидан уриб товонидан чиқорвотти, ман сизга қоқиндиқ!

Ўткан жума Норпоччавонининг кичкина ошҳарамаси ўзига ўхшан шиллингпочаларга зиёфат қилиб берган экан, жоним ўргилсин сиздан. Норпоччавони ош-сувга қарашиб берсин Шарвон, деб боладан айттирипти. Йўқ, дейишга қиёлмай чиқсам бир уй фисқи-фасод, айланай эгачи. Гап шўтта қолсин-ку: чиққанамга минг пушмонларни едим. Тўвва, бу авлоднинг бир зуваласи харомдан, Ҳамфабуви. Норпоччани ўзи қуриб кеткурниям шайтон али² қоплоғон. Ешинг ўлгур отмишка боришти: эндигина номозингни ўқиб, ниёзингни этиб ошҳарамиларингни тийиб олсанг нима қипти? Қачон кўрсанг огзида чақич чап-чап; илоё лавинг бичилмай ўлсин... кези келганда тагин шу ошҳарамисини махтайди: «Кичкинама махтапка муғаллим, ўзи янги фикрга қўшилғон!»—ху янги фикрга қўшулмай қоро турпоққа қўшилсин, ўғлинг!

— Сизга ёлғон, худога чин, жоним ўргилсин Бувҳамфа: теразадан мўраласам бир уй хотин, эркак аралаш! Жоним ҳиқ эттию халқумимга келди-турди. Илоё, дедим, ҳаммангни азиз авлиёлар тенг-теппангдан урсинла. Сан шариатни хор тутсанг санларни худо хор қилсин, дедим.

¹ Хўлеган — хулиган, безори.

² Алайҳи лаъна.

— Бир вақт ош-судан қутилиб Норпоччахонимминан бир пиёла заҳарни ичиб ўлтурсам, эшикдан нортуюдек бўртиб иккита яллачи ўлгур келвотти. Бош яланг, оғзи ўлгурда папириска. Ҳар бало бўлсаям мусилмон фарзанди-ку, туриб кўришай дедим. Урнимдан туриб кўришишга кўтарган қўлим кўтарилганча қолаверди. Ма-чаларинг мен ўлгурминан кўришишга йирганди. Жувармакнинг биттаси: «Биз кўришишни барҳам берганмиз, хола!» дейди. Шу вақтда ер ёрилмадики, ерга кирсам... оғзи ўлгурдан алламбало гуркийди. Тўвва денг, айла-най Буҳамфа!

Худу¹ ўлим берсин очилгон махтапиминан янги фи-кирига. Мусилмон фарзандини сон-савақдан чиқориб кўяр экан, тўвва!..

Думбилниса

«Муштум», 1926 йил, 24-сон.

ГИРВОНЛИК МАЛЛАВОЙ

(Очерк)

Гирвондан жамоа (ҳозирги Куйбишев селсовети) «Гирвон» қишлоғини эҳтимолки, Ўзбекистонда билмаган ва эшитмаган киши йўқдир. Айниқса «Гирвон» ёки «гирвонли» сўзи ҳар ким учун ҳам бирмунча қизиқроқ эшитилади, бу қизиқлиқ «гирвонли»ларнинг соддалик-ларидан, улардан баъзиларининг эмас, аксариятининг қилиқ ва ҳаракатларининг ўзбеклар орасида зарбулма-сал бўлиб юришидандир.

* * *

Гирвонлилардан бириси ўчоқ сотиб олиш учун эшак миниб Наманганга тушади (Гирвон Наманган шаҳри-нинг қўшнисидир). Ўчоқчидан бир катта танирни сав-долашиб олгандан сўнг, гирвонли эшагига миниб ўтира-ди ва ўчоқчидан танирни ўз устига кийдириб қўйишни сўрайди. Ўчоқчилар икки киши бўлиб танирни эшак устида ўтирган гирвонлининг бошидан кийдирадилар. Табиий, зўр танир гирвонлини кўмиб қолади. Бу ёқдан қаровчиға фақат унинг дўпписигина кўринади. Шундан сўнг гирвонли танирининг ичидан туриб: «Эшагимнинг бошини Гирвонға тўғрилаб ҳайдаб юборингиз,— дейди. Ўчоқчилар эшакни Гирвон томонга тўғрилаб йўлга со-ладилар. Эшак йўлга тушади. Гирвон Намангандан тўрт чақиримча бир жойдир. Танир ичида борган гирвонли,

¹ Худу — худо.

ҳолбуки, соатлаб йўл юрса ҳам Ғирвонга бориб етолмайди. Охирда йўл юришдан зерикиб, йўловчилардан сўрашга мажбур бўлади.

— Ғирвонга етаёздимми, биродар?

Йўловчилар танир ичидаги «марҳумнинг ҳолидан» кулишиб оладилар ва аҳволни англатадилар.

— Ғирвон қаёқда, ҳозир сиз Уйчи қишлоғига яқинлашдингиз.

Шунда ғирвонли ўз хатосини «тушунади», улардан эшакнинг бошини Ғирвонга тўғрилашни сўрайди. Йўловчилар эшакни орқага — Ғирвонга қараб қайтариб йўлга соладилар... Ғирвонли танир ичида яна соатлаб эшакни йўрғалатади. Ваҳолонки, Ғирвонга етиш имконияти сезилмайди. Узоқ боргандан сўнг ғирвонлининг қулоғига гузардагиларнинг ола-говури эшитилади, «ўз қишлоғимга етдим», деб ўйлайди ғирвонлик. Икки оёғини узангига тираб, астагина қаддини ростлаб, танирдан бошини чиқаради. Бироқ... энди бахтга қарши Наманганнинг Чорсусига кириб борганлигини сезади.

* * *

Экинга бир туя кириб палакни пайхонлаб юрганлигини сезган ғирвонлик бир деҳқон ёрдамга қўни-қўшниларини чақиради. Туяни қувлаб, экиндан чиқариш ўрнига орада маслаҳат бошланади.

— Агар ҳайвонни қувлосоқ, экинни баттарроқ пайхонлайди,— дейдилар,— яхшиси шуки илгари туяни тутиб, оёқ-қўлини боғлаш керак, сўнгга ҳаммамиз бирдан судрашиб яқиндан чиқарамиз!

Маслаҳат шунга тўхтагандан сўнг туя тутилади, оёқ-қўли боғланиб йиқитилади ва теваракдан «ҳа, ҳа»лашиб туя судралади. Минг бало билан туя экиндан ташқарига чиқарилса ҳам лекин палакнинг учдан бири кишилар ва судралган туя остида эзилиб нобуд бўлади.

* * *

Наманганга биринчи мартаба темир йўл ишланиб, синов паровоз келиш хабари Ғирвонга ҳам етади. Буғ қуввати билан юрийтурғон «ҳайвоннинг» дунёда яшаганлиги ғирвонли оғайнилардан ҳеч бирининг бошига сиғиб етолмайди.

— Ўзи қоп-қора бўлса, юрганда дам-бадам пишқирса, чанқаганда қичқирса, минг челақлаб сув ичиб, очиққанда бўқирса — бу, албатта зўр бир ҳайвон бўлса керак! — деб ўйлайди ғирвонлилар. Орадан кўп ўтмай

ғирвонлилар орасида паровоз «қора айғир» исмини ҳам олиб қўяди.

Синов паровози келишдан бирор кун илгари Ғирвонда «қора айғир»га пешкаш ҳозирлиги кўрилади. Паровоз келиб етишдан бирор соат илгари станция ёнида ғирвонлиларнинг пешкашлари ҳозир туради. У ҳам бўлса «қора айғир»га деб ҳозирланган ўн арава кўк беда, эллик пут чамаси арпа бўлади.

— Иссиқ кунда очиқиб келса керак, Ғирвоннинг муздек кўк бедасини еб, бир тўйиб олсин «қора айғир!»— дейди ғирвонлилар.

Орада «қора айғир»нинг кўк беда билан кифоялана олмаслигини эҳтимол тутувчилар ҳам бўлди.

— Тўймаса, мана элли пут арпани ҳам олдиға тўкамиз,— дейди ғирвонлилар.

* * *

Шундай. Октябрь инқилобигача ғирвонлиларни биз фақат юқоридаги сингари зарбулмасал соддаликлар йўсини билан таниймиз. Агар биров бизга: «Шу сенга ўзининг соддалиги, муҳокамасизлиги билан танилган Ғирвон Октябрь инқилоби баракасида Ўзбекистон бўйича биринчи ҳисобланган ва пахтачилик дунёсига энг муҳим янгилик берган устоз етиштириб беражак!»— деса ўша вақтларда биз бу сўзга асло ишоналмас эдик, ваҳоланки, бугун бу бир ҳақиқатдир.

Ғирвонли Маллавой ака Боқибоевни Ўзбекистонда ким танимасин, унинг «шахмат усули»,— деб машҳур ихтиро картасини пахтакорларгина эмас, Ўзбекистон жамоатчиликлари оммасидан ким билмасин. Шубҳа йўқки, бир неча йилнинг ичида Маллавой аканинг «шахмат усули» бутун Ўзбекистон колхозчилари томонидан оммавий ишга татбиқ қилинатурғон, қишлоқ хўжалик машиналари билан туғушғон оз меҳнат ва серунум бир усулдир. Ғирвонли Маллавой аканинг исми ҳам бутун дунё пахтачилари томонидан ҳайрият қилинатурғон бир исмдир.

Маллавой ака Боқибоев 1889 йилда Ғирвон қишлоғида оз ерли бир деҳқон оиласида дунёга келди. Оиланинг ўз ери маишатлари учун кифоя қилмоғонликдан ёш Маллавой ака ёз кунлари пахтачи бойларга ёлланиб ишлайди.

Маллавой ака бир қанча бойларга хизмат қилади. Жумладан, Баданов исмли армани бойида бир неча йил ёлланиб ишлайди. Бу энди Октябрь инқилобигача, инқилобнинг биринчи беш йили Маллавой акани у қадар

жонлантормайди. Чунки, ўзаро уруш ва босмачилик билан деҳқончилик, айниқса Фарғонада пахтачилик жуда ҳам орқага кетиб, Маллавой ака каби талантли кишилар яхшигина сакта'га учраб қоладилар.

Маллавой аканинг жонланиш даври ер ислохотидан сўнг бошланади. Маллавой ака бошқалар қаторида ислохотдан ер олади ва 1924 йилдан артелга уюшиб пахтачиликка киришади.

Гарчи артель бўлиб ишлаган йилларда пахта шартномасини юз фоиз бажариб келинган бўлса ҳам, бироқ бунда бир қанча жиҳатлар билан Маллавой ака норози қолади. Масалан, артель аъзоларининг ўзларига хос алоҳида ерлари бор. Шу ерга ўз билимларича пахта экадилар. Куз етганда олинган ҳосилни бир қозонга солиб пахтақўмга топширадилар. Олинган оқча ўртада баробар тақсим қилинади. Мана шундай ёз бўйи тинмай ишлаган, ҳосилни планга нисбатан икки юз фоиз бажарган киши ҳам баробар, исмига артель аъзоси, отига пахтакор бўлиб, ёз бўйича ялқов ва дангасалик билан келган ҳамда планни элли фоизга етказолмаган одам ҳам кузда даромадни баробар бўлишиб олаверади.

Мана шунинг сингари ҳақсиз ишлар Маллавой аканинг «Артел»дан ҳавсаласини совитади. 1927 йилда шу артель «Қизил омов» исми билан колхозга айланганда ҳам яна ишга Маллавой ака совуқ қарайди — «эски тос, эски ҳаммом» деб ўйлайди.

Маллавой ака бошқаларга нисбатан катта тажрибаларга эга ва бир ўзи икки-уч кишининг ишини қилатурғон девкор йигит, шу сояда гарчи бошқаларнинг бири бит, бити сирка бўлмаса ҳам, Маллавой ака ер ислохотидан сўнг анчагина тўқланиб қолади: қўш учун яхши оти, соғиш учун сигир, қўй дегандек ўрта деҳқонлар қаторига кирган бўлади.

1930 йилга қадар колхознинг ишчи-ҳайвон кучлари бирлаштирилмаган. 1930 йилда ишчи-ҳайвон кучларини бирлаштириш масаласи кўтарилади. Бу масала Маллавой акани анчагина хафа қилади.

«Эсизгина, молларим расво бўлатурғон бўлди», деб ўйлайди ва йўлини топса колхозни ташлаб қочиш фикригача бориб етади. Чунки Маллавой аканинг ўша вақтдаги фикрича шунча машаққат билан топган молларининг беш кунда ҳаромга чиқиши аниқ гап!..

¹ Сакта — турғунлик.

Маллавоё ака бўлмаганда колхознинг гуллаё олмаслигини сезган баъзи ўртоқлари уни зўрлаб бўлса ҳам колхозда қолдирадидлар ва ўзини колхознинг ҳосилот шўроси раиси қилиб белгилайдидлар.

Ҳосилот шўросига белгилангач, Маллавоё акадаги бояги «отим ҳаромга чиқди» деган қаноат бирдан зойил¹ бўлади. Чунки Маллавоё акага қолса отинигина эмас, бутун хўжалик жон ва асбобларини ҳаромга чиқарувчи омил кўп ишлаб, натижада ҳосилни кам олишдир. Ҳосилни меҳнатга яраша олиб турганда мол ва жонга барака кирди, деган сўздир.

Маллавоё ака: «Ўз бошимга ишлаган йилларда бир кунлик ердан ўн беш қопга етказиб ҳосил олганман»,— дейди. Ғирвон ва атроф деҳқонларининг истилоҳича бир кунлик ер икки таноб бўлади ва бир қоп саккиз пут пахтадан иборат. Шу ҳисобда икки таноб ер 120 пут пахта бериши керакдир. Яъни, гектар ҳисобига олганда бир гектар беш таноб бўлса, 300 пут ҳосил, ёки 50 центнер теварагида ҳосил олиш лозимдир. Маллавоё аканинг «отим ҳаромга чиқди» деган фикридан қайтарган нарсаси эса колхознинг ҳосилот шўросига раис белгиланиши ва шу воситада бир гектар ердан 300 путга етказиб ҳосил ундириш орзуси бўлади.

— Ҳосилот шўросига раис бўлганимдан сўнг колхозни чинлаб гуллантишга енг шимардим,— дейди Маллавоё ака.

Маллавоё ака ёш чоғида Инъом квасчида хизматкор экан, пахта ишлашда ажойиб бир усулни тажриба қилиб қўйгон. Бироқ, бу усулни — шахмат усулини — шу топқача ўз хўжалигида татбиқ этган бўлса ҳам кўпчиликка ўтказолмаган. Бунга ҳам сабаб, биринчидан, хўжаликларда машина асбобларининг йўқлиғи бўлса, иккинчидан, унинг усулига кўпчиликнинг парвосиз қарашлари бўлган. Бугун колхозга уюшгандан сўнг ҳукумат колхозни қишлоқ хўжалик машина асбоблари билан кўмиб ташламоқда — демак, машина етарлик. Ундан кейин Маллавоё аканинг ўзи ҳосилот шўро раиси!

Бироқ, кам меҳнат, серунум шахмат усулига колхоз аъзолари ишониб етмайдидлар. Биринчи йил (1930) бу усулни жуда оз — арзимаган миқдорда татбиқ этишга тўғри келади. Баҳарҳол биринчи йилнинг тажрибаси Маллавоё ака ёнига бирмунча хайрихоҳлар келтириб қўшади.

¹ Зойил — йўқолмоқ.

1931 йилда Маллавой ака ўзининг шахмат усули учун яна кураш олиб боради. Ҳар қанча курашса ҳам натижа кўнгилдагича эмас.

— Биз бир ҳектарга юз минг туп кўчат кетказамиз, ваҳолонки, сизнинг шахматингиз олтмиш олти минг тупдан ортигини қабул қилмас экан!— дейдилар.

— Шахмат усули учун пахтани юз фоиз машиналаштириш, бу нима деган сўз, кетмон урмасдан ердан пахта олиб бўладими?— дейди кекса колхозчилар.

Шахмат усулига қаршилиқ кўп. Бироқ, Маллавой ака ҳам бўш келмайди.

Натижада 1931 йилда янги усулни яна бир оз кенгайтиришга муваффақ бўлади.

1932 йил экин мавсумида Маллавой ака ўз усулини амалга ошириш учун жуда қаттиқ киришади.

— Ҳаммангиздан яширин эмас,— дейди Маллавой ака,— сизнинг эски кетмон усулингиз одамдан икки баробар куч сарф қилишни талаб қилади. Меним шахмат усулимда аксар ишни от ва машина бажарганидек, киши кучини сизникидан тўрт баробар кам талаб қилади. Ҳосилга келганда эски усулдан кам унум бермайди. Менга ишониб янги усулга ўтишингизни талаб қиламан!

Бу таклиф олдида колхоздаги муҳокамали кишилар чинлаб ўйлаб қоладилар. Лекин орада янги усулга ҳануз ишончсиз қаровчилар ҳам кўп бўлади.

Шу йил колхоз тўрт бригадага бўлиниб, ҳар бир бригадага 21 ҳектардан ер тақсим қилинади. Ернинг кучли ва кучсизлиги ҳам ўзаро иттифоқ билан текислаштирилади. Кузги ва кўклам ҳайдовлари ҳам ҳар тўрт бўлакка баробар берилиб пункт билан ўн олти ярим центнерга шартнома тузилади.

Юқорида сўзлаганча ҳануз Маллавой ака усулига қаршилиқ зўр.

Шунчалик муваффақиятдан ҳам суюнган Маллавой ака ҳар тўрт бригада устидан раҳбарлик қилиб туради. Бригадаларга бўлиниш натижасида бу йил колхозчиларда яхшигина жонлилик кўрилади. Бригадалар астойдил ишлайдилар. Айниқса, эски жўяк усулини олдинга сурган тўртинчи бригада бошқаларга қараганда ҳам жонбозликни кўпроқ қилади. Чунки эски усулни янги — машина усулига нисбатан ортиқлигини кўрсатиш ҳам керак.

Куз етади, терим бошланади. Ҳар қайси бригада чиқитсиз суратда ўз пахтасини топширишга ҳаракат қилади. Терим битиб, «ғалвир сувдан кўтарилгандан

сўнг» маълум бўладики, Маллавой аканинг шахмат усули жуда ҳам ўқтам бир усулдир. Чунончи:

Тўртинчи бригада юз фоиз жўяк — олган ҳосили планга нисбатан 104 фоиз, учинчи бригада элли фоиз жўяк ва элли фоиз шахмат — олган ҳосили 108 фоиз. Иккинчи бригада 25 фоиз жўяк ва 75 фоиз шахмат — олган ҳосили 112 фоиз. Биринчи бригада 95 фоиз шахмат — олган ҳосили 116 фоиз.

Маллавой аканинг ғалаба тантанаси бошланди. Эски усулни ортиқ ҳисоблаб, ёз бўйи терлаб келган тўртинчи бригада бошлиғи ўртоқ Турғунбой Худойберган ўғлининг изоси ичига тушган, бош кўтаролмайди. Масалага ишончсизроқ қараб, ўз экинларига эски усулни аралаштирган бошқа бригадалар: «нега юз фоиз шахмат қилмадиқ», деб пушаймон ейдилар.

Маллавой аканинг ғалабаси ёлғиз ўз бригадалари орасидагина чегараланиб қолмайди. Бу довриқ район бўйлаб кетади. Чунки бу йил районда фақат «Бауман» колхозигина планни бажариб, бошқа колхозлар орқада қолгон бўладилар. Яъни район бўйича ҳам шу «шахмат усули» баракасида биринчилиқни Маллавой аканинг «Қизил омон» колхозини олади. Район Маллавой акани 300 сўм пул билан мукофотлаш билан бирга, шахмат усулини бошқа колхозларга татбиқ этишга бел боғлайди. Бир бугина эмас, «шахмат усули» довриғи бутун Ўзбекистон бўйича юриб кетади, газеталарда бу ҳақда муҳокамалар юритилиб, Маллавой аканинг исми газеталардан газеталарга кўчади.

«Қизил омон» колхозчилари ўзларининг умумий мажлисларида келаси 1933 йил экин мавсумида юз процент шахмат усулига ўтишга қарор чиқаришлари билан баробар колхоз исмини ҳам «Қизил шахмат» деб ўзгартирадилар.

Мақоламиз шахмат усулининг назариёт ва тажрибаси учун бағишланиб ёзилмаганликдан биз бу ўринда у жиҳатларга тегмаймиз. Лекин шуниси борки, бу усул бизнинг шу кунгача бўлиб келган усулларимизга нисбатан кўп содда, қулай ва ишга татбиқи осон бир усулдир.

«Нишондорлар» (Социалистик пахтачилик усталари ҳақида китоб).

1937 йил

МАҚОЛА ВА ФЕЛЬЕТОНЛАР

ЛАҲМИ ҚАДИД¹

Дунёда туман-туман динлар бордир. Ҳар бир диннинг ўзига яраша тангриси, пайғамбари, чорёри, саҳобаси ва муф்தхўр руҳонийлари бордир. Дин мингларча хил. Диннинг ҳар бири аҳли учун ҳақ ва рост, «Яфъал-лулоҳу мояшоу ва яҳкуму моюринд»²га, соҳиб ва бир қанча жаннат, дўзоҳ, ҳур, ғилмонларга, хулоса лашлуш, омоч-бўюнтуруққа эгадир.

Одам болалари қурт-қумурсқалиқдан ёки маймунлиқдан тақомуллашиб ҳозирги бизга ўхшаш одам суфатига ўткандан бери дин деган шолғом шўрва устида қанча товоқ-қошиқларни синдирди, қанча одам мен деб, яғрин ташлаб юрган кишиларни мазкур шолғом шўрва устида чиққон жанжал орасида ўз ажалидан беш кун бурун уқбоға юборди. Ва динларнинг кўрсатишича жойини жаннатда, суяк-саёғини ҳур-ғилмонлар билан айшишратга доҳил қилди.

Динларнинг тангрилари, тангриларнинг динлари, динларнинг пайғамбарлари, пайғамбарларнинг динлари, саҳобалари, саҳобаларнинг салаф солиҳинлари, салаф солиҳинларнинг чорёрлари бўлиб, ҳалиги дин деган шолғом шўрва сардагидан роҳатлар билан кун кечирдилар. Уларга чув тушиб берган халқ бўлса, шу кунларгача

¹ Бу мақола 1969 йилда Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти чоп этган «Абдулла Қодирий» (Кичик асарлар) китобига кирган. (Ред.).

² Худо хоҳлаганини қилади ва хоҳлаган ҳукмини чиқараверади. (Ред.).

дунё роҳатини ҳалиги зотларнинг охират устидан қилгон ваъдаларига учиб, кечани кундузга, кундузни кечага улаб, дин ва дин эгаларига қурбон бўлуб келдилар.

Энди-чи, қурғур замон ўзгарди, кишилар ҳам секин-секин бекорга қурбон бўлгонларини сезиб, ҳалиги қурбон эгаларига қарши кета бошладилар. «Чиллаки чиллакини кўруб чумак урадир» дегандек, кундан-кунга руҳонийларга қаршилиқ ва уларни менсимаслик кўринмакда, бу хунук иртижоъи ҳаракат кенгаймакдадир.

Қурбон эгалари жуда шошқонлар. Иш пачавалигини, рўзгорни чор ишқаллигини, турмушнинг абжақлигини кўзда тутиб аҳволнинг олдини олмоқчи бўладилар.

— Ҳой бечоралар, бечоралар!.. Жуда шошқонлар, шошқон ўрдак ҳам боши, ҳам думи билан шўнғигандек жон талвасасига тушдилар. Ён-берларида замон ва ҳақиқатни тушуна олмоғон қари-қартанг ёки жадишликдан эскиликка интиқол қилгон ёшлар, ёки бу дунё беш кунлик, уқбода ҳур-ғилмон билан ишрат қилишни кўз олдидан йўқота олмағон бир тўда соддалавҳларни тўп-лаб хурофий ташвиқотларга киришдилар.

Хаёлга чўмгон кишига, олдидаги ҳақиқатдан йироқларда бўлгон хаёлий ҳур-ғилмонлар ортиқча ва лаззатликдир. Улар кўринган ҳар бир коинотни дин-диёнатга боғлайдилар, ҳар бир фойдалиқ нарсани пайғамбарнинг мўъжизасига олиб бориб тақайлар.

Нима айб, улар шундай ёлғонлар билан кун кечирмасалар аллақачонлар қурбон эгаларининг ер юзидан номи кўтарилган, сассиқ ҳидидан олам буқаламун қутулгон бўлар эди.

Хайр, мақсад аслимиз («Лаҳми қадид») устида бўлиб ва бу лаҳми қадиднинг шарофатидан баҳс этиб ҳалиги охират кишиларини мамнун қилмоқчи эдик.

Янги ва суви қотмоғон бир кашф:

Ҳозирғи бизнинг мош «Лаҳми қадид» дан унган бир ноботот экан. Бу ривоятни Қаллаҳона маҳалласининг имоми жаноб Абдулло қори домламиз ривоят қилдилар.

Замоники, ҳазрат Иброҳим Халил тангрининг буйруғи (?) билан фарзанд — аржимандлари Исмоил Забиҳуллони қурбон қилмоқчи бўлдилар. Пичоқ Исмоилнинг бўйнини кесмади. Исмоил ўрнига қурбонлиқ қилиш учун осмондан бир қўчқор тушди. (Шохлари ҳам буролгон эди). Мана бу қўчқорни ҳазрат Иброҳим Халил забиҳ қилгонларидан кейин даргоҳи қозиюл ҳожатга саждаъи шукр адо қилгонларидан кейин қўчқор гўштини тамомий пайғамбарларга тақсим қилиб бердилар.

Бошқа пайғамбарлар ўз хушвоҳоларини дарҳол пишириб еганлари ҳолда: бизнинг пайғамбаримиз Мухаммад алайҳиссалом биздек осий-жофий умматлари билан баҳам кўриш мақсадида ерга кўмдилар. Бир неча соатдан сўнг ҳалиги «Лаҳми қадид»дан мош кўкариб чиқди.

Шунинг билан умматлари бўлгон бизлар ҳар куни «Лаҳми қадид»дан тановил қиламиз. (Мош унмайдургон жойлардағи мусулмонлар албатта лаҳми қадиддан маҳрумлар.)

Мана бу ривоятнинг саҳиҳ эканини Абдулло қори домладан бориб сўралсун!

Бизнинг вазифамиз фақат ровилиқ¹ бўлиб шундай азизларнинг «фойда»лиқ ривоятларини нашр этишдир.

Шапоқ маҳзум

«Муштум», 1924, № 6, 2—3-б.

ҚУРБОН БАЙРАМИ

Бойларникида имлама, хасисларникида димлама.

Бу кун қуввати келган ҳар бир «мусулмони комил» ўзлариға ўхшогон бир ҳайвонни қурбон қиладир.

Қурбонлиқ қилгон мусулмонларға охиротда бўладиргон имтиёзлардан қуруқ қолмайлиқ, деб машҳур сиёсий тулки лорд Керзон ҳам бу ҳайит Лондон ҳалқи учун бир қўй қурбонлиқ қилмоқчи бўлди.

Чунки у дунёда сирот кўпруги деган ваҳмалик бир нарса бор эканига Керзон ҳам ишонибдир. Ҳар кимнинг бу «қиличдан тез, қилдан нозик кўпрук»дан ўтиши мажбурийдир.

Керзондан каттароғи ҳам мусулмонларнинг ақлиға ҳайрон қолмасдан мумкинми?

Сирот кўпругидан ўтиш учун бир мингта ҳаво флотининг икки чақача аҳамияти йўқдир.

Қурбонлиқ қилгон қўйни минасиз-да, пилдираб ўтуб кетаберасизда, тўп-тўғри сиз учун ҳозирлонгон жаннатга кириб бир қулоғи бу дунёга юз минг баробар келадирган ҳур, бурнининг катаги мана шу Туркистон ўлкасига бир юз миллион баробар келадирган филмонни бир тийин налог тўламасдан тасарруф қилаберасиз («Мифтоҳилжинон»² таъбири). Мана бу имтиёзлардан кимнинг шўппайиб қолғуси келадир.

¹ Тарих айтувчилик, ёзувчилик.

² «М и ф т о ҳ и л ж и н о н» — диний бир китоб.

Ҳамма ҳам роҳат ва саодатни яхши кўрадир.

Баҳо ҳам унча қиммат эмас: бир қўй ё икки кишига бир ҳўкуз, вассалом... Тағин бу томони ҳам бор, қон чиқарилса кифоя.

Бойларимиздан Салимсоқ семиз бултур қилғон қурбонлиғи билан қизини чорлади. Қўчқорхўжа акам жўраларига гап берди. Болтичўлоқ маҳалла сўфиси билан имомини ва ҳам уч-тўрт маҳалла муштумзўрларини имлаб қурбонлиғини едириб юборди. Булар-ку майли, Ёдгор семиз шундай бой бўлса ҳам зиқнадийда, қурбонлиқ гўшт-ёғини димлаб қўйди.

Бу тўғрида ҳеч кимга айб қўйиш керак эмас. Қурбонлик гўштлардан очларга насиба чиқориш учун пайғамбарнинг декрети босилғон қонунлар мажмуаси ҳам умматлар қўлига теккани йўқ, уламолар қўлига теккан бўлса ҳам улар бундай буйруқларни бекорга чиқорғонларига кўб замонлар бўлди.

Қон чиқди — кифоя.

Ҳай-ҳай, қандай яхши... бу дунёда қадри йўқ мусулмон оға-иниларнинг у дунёда бундай роҳат билан кун кечиришларига ҳасад қилғучи кофирларнинг кўзи чиқсун.

Мусулмонлар учун жаннатнинг баҳоси бир қўй, икки кишига бир ҳўкуз, туя бўлса ҳам майли. Қони чиқарилса кифоя. Ҳай, ҳай... ҳамма пайғамбарнинг уммати ичида бахтиёр Муҳаммад уммати. Ҳай, ҳай... бу давлат бизга етмасми, Муҳаммад умматидирмиз.

(Ж—Қ)

«Туркистон», 1923 йил, 24 июль, № 160.

САНАМПАРАСТ ТЕНТАКЛАР

Мусулмон дунёсини ҳаққилага паразит ҳолга келтирган нарса шубҳасиз ислом авҳомотидир¹. Хурофот қотишқон бўтқани доимий тановул қилиш орқасида ислом миллати оти улуғ, супраси қуруқ бир шаъни-шавкатга эга, ўзи каби дунёда нажиб миллат йўқ, деган қуруқ хаёлга банд бўлди, нажобати орқасида тангрига ва ҳам тангрининг «бадбахт» қўлларига қул ва асир бўлиб оз қолдики оғилларда ҳайвонлар қаторида истироҳат қил-

¹ Авҳомот — ваҳимали, хаёлий.

сун. Ва балки айнан ҳайвонлар қаторига ўтиб қолғонлари ҳам силамасандиқ қилмосоқ аини ҳақиқатдир.

Олам исломининг Ўрта Осиё қисмида инқилобдан кейин «Янги ёр топилғонда эски ёрдан кечмоқ керак» қабилдан, бутунлай кўвачадаги чучмал бўтқани оғдариб биз ҳам бошқалар каби кунда янги ва покиза овқат билан кун кечирмакчи бўлдик. Оз ва кучсизлигимизга қарамасдан элга роҳу-рост мана шу кўча деб, йўл кўрсатиб, озми-кўпми турмушнинг аждарҳоси бўлғон эски турмушнинг қош-қовоғини бузиб, расвосини чиқориб, ҳисобсиз кишиларни янги турмуш кўчасига торта олдик.

Инсоф қилайлиқ, элимиз, Шарқий Туркистон, Афғонистон, Эронистон ёки Арабистон мусулмонлари каби ишдан чиқиб қолғон эмасдир. Бу кун бир янги гап чиқорсанг муҳокама қилувчилар ва тўғри топилғонига майл ва рағбат кўрсатувчилар кўринмакдадир. Бу ҳол бизнинг келгусида тикондан гул чиқоришимиз, қарқуноқдан булбул чиқоришимизга гувоҳдир.

Курашимиз кучсиз эмас, душманимиз асоссиздир. Қоронғулиқни шамъ ёрутадир, лекин қоронғулиқ шамъ олдида мағлубдир.

Бечора халқимиз кундан-кунга эскиликка қарши бориб маорифга яқинлашмоқдадир.

Палагимиз тоза, экинимиз умидлик.

Табиий, янги ҳаёт қуришимизда ҳам шудринг ва боди муҳолифларга учрашимиз эҳтимол. Бундай табиий қазолар бизни бориб турғон йўлимиздан қайтара олмайдилар. Бироқ, бизнинг тинкамизни ўз ичимиздан ёриб чиққон шунғиялар қурутадир ва бундай шунғияларни фаолиятимиз орқасида йўқотишимиз осондир. Ҳозирча улар палак оралаб кўкариб турадилар. Майли, беш-ўн кун кўкариб турсинлар-чи, бир кун қўлимиз текканда юлиб офтобга ташлаймиз.

Эски одатларимиздан энг бузуқларининг йўқолишига эл қарши бўларми? Йўқ... Бироқ, тушунмагани бўлса тушунтиришгина керакдир. Ўлуқлар дунёсини йўқотиб тириклар дунёси қурмоқчимиз. Маънан ўлганларни маориф билан тирилдириб, ҳақиқатан ўлганларни ўлуқлар дунёсига муносиб жойларга юбормакчимиз. Чала-жонлигимиз устига нафасимизни қисиб турғон шаҳар ичидаги, ахлатхона тусига кирган эски қабристонларни кўтариб ташлаб, ўрнига ҳаёт манбалари қурмоқчи эканмиз, бечора элимизнинг кўб қисми ўз ризосини,

ҳатто эски шароитнинг ҳам бунга қарши эмаслигини уламси томонидан тасдиқ қилиниб, фатволар берилди.

Шу чоқ ишсизликдан иш чиқарувчи текинтомоқ хўжалар оч қолиш хавфи билан елиб-югуриб ҳар қаерга кирса ҳавони бузувчи ва неча қатладан темир шупурги билан шупурулиб ташлангон бир новча, бир пакана санампарастларни топдилар. Мозорни сақлаб қолиш учун бири маҳалладан-маҳаллага югуриб переговор қилиб марказгача ҳарсиллаб бориб келди. Ва бири бўлса Шайхантовур ичидаги эски бир чалдеворни «тарихий бино» эди демоқчи бўлиб, «Осори атиқа» идораларигача бориб жонкуярлиқ қилиб юрибдир.

Даъво «Осори атиқа» бўлса-да, у акамнинг мақсади эл орасида «иш» кўриб қолишдир. Бу акамнинг на ишчилар, на халқ билан алоқаси йўқдир, чунки ҳаммасидан мардуд бўлгон, ана энди тушунганларга яқинлашишдан умид узуб, тушунмаган қора элни сайд қилмоқчи, қора халқни йўлдан уруш учун мазор, динни қалқон қилиб олиш қулайроқдир. Бу жиккак Самарқанд билан Тошкандни ўз ифвоси билан тўлатди.

Новчаси бўлса қўяберинг, унинг тарихи эски турмушнинг энг гули билан ўйнашадир. Лот пайғамбарнинг ягона уммати, фисқ-фужурнинг тимсоли, мужассами. Бунинг ҳам мақсади ҳалиги «зиёлий» жоҳилликдан оз эмасдир.

Энди келайлуқ «Осори атиқа» идорасига. Туркистонда муҳим-муҳим «Осори атиқа» идоралари кундан-кунга битиб-битиб борадир. «Зарафшон» газетаси «Осори атиқа» идорасини «Осори атиқа» душмани, деб атагон вақтлари бўлди. Бу идоранинг Ўзбекистон «Осори атиқа»си учун нима иш кўргани кўз олдимизда экан, бугун «Осори атиқа» нуқтаи назаридан бир чақалик аҳамияти бўлмагон Шайхантовур мазоридаги вайрона бир чиллахона устида дод-фарёд кўтарадир. Бизга «Осори атиқа» нима эканини тушунтиринг, йўқ, ҳали тушунтира олмайсиз, мана бизга тушунтириш учун сиз «Осори атиқа», деб даъво қилингон яқиндагина бойлар томонидан бино қилиниб, халқнинг гумроҳлик кўчасига киритган бундай зарарлик уйлари негизидан кўтариб ташлашқа кўмак беринг. Русиянинг бутун шаҳарларида қурилгон, «Осори атиқа» деб, ҳисоб қилса бўладиргон ҳисобсиз обидалар — памятниклар бузилиб ташланди. Шунинг учун бузилдиким: у обида ва памятниклар тарихий ва «Осори

атика» бўлғони билан, уларнинг қолиши зарарлиқ эди. Мана бизга ҳам зарар келтирадурган чиллахоналар, мазорларни кепакка алиштиришга йўл беринг, осори атиқаларни кепакка алиштиришга йўл беринг, осори атиқа муфтадорлари!..

Гўсхўр

«Муштум», 1925 йил, 11-сон, 12-бет.

ДИН НОМИДАН ИҒВО ТАРҚАТГУЧИЛАР

Ишчи ва деҳқонларнинг душманлари оқча ва қурол кучи билан иш чиқоролмоғондан кейин: бизнинг ташвиқотимизга қарши улар ҳам турли йўл билан ташвиқот юрғуза бошладилар. Большевик партия программасининг 13-нчи моддасида кўрсатилганча, динни ҳукуматдан, ҳукумат ишларини дин ишларидан айрим юритиладир, деган сўзни қурол қилиб, шўролар ҳукуматини диндан айириб, динни битирмакчи, деб онгсиз ишчи, деҳқонлар орасига турли иғволар тарқатмоқдадирлар.

Кейинги вақтларда бундай иғволар мусулмон бойлари, мусулмон эскичилари томонидан ҳам тарқатила бошлади. Янги иқтисодий сиёсат орқасида бош кўтара бошлагон бу эскичилар ҳеч бир андиша қилмасдан ҳукуматка қарши ташвиқот ишларига қўшилмаклари ўзлари учун қандай натижа берадир. Бу — очиқ бир нарсадир.

Большевик партияси динни ҳукуматдан айириш билан мусулмонларнинг ҳиссиёт динияларига тегмади.

Кенгашлар ҳукуматининг бундан мақсади ҳукумат оқчасидан бутхоналар солиб, қорни катта пўпларни семиртиришдан сақланиш эди.

Динни ҳукуматдан ойиришининг зарари бутхоналар билан пўпларнинг устига тушадир.

У вақтда тишни-тишка қўюб турғон диндорларимизнинг ҳозирги қичқириқларидан мақсад диндорликларидан эмас, ҳозирги ишчи, деҳқон ҳукуматига қаршиликларидандир.

Партия программасининг 13-нчи моддасида динни ҳукуматдан ойрилиши билан баробар партия, диндорларнинг ҳиссиёт динияларига тегишдан сақланмоқни жуда лозим бўлгон ишлар жумласидан санайдир.

Русия ишчи, деҳқонлари Туркистон ишчилари билан ҳар бир нарсада ўртоқ бўлгонларидек, кенгашлар ҳукуматининг душманлари билан курашмакда ҳам ўртоқдирлар.

Жойи келса ташвиқот билан, керак бўлса қурол билан курашуб, ўз душманларини енгмоқдадирлар.

Туркистонга келсак, ишчи, деҳқонлар орасига кириб қолгон бир хил душманларимиз ичдан туруб ишчиларни қутуртдирмоқдадирлар.

Буларнинг кўблари фурсат топиб бизнинг фирқамизга кириб олиб, фирқа ва дин номидан кўб ишларимизни изидан чиқориб юборди.

Ҳозирги партия тозалашда бу ички душманларимизни партия ичидан раҳмсиз суратда тепиб чиқордиқ.

Булар партиядан чиққондан кейин, ишни кенгроқ доирада олиб, ҳар ерда умумий ва хусусий йиғинлар ясаб, тўғри келганда кўча-кўйда учраган кишига «Мана партиядан бизни, диндорсан, деб чиқорди, партиядо фақат динсизлар қолди, партия аъзоларида дин йўқ», деб очиқдан-очиқ сўзлай бошладилар.

Буларнинг уятсизлиги шу даражага келдики, кўн ишлагувчиларнинг шўрога вакил сайлаш учун йиғилгон мажлисида фирқадан ҳайдалган муттаҳамлар ҳеч тортинмасдан «бизни камисиялар диндорсан, деб чиқорди, партиядо фақат динсизлар қолди», деб авом халқни қизитди.

Кучини ишчи, деҳқон болаларини оқартиришга сарф этиб тургон муаллимларга ифтиролар¹ тақди.

Албатта, ҳукумат бундай душманларга тегишли жазони берадир.

Ҳозирги партияни тозалаш ҳақида ҳар ким шуни эсда тутсун: партиядан чиқорилгонларнинг ҳеч бири диндорлиги ва номозхонлиги учун чиқорилмади. У кишиларнинг партиядо туришлари номуносиб эканлиги далил ва исботлари билан собит бўлгондан кейингина чиқорилдилар.

Бизнинг партиямизда мутакаббирлар, хоин, ўғри босмачи, ёлгончи, олдоқчи, тескаричи, кишининг кучидан фойдаланғувчи, киши ўлдиргучи, риёкор, амалпараст, шуҳратпараст ва шунга ўхшаш ифлос кишиларга ўрун йўқдир.

Ҳар кимнинг яхши билмаги керакдирки, партия ҳеч кимнинг диний ҳиссиётига тегмайди. Агар бунинг аксича сўзлайтургонлар бўлса, улар кенгашлар ҳукуматининг душманларидир.

Богбон

«Қизил байроқ», 1921 йил, 24 декабрь, № 12.

¹ Ифтиро — тухмат (ред.).

СОВИНАК ҚОРИ БИЛАН МАҒЗАВА ҚОРИ

Совинак қори:— Бу йил бай пули неча кишидан олинди, Мағзава қори?

Мағзава қори:— Э-эй, бу йилги рўза, маза йўқ, ошнам. Такрор пули ҳам чиқмайтургон, кўринадир.

— Ҳа, нимага?

— Нимага бўлар эди, хатмчи йўқ...

— Итни урсанг қуръон туширтиратурган чиқибдирку, хатмчи йўқ эмиш!

— Бор-борлиққа. Аммо мўмайроқ митат чиқаратургон хатмчи йўқ!

— Иш билмагандан кейин хатмчи ҳам йўқ, митат ҳам йўқ!

— Совинак дейман, сан нимани билдинг!!!

Мен иш билдим, сен саллага зеб бериш билан идғом маъалғуннани билдинг!

— Хўш-хўш?

— Нима хўш-хўш, индинга Пўлавойнинг хатмини битирсам, утгаси кундан Шўлавойнинг хатмини бошлайман. Ундан кейин Сўनावойники. Шундай қилиб, бу рўзаи моҳ шарифда энг ками беш миллиард митат!

— Ҳа-ҳҳа, ҳаммасидан ҳам бай пули олдингми, Совинак?

— Олдим. Пўлавойдан беш юз, Мўлавойдан икки юз, Сўनावойдан уч юз!

— Қандай қилиб?

— Пўлавойнинг олдига бориб: «Шўлавой акам бу йил хатмни катта қилар эмишлар, шундай оғир вақтларда унча-мунча одамга хатм қилдириш ҳам қийин...», деб юрагига ўт солиб қўйдим. Сўनावойнинг дўконига тушуб, бу йил хатмингиз йўқми, одамлар; «Сўनावойнинг дамаси йўқроқ» деб сўзлашадирлар, деган сўз билан унинг пайтавасига қурт тушурдим. Шундай қилиб йўқ ердан ёлғуз уч хатм чиқордим. Мана иш, ана митат!

Мағзава қори кўнглининг энг чуқур жойидан чиқариб, «уф-ф-ф», деди ва ҳасратидан чанг чиқара бошлади:

— Бу йил бахтимиз сувга урган экан, Совинак, ҳеч бир хатмчи «итмисан, эшакмисан», дея бермагач нойлож «шунча такрорлар бекорга кетмасун», деб ўзимни бозорға сола бошладим. Қаерда бир эски хатмчини кўрсам маддоҳ баччалардек жоврадим: «Эшбой акам хатм-

га айткан эдилар, бу рамазон қўлим тегмайдир», дедим. Маним кўнглим сизда эди... Иккинчи бировни кўрганда: «Бу йил хатм жуда кўп кўринадир. Тошкандда ўн минг қори бўлса ҳам етишмас». Ниҳоят, шунчалик овроқлар билан ўлиб-қутилиб битта жиз-бизини топсам ҳам лекин қурғуринг мандан ҳам ўлумтук экан: «Беш кунлик қилсангиз қанча оласиз-у, уч кунлик қилсангиз қанча берамиз? Мардикор пулингизнигина олиб, ифтор билан саҳарликни уйингизда қилсангиз, қалай бўлар экан» дейдир.

— Қизиталоғинг пудратини берар экан-да, хо, хо, хо!

— Шуни айткин-а, Совинак. Шундай қилиб хатмни беш юз миллионга баҳолаб олдим. Уч юзни ўзим олсам, икки юзни самеъга бераман. Уч юзинг нос пулига ҳам етмайдир. Бу йил маза йўқ, ошнам...

Шилғай

Муштум: Оқчани кам берсалар «ялмаш» усулини қўллаш керак. Қуръонни ялмаб йқуйсан, десалар «бир мирига келгани шу», деб жавоб бериш керак.

«Муштум», 7-сон, 2-бет, 1923 й.

«ҚУРБОНЛИК УҒРИЛАРИ»

— Қурбон ҳайити ҳам келди... бу йил қурбонликдан қалайсиз, Ҳожи?

— Ҳайронман, бой; ҳайит харжлари ҳам кўпайиб кетди.

— Қилиш керак — қилиш! Худонинг ўзи етказадир. Сиз билан ман энди, қилмосок бўлмас.

— Шуниси ҳам бор... алҳамдилиллоҳ, сиз ва бизнинг давлат тўғрисида камчилигимиз йўқ. Қорамолға қўшулсоқ мумкин?

— Шериклик ошни ит ичмас, қурбонлиқнинг энг яхшиси — қўй! Қўй сўяберинг, Ҳожи! Ўзингизда боқилгон бўрдоқлардан бордир албатта?

— Бор, уч-тўртта бор.

— Ана шулардан биттасини кўтариб уринг-қўйинг!

— Бултур имлама қилгон эдик. Энди бу йил маҳаллада оч-ориқ кўб; имламага ҳам қараб турмаслар...

— Этканимиздек ман ҳам маҳалладаги оч-ориқлардан жуда тўйдим; ўзлари сўрамасалар ҳам ёш болала-

ридан сўратуб уй ичимизни безор қилдилар. Яхшиси шуки, «имлама» ҳам қилуб ўлтурманг-ку, энг осони «димлама» қилинг; димлама хо-хо-хо...

— Ҳи-ҳи-ҳи... «димлама»нгиз ҳам қулоғимга иссиғ-иссиғ киради-я, бироқ, шартига тўғри бўлмасмикан дейман...

— Қурбонлиқнинг шарти қон чиқориш, бундан бошқа шарти йўқ. Марҳум домла ҳам қилгон қурбонлиқларини ҳеч кимга бермай ўзлари пок-покиза тушуради эдилар.

— Ҳовва, марҳум домланинг садоғалари кетсанг арзийдир. Лекин шундай ҳам бўлса кўнгил бўлмай-дир...

— Сиз ман айтгандек қилаберинг, савоби сизга, гуноҳи манга! Агар ҳимматингиз жўш уруб кетса бизга ўхшоғонлардан бир-иккитасини чоқириб дуойи-фотиҳа қилсангиз тагин яхши, тузукми?

— Эй бизда жон бор дейсизми, бу йил сиз ҳам шундай қиларсиз бўлмаса?

— Эй, сиз ёш боламисиз. Ҳожи, бизнинг қурбонлиқ ҳар йили «димлама», ҳи-ҳи-ҳи...

Эшитдингизми, бу икки уйнинг куйгурнинг қурбонлигини!

Агар юқоридаги икки ўғрининг фикрида бўлсангиз, сизнинг ҳам уйингиз куйсун!!

Жулқунбой

«Қизил байроқ» газетаси, 1922, 4 август, № 205.

ЗИЛЗИЛА

Кўпдан бери тез-тез ер қимирлаб турадир. Субҳонлло, субҳонлло, субҳонлло... Бирники мингга, мингники туманга дейдилар. Азизларни худо раҳмат қилсун!

Қошки ёмонларнинг ўз касофати ўзига урса, яна ёмонга ўлум йўқ. Андижон зилзиласида ҳам ўлгонларнинг ҳаммаси ёмонлар дейсизми? Йўқ. Энг кўби яна кўй оғзидан чўб олмоғон, биравнинг тишкавлагучидан ҳазар қилгон ҳолда бутун бошлиқ харини ҳазм қилиб юборгон муллалар, эл-халқнинг дардига даво, ранжига шифо бериб турган от-тўрва соқол эшонлар, шайхлар, дуохонлар, фолбинлар, хулоса, дунё билан ҳеч алоқаси бўлмағон улуғ зотларнинг кўби тупроқ тегида кўмилиб

кетмайдиму? Субҳонолло, субҳонолло, субҳонолло...
Ҳар кунӣ ер қимирлайдир.

Ҳозирғи ер қимирлашнинг орти хайрлик бўлсун эди. Замонамиз бузуқ, обрўманд яхши одамлар беобрў, уломоға ҳурмат йўқ, эшонларға ишонч йўқ. Оҳ... зомонамиз динсизлар, даҳрийлар зомони. Эски одатларимиз кундан-кунга емирилмакда ва эски одатимизнинг орқа таянчи бўлгон ҳурматлик зотларимиз бирин-бирин чириб қуламоқда. Бас, буларнинг ҳаммаси аломат охир замон, дажжол малъуннинг хуружига ишоратдир. Бинобарин ер қимирлайдир.

Бутун теварагимиз наҳс-касофат билан ўролғондир-ким, бундан қутилиш соат сайин қийинлашиб бормоқдадир. Ер неға қаърига тортмасун, неға юлдузлар тутдек тўкилмасун, неға дунёи ва мофиҳо остин-устун бўлмасун, қорихона ўрнига усули жаҳид мактаби, кўк-норихона ўрнига театру қурмоқчилар. Демак, яхшиларнинг ошиға заҳар-заққум тўкилди. Қиз-хотунларда тасаттур нисвонға¹ риоясизлиқ, ёшларда тоат-ибоатга қоҳиллик; субҳонолло, субҳонолло...

Бинобарин ер қимирлайдир.

Ҳозирғи ер қимирлашдан ховфнок бўлиб бир қанча мўъмин бандалар тўплануб бориб бир неча забардаст уломоларимизға мурожаат қилгон эдик. Ул муборак вужудлар бизга тасалли бердилар. «Бузуқларни иншоолло ер ютар, ўзингизни куфр ва залолатдан асранг!» деб марҳамат буюрдилар.

Биз, «куфрнинг боиси нимадир, залолатнинг омили қайси?» деб сўрогон эрдик, субҳанолло, субҳанолло,— дедилар. Ва яна дедиларким, разолатнинг омили «Муштум» журналидир, куфрнинг сабаби ҳам «Муштум»дир. Ва кунда деярлик ер қимирлашнинг ҳам боиси «Муштум»нинг касофатидандир. Субҳанолло, субҳанолло, субҳанолло,— деб кўзларидан дона-дона ёшларини жори қилдилар.

«Муштум», 1924 йил, № 19, 2-бет.

МАҲКАМАЪИ ШАРЪИЯДА ҲОЛВА-ТОЛҚОН МАСЪАЛАСИ

Барчанинг маълуми бўлса керакки, шу кеча-кундузларда Тошканд маҳкамаъи шаръиясида ажиб бир фаолиятлар кўрила бошлади. Жумладан, халқ орасидағи

¹ Тасаттур нисвон — паранжи ёпиниш.

бидъати саъиялар билан курашиш ишида маҳкамаъи шаръия ўз зиммасидаги улуғ вазифаларни бажармоқдадир. Юқори доираларнинг сўзларига қарағонда агарда ғайри шаръий саъияларнинг олдини шу кезларда олиб қолинмаса, кўб фасодлар чиқмоғи мумкин эди. Биноан алайҳи аскари аҳли донишлар маҳкамаъи шаръияга ўзларининг миннатдорчилиқларини тугата олмай ётибдирлар. Аммо аҳли фасод — халқ бўлса, айниқса, маҳкамаъи шаръиянинг ҳайит кунлари кўчаба-кўча кезиб, ҳолва-толқон йиғиб юрганидан ранжиб «Эй, шариатда мундан бошқа иш қуриб қолгон эканми, энди ҳайит учун дастурхон ёздирмайтурсон зақун чиқорилдими?» деб дув-дув шикоят қилишсалар ҳам, аммо бизнингча бунинг аҳамияти йўқдир.

Хулоса шулки, бу ҳайит бидъати саъиялар билан курашишда маҳкамаъи шаръия аъзолари энг яхши самарали операциялар ижро қилди.

Келин кўриб юрган ва келин бўлгон «ақли қисқа» хотун-қизларнинг ўтакасини ёриб нечталарининг болаларини туширди. Отаси ўлиб дастурхон ёзганларнинг чуви чиқорилди, чўнтак-чўнтак писта-бодомлар маҳкамаъи шаръияга ташилди. Маҳкамаъи шаръиянинг бу шаръи ҳаракатига қарши қизишгон авом халқ ҳар турлук юқори-қуйи сўзлар айтиб, «бу иш товоқ-қошиққа тегиш эмасми» дейишадир ва ўз томонидан маҳкамаъи шаръияга бирмунча таклифлар қилади:

1. Хотун-қизларнинг ҳайитда кўчага чиқмоғига шариъат рухсат бермаса, уларнинг очилмоғига рухсат берсун. Чунки, хотун-қизлар фақат уч кунлик ҳайитдагина уй заҳидан ёзилар эдилар. Ҳарҳолда иккиннинг — бири.

2. Таъзиялик уйларда дастурхон ёзишга изн берилсун, агарда дастурхон ёзиш бутунлай ҳаром бўлса, ул вақтда ҳайит кунлари ўлукларга фотиҳа ўқиб юришнинг бидъатлиги билан фатво чиқорилсун. Ўлганларга қуръон ўқиш манъ қилинса, дастурхон ёзиш ҳам ўз-ўзидан йўқ бўладир. Чунки, биз халқ уйимизга келган ошна-оғайниларни дастурхонсиз қарши ололмаймиз, келмасалар дастурхон ҳам ёзмаймиз!

3. Биз бу кунгача имомларимизни пулга ёллаб намоз ўқуб келамиз, пул бермасамиз домламиз тахта-ўқлогини йиғиштириб қўядилар. Ўқигон намозларимиз «холисаниллоҳ бўлсун десангиз, имомларга ҳам бир фатво чиқориб, уларни бир касб қилишқа ундангиз, токи бизнинг елкамизда доим рўдапо бўлиб, солиқ сол-

дириб юрмасунлар. Агарда маҳкамаъи шаръияга «хотисаниллоҳ»лик шарифатда йўқ бўлса, бунини ҳам газитда буйруқ тариқасида ёзиб ўтилсин.

4. Маҳкамаъи шаръиянинг аъзоларидан бўлгон ҳалиги имомлар бой кишининг жанозасига бориб, камбағалникига бормайдирлар, чунки бойникида оқча олиш аниқ. Жаноза ҳам оқча баробарига ўқуладирми, шу кунгача бу ҳақларда маҳкамаъи шаръия бирорта тушпуш кўрмадимми?

5. Маҳкамаъи шаръия аъзоларининг тўй-зиёфатларга боргонда елкалари қичимасун, чопон кийдирмоқчи бўлсалар «йўқ, бировдан эвазсиз тасарруф ҳаром» десунлар.

Қисқаси, авомнинг бундай алмойи-алжойи таклифлари жуда кўб бўлса ҳам биз ўрун торлиғидан аксарини ёзмай қолдирамиз ва «Яшасун ўз вазифасини билиб адо қилгувчи маҳкамаъи шаръиямиз!» деб мақоламинини тугатамиз.

Домла думбул

«Муштум», 1924 йил, сон 27, 10-11 бет.

ЭСДАЛИК

Бутун ер юзида ёшоғучи йўқсул элни, хусусан эзилган Шарқ мазлумларини ўзига мафтун қилгон Владимир Илья ўғли «Ленин» орамизда йўқдир.

Ониқми? Оник!..

Бу қандай хунук хабар, бу хабар ҳар бир эшитувчининг бир титратиб ўтди. Нима чора, бу улуг зот бугун ўлган ва бизнинг орамизда йўқ. Ҳақиқатан ўлган, афсус...

Лекин унинг қўрғон биноси ва биз учун чизиб қолдиргон чизиғи тирик, абадий тирикдир.

Биз бу шахсни ҳарвақт эҳтиром қиламиз, чизгон чизигидан чиқмаймиз, бизнинг ҳар бир самимий ҳаракатимизда у бизга бир йўлдошдир.

Ленин ҳали ҳам, келгусида ҳам бизга чароғлик вазифани ўтайдир. Бурулишларимизда қандай қоронғилиқ ва мушкулотларга учромоyliқ бу чароғ бизга тўғри ва мақсад йўлини кўрсатишқа қодирдир.

Ленин Шарқнинг тўлуғ ойдини, шарқ осмонининг Зухрасидир.

Одошқон ҳар бир йўлчига бу Зухра юлдузининг йўл кўрсатиши оник ва ишончлиқдир.

Биз Ленинни эсдан чиқормаймиз, эсдан чиқорсоқ туртуниб қоламиз. Ҳар дамда ўзимизга савол берамиз: биз кимдан айрилдиқ, деймиз. Кўнглимиз жавоб бергунча юрагимиз тўлиб-тошиб ихтиёрсиз кўзимиз жиққа ёшга тўладир. Лениннинг муъжизалари кўз ёши орқали кўз қорачиғи ичида бирин-бирин ўта бошлайдир-да, ниҳоят кишида азм ва сабот уйғотадир. Дўстлар билан бирлашиб душманлар билан узил-кесил суръатда курашиш учун биринчи ишорада, тайёремиз, деган ҳисни уйғотадир. Ҳақиқатан Ленин номини эшитиш кишига завқ-шавқ киритадир ва уни ҳар доим ёдлаш кишига лаззат берадир. Ҳар бир ўзгариш самараси Лениннинг хотираси бўлуб кўринадир.

Биз Ленин деймиз, биргина Ленин деймиз, у ўлган экан, яна Ленин деймиз. Ленин ўлди, афсус!.. Ёшосун ленинизм, деб бутун дунё йўқсуллариға товушимизни эришдирамиз.

Муштум

Э с к а р т м а:

20-нчи нўмир «Муштум»ни тарқатиш олдида, Лениннинг вафот хабари келиб ўз вақтида тарқатилмади.

Шунинг учун сўнграқ бўлса-да, ўртоқ Лениннинг расмини ва бунга бағишлонгон бир мақола билан «Муштум» саҳифасида бир эсдалик қолдирилди.

Бошқарма

«Муштум», 1924 й., № 21, 7 февраль.

БИР ЯИЛ

(Жиддий)

Ўйчи ўйини битиргунча, ишчи ишини қип қўяди, депти боболар. Шунга ўхшаш «иттиҳоди ислом ва иттиҳоди турк», деб жовраб, бошини қовуштира оёғига ҳайрон бўлиб юрган аҳли иттиҳодлар истиҳорадан бош кўтаргач кўрдиларким, арава лайлак! Лоҳавло валоқуввата ўқилди ва оҳистагина савол берилди:

— Бу нима деган гап? Худоё тавба: қозоғи ўз олдиға хон, тожики ўз бошиға султон, ўзбеги ўз жўниға бек! Бас, бизнинг иттиҳоди фалон отлиғ сассиқпопшагимиз қани? Бу жониворнинг қанот-қуйруғини қайси уйинг куйгур мутади ва уйимизга ким ўт қўйди?

Қопини йўқотқонларнинг ишини қип қўйғон, албатта

биз эдик. Зеро кўкармаган дарахтни, албатта, кесиш ва ўрнига янгисини экиш керак эди. «Иттиҳоди фалон» деб, дўконига вивиска қоққон бу бенаволар юз йиллардан бери кўбчиликка қуриғон аригдан сув боғини лаб шомолдан луқма берар эдилар. Байи бу дунё, пули охират бўлғон бу «иттиҳод» ҳўлёлари худди ваҳиманинг онаси ва лофнинг айни бемазаси эди.

Шубҳа йўқким, ўша «иттиҳод» жиннилари бу кун ҳам бизга бурчак-бурчакдан фисқ отарлар:

«Миллатларни қирқ тўққузга бўлиб, ўз бошимчалиқ кўйига солдингиз ва дард, деса куйдирги айтадиган қилдингиз»,— деярлар. Ушбу бурчак иттиҳодчиларига бизнинг берадирган жавобимиз бир: «Биз ҳақиқатни ҳаётдан олдиқ. Ҳаммадан илгари шахс ўзини танисин, сўнг-ра бошқани! Зеро, «ўзини билмаган ўзгани билмас» сўзи турмуш онасининг дард чекиб туққон тўнғич ўғлидир. Биз миллатларни озод ўсдирғоч доираси гоят тор бўлғон иттиҳоди ислом ва ё туркгина эмас, балки бутун дунё меҳнаткаш ва деҳқонлари иттиҳоди; энг авжида бутун дунё инсонлари иттиҳоди вужудга келтирамиз!»

Озод Ўзбекистоннинг бир йиллик тўйида орамиздаги ўзбек, тожик ва қозоқлик игволарини олонгалатиб юрган дуварак одамларни йўқотмоқ қасамини ичайлик.

Шилғай

«Муштум», 1925 йил, 22-сон.

САККИЗ ЙИЛ

Букун Ўқтабрнинг саккиз ёши. Томда ногора, белда зоғора. Майли: қўйсин ногорасини, урсин зоғорасини!

Ўқтабрнинг ёши саккизга етти: бир тўққуз кўйнак, икки тўққуз ғайрат ва уч тўққуз ҳиммат керак, деб катта-кичикнинг оғзида карнак!

Майли: олдиға ўғил қўйғон ота-онанинг мундан бошқа нима қайғуси бўлсун? Тортабер, карнайингни!

Кечагина: туққон болангнинг оғзи сўлак, эрта-индин лави-лунжи икки бўлак, деб томда юрғон мағриб сатанглари букун Ўқтабрчага қизларини бериб қудалашмоқчи эмишлар.

— Шотини тикланг, томдан тушсинлар!

Қизил шоирлардан биттаси:

Ўқтабрча ўсадир.

Ев йўлини тўсадир;

Асовлонгон эшакнинг

Кулоғини кесадир!— деб байт тўқибди.

Кулоғинигина эмас, менга қолса думини ҳам кесиш керак.

Уткан кун танишлардан биттаси кейинга чиғониб туриб, ўзимизнинг ҳангмалардан сўз очадир:

— Кўр Саъди билан Қал Файзининг саккиз йиллик умри ёқалашмоқ билан ўтти, биз томоша қилдиқ!— дейди.

— Бали!— дедим.

— Ишчи иситма, деҳқон безгак эди; бунга ҳам биз шоҳид!— дейди.

— Кўргулик!— дедим.

— Қишлоқнинг ҳаммаси, шаҳарнинг барчаси саводсиз!— дейди.

— Жаҳл хирмонингизга барака!— дедим.

— Қишлоқлар вайрон, шаҳарлар хароб!— деб, оҳ уради.

— Сиз бойқуш эмишсиз!— дедим.

— Кўр Саъди ҳамма ғайратини хотинга, Қал Файзи червонга берди; чунки ғояи аъмол чўнтак ва бурчакдан мутасаввар эди!— дегач, ер тепиниб қаҳру ғазаб сочади: «Лаънат ул тўдаи бетавфиқларгаким, ишчи-деҳқон ҳолига сўқир кўзларидан қатра нам тўкмадилар; ҳайф ул фирқан мансабпараст мажнунларгаким, кўзлари устолдан бошқани илғамеди ва Ўктабрнинг руҳларга ижтимоий ларзон бериб эсан шамоли ҳам ул рўкаш¹ виждонларини тўлғамеди!— дейди.

Мен:

— Шоирона хаёлингдаги шу ҳақиқатларни кўрмакчи бўлсанг ҳозир турмаларга кириб чиқ!— дедим.

Шу шоир танишимнинг айтишича, бу ҳол саккиз йиллик достонимизнинг чучмал саҳифаларидан бир кўриниш эмиш, истиқбол учун унинг фикрини сўроғон эдим:

Ўктабрча ўсадир,

Ёв йўлни тўсадир,

Чўнтакпараст жонларнинг

Кулоғини кесадир!— жавобини берди.

Мирза Соврин

«Муштум», 1925 йил, 19—20-сонлар, 2-бет.

¹ Рўкаш — усти ялтироқ, ичи қалтироқ.

ХУҚУҚ

(Хотун-қизларимизга бағишлаб)

Азбаройи худо айтингиз-чи, ҳуқуқ деган нарса ўзинима?

Ҳуқуқ нимадан иборат? Гуваламики уни биз майдалаб ҳожатимизга яратайлиқ?! Нима ахир? Бунинг жавобини — «ҳуқуқ» деган дарди бедавони бўйнига осиб олғонлардан сўраймиз.

Шўролар ҳукумати ҳар бир чоти айри, боши юмалоққа, ҳар бир ҳайвоний нотиқу ва ғайри нотиққа, ва ҳар бир инсу жину, деву парига том-том боло-боло бом ҳуқуқ берди, деб гапуришадирлар! Бу тўғрими, баковул-ясовуллар, қозию қуззотлар бу гапга, бу ишларга тушунадирларми?

Гап бундай: ўзингизнинг Халча опангиз; аллақаердан ҳуқуқ текширадирғон бўлиб, эрга берилаётқон бир қизнинг уйига борибдир. Хайр, яхши — текширсин.

Нега энди 13 ёшлиқ Ойнисани оёғидан, қулоғидан чўзуб, елмай-югурмай 18 ёшотуб қўядир?

Тагин бир иш: масалан, ўзингизнинг Зайнаб опангиз: эридан, қўйинг-чи, уйдаги ҳар бир ясси-япаски қинғир-қийшиқ, ажива-тараладан ейдур калтакни; шилқ-шилқ; ўзи оч, боласи оч; нон деганда ғириллайдир кесак... Бечора опангиз ундан-бундан сўраб-сўроғлаб борадир хатта вивескалик бир ҳуқуқ олиб берадурғонга. Йиғлайдир, сиқтайдир, арзи бандалик қиладир; аммо қўл қуруқ, ёлғиз бош!

Чоқириладир эри, ёнида уч-тўртта гумашта, илтимосчи, азайимхон, тутотқи иҳи-пиҳи, гап бийрон, гарч-ғурч, ўлли-булли, ўлумдан хабаримиз бору бундан йўқ!

Мурофаа:¹ икки коски, яна бир гуржи. Қанақа гуржи дейсиз? Ҳа, тушунадурғон фалон-писмадону гўёки бу мажлиска ўзи шундай қиртиш² қидирибгина келган, тавба!

Зайнаб опа, оғзинг қайси? Бечора қулоғини кўрса-тади.

— Ҳуқуқ!!

Ёнида жаллод ва бошқа қасамхўрлар; гўдайиш,

¹ Мурофаа — суд мажлиси, муҳокамаси.

² Қиртиш — ўлакса маъносида.

ничинг! Бечора дир-дир қалтираган, қози маҳсимнинг ҳам гаплари айлантормалик:

- Ким яхши?
- Эрим, почча!
- Ким ёмон?
- Ҳуқуқ, почча!!

Ҳуқуқ, гап билмаган, иш билмаган Зайнаб опаларники эмас, шайтон устози бўлгон Ҳожи Абдиларники, шайтон мардикори бўлгон Салоҳиддин мўфаттин¹ зодаларники! Шоир Ҳоқоний дегандек: ҳолати манҳусада² қолгон «ул» эмас, тўртта наҳсинг орасида боши айланган ану бечора!

Гап кўп, кўмир оз; кези келди, бир ёздиқ!

Ҳақиқат эълони: Жулқунбой

«Туркистон», 1923 йил, 24 декабрь, № 213.

МУШТУМЗҶҲҲНИНГ ЖОНИ ЧИҚДИ

Аширмат бой қишлоқнинг бообрў, муштумзўр бойларидан бўлиб ҳар қандай ариллаган шеримард йигит ҳам унинг ёни-бериға бетлаб боришға истиҳола қилур эди. Унинг ер-суви фаровон бўлса ҳам қишлоқ амалдорларидан ҳар жиҳатдан амнуомондо эди. Ўктябрь тўнқариши бўлиб, «ер бўлиш» масаласи лўб этиб чиққондан кейин ҳийла қилиб, ернинг анчагинасини қариндош-уруғларға бўлиб берган ҳам уларни алдаб-сулдаб чоракор ва қўшчи мақомида кеча-кундуз тинмасдан ишлатиб, кучларидан силлиққина фойдаланиб юрган эди.

Кунлардан бир кун «ташвиқот-тарғибот» учун бир неча маҳмадоналар шаҳардан қишлоққа чиқиб қолиб, у ердаги оз ерлик ва ерсиз бошланг-оёқланг беандишаларни йиғиб олиб, «қишлоққа юзингни ўгир», «ер ислоҳоти» деган масалаларнинг маъносини тушунтира бошладилар. Бу гапларға яхши қоникқан ҳалигилар ўз валийнеъматларини устиға қиём этдилар. Ҳар ерда жанжал ва ҳар мавзеъда шовқун-сурон бошланди. Аширмат бойнинг ҳам чорикор ва қўшчилари унинг устиға қўрқмасдан бостириб бориб, жиғиға тегдилар. Ҳўжайиннинг ҳар бир туки ништари обдор бўлди, семизликдан юмилаёзгон кўзлари шокосаға айланди.

¹ М у ф а т т и н — фитначи, ифвогар.

² М а н ҳ у с а — ювинмаган, наҳс.

Бир наъраи раъдивор тортқон эди, замину замон, макину макон ларзага келди. Бироқ, хўжайиннинг бу бонги баҳайбати чорикорларга сира таъсир қилмади, чунки онови шахардан бети тескари бўлиб, қишлоққа юз ўгирган маҳмадоналар бу ямоқ чопонларни ўқитиб, тилларини бурро қилиб қўйғон эди; улар бойга балодек тикилиб олиб:

— Ҳой бой, энди кўзингни оч! Биз, энди ўз ҳақ-ҳуқуқимизни билдимиз. Сан қанча йилдан бери ноҳақ ишлатиб, бўйнимизга бов тоқиб, тирноғимиздан ғаров юғиртириб юрган эдинг, биз энди: сандан ҳақимизни ҳам, ерингни ҳам оламиз, сани турли-турли балоларга соламиз, буни бир бил!— деб мушт дўлайдилар. Бу ҳолга Аширмат хўжайиннинг қорни ёрилардек бўлиб:

— Ҳой, ноинсоф, тузим кўр қилғурлар!— деб бақирди; бунга ҳам илтифот эткувчи бўлмоғондан кейин, «Оҳ шариат, воҳ шариат!» деб масжид имомининг олдига допонлоғонча югуриб кетди. Имом поччам «Дуррулмажолис» китобини мутолаа билан машғул эдилар. Бориб салом берди. Жавоби саломдан сўнгра бойнинг бузуқ афтидан онгладилар ва аҳвол сўрадилар. Бой бошига келган қазои осмонини кўзига ғилт-ғилт ёш олиб арз қилди. Тақсирим ҳам шайтон ўқиб кетмаслиги учун китобни ёпиб қўйиб, мувоқабат бордилар. Бир оздан кейин бош кўтардилар-да, замонанинг кажрафторлигидан шикоятга тушдилар ва дедиларки:

— Бой ака, «Куллу явмин батар» дегандек борғон сари замона бузулиб борадир, шариат деган гапларга қулоқ солувчи бир мусулмон йўқ. Онови Шермат бойнинг ерини ҳам 3—4 та ерсиз камбағал муттаҳамлар «биз бодроқ бўламиз» деб, зўрлик қилиб олиб қўйибдир. Худоё тавба, ул қизитолоқларнинг топғон отини қаранг-а!.. Ҳеч замонда одамдан ҳам бодроқ бўладими? Сиздан бир соат илгари ул шўринг қурғур ҳам масаласини сўраб келиб кетди. Бу вақтларда масала-масоилни эшитувчи қаёғда дейсиз! Қадим замонда закот, ушир деган гаплар бўлар эди, улар ҳам таққа-тақ тўхтаб қолди. Энди, бой ака, замона ёмон, бу замон тавба дейдирган замон, болшавойи қурғур, куракда турмайдирғон гапларни чиқориб, бизнинг ҳам, сизнинг ҳам бошимизга биткан бало бўлди. Қандай қиламиз, қўлимиздан ҳеч нарса келмайдир, сабрдан бошқа чора йўқ!

Ўз имом домласидан бу ноумидлик гапни эшиткан

Аширмат хўжайин сўлиган шалғамдек оёқ-қўли бўшашиб тушди. Кўзларидан ёшларини дарё қилиб ҳовли-сига қайтиб борди-да, гуппа учди. Бир-икки куннинг ичида кўзлари ич-ичига тушиб, кўтарилгон қорни пастка чўкиб, кўп ўтмасдан қон қусиб нариги дунёга раво-на бўлди.

Шаккок

«Муштум», 1925 йил, № 19—20-сон, 8—9-бетлар.

МАСЛАКУ МАҚСАДДАН ШАММАЪИ ИЗҲОР

Бу йўлларни қоралағучининг ота-бобоси ҳазрати Одаматодан тортиб гоҳи деҳқон, гоҳи мардикор, гоҳи саржинчи, қисқаси, шулки, зодагонлар таъбирича «бири бит-бити сирка» бўлмай келган ўнқовсизлар синфидандир. Аммо мен бўлсам мустамлакачилар калтагини еб, калтак зарби билан кўзим мошдек очилиб, (уруб қолинг, айланай почча!) алқисса, ота касбим боғдорлиқ бўлса ҳам замонанинг зайли, тўғриси, мўдаси билан отимни муҳаррир, ўзимни зиёли, Шарқни мазлум, Англияни золим, батинка кийишни маданият, группа-бозлиқни салоҳият, динни таассиб ва моддани табиётдан ҳисоблаб келмакдадирман, шунчалик фазлу камолни санагандан сўнг ўз-ўзидан маълум бўлса керакки, фақир унча-мунча кашфи кўчада қолган алвир-шал-вирлардан эмасдирман. «Ранг кўр — ҳол сўр», деган экан машойиҳлар.

Бу энди, маслаки шариф.

Баъзи бир яратилгонча қолгон ўртоқларим майдонда бўлмасалар эди, ўзимни шунчалик кенг маслагимга яраша мақсадимни ҳам очикдан-очик сўзлаб берар эдим. Лекин гап шундоқ бўлса ҳам бу ўринда фақат сизгагина юрагимни очиб солмоқчиман. (Бироқ, сўз шу ерда қолсин, зинҳор сўзни чуволтириб, темирчилик қилиб юрманг, ўртоқ, зинҳор!) Дуруст, оёғ олишимни кўргач душман синфнинг «нотавон кўнгилга қўтир тоғора» дейишида шубҳа йўқ. Модомики, маним мақсадимга, яъни орзу-ҳавасимга замин бор экан ва замон мусоид экан нега ман дўсти-душманнинг таънасидан-тувасидан ҳуркиб турай? Модомики, маним ҳаммаслак ва ҳаммақсадим бўлгон ўртоқларим ўз ғояи омонларини феълан ва амалан исбот қилмоқда эканлар, нега ман мулоҳаза дарёсига чўмилай?

Бирлаб эмас, юзлаб ўртоқларим расмий бўлмаса-ю, думалоқ ясси равишда хотунни икки қилмоқда экан-

лар, токай ман бир хотун билан азиз умримни барбод
берай?

Тўққузлаб эмас, тўққуз юзлаб ишчи ўртоқларим
оғилда отлиқ, далада қўшлиқ, чўбонда қўйлиқ бўлиб
қолгон эканлар, ман токай яғир эшакка ҳам эга бўл-
май?

Баъзи бировларим Бухоро ва Хўтан деган жойлар-
дан ипак гиламлар келтирганларида ва Маскав, Ленин-
град деган шаҳарлардан рояль деган маблағлар, ойнаи
жаҳоннамо деган лаш-лушлар олдиртирганларида, то-
кай ман отам марҳумдан қолгон эски пўстакда умр
кечирай? Хотунгинам рояль ўрнига чарх йигирсин ва
ман ойна тополмай афтимни тиниқ сувдан кўрай?

Дўстларим оқ уй ола баргоҳлар солиб айшу иш-
рат қурғонларида, токай ман ҳар соат саждага мойил¹
тургон чорчўпнинг орасида лоҳовло ўқуб кун кечи-
рай?

Дўстларимдан биттаси икки минг червонска туши-
риб шоҳона бир иморат қилгон экан, ўткан кун фотиҳа-
га бориб келдим. Нафсиламрга қороғонда Тошкандда
ўзининг олий бинолар солиши билан машҳур бўлгон
Тўхтажонбой ва Орифхўжа эшонларни бир чўқишда қо-
чиратургон бино бўлибдир. Ҳордиқ чиқоргондан сўнг
«кўча томонга исриқ боғлаб қўй, меҳмонхонангдан ош-
на-оғайинини узма, дастурхонингни калу кўрдан аяма!»
дедим. Ошнамининг яхши ният билан қилгон иморатини
баъзи бир маорифсираган муттаҳамлар, «Мактаб учун
мувофиқ бино бўлибдир, от айланиб қозигини топар!»
деб ивир-шивир қилар эканлар. Кўчага чиққон эдим,
иморатни томоша қилғучилардан бўлгон бир тийиқсиз
шоир:

Вақтоки афтода ҳол эдинг елкангда апкашинг,
Сут ўрнига сув сотиш касб эрди санга яккашинг.
Ажабо, бу кўрдиғим тароққо-туруқ надир?
Ажабо, бу шоҳона қасру равоқ надир?! —

деб таъна тошини отмоқчи бўладир. Буржуазия идео-
логияси билан суғорилгон бу шоирни яхшилаб койи-
дим ва «товийининг ўчир, ҳароми!»—дедим.

Бас, санга ўртоқ, маълум бўлгон бўлса керакки, бу
мақолам билан нима демакчиман? Худойга шукур, ман-
да ҳам ўғул-қиз бор, бас манда ҳам орзу-ҳавас бор.
Лекин толеъ деган муттаҳам йўқ.

¹ Саждага мойил — йиқилиб тушишга мойил маъносида.

Мен бошда:

Қалам гуфтоки, ман шоҳи жаҳонам
Қаламкашро ба давлат мерасонам, —

байтига ишониб ёзғувчилик касбига киришкан ва ҳар соат тепа туйнукдан тушиб келатурган давлатни куткан эдим. Лекин энди етти йилдирки, на давлатдан хабар бор, на қорним тўйиб томоқ еган кунимни эслай оламан. Этагим-этагимга еткан бўлса Тошпўлод тажангнинг ҳаққи-ҳурмати! «Қалам гуфтоки...»нинг шоири тўнғиз қўпса-чи, мани етти йилдан бери бекорга сарсон ва саргардон қилди, ҳаром тукимга турмайтурғон хашпара махсимлар ёруғ дунё орзу-ҳавасининг арши аъло-сигача бориб етканларида, ман, қўтир итнинг кейинги оёғи ҳам бўлолмадим. Кеча уйда ўлтуриб ўткан самарасиз кунларимга вовойло ўқир ва нафсимга анвойи сарзанишлар берар эдим. Ниҳоят бошимга бир савол келди:

— Модомики, дунёга келиб орзу-ҳавас кечирмакчидим, модомики, ипак гиламларда, шоҳона биноларда сайру гулистон этмак асли ғояи омолимдир: бас, энди нима қилай?

Албатта, биринчи галда эски шиорим бўлгон «қалам гуфтоки...»—ни чурук латтага тугиб тоқчага ташлашим керак эди, ташладим ва қаламимни қарс этдириб иккига бўлдим, шунинг ила баракасиз ёзғувчилик касбим билан видолашдим. Аммо муроду мақсадга тезроқ етишмак учун восита бўлгон янги касб сайлаш масаласида миям суйила бошлади.

Янги касбим учун деҳқончиликни чоғлаб боқдим. Лекин бу касб хусусан шу замонда эпақалиқ ҳунарга ўхшаб кўринмади. Шундоқки... башарти деҳқончилик қилғонимда бир йилда бир юз пуд ҳосил олсам, бир пуд буғдой 80 тийин бўлса, бундан ўттуз пуди капсанга, яъни пўстдумбага чиқиб кетса, сотиб пулига нўхотшўрак олиб есам... йўқ дедим;— сан манга тўғри келмас экансан, дедим. Сўнгра пахта экишни жўплаб кўрдим. Башарти икки ботмон ерга пахта эксам, пахтам бўлди, деб турғонимда челақлаб қору ёмғурни қуйиб берса-да, биринчи сўрт пахтам иккинчи-учинчига тушиб, яъни беш сўмим яримга қолиб орзу-ҳавасгина эмас, уйимдаги эски пўстагим билан бошқа қақир-қуқурларим ҳам пахтанинг ямоғига кетса... Лоҳовло ўқуб деҳқончилик тўғрисида тавба-тазару қилдим. Савдогарчилик ҳам ёнбошга келарлик кўринмади; «ур» дейишдан қичигон жойинг қаерда, деб

нолуғини солиб берсалар борми, орзу-ҳавас қия-да, худой кўрсатмасин. Тагин бу ҳунарнинг ёввойи чиқимлари ҳам беҳисоб, деб эшитканим бор. Сўнгра ҳозирги мўзабзаб замонада орзу-ҳаваснинг энг аъло даражасига бориб еткан ўртоқларнинг касбларини текшириб кўрдим. Уйингга бугдой тўлаберғурларнинг кунлари ё бир «саркор» ва ё битта-яримта олақарға хўжанинг ўчоғининг кулини олиб, ҳалигидек, ўғлининг тувагини тўккувчи инсон афт, тўнғузнома, мағзава маҳсим ўртоқларим бўлиб чиқдилар. Дарҳол мен қарор бердим:

Отингни сот, тўнингни сот шу
иккининг бири бўл.
Бўлолмасанг аё бахтсиз
бу кунингдан унниқиб ўл!

Балки сиз: «Шу афти-ангоринг билан санга ҳам ҳеми?» деярсиз ва: «Яғир эшагингни чуҳ-де!» деб куларсиз. Йўқ, ман бу ҳунардан энди ортиқ тўйдим, бу сўзимни Мадикаримнинг олдида ҳам айтаман, Абдикаримнинг олдида ҳам. Модомики, маним мақсадимга замон мусоид экан ва замин бор экан, ман нега умидсизланай?

Шул кеча кўрибман бир яхши туш
Бошимда жиғам, қўлимда қуш!..

Сиз ҳозирча «кўкнорини кўпроқ ичибсан» дерсиз ва ҳолимга куларсиз. Аммо бир йилдан сўнг уйимга бир меҳмон бўлингиз-чи?

— Боришда ўнг қўлда, келишда чап қўлда шоҳона бир иморат. Бу кимники?— деб сўрангиз, албатта, фақирнинг исмим тантана билан қироат қилинур, дарвозадан ичкарига кирсангиз бир гулзор, тўрда худди амири Бухоронинг аркидек олий, мутантан бир зол; бу маним сизнингдек гўсхўрларни қабул қилатурғон меҳмонхонам, етти зина орқалик юқориға чиқсангиз олди ромлик кайвони айвон лекин ҳазир бўлингиз, эсингизни йўқотиб қаршидаги ойнага тўқиниб пешонангизни қашқа қилиб қўймаг тагин!— бу ойнани Маскав шаҳридан бир ошнам келтириб берган, баҳосини билмасам ҳам лекин қиммат, деб эшитдим. Буёққа киринг, буёққа; гиламинг устидан, ҳо-ҳо-ҳо, гиламни босишға ҳайф кўрдингизми? Тўрга, тўрга, шкафнинг тегига!

— Янги ҳовли муборак бўлсин!

— Қутлиқ бўлсин!

Қўлингизни фотиҳага кўтарганингизда кўзингиз
девордаги шу байтга тушар:
Замонимиз замон бўлсин,
Манманларимиз омон бўлсин!

Жулқунбой

«Муштум», 1925 йил, № 2, 2-3 бетлар.

ИХИЙ, БАЗМИМИЗ ТАРАЛА ГИЖДАНГИ

Бу кун ўзининг қизил матбуотининг 6 йиллиқ байрами, ихий. Так-така думу тарала гижданг!

Бу қандай ҳаёт денг? Бу ҳаёт ҳам бошқа ҳаётлардек бир қисмни севинтирса, иккинчи олақарғаларнинг баҳоридир.

Ҳалиги олақарғаларнинг обдидаларини чун абри навбаҳор жорий қилдирадир.

Ўзбек қизил матбуоти бу олти йил ичида кимларнинг пешонасини силади ва кимларнинг тумшугига уруб лунжида шовла қайнатди? Бу нарса қорий кромларимизнинг кўз олдида шояд ҳар соат, ҳар минут жавлон қилиб турадир.

Қизил ўзбек матбуоти табиий рус ишчиси, деҳқон матбуоти каби ўз дўсти баробарига бир қанча хунук душманларни ҳам эргашдирди. Фарқи ва касалнинг маркази — сиқлоти шундадирки, ўзбек қизил матбуотининг душманлари ва унинг яниб турувчилари бир қисм хунаса афт, хезчалиш, тушунтирсанг тушунмайдирган, елкасини силаб роиш қилай десанг оёқ соладирғон дағал табиатлардир.

Бундан бошқа бир тўда душманлари бордирким, у душман қизил матбуотнинг ҳақиқий ва абадий душманидирки, уларнинг қиёфаси катта қорин, сергўш бўйин, қозондек салла, халта кўйнак кийган. Ранг кўру ҳол сўр!..

Буларни қизил матбуот тузатишни ўз устига ололмайди. Балки уларнинг зараридан халқни сақлаш чораларини кўради. Ва уларда бўлғон «хасанаи афъол» халқ назарига «Мана акахон буларингиздан чиқадирғон лаш-луш маърифат», деб астар-аврасини ағдариб кўрсата берадир.

Қизил матбуотнинг булар билан курашиши шундай бир мақсад остида бўлғонини қизил матбуотнинг 6 йиллигида тушунган ўғил болаларга талқин йўсунида, ту-

шунмаган оғанилар учун танбех йўсунида бир валақлаб ўтдик. Бўлмаса ҳалиги халта кўйнак, буюк саллаларни ислоҳ қиламан, деб қизил матбуот ҳеч вақт киришмади ва киришмайдир.

Ҳақиқатда ҳам шундай бўлиши бадиҳи эмасми?

Уларни тузатмакчи бўлса алҳазар. Луижидаги сўлписига урсанг пешонасидан ғурраси чиқади, пешонага урсанг энгагидан хунугини чиқаради. Мана бундай тузалмайдирғон касалларни фақат халққа юқтурмас учун қизил матбуот бор кучини сарф этадир.

Энди яна бир қисм ташрих этилса тузаладирган ёр-биродаларимиз бордирким, уларнинг қаеридан ғурраси ва қаю жойидан сўлписи намоён бўлса қизил матбуот бевосита ўша ерини ташрих этишга ва ёмон ярасига аччиғ дору қўйиб тузатишга киришади. Тажрибамизда бундай касалларнинг кўбининг соғойганини кўрдик. Лекин қўюлғон дорунинг аччиқлигига чидовчи касаллар жуда камдир. Ташрих ва дору қўюлғонда бефойда қичқириб дунёни бошига тўнкарунчи қўсқилар билонихоядир. Ҳарҳолда булар дору аламини қичқирсалар-да, тузалганларидан кейин ҳозирқ табии бўлғон қизил матбуотга ўз ташаккурларини билдирурлар.

Яна бир қисм ёр-биродалар борки, матбуотқа онасининг чархиға қараган назар билан қарайди. Ойда-йилда бўлсун матбуотга кўзи тушмайдир. Лекин ундай-бундай, деб матбуот устига тош-тупроқ иргитиб юради. Бундай типлар тош, хас-хашакка группировка нуқтаи назаридан қарагандай, матбуотқа ҳам шу назар билан қарамоқчи бўлади. Ҳа, нима бўлди оға, хафа бўлма, кўтар, оқ ичайлук.

— Э-э-й... газетада бир қисм унсурлар ўлтурубдир.

— Қанақа унсурлар?..

— Э-э-й... унсур-да, унсур... Мана бу унсурни мен тушунганча тушунсангиз, бошқача бўлиб чиқади. Матботнинг 6 йили давомида бир неча киши жонбозлиқ қилиб келди. Шуларми унсур, йўқ, масала бунинг устида эмас, бир неча киши устида. Шуларнинг тойғоқиға матбуотнинг эски хизматчилари ҳам тойиб муккаси билан йиқилгон.

Қоров-в-в-ул!..

Шапоқ маҳзум

«Туркистон», 1924 йил, 24 июнь, № 295.

Бундан бир неча кун илгари тиф тегиб эски шаҳар сиёсий маъориф бўлими вафот этди.

Қолу инно лиллоҳи ва инно илайҳи ражиун!

Бу ўлум эски шаҳар халқи учун зўр йўқолиш ҳисобланадир.

Сиёсий маъорифнинг эски шаҳар халқиға келтурган фойдаларин бутун ер юзидаги дарахтлар қалам бўлса, бутун дунё бақам'лари «фалакат босиб» сиёҳ бўлса, денгизларнинг суви шу сиёҳларға қўшилса, дунё юзида нон деганда кесак ғириллаган муҳаррирларға ҳазрат Хизир билан Илёснинг умри берилса ҳам мадҳия ёзиб тамом қилолмайдир.

Бу идора ўзбек миллатининг оқариши учун бир истинодгоҳ эди.

Эмди оқармоқни истаган ўзбек болалари қаёнға бориб оқарсун?

Хайр, ўлган кишиға ортиқча қайғурмоқнинг фойдасизлиғи маълум. Бинобарин, бу идора халқни оқартириш учун бир нарсa ихтиро қилдики, Одамдан Ҳотамғача, Ҳотамдан ҳозирғача ҳеч бир одам боласи бу нарсани кашф этмаган эди.

Бу идоранинг мудирлари фаришта бўлғони учун, бўлимларида Хорут-Морутлар иш юргүздилар. Шунинг учун сиёсий маъориф эшигидан ўткан ҳар бир киши бирваракай оқариб туппа-тузук тўртоёқлик одам қаториға кира борди.

Табиий, иш бошида малоикалар турғондан кейин ҳар бир нарсанинг шаръий бир йўл билан боришини ижоб этар эди.

Бинобарин, бу идора ҳар бир ғайри шаръий оқартириш ишларини томури билан қуриштириш чоралариға кириша бошлади.

Кўб-да ўтмади, эски шаҳардаги мактаблар, курсларнинг эшикларига кишан туша бошлади.

Эски шаҳарда театру ва киноматограф деган нарсa маънан йўқ қилинди. Ўз қўли билан труппа тузди. Труппани труппаға курашдирди. Музиқа мактаби ва музиқа талабаларининг тўс-толқонини чиқорди.

Шунинг орқасида эски шаҳарда труппадан асар ва на душманлардан хатар қолди.

Картинадан тушкан оқчалар маданий бир йўлга

¹ Қуюқлик, ботқоқ маъносида.

сарф этилиши ўрнига Хорут-Морутларнинг ойлиқлари-
га берилди. Театру биноти бир кечада ўттиз жойга
ижорага берилди. Бир кунда бир сахна учун бир кас-
садан ҳам театруга ҳам картинага белат сотилди.

Халқни мияси шишди, кўзи тинди, бултур театр бе-
лати учун бош, кўз чиқорган халқ, театру деса ўзинча
уч марта лоҳавло ўқуб дам солатурган бўлди.

Ҳарҳолда бўлатургони бўлди.

Лекин кўкаруб кела бошлаган ўзбек санов нафиса-
сининг тегига қайноқ сув тўкилди. Мана бу ғайри
шаръи маданиятлар битканидан кейин, тиф касали
тегиб бечора сиёсий маориф ҳам дунёи фонидан дунёи
боқига рихлат этди.

Оҳ!.. Марҳум, гўрингда тинч ва осойишта ёт, ҳеч
қўзғолма!

Оқартирип қолдирган болаларинг ўла-ўлгунича сени
ёдидан чиқормаслар.

Эй падар бузруквор! Турпоғинг енгил, юкинг оғир
бўлсун!

Орқангда етим қолган (художество етти пулга?)
тангридан узун умр, бир қоп тошқўмир, тошқўмир во-
ситаси билан ҳисобсиз футур тилаб қолиман.

Шапоқ маҳзум

«Қизил байроқ», 1922 йил, 13 январь.

БЕЧОРА РОЗИҚБОЙ АКА

Розиқбой Некалай вақтида жуда зўр бойлардан
бўлуб, Тошкандда зўр магазини, бир катта заводи, Тур-
кистоннинг ҳамма шаҳарларида дўконлари, гумаштала-
ри, ҳатто Русиянинг машҳур шаҳарларида магазинлари
бор эди. Розиқ акамнинг энг ёшогон, энг қутурган
замони Некалай ва Керенский вақти эди.

Нима бало бўлди-да, Октябрь ўзгариши бўлиб ке-
тиб, Розиқбой акам бутун ашқол-дашқолларида аж-
раб, уйга кириб ўлтуруб қолди. Нима қилсун, қилай
деса иши йўқ, ётай деса касали йўқ. Ўйлаб-ўйлаб кат-
та ўғли Адҳамни чорбозорчиликка қатнашиб ўзи кеча-
кундуз худодан болшовойларни ер ютсин тиловига ки-
ришди.

Бахтсизлик устига бахтсизлик!

Бир кун Розиқбой акамнинг ўғли чорбозорчилик
учун Ойликка борган эди, ҳамма молини босмачилар
шипшидам қилиб олиб кетди. Бу воқеани ўғли келиб

отасига айткандан кейин бечора Розикбой акамга ёруғ дунё қоронғу бўлди.

Ҳаммавақт оғзини кўпуртуруб мақтаб юрган босмачиларни ҳам болшевикларга қўшуб дуои бад қила бошлади. Мана энди тўрт йил бечора Розикбой акамнинг на тилаги қабул ва на дуои бади томининг бўғотидан нари ошди.

Некалай замонасида Розикбой акамнинг ҳар бир дуоси оғзидан чиқмасдан мустажоб бўлур эди. Октябрь ўзгаришидан кейин дуосининг ижобатка олинмоғонин замонанинг фасодга айланганидан кўрди ва бутун нарсадан умидин узуб шу кеч йиғлаб, ибодат хужрасига кириб, болшевикни қарғиш ўрнига роҳатланиб уйқуға кетди.

Кўбдан бери уйқусизликдан тинкаси қуриғон Розикбой акам уйқуға кетув билан туш кўра бошлади.

Кўз очиб бўлмайтурғон қаттиқ шамол, уйнинг томига қизил байроқлар тикилган, атрофдан музика товушлари оролош тўб, милтиқ товушлари эшитилди. Розик акамнинг нафаси оғзига тиқилиб қаттиқ титради. Булутлар орасидан оқ байроқ туткан қўшунлар кўрина бошлади. Шул вақт катта ўғли Адҳам севиниб эшикдан кириб: Дада, дада, севинчи беринг, шаҳарни Некалай ҳазратлари келиб олди.

Болшовоилар тумтарақай бўлуб қочиб кетди. Розикбой: Ўғлим, ростданми, оқ подшони кўрдингми? Адҳам: Кўрдим, нимага кўрмай, оқ подшо ман билан кўришиб, папашканг издиробми, деб сўрадилар.

Ман, худоға шукур, дедим. Тезроқ папашкангга айт, маҳалласидаги болшевикларнинг испискасин қилиб, тезроқ манинг олдимға келсун, дедилар.

Розикбой: алҳамдулиллоҳ, худоға шукур! Бу муттаҳам болшевиклардан ҳам қутулур кун бор экан, ўғлум, қоғоз, қалам бер!

Адҳам эски китоблар орасидан бир қоғоз, чўнтагидан бир қалам чиқориб берур.

Розикбой қоғознинг иккинчи томониға қараса нима кўрсун, болшевикларга 50000 сўм кантрибутсия тўлоғонда олғон ордер экан. Розикбой узоқ уҳ тортиб;

— Жуда яхши бўлди. Бир томониға ариза ёзиб, иккинчи томонидағини оқ подшоҳға кўрсатуб, болшевикларнинг додини бердираман.

Ёзар:

«Содиқ дуогўйингиз Розикбой Каримжонбой ўғлидан улуг марҳаматлик оқ подшоҳимиз ҳазратларига арз

бандалик шулким, Тошкандни болшевиклар олгондан бери бизлар қўб зулим, таъддилар кўрдик.

Шундоқ бўлса-да, сизнинг қайтадан келиб, бизнинг қутқаришингиздан умидимизни узмасдан субҳи шом, балки аладдавом беш вақт намозда дуои жонингизни қилиб турдиқ.

Энди, сиз мутаолий даражотдан ўтинчимиз шулки, тубандағи испискада кўрсатилган болшевикларни ҳузур олийингизда ўз қўлум билан ўлдурмоқға ижозат бермо-рингизни сўрайман, деб камоли эҳтиром билан содиқ қулингиз: Розикбой валад Қаримжонбой.

Адҳам: Дада, Ивомни (Иванни) ҳам ёздингизми?..

Розикбой: Жинни бўлдингми? Биринчисига ўшал падарланатни ёздим, чопон-салламни бер!..

Адҳам: Чопон, саллани қозикдан олиб отасига ки-дириб:— Ота энди яна манга катта магазин очиб бе-расиз-де.

Розикбой: Хўб ўғлим, хўб ўғлим, бир иш эсдан чи-қибдирку, манинг почўтни халат чопоним қаёнда, олиб кел. Оқ подшо ҳазратларининг олдиға бу кийим билан бориш жуда қаттиқ айб.

Адҳам: Чека обуска қилгонда уни ҳам олиб кеткан.

Розикбой: Хайр бўлмаса, нима қиламиз, ўғлим?

Ўғли билан иккови зинадан тушар вақтда уйғониб кетди.

Шапоқ Маҳзум

«Қизил байроқ», 1921 йил, 7 ноябр.

МАЙМУНЛАРИМИЗ

Бизнинг ўз орамызда ҳисобсиз маймунларимиз бор-дирки, кўрганингда Дарвин назариясининг тўғри экан-лигига сира шубҳа этмайсан.

Яқинда эски шаҳар ижроқўмининг ҳиммати соясида ўзбек масъул ишчиларининг ўлтириши бўлуб, бу ўлти-ришқа масъул ишчи номи билан Дарвин айткан бир неча маймунларнинг доришиб қолганини кўрдик. Бу маймунларнинг бири ёшроқ, бири қарироқ, бири хўжа, бири тўра маймундирки, булар бу кун мажлисда шун-дай ўюнлар ўйнадилар, шу даража ўйнадиларки, улар-нинг занжирини тутқон ўюнчи ҳам онгғрайиб қолаберди.

Бу ўлтиришда энг сўнгғи партияни тозалаш ишлари-ни ҳам кўнглидагидек бўлмоғони тўғрисида кўнглимизга қитти сўроғлар кела бошлади.

Биз бу икки маймун тўғрисида қисқагина баёнот шаклида, изоҳот кўринишида бир нарсга ёзиб кетсак, шояд уларнинг шахсини айтмасдан бутун кўз олдингиздан дингиллаб ўта бошлар.

Қари маймун, ёки хўжа маймун, Дарвин яратилмасдан илгари, десак мумкин, олам арвоҳда коммунизм алифбесини ўқуб коммунист бўлгон; туғулиш билан маймунлиқдан инсонлиқга; инсонликдан байналмилалчиликга ўткан, дунё ўзгарган сари ўзгариб келган бу қаламундир.

Партияни тозалашда қари маймуннинг фойдасидан кўра зарарини тушуниб, партиядан ҳайдалгон эди: ҳайдалиши билан қараб ўлтирмасдан бир умбалоқ ошиб уламо синфига мансуб бўлди; кечагина ишчилар маорифининг устига дев каби миниб тургон бир киши ишчилик, коммунистлик даргоҳидан қувулгондан кейин, бутун вужуди билан ҳар бир янгиликни куфр, ҳар бир бидъат сабиамизни диннинг асоси қилиб, ишчи-деҳқон маорифи қаршисига ташвиқот қилмоққа ва жойи келганда амалий суратда қарши ишламакга кириша бошлади. Шундай бўлмасдан иложи ҳам йўқдир. Чунки ўнгдан ҳайдалгонда сўлга, сўлдан ҳайдалгонда ўнгга бормаса, ҳеч чора йўқ.

Бу кунги масъул ишчилар ўлтиришида ўзи масъул ишчи бўлмоғон ҳолда эски мактаб ва қорихоналарнинг тараққийсига монё бўлгонларни сўкуб чиқди. Ҳолбуки, маймун тўрамнинг ўзлари партияни тозалашда элакдан ўтуб кеткан бир коммунистдирлар.

Бу киши бутун эски мактаб мадрасанигина эмас, ҳар бир янгиликка қарши турмоқ учун онт ичкан бир кишидир. Бу киши ҳар бир ишни дин номидан ишладан кўра, коммунистлик номидан ишлайдир. Эски шаҳар ишчилар факультетини кўчируб ўрнига эски мадраса очмоқ учун кеча-кундуз тинмасдан ишлайдир.

Унинг руҳий ҳолатини очик кўрсатмак учун, кўрган тушига инониб бировдан ҳақ талаб қилгонини кўрсатиб ўтамиз:

Эмиш, ўзбек маъорифига қарши ишлаб-ишлаб, ҳориб ва чарчаб келиб ухлаб ётқонида отаси тушига кириб:

— Уғлим, фалон кишига тўйида бир қўй, 7 газ зарбоб тўяна қилгон эдим, шуни йўқлаб олғил!— деган. Уйқудан туруб шул фалон кишини қорихонага чоқиргон..

Мана шундай зарарли махлуқлар ўзбек миллатининг ичига кириб, ишимизни пачава қилмоқдадир.

— «Маймунчилик-де!» — деб кета берсак бўларми экан?

Шапоқ маҳзум

«Қизил байроқ», 1922 йил, 11 апрель, № 162.

МОЧАЛОВ

Отингдан айланай Мочалов... Исми шарифингни эшитсам бутун борлигимга сирқироқ кирадир, Мочалов!..

Ўтуб кетди ўшал даврларинг: эски шаҳар кўчаларида муборак вужудинг кўриниб қолса ҳомилалик хотунлар бола ташлар, йиғлоқ болалар йиғидан тўхтар, дағдаған золимонангни тотифон бенаволар дир дир қалтирар эдилар. Қўлингда қамчин, белингда ошпиноқ, шопдак муртингнинг остидаги сассиқ оти билан қизини... онангни... динингни... ота-бобоини... деган шир олийлар доим фаввора урар эди.

Эски шаҳарнинг етти ёшариди то етминчи ёшарига ча санинг сўкуғингда, тенгунинди эдилар.

Балки қўмсарсан ўшал кунларининг!

Албатта қўмсайсан. Бошқиларини қўмсамасинг-ди, ифтровой гилди! кўнсалар меҳмонхонасида еган паловларингни, норинларингни, қўмсайсан. Пудратчилар, заводчилар уйларида ичкан ороқларингни, ҳафта сайин қозилардан келиб туратургон пакетларни, ойниқса 1916 нчи йил рабочий воқеасида давлатхонангга арз-дод учун боргонларни отиб, гуноҳсиз қонларни сув ўрнига ичишларингни қўмсайсан!

Фалакнинг гардиши қуриб уйи куйсунки, санинг машъум кунларингни қайтуб келмаслик этуб тузатди. Бунинг билангина қолмай, тинчкина ишлаб тургон иссиғ ўрнингни совутди-да, турмага кетириб тикди.

Фалакот улуғ, фожеа катта...

Бу кун инсофи йўқ, раҳми оз (гўёки ўзинг) Тошканд мусулмонларининг борлиғи деярлик санга даъвогар!

Эй фалак, уйинг куйсун, фалак. Мочалов тўрага ўшал давлатларни ўзинг бермадингми? Энди бечоранинг қаригон кунларида бу янглиғ сарсон, бунчалик

1 Вторая гильдия — Россияда савдогарларнинг бойлигига қараб бериладиган I—II—III даражалар.

саргардон қилишингда қандай ҳикмат бор? Қайғурма, тўрам.

Қўбчилик эмасми, балки шавкатлик кунларингда иссиғингни кўрганлар ҳимоянгда бўлурлар. Агар ишинг чаппа кетса, жонинг жаннатда бўлсун!..

Жулқунбой

«Қизил байроқ», 1922 й., 26 август, № 212.

ТАШАККУР

Мен ҳеч бир одам боласиға, мана шу одамлардан мураккаб бўлгон идора ва идорача бошлиқлариға ва ё ундан кўра юқориқ тургон зотларға ташаккур этгум келмайди. Бу меним мутакаббирлигимдан эмас, камоли ожизимдандир.

Лекин мен биргина идорага ташаккур этмакдан ўзимни сақлаб қола олмайман.

У идора оҳ... номи шарифингга ва санинг номинг остида хароб Туркистонни «обод» қилгон мутахассис ишбилармонларга жонгинам қурбон бўлсун, уларнинг пешоналаридан меним фақирона мазлумона пешонам айлансинким, улар бу йил мени ва ҳаммани ўзларидан мамнун қилдиларким, у муборак идора — сув хўжалиғи идорасидир. У идоранинг вазифасиға мен қоровул бўлиб ташаккур этмакчиман. Чунки бу йил жумла қоровул сувсизлиқдан сув сепиш бошоғриғидан қутулди. Деҳқон бўлиб ташаккур этмакчиман, чунки бу йил экинларимни сувсизлиқдан қуритиб налўғ-палўғ деган сил касалидан қутқазди. Тегирмончи бўлиб ташаккур этмакчи бўлсам, яна мувофиқроқ бўлади. Чунки тегирмонлар тўхтаб, штат қисқартиш вақтида ишдан бўшаб қолгон хўжалиқ мудирлари каби ёзи билан қорнимни силаб ётдим. Ўғри бўлиб ташаккур этсам, яна муносиброқ бўлар, чунки бутун ўғрилиқ молларни қабристонларга яшириш машаққатидан қутилиб катта сувлардаги камарларға яшириб хавф-хатардан қутулдим.

Хулоса, нима бўлиб ташаккур айтсам ҳам оз ва жуда камдир.

Ҳарҳолда биздак ҳожибулҳарамайнлар учун ана шундай сув идораларининг ана шундай мутахассислари керакдирким, тангри буларнинг амсолини қурбақадек кўпайтурсун.

Хўб хурсанд эдим, қаёндандир, музофот ижроқўми «тўрт кунда бутун Тошкандни сувға сероб қил», деб бир ўқумогон нодон кўр Қаюм деган кишиға буйруқ берибдир. У ноинсоф кўр Қаюм бир оз мардикор, арзимаган харажат билан икки кунда бутун Тошканд уязи ва шаҳарларини сувға бостириб юбориб, қоровул эдим, сув сепишға мажбур қилди, деҳқон эрдим, бутун шудгоримни сув босиб кетди. Лекин нима фойдаки, экинларим сув мутахассисларининг энсасидек қотқон, хасиснинг дастурхонидек қуригон эди. Тегирмонларим юриб энка-тинкамни чиқарди, ҳаммадан кўра баъзи иқтисодий идораларнинг хўжалиқ мудирлари билан бирикиб ўғирлогон бир қанча қимматбаҳо молларни катта анҳордаги балиқлар камарига ёширгон эдим, сув оқизиб кетибдир.

Шундай ҳам зулм бўладирми? Ҳарҳолда жон дилим билан бу йил сувсизлиқдан Туркистонни обод қилгон маданий сув мутахассисларига ташаккур биди қилиб, қаригон чоғимда мениг шунча кўлифларини берган кўр Қаюмға лазнат ўқуймен.

Нодқуш

«Туркистон», 1923 йил, 1 октябрь, № 182.

МУНДАРИЖА

Ҳ. Қодирий. Абдулла Қодирийнинг қисса ва кичик асарлари	3
ОБИД КЕТМОН (Қолхоз ҳаётидан қисса)	5

БИРИНЧИ ҚИСМ

1. Тиктепа қишлоғи	5
2. Обид кетмон	11
3. Кўпчиликнинг таважжўҳи	22
4. Тиктепанинг «устўнлари»	29
5. Мен босмачи эмасман	37
6. Бир тулки ва бир кўлги	48
7. Қарғо қизил кўради	58
8. Ҳатиб домлани тарра тутди	65
9. Берди татар	80

ИККИНЧИ ҚИСМ

1. Четан қурилиш олдиди	93
2. Қолхоз — баракадир	109
3. Бош айланиш	116
4. Қолхоз жони	139
5. Кўкдан табрик	150
6. Четан «устўнлари»	158
7. Қуёш билан ҳам курашаман	179
8. Аҳмад тоға ўч олмоқчи	193
9. Қўлингни бер, ошнам!	201
10. Ҳисоб	210
11. Кенгайиш	215
12. Социализм ҳиди келади	224
Қалвак Маҳзумнинг хотира дафтарида (Ҳажвий қисса)	238
Тошпўлат тажаним нима дейди? (Чапанилар ҳаётидан)	294
Шарвон хола нима дейди? (Ҳажвия)	308
Фирвонлик Маллавоё (Очерк)	309

МАҚОЛА ВА ФЕЛЬЕТОНЛАР

Лаҳми Қадид	316
* Қурбон байрами	318
* Санампараст тентаклар	319
* Дин номидан иғво тарқатгучилар	322
* Совинах қори билан Мағзаво қори	324
* «Қурбонлик ўғрилари»	325
* Зилзила	326
* Маҳкамаъи Шаръияда ҳола-талқон масъаласи	327
* Эсдалиқ	329
* Бир йил	330
* Саккиз йил	331
* Ҳуқуқ	333
* Муштумзўрнинг жони чиқди	334
* Маслаку мақсаддан шаммаъи изҳор	336
* Иҳй, базмимиз тарала гижданг!	340
* Жойинг жаннатда бўлсун	342
* Бечора Розикбой ака	343
* Маймўнларимиз	347
* Мочалов	347
* Ташаккур	348

На узбекском языке

Абдулла Кадыри

МАЛЛАВОЙ ИЗ ГИРВАНА

Повести, юмореска, очерк,
статьи и фельетоны

Редактор С. Облокулов

Рассом Д. Раҳматов

Расмлар редактори А. Мамажонов

Техн. редактор Р. Рахматуллина

Корректор У. Сайдуллаев

ИБ № 3516

Восмахонага берилди 12.01.87. Босишга рухсат этилди 10.04.87. Р 17628.
Формати 84×108¹/₃₂. Восмахона қоғози № 2. Адабий гарнитура.
Юқори босма. Шартли босма л. 18,48. Шартли кр.-оттиск. 18,9.
Нашр л. 18,88. Тиражи 10000. Заказ № 113. Баҳоси 1 с. 60 т. Шарт-
нома. 170—86.

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129, Тош-
кент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳ-
нат Қизил Байроқ ордени босмахонаси, Тошкент, П., Ленин кў-
часи, 41,